

Լուսինե Թումանյան

Վաճա լնի կղզիների
վանքերի գրչության
կենսրոնները

Մաշտոցի անվան Մատենադարանը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական
հիմնադրամը երախտագիտություն են հայտնում
«ԶԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի տպագրությունը հովանավորելու համար

The Institute of Ancient Manuscripts after
Mesrop Mashtots “MATENADARAN”
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund
express their gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this book

"MATENADARAN"
MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

LUSINE TUMANYAN

**THE SCRIPTORIA OF
THE MONASTERIES OF THE VAN
LAKE ISLANDS**

Yerevan
2019

“МАТЕНАДАРАН”
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА

ЛУСИНЕ ТУМАНЯН

**СКРИПТОРИИ
МОНАСТЫРЕЙ НА ОСТРОВАХ
ОЗЕРА ВАН**

Ереван
2019

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼՈՒՍԻՆԵ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

**ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԿՂԶԻՆԵՐԻ
ՎԱՆՔԵՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ**

ԵՐԵՎԱՆ
2019

ՀՏԴ 94(479.25):09
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+76.11
Թ 946

Հրատարակվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ Կ. Ա. Մաթևոսյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր

Թումանյան Լուսինե

*Թ 946 Վանա լճի կղզիների գրչության կենտրոնները / Լ.
Թումանյան. Եր.: Մաշտոցի անվան Մատենադա-
րան, 2019.– 384 էջ:*

Գրքում Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիների
վանքերը ներկայացված են որպես գրչության կենտրոններ,
ամբողջացված է նրանցից մեզ հայտնի ձեռագրական ժա-
ռանգությունը, և կազմված են այդ ձեռագրերի ցանկերը:
Ձեռագրական նյութերի հիման վրա լուսաբանված են նաև
նշյալ վանքերի պատմության մի շարք անհայտ էջեր:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն
հասարակության համար:

ՀՏԴ 94(479.25):09
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+76.11

ISBN 978-9939-9237-0-3
© Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, 2019
© Թումանյան Լուսինե, 2019

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի պատմության մեջ առաջնակարգ տեղ են գրավում հայագիր մատյանները: Հայ ժողովրդի համար ձեռագիրը և՛ գիտելիքի աղբյուր է, և՛ պատմամշակութային հուշարձան, և՛ սուրբ մասունք: Ձեռագիրը կարևորագույն դեր ունի հայկական մշակութային ժառանգության մեջ, որովհետև այն արժեքավոր է ոչ միայն իր բազմահարուստ բովանդակությամբ, այլև որպես արվեստի գործ՝ իր գրանյութով, գրչությամբ, մանրանկարչությամբ, խազագրությամբ և, իհարկե, պատմական հավաստի վավերագիր հանդիսացող հիշատակարաններով:

Յուրաքանչյուր մատյան ստեղծվել է որոշակի միջավայրում և անհրաժեշտ պայմաններում, իսկ ձեռագրաստեղծման գործընթացին մասնակցել են մի քանի գիտությունների, արվեստների ու արհեստների տիրապետող անձինք՝ թուղթ ու մագաղաթ կոկող, թանաք և ներկանյութեր պատրաստող, գրելու գործիքներ սարքող, գրիչ, ծաղկող, կազմող, սրբագրող, գաղափար օրինակ տրամադրող և այլք:

Յուրաքանչյուր ձեռագիր պատրաստվել է առանձին հոգածությամբ, որոշակիորեն տարբերվել անգամ նույն վարպետի պատրաստած այլ մատյաններից: Ուստի յուրաքանչյուր ձեռագիր իրենից ներկայացնում է եզակի և անփոխարինելի արժեք, մշակութային ուրույն հուշարձան: Այն վայրը, լինի վանք, եկեղեցի, բերդ, քաղաք թե գյուղ, ուր ստեղծվում է ձեռագիրը, անվանվում է գրչության կենտրոն:

Ձեռագրերի ուսումնասիրությունն, ըստ իրենց ստեղծման վայրերի, նպատակային է ոչ միայն տվյալ գրչության կենտրոնի պատմության, այլև յուրաքանչյուր ձեռագրի ուսումնասիրության համար, քանի որ միևնույն տեղում պատրաստված ձեռագրերն ունեն գրչական և մանրանկարչական որոշակի ընդհանրություններ, պատմական և այլ փոխլրացնող տվյալներ: Ի վերջո, գրչության կենտրոնի պատմությունն ինչ-որ չափով բացահայտում է նաև ձեռագրերը ստեղծողների պատմությունը, նրանց մտածողությունն ու կենցաղավարությունը:

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիների վանքերի գրչության կենտրոններին ու ձեռագրական ժառանգությանը: Կղզիների՝ բնականից պաշտպանված և շրջապատից մեկուսացած դիրքը կարևոր պայման է հանդիսացել, որ դրանցում ձևավորվեն վանքեր, հոգևոր-մշակութային օջախներ, արդյունավոր գրչության կենտրոններ: Գտնվելով կղզիների վրա, այսինքն՝ բնականորեն պաշտպանված վայրում, հնարավորություն է ստեղծվել առանձնանալ աշխարհիկ կյանքից, հեռու գտնվել վտանգներից և համեմատաբար խաղաղ պայմաններում նվիրվել վանական կյանքին ու մշակութաստեղծ գործին: Այդ շարունակական խոկման ու աշխատանքի արդյունքն են նշված վանքերում ստեղծված ձեռագրերը:

Աղթամարը, ինչպես հայտնի է, եղել է նաև իշխանական ամրոց, ապա Արծրունյաց թագավորության մայրաքաղաքը, իսկ հետագայում այստեղ ձևավորվել է Վասպուրականի կաթողիկոսական Աթոռը: Սա նշանակում է, որ տեղի գրչության կենտրոնը գործել է անմիջապես իշխանական, արքայական, ապա կաթողիկոսական հովանավորությամբ, ինչի շնորհիվ էլ ձևավորվել են հստակ ավանդույթներ: Աղթամարի գրչության կենտրոնի մասին հստակ և լիարժեք տեղեկությունները պատկանում են XIII դարավերջին, սակայն միանգամայն ենթադրելի

է, որ այստեղ պետք է գրչագրեր ստեղծված լինեն նաև ավելի վաղ՝ արքայական, ապա կաթողիկոսական հովանու ներքո: Լիմնու և Կտուցում գործել են խոշոր ու հռչակավոր մենաստաններ, որոնք ունեցել են բազմաթիվ միաբաններ:

XIV–XV դարերում Աղթամարում գրչության արվեստը շարունակական մի շղթա է կազմում, այն փոխանցվում է սերնդեսերունդ, վարդապետից աշակերտին, հանդես են գալիս նաև գրիչների տոհմեր, որոնց ներկայացուցիչներից ոմանք եղել են նաև հնուտ ծաղկողներ: Աղթամարի վանքն ուներ դպրոց, առկա էր քահանայից դաս, ուստի և գիտություններն ու արվեստները փոխանցվում էին սերնդեսերունդ: Դրան հակառակ՝ Լիմ և Կտուց մենաստաններում ավելի սակավաթիվ գրիչների ենք հանդիպում, իսկ գրչագրերը նկարագարդելու համար նրանք հաճախ դիմել են այլ վանքերի ծաղկողներին:

Լիմ մենաստանից ամբողջական գրչագրեր պահպանվել և մեզ են հասել սկսած XIV դարից, սակայն գրչության արվեստի վերաբերյալ IX դարին թվագրվող տվյալ է առկա: Վանքի առավելագույն ծաղկման շրջանը XVII դարն է՝ Սյունիքի Հարանց անապատից եկած Ներսես վրդ. Մոկացու և նրա համախոհների շնորհիվ: Կտուց մենաստանի գրչության կենտրոնի հստակ նկարագիրն ունենք XV դարից սկսած, սակայն պահպանված ձեռագրական պատառիկը վկայում է X–XI դարերում այստեղ ձեռագրեր ընդօրինակված լինելու մասին:

Երեք վանքերն էլ միջնադարում եղել են հոգևոր և մշակութային խոշոր կենտրոններ, և երեքում էլ, ընդհուպ մինչև XIX դարավերջը, գրչագրեր են ընդօրինակվել: Նշանակում է, որ ձեռագիր մատյան ստեղծելն այս վանքերի միաբանների վանական կենցաղավարության մաս է կազմել:

Ի մի բերելով Աղթամարից, Լիմից և Կտուցից մեզ հասած ձեռագրերը և Մեծ եղեռնի ժամանակ կորած գրչագրերի մասին վկայությունները՝ սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել

ենք մեզ հայտնի բոլոր մատյանները. Աղթամարից՝ 140 ձեռագրեր (պահպանված՝ 109, կորած՝ 31), Լիմից՝ 113 (պահպանված՝ 95, որոնցից 1-ը գրվել է նաև Աղթամարում և Կտուցում, 1-ը՝ Կտուցում, կորած՝ 18), Կտուցից՝ 44 (պահպանված՝ 36, որոնցից 1-ը գրվել է նաև Աղթամարում, 1-ը՝ Լիմում, 1-ը՝ Աղթամարում և Լիմում, կորած՝ 8): Չի բացառվում, որ ի հայտ կգան նշյալ գրչատներում գրված այլ մատյաններ ևս, որոնց մասին մենք տվյալներ չենք ունեցել:

Նպատակ ունենալով ներկայացնել Վանա լճի կղզիների գրչության կենտրոնները՝ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս ենք թողել մի շարք այլ խնդիրներ, ինչպես օրինակ՝ Աղթամարի Սուրբ Խաչի պատկերաքանդակների քննությունը, քաղաքական պատմության հարցերը, մի քանի գործիչների հեղինակային երկերի ուսումնասիրությունները (Գրիգորիս Ա Աղթամարցու, Լիմի վանահայրեր Զաքարիա Գնունեցու, Ներսես Մոկացու, Հակոբ Թովուզյանի ստեղծագործությունները):

Վանա լճի կղզիների գրչության կենտրոնների գործունեության մասին ամենախոստուն և հավաստի աղբյուրն այդ կենտրոններում ստեղծված ձեռագրական ժառանգությունն է: Յուրաքանչյուր ձեռագրի ստեղծման պատմությունը, դրանից էլ կախված՝ գրչության կենտրոնի պատմությունը ներկայացված է առաջնահերթ տվյալ ձեռագրի հիշատակարանների հիման վրա:

Աղթամարում, Լիմում և Կտուցում գրված և մեզ հասած ձեռագրերի մեծ մասն այսօր պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Սույն աշխատությունը գրելիս ուսումնասիրել ենք այդ ձեռագրերը, իսկ հղումներ անելիս պահպանել ենք բնագրի ուղղագրությունը: Մատենադարանի և՛ համառոտ, և՛ ընդարձակ ձեռագրացուցակները բովանդակում են այս մատյանների տվյալները կամ նկարագրությունները: Վանա լճի կղզիներում ընդօրինակված ձեռագրեր են պահվում նաև հայկական այլ հավաքածուներում՝ Երուսաղեմի

Սրբոց Հակոբյանց վանքի, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների, Նոր Զուղայի ձեռագրատներում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում և այլուր:

XIX դարում և XX դարասկզբին Դևոնդ վրդ. Փիրդալեմյանը, Հովհաննես (Օնիկ) Բարաղամյանը, Երվանդ Լալայանը, այցելելով Վանա լճի կղզիները, ընդօրինակել են բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններ, որոնց շնորհիվ այսօր հնարավոր է ձշտել կորած ձեռագրերի մասին որոշ տվյալներ: Դ. Փիրդալեմյանի «Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան հայոց» մեծածավալ գործը, որ բովանդակում է ձեռագրերի հիշատակարաններ, վիմագրեր, պատմական տարբեր տեղեկություններ, անտիպ է և պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում (ՄՄ 4515, ՄՄ 6273, ՄՄ 6332, ՄՄ 9027): Դ. Փիրդալեմյանը հիշատակարանների միայն մի փոքր մասն է տպագրել: Հ. Բարաղամյանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» գործը ևս անտիպ է և գտնվում է Մատենադարանում (ՄՄ 6333): Ե. Լալայանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» գործը, որ բովանդակում է 1526 ձեռագրերի նկարագրություններ, մեծ մասամբ անտիպ է, միայն մի մասն է տպագրված՝ 480 ձեռագրերի նկարագրություններ:

Պատմական տվյալներ են պարունակում կղզիների կոնդակներն ու շրջաբերականները, որոնք հրատարակված են Գյուտ քին. Աղանյանցի «Դիւան հայոց պատմութեան» բազմահատորյակում և Վ. Գրիգորյանի «Դիվան հայոց պատմության» հատորում: Լիմ և Կոուց վանքերից կոնդակներ են գտնվում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում և Հայաստանի Ազգային պատկերասրահում: Կորած ձեռագրերի նկարագրություններ են բովանդակում նաև մի շարք ձեռագրացուցակներ, որոնցից են Թորգոմ արք. Գուշակյանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա», Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանի «Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը», Տրդատ եպս. Պալյանի «Մայր ցուցակ

հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին», Հակոբ Ծ. վրդ. Քյոսյանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին», Ս. Մուրատյանի և Ն. Մարտիրոսյանի «Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից», Ֆ. Մյուլերի Արդնիի վանքի հայերէն ձեռագրերին նվիրված աշխատությունները: Այսօր կորած համարվող շատ ձեռագրերի մասին տվյալներ կան Ե. Լալայանի «Ջաւախք», Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանցի «Թորոս Աղբար», Մակար եպս. Բարխուդարյանցի «Արցախ» և այլ երկերում¹:

Աղթամար, Լիմ և Կոտուց վանքերի ուսումնասիրությունը՝ որպէս գրչության կենտրոններ, կարևոր է այդ վանքերի պատմությունն ավելի համապարփակ ներկայացնելու համար: Անվանի ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանն առաջին է գրչության կենտրոնները նկատել որպէս գիտության առանձին ճյուղ և ուսումնասիրել մի շարք գրչության կենտրոններ՝ լուսաբանելով գրչության արվեստի օրինաչափություններն ու կանոնները, գրիչների, ծաղկողների, պատվիրատու-ստացողների, կազմողների և այլ անձանց դերերը ձեռագրաստեղծման գործում: Այս առումով անփոխարինելի են Ա. Մաթևոսյանի «Մեծփականքի գրչության կենտրոնը», «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» աշխատությունները:

Վանա լճի երեք կղզիների գրչության կենտրոնների դեպքում կարևոր ուսումնասիրություններ են Ա. Մաթևոսյանի «Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում», Կ. Մաթևոսյանի «Գրչի եւ ստացողի միջնորդը», Ա. Մալխասյանի «Վասպուրականի կազմարվեստի պատմությունից» հոդվածները:

¹ Նշված են միայն այն ձեռագրացուցակները, որոնցում կան Աղթամարում, Լիմում, Կոտուցում ընդօրինակված ձեռագրերի նկարագրությունները: Ամբողջական տվյալները տե՛ս Օգտագործած սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկում:

րը: Նշյալ գրչության կենտրոնների մանրանկարիչներին իրենց գրքերում անդրադարձել են Ա. Գևորգյանը «Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն. IX–XIX» գրքում և Հր. Հակոբյանը «Վասպուրականի մանրանկարչությունը» երկհատորյակում:

Գրչության կենտրոնների ուսումնասիրման հարցում օգտակար են հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակությունները: Անվանի ձեռագրագետներ Լ. Խաչիկյանը, Ա. Մաթևոսյանը, Վ. Հակոբյանը հրատարակել են ձեռագրերի հիշատակարանները՝ համախմբելով ըստ դարերի: Ա. Մաթևոսյանը հրատարակել է V–XII և XIII դարերի, Լ. Խաչիկյանը՝ XIV և XV դարերի, Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը՝ XVII դարի ձեռագրերի հիշատակարանները: Ընթացքի մեջ է XIV դարի ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակումը Ա. Մաթևոսյանի և Ա. Ղազարոսյանի լրացումներով:

Աղթամարի վանքի պատմության ուսումնասիրման համար պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր են նաև Թովմա Արծրունու և Անանունի «Պատմություն տանն Արծրունեաց» երկը, Ներսես վրդ. Ալիկյանի «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ» մեծարժեք աշխատությունը, Մաղաքիա արք. Օրմանյանի «Ազգապատում» կոթողային գործը: Լիմ և Կտուց մենաստանների XVII դարի պատմության ուսումնասիրման համար սկզբնաղբյուր են Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք Պատմութեանց»-ը, Լիմի վանահայրեր Հակոբ վրդ. Թովուգյանի, Հովհաննես վրդ. Հյուսյանի փոքրածավալ աշխատությունները:

Կարևոր տեղեկություններով են հարուստ ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի «Վասպուրականի նշանավոր վանքերը» և Համազասպ վրդ. Ոսկյանի «Վասպուրական–Վանի վանքերը» աշխատությունները, Նորայր արք. Պողարյանի «Սիոն»-ում հրատարակված Հայկական վանքերին նվիրված հոդվածները, Մատթեոս կաթողիկոս Իգմիրլյանի «Հայրապետություն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Սիւ ու Աղթամար»,

Գ. Շերենցի «Սրբավայրեր», Ներսես վրդ. Սարգիսյանի «Տեղագրություն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս» գրքերը:

Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրման ու նրա պատմության ուսումնասիրման առումով նոր եզրահանգումներ են բովանդակում Վ. Վարդանյանի «Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն» ուսումնասիրությունը, հեղինակ-կազմող Կ. Մաթևոսյանի «Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը» գիրք-ալբոմը և այլ մենագրություններ և հոդվածներ²:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ դարեր շարունակ այս վանքերը եղել են և՛ ձեռագրաստեղծման, և՛ ձեռագրապահպանման խոշոր կենտրոններ: Նրանց ձեռագրական հավաքածուները բաղկացած են եղել տարբեր ժամանակներում ու տարբեր վայրերում ընդօրինակված և կազմված, բազմաբնույթ բովանդակություն ունեցող հարյուրավոր գրչագրերից: Մեծ եղեռնի ժամանակ Աղթամարում, Լիմում և Կոուցում պահվող ձեռագրերի և տպագիր գրքերի շուրջ կեսը կորել կամ ոչնչացվել է, միայն մի մասն է հնարավոր եղել փրկել: Մատենադարանում այժմ ունենք Վասպուրականից (Վանից և շրջակայքից, Աղթամարից, Լիմից, Կոուցից, Վարագավանքից) տեղափոխված շուրջ 1470 ձեռագրեր: Որոշ մատյաններ էլ պահվում են այլ վայրերում (Լիմից երկու ձեռագիր՝ Քյուրտյան հավաքածուում, մեկ ձեռագիր՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը, Կոուցից մեկ ձեռագիր՝ Ս. Պետերբուրգում և այլն):

Միջնադարյան Հայաստանի մշակութային ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրությունը հայագիտության կարևոր խնդիրներից է: Սակայն Վանա լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության պարագայում, սրան ավելանում է նաև այն հանգամանքը, որ դարավոր ավանդներ ունեցող այդ կենտրոնները Առաջին աշխարհամարտի տարիներ

² Թվարկված գրքերի և հոդվածների ամբողջական հղումները տե՛ս Օգտագործած սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկում:

րին հարկադրաբար դադարել են գոյություն ունենալուց և այժմ լքված ու անբնակ են: Լիմի եկեղեցին գրեթե ամբողջովին քանդված է, Կտուցինը՝ խոնարհված, իսկ Աղթամարի Սուրբ Խաչը, որ հիբրավի եզակի նմուշ է համաշխարհային մշակույթի մեջ, միայն երկար պայքարից հետո նորոգվեց: Ուստի՝ այս վանքերում դարեր շարունակ ծավալված հայկական մշակութային կյանքի վկաներն այսօր դրանցում ստեղծված հարյուրավոր մատյաններն են, որոնց ուսումնասիրությանն է նվիրված սույն աշխատությունը:

Սույն գրքի հիմքում ընկած է մեր թեկնածուական ատենախոսությունը, որը հրատարակում ենք որոշակի լրամշակմամբ³: Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում աշխատության տարբեր փուլերում մեզ աջակցած անձանց, մասնավորապես պ.գ.դ., պրոֆ. Կարեն Մաթևոսյանին, պ.գ.դ. Վրեժ Վարդանյանին, պ.գ.թ. Արմեն Մալխասյանին, պ.գ.թ. Արփենիկ Ղազարոսյանին, բ.գ.թ. Թամարա Մինասյանին, ա.գ.թ. Աստղիկ Մուշեղյանին, բ.գ.թ. Խաչիկ Հարությունյանին, պ.գ.թ. Հայկ Հակոբյանին, Տիգրան Ապիկյանին, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Ձեռագրատան և Թվայնացման բաժինների աշխատակիցներին: Երախտագիտություն ենք հայտնում նաև Տ. Գրիգոր քին. Հովհաննիսյանին:

³ Տե՛ս Լ. Թումանյան, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կտուց վանքերի գրչության կենտրոնները, թեկնածուական ատենախոսություն (պաշտ. 24.12.2013, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ), նաև նույն խորագրով սեղմագիրը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

*«Միայն խոյակապ Սուրբ Խաչս է մնացեալ իբր
զհզաւր թագաւոր՝ անասաւն եւ անպարտելի,
որ եւ Աջ անեղին Աստուծոյ հրեղէն պարիսպ
եղիցի ամա՛ պահելով առանց փորձանաց
ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից»:*

Ավերարան, Աղթամար, 1425 թ.

ԱՂԹԱՄԱՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Վանա ծովակի կղզիներից է Աղթամարը, ուր կանգուն է երբեմնի արքայանիստ, երկար դարեր կայողիկոսանիստ Սուրբ Խաչ վանքը: Աղթամար կղզին գտնվում է Վանա լճի հարավ-արևելյան մասում՝ ցամաքից 3-3,5 կմ հեռավորությամբ, տարածքը՝ մոտ 0,7 քկմ: Աղթամարի հարավային և հարավ-արևմտյան ափերը ժայռոտ են, երբեմն՝ զառիթափ (լճի մակարդակից 200-250 մ բարձր): Դեպի արևելք ցածրանալով՝ կղզու մակերևույթը վերածվում է հարթության: Այն հիմնականում ծածկված է տափաստանային բուսականությամբ, թփուտներով, նշենիներով, ընկուզենիներով և այլ տեսակի ծառերով: Քաղցրահամ ջրի աղբյուր չունի, սակայն հնում ունեցել է ջրհոր:

Ս. Էփրիկյանն իր «Բնաշխարհիկ բառարան»-ում կղզու և վանքի մասին գրում է. «Վանքի պարսպէն դուրս կայ նորատունկ խաղողի որթատունկ մը եւ սակաւ ծառեր, եւ ջրհոր մը, որ կը մատակարարէ ամբողջ վանքի ջուրը»⁴: Կղզու Աղթամար անունը գիտական հիմնավոր ստուգաբանություն չունի: Կան կարծիքներ, որ այնքան էլ համոզիչ չեն⁵: Աղթամար անվան մասին ժողովուրդը մի գեղեցիկ ավանդազրույց է հյուսել՝

⁴ Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 103:

⁵ Առաջ են քաշվել կղզու անվան՝ «յաղթող Մարաց» բառակապակցությունից կամ «աղխ» (ժողովուրդ) բառից առաջացած լինելու տեսակետները. տե՛ս Հ. Վ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա, Վիեննա, 1940, էջ 87: Ն. Մառը այն բացատրում է որպես «վիշապների լիճ». տե՛ս И. Орбели, Избранные труды, т. 1, М., 1968, стр. 26.

Թամար անվամբ աղջկա և նրան սիրահար պատանու մասին⁶:

Աղթամարը բնակելի է եղել վաղնջական ժամանակներից: Այստեղ գտնվել են նախաուրարտական ժամանակաշրջանի կիկլոպյան ամրոցի պատերի մնացորդներ⁷: Կղզում հայտնաբերվել է նաև Մենուա թագավորի (Ք.ա. 810–786) մի սեպագիր արձանագրություն⁸: IV–VII դարերում Աղթամարը եղել է Ռշտունի նախարարների ամրոց–բնակատեղին, ապա անցել է Արծրունի իշխաններին և վերածվել բերդաքաղաքի: X դարակզբին, երբ Հայաստանում հաստատվել էր Բագրատունյաց թագավորությունը, Աշոտ Արծրունի իշխանն առանձնանում է Սմբատ Ա Բագրատունի (890–914) արքայից և սկսում ինքնուրույն կառավարել Վասպուրականը, իսկ նրա կրտսեր որդի Գագիկ Արծրունին 908 թ. Վասպուրականում թագավորություն է հռչակում՝ Աղթամարը վերածելով քաղաքական և հոգևոր մշակութային կենտրոնի⁹:

Հայոց պատմության մեջ Գագիկ Արծրունու դերը հակասական է. մի կողմից նա Բագրատունիների թագավորության պառակտողը եղավ, մյուս կողմից նրա հիմնած Վասպուրականի թագավորությունը միավորեց և հզորացրեց Հայաստանի հարավային շրջանները: Պատահական չէր Գագիկ արքայի որոշումը՝ արքունիքը հաստատել Աղթամարում¹⁰: Գագիկը թագը ստանում է արաբ ամիրա Յուսուֆից, սակայն հետո գիտակցելով, որ Յուսուֆի հետ բարեկամությունն ընդդեմ Բագրա-

⁶ Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 83–84:

⁷ И. Орбели, Избранные труды, т. 1, стр. 31.

⁸ Н. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, N 79, Е., 2001, стр. 100–101.

⁹ Մ. եպս. Իզմիրլեան, Հայրապետություն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Սիս ու Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 99:

¹⁰ Տե՛ս Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, հեղինակ-կազմող. Կ. Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 21:

տունյաց թագավորների է և կարող է վտանգավոր լինել Հայոց երկրի համար, նա զենքն ուղղում է արաբների դեմ: Այս էր պատճառը, որ Գագիկը, թեև ավելի վաղ ամրացրել էր Վանի բերդը, իսկ Ոստան քաղաքում կառուցել պարիսպներ և շքեղ պալատ, սակայն, անվտանգության նկատառումներով, որոշեց արքունիքը հաստատել Աղթամար կղզում:

Գագիկ Արծրունին իր թագավորության տարածքում կատարել է ծավալուն շինարարական աշխատանքներ: Նրա նախաձեռնությամբ Աղթամարը պարսպապատվել է խոցելի տեղերից, օժտվել ամրացված նավահանգստով: Թագավորի հրամանով ճարտարապետ Մանուելը կառուցել է արքայական պալատը, ինչպես նաև Սուրբ Խաչ եկեղեցին, որը հայ ճարտարապետական մտքի, մշակութաստեղծ ոգու արգասիքներից է: Գագիկ Արծրունու գործունեության մասին պատմող Անանուն Արծրունին Աղթամարում արքայանիստ քաղաքի շինարարության մասին խոսելիս ընդգծում է տեղի անվտանգության խնդիրը և նշում, որ Գագիկն ընտրեց Աղթամար կղզին, քանի որ այն հնուց ի վեր ծառայել էր որպես ապաստարան թշնամիներից թաքնվողների համար: Պատմիչը մանրակրկիտ նկարագրում է նաև քաղաքի ահեղակերպ պարիսպների, արքունական պալատի և Սուրբ Խաչ եկեղեցու կառուցումը: Պալատը չի պահպանվել, բայց Անանուն Արծրունու հաղորդածից կարելի է պատկերացնել, թե այն ինչպիսի փառահեղ և զարմանահրաշ կառույց է եղել¹¹:

Սուրբ Խաչ եկեղեցին կառուցվել է 912-921 թթ. ընթացքում՝ քառախորան, խաչաձև գմբեթավոր հորինվածքով, ճարտարապետական առումով նման Արծրունիների հնագույն սրբա-

¹¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԱ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 287-392:

վայրերից Զորադիրի Սուրբ Խաչին: Արտաքինից ամբողջությամբ պատված է պատկերաքանդակներով, իսկ ներսից՝ որմնանկարներով¹²: Պատմիչը հիացմունքով գրում է. «Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր լի իմաստութեամբ եւ զարաւոր ի գործս իւր, հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանագործ արուեստիւ. եւ զոր վերագոյնն ցուցաք՝ կրանաւորն ձեռն տայ նկարագրել զքարինսն ճշգրտագործ նմանահանութեամբ»¹³:

Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը Գագիկ արքայի կողմից Աղթամարը որպէս ապահով նստավայր ընտրելու մասին գրում է. «Գագիկ թագավորը ճիշտ էր կողմնորոշվել, իր ամենակարևոր կառույցի համար ընտրելով Աղթամար կղզին, որովհետև, թեև այն բավական մոտ էր ցամաքին, այնուամենայնիվ հեռու էր ներխուժողներից և դրա շնորհիվ էլ խուսափեց այն տխուր ճակատագրից, որին ենթարկվեց ցամաքում կառուցված եկեղեցիների մեծ մասը»¹⁴:

Աղթամարում գազկաշեն կառույցներից բացի, մյուս շինությունները բավական ուշ են կառուցվել: 1293 թ. Սուրբ Խաչ եկեղեցու հարավարևելյան կողմում կառուցվել է Սուրբ Ստեփանոս միանավ, թաղածածկ եկեղեցին, որը թեև կիսավեր, սակայն պահպանված է առ այսօր: Դռան ճակատին եղել է շինարարական արձանագրություն. «ՉԽԲ (1293) ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախսիւք

¹² Սուրբ Խաչ եկեղեցու վիմագրերի, պատկերաքանդակների և որմնանկարների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ե. Լալայանը, Հ. Օրբելին, Ս. Տեր-Ներսեսյանը, Ս. Մնացականյանը և այլք:

¹³ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 291: Աշխարհաբարը տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, ներածութ, թարգմ., ծանոթ.՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 300:

¹⁴ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 74:

սրբասնեալ կրանաւորացն Սարգիսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հռոմշահի, յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն, որք հանդիպիք, յիշեցէք ի Քրիստոս»¹⁵: 1296 թ. Սուրբ Խաչ եկեղեցուն հյուսիսից կցել են Սուրբ Սարգիս մատուռը՝ նախասրահով:

Հայտնի է, որ Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիա Ա Սեֆեդիյանը (1296–1336) Խլարի կողմերից «բազում չարչարանքներով, անդնդախոր ծովի վրայով» քարեր է բերել և Սուրբ Խաչի մոտ կառուցել ամառային և ձմեռային ժամատները¹⁶: 1763 թ. եկեղեցու արևմտյան կողմում կառուցվել է քառամյոթ գավիթ, որի մասին Հ. Ոսկյանը գրում է. «Գալիթը հասարակ շէնք մըն է եւ ունի երկու պարզ դուռ եւ ինը պատուհան: Հարաւային դռան վրայ գրուած է՝ «Ի ՌՄԺԲ (1763) եւ շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դարպաս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ, որք աղօթէք, տուք զողորմիս»¹⁷:

XVIII դարավերջին եկեղեցու հարավային ճակատին կից զանգակատուն է կառուցվել: Վկայություններ կան կղզու ծայրում գտնվող Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գևորգ մատուռների մասին: Հ. Ոսկյանը գրում է. «Աղթամարի կղզիին արեւելեան հիւսիսային ծայրը կայ փոքրիկ մատուռ մը, որ կը համարուի Թամար թագուհիին աղօթատեղին: Կ'աւանդուի թէ հոս եւ ոչ թէ Ձորոյ վանքի մէջ անփոփուած ըլլայ Յովհաննէս Զ Դրասխանակերտցիի մարմինը: Իսկ կղզիին արեւելեան–հարաւային ծայրը կան երկու մատուռներ՝ Ս. Գէորգի եւ Ս. Աստուածածնի նուիրուած: Վերջինս կարմիր քարերով շինուած է եւ կը կոչուի նաեւ Կարմիր եկեղեցի»¹⁸:

¹⁵ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, 1979, էջ 325:

¹⁷ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 100:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 101–102:

Որպես կաթողիկոսանիստ՝ կղզին ունեցել է նաև վեհարանի շենք և այլ վանքապատկան շինություններ՝ միաբանների և ուխտավորների կացարաններ, վարժարան և այլն¹⁹: Աղթամարը դարերի ընթացքում եղել է ոչ միայն ամրոց կամ բերդ, թագավորանիստ կամ կաթողիկոսանիստ կենտրոն, այլև ունենալով բնակչություն՝ եղել է փոքրիկ քաղաք, որ օտարների կողմից հիշատակվել է նաև «Արմենիկ» անվամբ²⁰:

Արծրունյաց թագավորության հիմնական տարածքը Վասպուրականն էր, որը Մեծ Հայքի խոշոր նահանգներից էր: Թագավորության մաս էին կազմում նաև Մոկաց նահանգը և որոշ գավառներ Պարսկահայք, Կորձայք, Տուրուբերան, Այրարատ նահանգներից²¹: Արծրունյաց վերջին արքան՝ Սենեքերիմը, թուրքական ցեղախմբերի ներխուժման պատճառով 1021 թ. իր տիրույթները հանձնել է Բյուզանդական կայսերը և տեղափոխվել Սեբաստիա: Ուշագրավ է, որ համաձայն պատմիչ Մատթեոս Ոռհայեցու, երբ Սենեքերիմը Վասպուրականը տվեց Վասիլ կայսրին, նրան հանձնեց 72 բերդ և 4000 գյուղ, սակայն թվով 115 վանքերը չտվեց, այլ պահեց, որպեսզի իր համար աղոթեն²²:

Ավելի ուշ՝ 1113 թ., Աղթամարում Արծրունիների ստեղծած թագավորության հենքի վրա հաստատվում է կաթողիկոսական Աթոռ: Վասպուրականում կաթողիկոսական Աթոռ հիմնադրելու համար կային հիմնավոր պատճառներ: Հայոց հայրապետական Աթոռն այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր բուն Հայաստանի տարածքից դուրս՝ Կիլիկիայի Սև լեռան Կարմիր վանքում (հետագայում այն տեղափոխվեց Ծովք, ապա՝

¹⁹ Տե՛ս Ս. Էփրիկեան, նշվ. աշխ., էջ 102, 103:

²⁰ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա., Երևան, 1932, էջ 271-273, 300-317: Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 106-113:

²¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱԱ, հ. III, Երևան, 1976, էջ 78-80, հոդվածի հեղ.՝ Վ. Վարդանյան:

²² Մատթեոս Ոռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 49:

Հռոմկլա, այնուհետ՝ Սիս)²³: Երկրորդ՝ օտար զավթիչների դեմ պայքարում ժողովրդին համախմբելու, նրանց դավանափոխությունից ետ պահելու, ազգային մշակույթը պահպանելու և զարգացնելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ նրան մոտ գտնվող ղեկավար: Երրորդ պատճառն այն էր, որ երբ Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113–1166) նստեց կաթողիկոսական Աթոռին, դեռևս պատանեկան հասակում էր: Ի վերջո, եկեղեցական–ծիսական արարողությունների համար անհրաժեշտ էր սուրբ Մյուռոն:

Այսպիսով, Վասպուրականի իշխաններն ու հոգևորականները որոշում են տեղի Դավիթ եպիսկոպոսին կաթողիկոս հռչակել: Հայոց Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսն էլ իր հերթին 1114 թ. Կարմիր վանքում ժողով է գումարում, Դավիթ Աղթամարցուն հայտարարում ինքնահռչակ և նզովում Աղթամարի կաթողիկոսությունն ու կաթողիկոսին²⁴:

Պատահական չէր, որ Վասպուրականի իշխաններն ու հոգևորականները Աթոռը հաստատեցին հենց Աղթամարում. սա ևս ուներ իր պատմական և քաղաքական հիմքերը: Աղթամարը դեռևս X դարասկզբից Արծրունյաց արքայատոհմի նստավայրն էր և քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կենտրոնը: Բացի այդ, Աղթամարում են աթոռակալել մի քանի Հայոց կաթողիկոսներ: Դեռևս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի (898–929) կաթողիկոսը, արաբներից հալածվելով ու ողջ երկրում ուրիշ ապահով վայր չգտնելով, կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել Գագիկ Արծրունու մոտ՝ Աղթամար կղզում: Այստեղ նրան հաջորդել են Ստեփանոս Բ Ռշտունի (929–930),

²³ 1045 թ. բյուզանդացիների կողմից քաղաքամայր Անիի գրավմամբ վերացավ Բագրատունյաց թագավորությունը, իսկ կաթողիկոսական Աթոռը, քաղաքական ծանր իրավիճակների թելադրանքով, տեղափոխվեց Անիից և որոշ դեգերումներից հետո հաստատվեց Կիլիկիայում՝ մինչև 1441 թ., ապա կրկին վերահաստատվեց Սուրբ Էջմիածնում:

²⁴ Տե՛ս Մ. եպս. Իզմիրլեան, նշվ. աշխ., էջ 104:

Թադեոս Ա Ռշտունի (930–941), Եղիշե Բ Ռշտունի (941–946) կաթողիկոսները: Անանիա Ա Մոկացին (946–968) ևս մի քանի տարի աթոռակալեց Աղթամարում, հետո միայն տեղափոխվեց Արգինա (Շիրակ): Այս իրողությունները վասպուրականցիները դիտարկել են որպես եկեղեցական ավանդույթ և Աղթամարը դարձրել կաթողիկոսական նստավայր²⁵: Կար նաև մի երրորդ պատճառ՝ Աղթամարում պահվող սուրբ մասունքները²⁶:

Այսպիսով, 1113 թվականից սկսած մինչև 1895 թվականը Աղթամարում գործել է կաթողիկոսական Աթոռ: Հակաթո՞ռ էր այն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին: Այս խնդիրը վիճահարույց է եղել թե՛ տարբեր ժամանակներում ապրած եկեղեցական գործիչների տեսակետներում, թե՛ հետագա ուսումնասիրողների համար: Խնդիրը քննության նյութ չդարձնելով՝ նշենք միայն, որ Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռն իր գոյության ընթացքում անփոխարինելի ազգապահպան դեր է ունեցել՝ Վասպուրականի հայությանը եկեղեցական մեկ առանցքի շուրջ համախմբելու, գիտական և մշակութային կյանքը զարգացնելու առումներով:

Վ. Վարդանյանն այս մասին գրում է. «1021 թ. Վասպուրականի թագավորության գավառները կցվեցին Բյուզանդիային: Երկրից դուրս հանվեց ռազմիկ տարրը՝ ազնվականությունը: Սակայն բնակիչները մնացին հայրենի եզերքում: Նրանց չլքեց հոգևոր դասը՝ իր իշխանությունը պահպանելով Վասպուրականի, Մոկքի, Սասունի և հարակից մի քանի գավառների վանքերում ու եկեղեցիներում, որոնք չդրվեցին բյուզանդական եկեղեցու իրավասության տակ: Թեև կայսրության եկեղեցին

²⁵ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1242–1262, 1271–1272: Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 21:

²⁶ Տե՛ս Վ. Թորոսյան, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարի կեսեր – ԺԲ. դարի սկիզբ), Երևան, 2018, էջ 162:

փորձեց դավանափոխել Վասպուրականի և հարակից գավառների հայ բնակչությանը՝ այնտեղ հիմնելով քաղկեդոնական եպիսկոպոսություններ, սակայն հայ հոգևորականությունը տեղի չտվեց և մնաց հավատարիմ նախնյաց դավանությանը»²⁷:

Աղթամարի առաջին կաթողիկոսը՝ Դավիթ Ա Թոռնիկյանը (1113–1165), որդին էր Ամուկ ամրոցի տեր Աբդլմսեհ իշխանի և սերում էր Խեղենիկ իշխանից, որն Արծրունի թագավորների տոհմից էր: Ուստի՝ Աղթամարի կաթողիկոսները ինչ–որ առումով շարունակողներն էին Արծրունյաց թագավորության՝ միայն թե աշխարհիկ փոխարեն հոգևոր տիտղոս կրելով²⁸: Մինչև XIII դարավերջը Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռը Խեղենիկյան–Արծրունիների ձեռքին էր, իսկ 1272 թվականից, երբ կաթողիկոս է ընտրվում Ստեփանոս Սեֆեդիկյանը, Աթոռն անցնում է Սեֆեդիկյաններին, որոնք մայրական կողմից Արծրունիների սերունդն էին և մինչև XVI դարավերջն իրենց ձեռքում էին պահում Աթոռը²⁹:

Ուշագրավ է, որ Վասպուրականում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում Աղթամարի կաթողիկոսները շատ հաճախ հիշվում են որպես «Ամենայն Հայոց եւ Աղթամարայ»՝ արտահայտելով իրենց ձգտումը կաթողիկոսի ընդհանրական իշխանությունը յուրացնելուն³⁰: Զաքարիա Ա–ի մասին Լիմի միաբան Աբրահամ կրոնավորը գրում է. «Բարի հովիւն եւ հովուապետն տէր Զաքարիա, որ է կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»³¹: Ստեփանոս Դ–ն Հովհաննես գրչի՝ Խիզանում 1474 թ.

²⁷ Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրման շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2010, թիվ 2, էջ 70:

²⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 29:

²⁹ Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 89:

³⁰ Տե՛ս Վ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 170:

³¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 176:

ընդօրինակած Ավետարանում կոչված է «տեառն Ստեփանոս կաթողիկոսէ Ամենայն Հայոց եւ Աղթամարայ...»³²:

Եռամեծ վարդապետ Գրիգոր Տաթևացին, երբ իր աշակերտների հետ ապաստանել էր Մեծփավանքում, անդրադարձել է Աղթամարի Աթոռի կարգավիճակին: 1409 թ. նա նամակ է գրում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Գ Սսեցուն (1404-1411)՝ Աղթամարի կաթողիկոսությունը բանադրանքից արձակելու համար, միննույն ժամանակ կոչ անելով աղթամարցիներին՝ հնազանդվելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Գրիգոր Տաթևացու ցանկությունն էր միավորել երկու կաթողիկոսական Աթոռները և որպես կաթողիկոսանիստ նա տեսնում էր Սուրբ Էջմիածինը³³: 1441 թ., երբ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Սսից տեղափոխվում է Սուրբ Էջմիածին, նորընտիր կաթողիկոս Կիրակոս Ա Վիրապեցին (1441-1443) կոնդակով լուծարում է Աղթամարի Աթոռի վրա դրված բանադրանքը³⁴:

Օտար բռնակալական տիրապետության պայմաններում Աղթամարի կաթողիկոսների գործունեությունն առաջին հերթին ուղղված էր հայ ազգաբնակչության համախումբ պահպանմանը և ուծացման կանխմանը: Կաթողիկոսների խնդիրն էր նաև պահել ու պահպանել ազգային դավանանքն ու մշակույթը: Հետաքրքիր է այս մասին Կ. Մաթևոսյանի դիտարկումը. «Եթե Կիլիկիայում կար անկախ թագավորություն, Հյուսիսային Հայաստանն ու Սյունիքն էլ Զաքարյանների շրջանում կրոնական իմաստով ազատ ու ինքնիշխան էին, ապա Աղթամարի Աթոռի ենթակայության շրջանները գտնվում էին մահմեդական

³² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 367:

³³ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2361-2363:

³⁴ Տե՛ս Մ. եպս. Իզմիրլեան, նշվ. աշխ., էջ 106-107: Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2469-2470:

իշխանավորների տիրապետության տակ, որոնց հետ կաթողիկոսները պիտի հարաբերվեին որպես տեղի հայ հավաքականության 'ներկայացուցիչ' հանդես բերելով զգուշավորություն եւ շրջահայեցություն»³⁵:

Միշտ չէ, որ հաջողվում էր գսպել շրջակա այլադավան իշխանավորների կողոպտչական ու կրոնական անհանդուրժողական կրքերը. պատմությունից հայտնի են դառն դեպքեր: 1393 թ. Ոստան քաղաքում մահմեդական մոլեռանդ ամբոխը քարկոծելով սպանել է Աղթամարի Զաքարիա Բ կաթողիկոսին (1369-1393): 1431 թ. Աղթամարը գրավել է քուրդ ամիր Փիրի բեկն իր հրոսակներով, իսկ վանքի միաբանությունը հարկադրված էր երկու տարի ապաստանել Ուրանց գյուղում: 1523-1526 թթ. քրդական ավազակախմբերը ներխուժել են Աղթամար ու կողոպտել, իսկ կաթողիկոս Գրիգորիս Ա Աղթամարցին (1512 - մոտ 1544) հեռացել է կղզուց և միայն մի քանի տարի անց վերադարձել³⁶:

Երբեմն էլ այլազգիները զինված ներխուժում էին կղզի և բռնագրավում հարստությունները, իսկ միաբանները և այլ բարեպաշտ անձինք փորձում էին ետ բերել դրանք: 1705/6 թ. Աղթամարի Հայրապետ Ա կաթողիկոսը բազում սրբություններ է փրկագնում, որոնց թվում էին սուրբ Անդրեաս առաքյալի մասունքները և Հրաշագործակ Ավետարանը (ՄՄ 5786)³⁷՝ կրկին ի պահ դնելով Աղթամարի վանքում³⁷:

³⁵ Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 90:

³⁶ Տե՛ս Հ. Ն. Վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 67-68, 75: Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 90:

³⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. 5786, 2ա: Լ. Թումանյան, Փրկված ձեռագրեր. Թորոս Ռոսլինի և Սարգիս Պիծակի Ավետարանները, «Շողակն Արարատյան» երկշաբաթաթերթ, Երևան, 2015, սեպտեմբեր Ա, էջ 5:

Աղթամարի կաթողիկոսները պարբերաբար փորձել են հարաբերություններ հաստատել մահմեդական տիրակալների հետ՝ կոտորածներից զերծ պահելու համար հայ բնակչությանը: Նման դիվանագիտություն ուներ, մասնավորապես, Զաքարիա Գ կաթողիկոսը (1434–1464) կարակոյունլուների առաջնորդ Ջհանշահի (1436–1467) հետ փոխհարաբերություններում: 1461 թ. Զաքարիա կաթողիկոսը դիվանագիտական հմտությամբ կարողանում է կասեցնել Ջհանշահի արշավանքը Բաղեշ, որով մեծ հռչակ է ձեռք բերում շրջանի և՛ հայ, և՛ մահմեդական բնակչության շրջանում:

Առհասարակ, Զաքարիա կաթողիկոսը լուրջ քաղաքական գործիչ է եղել և համարձակ մարդ: Դրա մասին է վկայում 1459 թ. տեղի ունեցած դեպքը, երբ մի քուրդ ցեղապետ մտադրվել էր երկու մեծ լաստով անցնել Աղթամար, բայց, ինչպես հիշատակագիրն է վկայում, Զաքարիան՝ «իբրեւ քաջ զօրական եղեալ եւ արհացեալ ի շնորհացն Աստուծոյ եւ զօրութեամբ Սուրբ Խաչին, ելեալ գնաց ընդդէմ անօրինացն ի պատերազմ»³⁸: Զաքարիան կարողանում է գրավել թշնամու լաստերը՝ նրան գրկելով կղզի հասնելու հնարավորությունից:

Երբ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Սսից տեղափոխվում է Էջմիածին (1441 թ.), նա գնում է նորընտիր կաթողիկոս Կիրակոս Ա Վիրապեցու մոտ (որը ծնունդով վասպուրականցի էր) և բարեկամական հարաբերություններ հաստատում³⁹: Սակայն Զաքարիան ցանկանում էր միավորել երկու կաթողիկոսական Աթոռները և դառնալ ընդհանուր կաթողիկոս: Երբ Կիրակոսը գահընկեց է արվում, և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է հռչակվում Գրիգոր Ժ Զալալբեկյանցը, Զաքարիան հրաժարվում է վերջինիս ճանաչել և շարունակում է Կիրակոսին դիտել որպես

³⁸ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 117:

³⁹ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2495:

Հայոց կաթողիկոս: Կիրակոս Վիրապեցու մահվանից հետո Զաքարիան իրեն համարում է նրա իրավահաջորդը և փորձում նստել նաև Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռին:

1460 թ. Զաքարիա Աղթամարցին, օգտվելով Մայր Աթոռում տիրող խառնակ իրավիճակից, գնում է Սուրբ Էջմիածին և իրեն հռչակում երկու Աթոռների գահակալ: Նա կարողանում է կարճ ժամանակով նստել Սուրբ Էջմիածնի Աթոռին՝ փաստորեն միավորելով երկու կաթողիկոսական Աթոռները: Զաքարիա կաթողիկոսի այս հաջողության նախադրյալները հետևյալն էին: Նախ, նա վայելում էր ժողովրդի սերը, որովհետև մեկ անգամ չէ, որ իր դիվանագիտական հմտությամբ կասեցրել էր մահմեդականների ավերիչ արշավանքները: Բացի այդ, կարողացել էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել կաթոլիկոսությունների առաջնորդ Ջեանշահի հետ:

Սակայն, Էջմիածնի միաբանների դժգոհության արդյունքում, մեկ տարի անց, Զաքարիան վերադառնում է Աղթամար՝ իր հետ տանելով Սուրբ Էջմիածնում պահվող սրբություններ, մասնավորապես՝ Լուսավորչի Սուրբ Աջը, հին ասեղնագործ խաչվառը⁴⁰: Առաքել Դավրիժեցին իր Պատմագրքում գրում է. «Եւ անդ հասեալ յայտնեաց զգանձն Աստուածային, զԱջն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ զսրբոյն Գրիգորի, հանդերձ խաչալամովն, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն Տէրունական, եւ ի միւս կողմն Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, եւ թագաւորին Տրդատայ, եւ չքնաղագեղ կուսին սրբոյն Հռիփսիմեայ, այլ եւ ոսկեթել յօրինուածով եւ ազգի ազգի գունով, երանգ երանգ զարդարեալ սուրբ ուրարովն, որ զարմանալի է տեսողացն»⁴¹:

⁴⁰ Գրիգոր Լուսավորչի Սուրբ Աջը և Խաչվառը, որ մեզ հասած հնագույն խաչվառն է, այժմ պահվում են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում:

⁴¹ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխ.՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 333:

Աղթամար գնալու ճանապարհին Զաքարիա հայրապետին Վասպուրականի ժողովուրդը ցնծությամբ է դիմավորում և երկրպագում Լուսավորչի սուրբ Աջին:

Թեև Զաքարիան այլևս չի կարողանում վերադառնալ Սուրբ Էջմիածնի Աթոռին, սակայն նրան որպես Հայոց կաթողիկոս են հիշում Վասպուրականի, Մոկքի և Հայաստանի այլ նահանգների հիշատակագիրները⁴²: Աղթամարի գրիչներից Գրիգոր քահանան 1461 թ. իր գրչագրում (ՄՄ 7846) գրում է. «ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայ պատրիարգի ամենայն քրիստոնէից», Թումա քահանան 1463 թ. ձեռագրում հիշատակում է. «ի պատրիարքութեան տեառն Զաքարիայի Հայոց վերադիտողի»⁴³: Զաքարիա Գ-ն վախճանվել է 1464 թ. Աղթամարում: Նրան հաջորդած Ստեփանոս Դ-ն ևս երկու տարով՝ 1467-1468 թթ., կարողանում է միավորել կաթողիկոսական Աթոռները, սակայն հարկադրված էր կրկին վերադառնալ Աղթամար⁴⁴:

Այս շրջանում Աղթամարի պատմության ամենակարևոր իրողություններից է Սմբատի թագադրումը: Զաքարիա Գ հայրապետը Վասպուրականցիների ազգային ոգին բարձրացնելու համար որոշում է իր հորեղբորորդուն՝ Սմբատին, թագավոր օծել: Սակայն անժամանակ մահվան պատճառով այդ գործն ի կատար է ածում նրա հաջորդը և մյուս հորեղբորորդին՝ Ստեփանոս Դ կաթողիկոսը (1465-1489)՝ Սմբատին 1465 թ. Աղթամարում եկեղեցական ծիսակարգով օծելով թագավոր⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է Զաքարիա և Ստեփանոս կաթողիկոսների՝ երկու Աթոռները միավորելու փորձերին, Վասպուրականում

⁴² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 100-101:

⁴³ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 161, 200:

⁴⁴ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2520-2527, 2535:

⁴⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 105-106: Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 102-103:

արքա ձեռնադրելու նախաձեռնությանը, ապա նրանց ցանկությունն էր, որ կաթողիկոսությունների մեկտեղմամբ հայ ժողովուրդն առավել միավորված լինի, իսկ թագավորի օծումն էլ նպատակ էր հետապնդում ամուր պահել ժողովրդի մեջ իրենց հայրենիքում սեփական պետականություն ունենալու գաղափարը: Այս առումով բնութագրական են այդ դեպքերին ժամանակակից հիշատակագրի խոսքերը. «Եւ յայնժամ օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր, ըստ նախնեաց իւրոց Գագկայ, զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր»⁴⁶: Սմբատն ամուսնացած էր Բեկի խաթունի հետ, նրանց որդիներից էին Աղթամարի Զաքարիա Դ կաթողիկոսը (1489– 1494) և Ասքանդարը, իսկ վերջինիս որդին՝ Աղթամարի Գրիգորիս Տաղասաց հայրապետն էր (1512– 1544)⁴⁷:

Պատմական այս խրթին ժամանակահատվածում, երբ Աղթամարի կաթողիկոսները փորձում էին միավորել Հայ Եկեղեցու երկու կաթողիկոսական Աթոռները, երբ Աղթամարի կաթողիկոսը քայլ է ձեռնարկում օծելու հայոց թագավոր, խնդիր է առաջանում բարձրացնել Աղթամարի Աթոռի դերը և լավագույնս ներկայացնել դրա հիմնադրման պատմությունը: Այս նպատակով Աղթամարի միաբանները փորձել են Աթոռի հիմնադրումը կապել սուրբ Գրիգոր Նարեկացու անվան հետ, որը հայ ժողովրդի մեծագույն սրբերից է⁴⁸: Նարեկացու անվան հետ կապվում է մի ավանդույթ, ըստ որի՝ նա է հիմնադրել Աղթամարի Աթոռը:

Այս մոտեցումը լավագույնս արտահայտված է Աղթամարի Զաքարիա Գ, այնուհետ՝ Ստեփանոս Դ հայրապետների պատ-

⁴⁶ Հ. Ն. վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք..., էջ 111:

⁴⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 105, 117, 129:

⁴⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 86:

վերներով ընդօրինակված Մաշտոց ծիսամատյաններում (ՄՄ 4997, ՄՄ 5702): Նարեկացին ներկայացվում է ոչ թե առաքելահավասար, այլ ավելին, քան առաքյալները՝ սքանչելագործ և մեռելհարույց. «...Աղթամարայ Առաքելադիր Սուրբ Աթորոյ, զոր հաստատեալ է սրբոյն Գրիգոր Նարեկացի՝ սքանչելագործ եւ մեռեալյարոյց, աստուածաբան սուրբ վարդապետն, որ գերագոյն իմն գտաւ, քան զառաքեալսն, որ արեւելք է արեգական արդարութեանն եւ արեւմուտ է Բանին Աստուծոյ»⁴⁹:

Աղթամարի կաթողիկոսները հիմնականում ձգտել են խաղաղ հարաբերություններ ունենալ Էջմիածնի կաթողիկոսների հետ: Էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների միջև թեմական տարածքների խնդիրը 1628 թ. հարթել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացին (1629–1632) և Աղթամարի Ստեփանոս Ե կաթողիկոսը (1608–1656): 1682 թ. Աղթամարի Թովմա (Թումա) կաթողիկոսը մեծ շքախմբով և բազմաթիվ ընծաներով գնում է Սուրբ Էջմիածին և Եղիազար կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվում: Հետագայում՝ 1746 թ., մեկ անգամ ևս պառակտում է առաջացել Աղթամարի Նիկողայոս Սպարկերտցի (1743–1751) և Էջմիածնի Ղազար Ա Ջահկեցի (1737–1751) կաթողիկոսների միջև, սակայն այն շուտափույթ հարթվել է⁵⁰:

Թովմա Բ-ն 1761 թ. Աղթամարի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո նույնպես գնացել է Էջմիածին՝ ստանալու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնությունը⁵¹: 1852 թ. Աղթամարի միաբանները դիմել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն՝ խնդրելով ընտրված և Կոստանդնուպոլսում իշխանության

⁴⁹ ՄՄ, ձեռ. 5702, 237բ: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 308–309:

⁵⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ, «Էջմիածին», 2012, Բ, էջ 157–159:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 153:

կողմից պաշտոնապես ճանաչված Գաբրիել արքեպիսկոպոս Շիրոյանին հաստատել որպես Աղթամարի կաթողիկոս⁵²:

Աղթամարի կաթողիկոսության հովանու ներքո գտնվող տարածքների մասին նշենք, որ կաթոսիկոսությունն իր հիմնադրության սկզբում թերևս ընդգրկում էր այն գավառները, որոնք մաս են կազմել Արծրունյաց թագավորության: Ժամանակի ընթացքում Աղթամարի թեմական տարածքները, իհարկե, փոփոխվել են, որոշները հետզհետե անցել են Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավասության ներքո: Մինչև XVIII դարի վերջը Աղթամարի կաթողիկոսությունն ունեցել է 14 թեմ: XIX դարավերջին և XX դարասկզբին այն ուներ երկու խոշոր թեմ՝ Աղթամարը և Խիզանը՝ 302 եկեղեցիներով և 58 վանքերով⁵³:

XV դարից մինչև իր աթոռակալության ժամանակները Աղթամարի և Էջմիածնի Աթոռների հարաբերությունների մասին իր «Ջամբռ» աշխատության մեջ պատմում է կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցին (1763–1780)՝ ներկայացնելով նաև XVI–XVII դարերում երկու Աթոռների միջև թեմական վիճակների ու սահմանների շուրջ ծագած վեճերը⁵⁴: Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում պաշտոնապես երկրի ողջ տարածքի հայ քրիստոնյաների պաշտոնական ներկայացուցիչ է ճանաչվել Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը, և Աղթամարի կաթողիկոսությունը հայտնվել է այդ պատրիարքական Աթոռի ենթակայության ներքո:

Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռը գոյատևել է մինչև 1895 թվականը (վերջին կաթողիկոսը՝ Խաչատուր Բ Շիրոյան՝

⁵² Նույն տեղում, էջ 177:

⁵³ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության թեմական իրավասության շուրջ, «Էջմիածին», 2012, Ը, էջ 75–87:

⁵⁴ Սիմեոն կթղ. Երևանցի, Ջամբռ, աշխարհաբար թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Վ. Համբարձումյանի, Երևան, 2003, էջ 127–135:

1864–1895)⁵⁵, երբ ինքնական լուծարվել է, իսկ նրա կազմում եղած վանքերն ու եկեղեցիներն անցել են Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի տնօրինությանը: XX դարի սկզբին Աղթամարի վանքը թեև արդեն կաթողիկոսանիստ չէր, բայց ուներ փոքրիկ միաբանություն, գործող վարժարան, ինչպես նաև բավական մեծ թեմի կենտրոն էր, որի մասին Էփրիկյանը տեղեկացնում է. «Ի հնումն բազմաթիւ միաբաններ ունեցող Աղթամարայ վանքը այժմ հազիւ ունի 15 վարդապետ, 4-5 սարկաւազ եւ վարժարան մը 20-25 աշակերտներով: Ունի բաւական ընդարձակ թեմ մը եւ վերջին տխուր դեպքերէն առաջ ուներ տարեկան մօտ 50.000 ռուբլի եկամուտ: Թեմը կը կազմեն Վասպուրականի հարաւային գաւառները, Երուանդունիք (Հայոց ձոր), Ռշտունիք (Գաւաշ-Կարճկան), Զեւրմաձոր (Շատախ), Անձեւացիք (Նորդուզ), Մոկք, Կորճայք եւ Խիզան, մինչեւ Տիգրանակերտ»⁵⁶:

Վանքը ցամաքում ուներ նաև իր «դրսի տունը»՝ Ախավանքը, որտեղ գտնվում էին վանքապատկան ամբարները, շտեմարաններն ու ակոռները, ինչպես նաև միաբանների համար կառուցված շինությունները, իսկ վերջին կաթողիկոս Խաչատուր Բ Շիրոյանն այստեղ կառուցել էր նաև Վեհարանի ու դպրոցի շէնքեր, նաև թանգարան, ուր պահվում էին ձեռագրերը⁵⁷: Ցավոք, ոչնչացել կամ կորել է Աղթամարի կաթողիկոսական դիվանը, որը մեզ համար կրացահայտեր ու կպարզաբաներ կաթողիկոսության գործունեության շատուշատ էջեր: Պահպանված եզակի նմուշներից են մի Օրինության գիր՝ Զաքարիա Գ-ի ժամանակից և երկու Կոնդակների սևագրեր՝ կազմված

⁵⁵ Աղթամարի կաթողիկոսների անվանացանկը և յուրաքանչյուրի գործունեության մասին տե՛ս Հ. Ն. վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ:

⁵⁶ Ս. Էփրիկեան, նշվ. աշխ., էջ 103:

⁵⁷ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

1463 թ. Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Ներսես եպիսկոպոսի ձեռքով⁵⁸:

Աղթամարի կաթողիկոսարանն իր գոյության ընթացքում հնարավորինս ազգանպաստ գործունեություն է ծավալել, հայ ժողովրդի համար անգամ ամենածանր, պատերազմական և խառնակ ժամանակներում կարողացել է միավորել իրեն ենթակա տարածքներում ապրող հայությանը, պահել նրանց ազգային դիմագիծը, բացել է կրթօջախներ, կառուցել եկեղեցիներ, հովանավորել և՛ Աղթամարի վանքում, և՛ առհասարակ իրեն ենթակա թեմերում գրչության կենտրոնների գործունեությունը: Հայտնի է, օրինակ, որ Աղթամարի Զաքարիա Ա կաթողիկոսը (1296 – 1336) կարողացել է անվնաս պահել կաթողիկոսությանը ենթակա եկեղեցիները մահմեդական բռնակալների հալածանքներից, կառուցել կամ հիմնովին վերակառուցել է Լիմի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին և վանականների խցերը, Աղթամարի ամառային և ձմեռային ժամատները⁵⁹:

XV դարը, որքան էլ որ ժամանակի գրիչները «դառն ժամանակ» են անվանում, բայց, ինչպես Ն. Ակինյանն է գրում, այն «կենդանի եւ ուսումնասէր շրջան մը կը ներկայանայ, երբ ի Վասպուրական հակառակ անընդհատ հալածանաց կը ծաղկի գրչութիւնը, մասնաւորապէս յԱղթամար եւ ի Հիզան: Բազմաթիւ գրչագիրներ հասած են մեզի այս շրջանէն»⁶⁰: Անգամ 1431–1433 թթ. Աղթամարի վանականները, որոնք փախել և ապաստանել էին Ուրանց գյուղում, մատյաններ են ընդօրինակել⁶¹:

Հաջորդ դարերում ևս շարունակվել է գիտական և մշակութային գործունեությունը: Գրիգորիս Գ Փոքրը (1595–1605)

⁵⁸ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, Երևան, 2008, էջ 261–262:

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Ն. վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք..., էջ 47–48:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 71:

⁶¹ Օրինակ՝ Թումա կրոնավորի 1433 թ. Ավետարանը (ՄՄ, ձեռ. 4963):

վերաշինել է Աղթամարի վանքի եկեղեցիները, ժամատները, եկեղեցական անոթներ նվիրել և այլն⁶²: Աղթամարի Թովմաս Բ կաթողիկոսը 1761 թ. կառուցել է Սուրբ Վարդան եկեղեցին⁶³: Աղթամարի կաթողիկոսներն իրենց թեմերի համար նաև սրբալույս Մյուռնոն են պատրաստել և օրհնել այն⁶⁴: Ինչպես վկայում են Երեմիա Չելեպիի կազմած քարտեզի բացատրագիրը և Հովհաննես վարդապետ Բրգութենցի՝ Աղթամարին ձոնված գանձը՝ Աղթամարում սրբալույս Մյուռնոնի օրհնությունը կատարվել է սուրբ Թովմաս առաքյալի Աջով⁶⁵:

Բոլոր ժամանակներում էլ Աղթամարի կաթողիկոսները, կրոնական և քաղաքական գործերից բացի, նաև մշակութաստեղծ գործունեություն են ծավալել: Ի վերջո, դարեր շարունակ Աղթամարի կաթողիկոսության հովանու ներքո գործել են տասնյակ գրչության կենտրոններ, որոնցում ստեղծվել են հազարավոր մատյաններ: Սրանց մեջ նշանավոր է հենց Աղթամար կղզում, կաթողիկոսարանի ենթակայությամբ գործած գրչության կենտրոնը:

⁶² Դ. վ. Փիրդալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 358: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 61:

⁶³ Տե՛ս Հ. Ն. վ. Ալիսեան, Գաւազանագիրք..., էջ 158:

⁶⁴ Մեզ է հասել Աղթամարի Կաթողիկոսության սրբալույս Մյուռնոնի արծաթյա կաթսան՝ պատրաստված 1883 թ., որը պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գանձատանը:

⁶⁵ Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 93: ՄՄ, ձեռ. 5521, 431ա:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ.

XIII ԴԱՐԱՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XV ԴԱՐԱԿԵՍ

Աղթամարի գրչության կենտրոնը սկզբնավորմամբ արքունական և հայրապետական է: Հայկական գրչության կենտրոնների մեջ այն խոշորագույններից է: Գործելով անմիջապես Աղթամարի կաթողիկոսության հովանու ներքո՝ աղթամարյան գրչակենտրոնը մեծ և ուրույն դեր է ունեցել հայ գրչության, մանրանկարչության, խազագրության, կազմարարության արվեստների զարգացման գործում:

Դարեր շարունակ վանքի աղոթասեր միաբաններն այստեղ ընդօրինակել են գրչագրեր և երփներանգ գույներով ծաղկել դրանք, մագաղաթ ու թուղթ կոկել, թանաք ու ներկ պատրաստել, զբաղվել կազմարարությամբ: Աղթամարում գործ ունենք բավականին կանոնավոր ու շարունակական ավանդներ ունեցող գրչության կենտրոնի հետ, որը վանքի պատմության անբաժանելի մասն է կազմում:

Աղթամարի գրչության կենտրոնի մասին հստակ և լիարժեք տեղեկությունները պատկանում են XIII դարավերջին: Սակայն այստեղ, հավանաբար, մատյաններ ստեղծվել են նաև ավելի վաղ: Գագիկ Արծրունի արքայի (889–943) պատվերով գրված Թովմա և Անանուն Արծրունիների Պատմության գրչության հավանական վայրը Աղթամարն է: Ենթադրելի է, որ երբ 1113 թվականից հետո Արծրունյաց Դավիթ եպիսկոպոսը հիմնեց տեղի կաթողիկոսական Աթոռը, այն, բնականաբար, ունեցել է իր դիվանը, և կարծում ենք, որ այդ ժամանակ պետք է ստեղծված լինեն նաև ձեռագիր մատյաններ:

Ներկայացնենք Աղթամարից մեզ հայտնի գրիչներին և ծաղկողներին: Աղթամարից մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը պատկանում է ՍԻՄԵՈՆ ԳՐԶԻՆ: Այն 1277 թ. ընդօրինակվել է Խաչատուր քահանայի խնդրանքով և բովանդակում է Նոր Կտակարանը մասնակի (ՄՄ 208). «...գրեցաւ ծաղկազարդ եւ տիեզերալոյս Գործք սրբոց առաքելոցն ձեռամբ յոգնամեղ ոգւոյ Սիմէոնի, ի խնդրոյ Խաչատուր քահանայի, ի կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս»⁶⁶:

Հաջորդ գրիչը, որին հանդիպում ենք Աղթամարում, Սիմեոն գրչի աշակերտ, տաղանդաշատ Դանիել կրոնավորն է: Շուրջ 200 տարի Դանիելի սերունդներն իրենց ձեռքն են պահել Աղթամարի գրչության կենտրոնը՝ գաղափարելով և ծաղկելով ձեռագրեր, միաժամանակ ուսուցանելով ուրիշներին:

ԴԱՆԻԵԼ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Դանիել գրիչը գործել է Աղթամարի վանքում XIV դարի առաջին քառորդում: Նա վաստակաշատ գրիչ է և ընդօրինակել է տարբեր բովանդակություն ունեցող գրչագրեր: Դանիելը որպես իր ուսուցիչ հիշում է «զպատուական եւ զերջանիկ քահանայն զՍիմէոն»⁶⁷, որը թերևս վերը նշված Սիմեոն գրիչն է: Դանիել գրչի ծնողներն են Շահապը և Թամարը, որոնք, ըստ գրչի 1306 թ. հիշատակության, այդ ժամանակ արդեն վախճանվել էին: Գրիչը հիշատակարաններում նշում է իր եղբայր Թովմային, քույրերին՝ Մարիանեին և Ավագին, հոգևոր եղբայրներին՝ Ստեփանոս և Հովհաննես կրոնավորներին, որ օգնում էին ջանադիր գրչին՝ թուղթ մշակելով⁶⁸:

⁶⁶ ՄՄ, ձեռ. 208, 153ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1984, էջ 929-932: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմ.՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 469-470:

⁶⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 101, տե՛ս նաև էջ 38:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 118, 217-221:

Դանիել գրչից մեզ հասած առաջին ձեռագիրը Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկն է (ՄՄ 10451)⁶⁹: Ձեռագիրը գրվել է 1303 թ. Զաքարիա Ա կաթողիկոսի պատվերով և նախատեսված է եղել Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի համար, «որ է ակն Արեւելեան եւ աթոռակալ Մեծի Սիւնեաց Տանն»⁷⁰:

Սույն գրչագիրը արժեքավոր է նրանով, որ Արծրունու «Պատմագրք»-ի մեզ հասած վաղագույն օրինակն է: Գաղափար օրինակում պակասել են որոշ թերթեր, ինչի վերաբերյալ գրիչը լուսանցային հատվածներում թողել է նշումներ՝ ափսոսալով բացթողումների համար. «Յայս տեղս այլ տարէհաշի պակաս էր» (35ա), «Աւա՛ղ, ամէն պակաս է» (36բ), «Աւա՛ղ թղթիս, որ յայս ճառէս ընկած է» (308բ), «Աւա՛ղ յայս ճառես թուղթ է անկեալ, վերջքն չկայ» (309ա)⁷¹: Մեկ այլ տեղում էլ, նկատելով գաղափար օրինակի պրակների հետևառաջութիւնը, գրիչն ընթերցողին գգուշացրել է, թե որ պրակը որից հետո պետք է կարդալ (109ա):

Գաղափար օրինակի հետ կապված թերություններից բացի՝ Դանիել գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել վրիպակների և սխալների, հատկապես «Խ» և «Հ» տառերի ուղղագրության համար. «անմեղադրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ կետ, եթէ տուն, եւ եթէ ստոր, եւ եթէ յայլ ինչ բառ ի Խէ կամ ի Հոյ, զի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեացս ոչինչ փոյթ

⁶⁹ Սույն ձեռագրի հիշատակարանը ժամանակին ընդօրինակել է նաև Դևոնդ վրդ. Փիրդալեմյանը, տե՛ս Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 105–107:

⁷⁰ ՄՄ, ձեռ. 10451, 323բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 307:

⁷¹ ՄՄ, ձեռ. 10451: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38–39: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 312–313:

է արարած»⁷²: «Հ»–«Խ» տառադարձման խնդիրը բնորոշ է եղել Վանի բարբառին: Սակայն ձեռագիրն ավարտին հասցնելուց հետո մեկ այլ գրիչ այն սրբագրել է՝ շտկելով հատկապես «Խ» և «Հ» տառերի ուղղագրությունը⁷³:

Ձեռագիրը բովանդակում է Թովմա Արծրունու Պատմությունը, նրան շարունակող Անանուն պատմագրի հատվածը, ինչպես նաև մի ընդարձակ հավելված, որն ավելացվել է Պատմագրքին, թերևս, XII դարում⁷⁴: Գրչագրի վերջում Դանիել գրչի հիշատակարանն է (321բ–323բ), որին հետագայում՝ հավանաբար XIV դարավերջին, հավելվել է մեկ այլ հիշատակարան, որ վերաբերում է Սեֆեդիյան տոհմին⁷⁵:

Արդյո՞ք Ստեփանոս Օրբելյանի համար նախատեսված այս արժեքավոր գրչագիրը հասել է նրան: Թերևս՝ ոչ, որովհետև Ստեփանոս մետրոպոլիտը վախճանվել է նույն 1303 թվականին⁷⁶, երբ ավարտին է հասել մատյանի գրչությունը: Ձեռագրում տեղ գտած հետագայի հիշատակարանները ևս վկայում են, որ այն երկար ժամանակ մնացել է Աղթամարում, որտեղ և XIV դարավերջին հավելվել է վերոհիշյալ հիշատակարանը:

⁷² ՄՄ, ձեռ. 10451, 323ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 308:

⁷³ Գ. Տէր-Վարդանեան, Թովմա վարդապետ Արծրունիի եւ նրա Անանուն շարունակողի պատմութիւնները, «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԱ, էջ 28:

⁷⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներածություն, հեղ.՝ Վ. Վարդանյան, էջ 22: Գ. Տէր-Վարդանեան, Թովմա վարդապետ Արծրունիի եւ նրա Անանուն շարունակողի պատմութիւնները, էջ 16:

⁷⁵ ՄՄ, ձեռ. 10451-ում հիշատակարանը պակաս է, որովհետև երկու թերթ ընկած է, սակայն պահպանվել է հետագայում կտտարված ընդօրինակություններում: Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 311:

⁷⁶ Ստեփանոս Օրբելյանի մահվան թվականը՝ 1303, հստակեցրել է Կ. Մաթևոսյանը. տե՛ս Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 30:

1306 թ. Դանիել գրիչը կրկին Զաքարիա կաթողիկոսի պատվերով ընդօրինակում է Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց»-ը⁷⁷, այս անգամ Լիմ անապատի համար: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Զաքարիա հայրապետը Քաջբերունիքի Քաջաց կայանք լեռից բերել էր քարեր և հիմնովին վերակառուցել Լիմ կղզու եկեղեցին. «...ի յաղթող քաջ նահատակն՝ ի Սուրբ Գէորգն Լըման, զոր եւ վերստին ի հիմանէ հաստակառոյց շինութեամբ արձանացոյց՝ սրբագործ խաչադրոշմ յօրինմամբ, ամէնիմաստ հնարաւոր ձեւակերպութեամբ, զոր բազումք ծախիւք եւ աշխատութեամբ բերեալ զնիւթ քարանց սորա ի վերայ մկանանց անդնդահոս ծովուն, ի յերկրէն Քաջբերունեաց, ի մեծ լեռնէն, որ կոչի Քաջաց կայանք. եւ կատարեալ զսա մեծաւ գորութեամբն Աստուծոյ»⁷⁸:

Գրիչը չի մոռանում նշել այս եկեղեցաշէն գործում մեծ ներդրում ունեցած Խաչիկ կրոնավորին, որ «յոյժ եւ բազում աշխատանք կրեաց յաղագս շինութեան սուրբ եկեղեցոյս [Լմայ] Սուրբ Գէորգեայ»⁷⁹: Ձեռագիրը Մեծ եղեռնից առաջ պահվել է Աղթամար կղզում, իսկ այժմ ճակատագիրն անհայտ է:

1307 թ. Դանիել կրոնավորն ընդօրինակում է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկը (ՄՄ 4881) Մխիթար կրոնավորի խնդրանքով⁸⁰:

⁷⁷ Սարգիս Շնորհալին ապրել և ստեղծագործել է XII դարում Կիլիկյան Հայաստանում: Կրթությունը ստացել է Քեսունի Կարմիր վանքում: 1154 թ. ավարտել է Նոր Կտակարանում տեղ գտած յոթ ընդհանրական թղթերի մեկնությունները՝ «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց»-ը (Պետրոս առաքյալի Ա և Բ, Հովհաննես առաքյալի Ա, Բ, Գ, Հուդա և Հակոբոս առաքյալների թղթերի մեկնությունները):

⁷⁸ Դ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 108-111: Նույնի՝ ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 41-43: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 100:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Կյուրեղ Երուսաղեմացին Ընդհանրական եկեղեցու հայրերից է (IV դար), եղել է Երուսաղեմի պատրիարք: Մատենագրական ժառանգու-

Պատվիրատուն այն նվեր է թողնում Աղթամարի վանքին: Ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում Դանիելը երախտիքով է հիշում իր եղբայր Ստեփանոս կրոնավորին, որը կոկել էր թուղթը, և իր հոգևոր հորը՝ ծերունի Ստեփանոս կրոնավորին, որը գրչի և պատվիրատուի միջև միջնորդ էր հանդիսացել՝ «ամիթ եւ միջնորդ եղեւ այսմ գործոյ»⁸¹:

Գրչից մեզ հայտնի մյուս ընդօրինակություններից է Պողոս առաքյալի թղթերը բովանդակող մատյանը՝ գրված 1309 թ. Գրիգոր կրոնավորի պատվերով (ձեռագիրը կորած է, մինչ եղեռնը պահվել է Սեբաստիայում)⁸²:

1312 թ. Դանիելն ընդօրինակում է Ճաշոց ծիսամատյանը (ՄՄ 4687), որն անվանում է Տարեգիրք (Ճաշոցը նաև այդպես է կոչվել): Ամենայն հոգածությամբ պատրաստված սույն ձեռագիրը գրիչն իր և քրոջ՝ Մարիանե հավատավորի (միանձնուհու) անունից, որպես անկորուստ մի գանձ, թողնում է Աղթամարի վանքի միաբաններին. «Իսկ ես՝ ամենամեղս եւ անյիշելիս ի գրչաց Դանիէլ սուտանուն կրանաւոր, ըստ իմում տկարութեամբս սկսայ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ կատարեցի մեղսամած մատամբ իմով՝ յիշատակ մեղուցեալ անձին իմոյ եւ քեռն իմոյ ըստ մարմնոյ՝ Մարիանէ հաւատաւորի: Եւ տուաք զսա նուէր եւ անջնջելի արձան յաստուածաբնակ եւ ի հռչակաւոր եւ յանուանի սուրբ ուխտս՝ ի Սուրբ Խաչս Աղթամարայ»⁸³:

թյան մեջ կարևորագույնը «Կոչումն ընծայութեան» ճառերի ժողովածուն է՝ գրված նորադարձ քրիստոնյաների համար:

⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 4881, 273բ–274ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 118:

⁸² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, թիւ 3, կազմ.՝ Թ. արք. Գուշակեան, Վիեննա, 1961, էջ 8: Ձեռագիրը մեկ կազմի մեջ է եղել Եսայու մարգարեությունը բովանդակող մեկ այլ ձեռագրի հետ (1380 թ., Մոկաց Կանանց վանք), մինչ 1915 թ. պահվել է Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում:

⁸³ ՄՄ, ձեռ. 4687, 587ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 218: «Հաւատաւոր» բառը հայերենում ունեցել է միանձնուհի իմաստը,

Ուշադրության է արժանի սույն ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանը: Փոքրիկ «Փառք»-ից հետո գրիչն ընթերցողի առաջ բացում է Ճաշոց ծիսամատյանի բովանդակությունը. «Աստանայի սկզբնաւորեալ Աստուածային եւ հոգեկիր գանձս եկեղեցոյ՝ ընթերցմունքս բովանդակ տարեան, որ ունի շարակարգեալ յինքեան զամենայն տաւնս Տէրունականաց: Նաեւ գլիշատակս սրբոցն զառաջնոցն եւ զվերջնոցս, նախահարցն սրբոց եւ զմարգարէիցն հոգեկրից, զառաքելոցն սրբազանից եւ զհայրապետացն ուղղափառաց, զմարտիրոսացն քաջամարտից, եւ զթագաւորացն բարեպաշտից, զվարդապետացն հոգիացելոց եւ զմիանձանց ձգնազգեստից, զգաւրավարացն քաջաց եւ զսուրբ կանանցն պարկեշտից: Այլեւ կայ ի սմա գրեալ ընթերցուածքս սուրբ Քառասնորդացն պահոց... սկսեալ ի յիշատակի աւուր Ծննդեան Փրկչին եւ միոյ նշանով, առանց մոլորութեան աւարտեալ մինչեւ ի տաւն սուրբ հայրապետին Բարսղի Կեսարոս»⁸⁴:

Ճաշոց մատյանը պարունակում է ողջ տարվա համար սուրբգրային ընթերցումները՝ սահմանված Տերունի տոների, սրբերի հիշատակի օրերի, ինչպես նաև Քառասնորդաց պահքի համար: Սահմանված է նաև տոնական տարին. սկիզբը՝ Սուրբ Ծնունդ, ավարտը՝ Բարսեղ հայրապետի հիշատակի օրը: Գրված է նաև ծիսամատյանի կազմավորման մասին ընդունված տեսակետը՝ սկզբնավորել է Հակոբոս Տեառնեղբայրը, զարգացրել և խմբագրել՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացին: Սույն բացատ-

այսինքն՝ վանական կամ անապատական կյանքով ապրող կին: Հայ մատենագրության մեջ հանդիպում ենք նաև «հաւատաւոր» և «միանձնուիկ» բառերին համարժեք «կուսան» բառը: Տե՛ս Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա, կազմ.՝ Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1836, էջ 1123-1124; Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Բ, կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944, էջ 466:

⁸⁴ ՄՄ, ձեռ. 4687, 586բ-7ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 217-218:

րական հատվածի հեղինակը կարող է լինել Դանիել գրիչն ինքը, սակայն այն կարող էր լինել նաև գաղափար օրինակում, որից արտագրել է Դանիելը: Տարբեր ձաշոց ծիսամատյանների հիշատակարաններում ևս հանդիպում ենք նման բացատրական տարատեսակ գրությունների:

Կարծում ենք, որ Դանիել կրոնավորի ինչպես այս, այնպես էլ 1313 թ. ընդօրինակած ձաշոցը պատկանում են ծիսամատյանի՝ XII դարից հետո կատարված խմբագրությանը, երբ տոների ընթերցվածներից բացի, ավելացել էին նաև սրբերի հիշատակի օրերի ընթերցումները⁸⁵: Շարունակելով հիշատակարանը՝ Դանիել կրոնավորը, ընդունված կարգի համաձայն, նշում է գրչության վայրը, թվականը, Աղթամարի Զաքարիա Ա կաթողիկոսի և տեղապահի՝ Ներսես եպիսկոպոսի անունները, իր ընտանիքի անդամներին՝ Մարիանն քրոջը, եղբորը՝ Թովմային, հանգուցյալ քրոջը՝ Ավագին, ծնողներին՝ Շահապին և Թամարին:

Գրչության վայրը նշելիս՝ գրիչն Աղթամարն անվանում է «ապաստարան»՝ ընթերցողի համար բացահայտելով Աղթամար կղզու ստանձնած փրկարար դերը բազմաթիվ հալածյալների համար. «յաստուածապահ եւ գեղեցկատիպ կղզիս Աղթամար կոչեցեալ, ի տեղիս ապաստանի, որ է Աթոռ սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին Հայոց, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ Սուրբ Խաչի եւ Սուրբ Նշանի եւ աստուածամուլս սուրբ Գեղարդեան»⁸⁶: Այս տողերում հստակ երևում է նաև գրչի, և առհասարակ Աղթամարի միաբանների մոտեցումը՝ Աղթամարն անվանել սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Աթոռ:

Դանիել կրոնավորի թողած հիշատակարանում հանդիպում ենք մի գեղեցիկ և բացառիկ երևույթի՝ հիշատակարանի մի

⁸⁵ Տե՛ս Շ. Ռընու, ձաշոց գրքի ծագումն ու զարգացումը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1987, թիվ 2, էջ 37-45:

⁸⁶ ՄՄ, ձեռ. 4687, 586բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 218:

հատվածը Ապաշխարության աղոթք է, որն ավարտվում է ըստ կարգի՝ խնդրելով սուրբ Աստվածածնի, Հովհաննես Կարապետի, Ստեփանոս Նախավկայի, Քրիստոսի առաքյալների, Գրիգոր Լուսավորչի, սուրբ հայրապետների, նահատակների, ձգնավորների բարեխոսությունը⁸⁷: Աղոթքից հետո գրիչը կրկին շարունակում է հիշատակարանը՝ թվարկելով իր մտերիների անունները, երախտագիտությամբ է հիշում արդեն վախճանված ուսուցչին՝ «պատուական եւ ընտրեալ» Սիմեոն քահանային, հոգևոր եղբայրներին՝ Ստեփանոսին և Հովհաննեսին, որոնք մշակել էին ձեռագրի թուղթը:

Մատյանը հանձնելով Աղթամարի վանականներին և գալիք բոլոր սերունդներին՝ գրիչն աղերսում է այն պահել սրտացավ, ոչ թե կոպտորեն շրջել թերթերը, այլ խնամքով կարդալ, քանի որ մեծ աշխատանքի արդյունք է: Աղթամարի վանքի միաբաններն էլ պարտավորվում են Դանիել կրոնավորի և Մարիանե միանձնուհու կենդանության օրոք տարին երկու անգամ Սուրբ Պատարագին հիշել նրանց ծնողներին՝ մեկ անգամ հորը, մեկ անգամ՝ մորը, իսկ երբ Դանիելն ու իր քույրը կվախճանվեն, ապա Վարդավառի կիրակին՝ Պայծառակերպության տոնին, հիշել Դանիել գրչին, իսկ Աստվածածնի Վերափոխման կիրակին՝ Մարիանեին⁸⁸: Այս գրչագիրը հետագայում՝ 1371 թ. հավելել և լուսանցային մանրանկարներով է հարստացրել Զաքարիա կրոնավոր Աղթամարցին:

1312 թ. Դանիել գրիչը Մաշտոց է ընդօրինակում (ՄՄ 4801) Գրիգոր միայնակյացի պատվերով, որն այն թողնում է Աղթա-

⁸⁷ ՄՄ, ձեռ. 4687, 587աբ. «Աղտեղեալ եմ մեղաք եւ այլ ոչ գոք ունիմ յոյս, բայց միայն զԱստուծոյ անոխակալ մարդասիրութիւնն... Բարեխաւս լեռուք ողորմելի եւ եղկելի եւ մեղուցեալ անձինս Դանիէլի, նաեւ քեռն իմոյ՝ Մարիանոյ՝ ստացողաց գրոցս»:

⁸⁸ ՄՄ, ձեռ. 4687, 589բ-90բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 220-221:

մարի վանքին՝ որպես «անջինջ արձան»⁸⁹: Գրիչը հիշատակում է Ստեփանոս կրոնավորին՝ թուղթ տրամադրողին, և Թովմա կրոնավորին, որ ձեռագրի գրման համար միջնորդ էր եղել գրչի և պատվիրատուի միջև. «Ստեփանոս կրանաւորն, որ աւգնական եղէ մեզ ի նիւթ թղթիս, եւ զԹովմայ կրանաւորն, որ աւգնական եղէ միջնորդ այսմ գրոց»⁹⁰:

Դանիելից մեզ հայտնի հաջորդ ձաշոցը, ընդօրինակված 1313 թ., նախատեսված էր եղբայրներ Թովմա և Առաքել կրոնավորների համար (ՄՄ 4890): Ինչպես գրիչն է քաղցրաբարբառ լեզվով շարադրում՝ ձաշոցում շարակարգված են Տերունի տոները, սուրբ նախահայրերի, հոգեւից մարգարեների, սուրբ առաքյալների, նաև ձգնազգյաց միանձանց, քաջ և արի զորավարների, սուրբ վարդապետների, քաջահաղթ և սուրբ մարտիրոսների վարքերն ու վկայաբանությունները⁹¹:

Վաստակաշատ գրիչը 1316 թ. պատրաստում է մի Ժողովածու (ՄՄ 976), որը բովանդակում է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկը, Հովհան Ոսկեբերանի և Բարսեղ Կեսարացու երկերից, ինչպես նաև Հովհան Մանդակունի հայոց հայրապետի ծառերից: Ձեռագրի պատվիրատուն Վանի Սուրբ Վարդան եկեղեցու առաջնորդ ու դպրապետ Տիրացու կրոնավորն է, որը բազում բարեկարգություններ էր արել եկեղեցու համար, օգնել կարիքավորներին և հիվանդներին. «ի

⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 4801, 257ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 221:

⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. 4801, 257բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 221:

⁹¹ «Աստանաւր սկզբնաւորեալ լուսաւղծ եւ շնորհաձիր տառս այս ի ստոյգ եւ յընտիր արինակէ, որ ունի շարակարգեալ յինքեան գտանս Տէրունականաց, նաեւ գլիշատակս սրբոց նախահարցն, եւ զհոգեւից մարգարէիցն, եւ զսրբոց առաքելոցն, ընդ նոսին եւ զձգնազգեաց միանձանցն եւ զքաջ եւ զարի զաւրավարացն, այլեւ զսուրբ վարդապետացն եւ զքաջայաղթ մարտիրոսացն սրբոց: Եւ զկնի այս ամենայնի ունի գծագրեալ զսահմանադրութիւն սուրբ հաւրն Մաշտոցի»: ՄՄ, ձեռ. 4890, 290բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 238:

խնդրոյ աստուածարեալ եւ սրբասէր կրանաւորի Տիրացուի, որ է դպրապետ եւ առաջնորդ եւ տէր սուրբ ուխտին Սուրբ Վարդանայ, որ է ի Վան քաղաք, որ է իւր սեփական, զոր բազում ծախիւք եւ աշխատութեամբ յաւրինեաց ի նմա շինուածս բազումս: Այլեւ յարդար վաստակոց իւրոց գնեաց բազում ռխվս յանուն Սուրբ Վարդանայ, զի ի նմա հանգիցեն նեղածք եւ հիւանդք եւ ախտաժէտք յաղագս բժշկութեան»⁹²:

Նշյալ ձեռագրի հիշատակարանի վկայությամբ՝ 1316 թ. Դանիելն արդեն եպիսկոպոս էր: Նրա գրչագրերը առանձնապես հարուստ չեն մանրանկարչությամբ. հիմնականում լուսանցազարդեր և զարդագրեր են, մի քանի ձակատազարդեր կամ կիսախորաններ: Թերևս Դանիել գրիչն ինքն է ծաղկել իր ձեռագրերը. սա ենթադրելի է, որովհետև այդքան անուններ նշող գրիչը ոչ մի տեղ ծաղկողի անուն չի հիշատակում:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Դանիել եպիսկոպոսի աշակերտն էր իր եղբոր՝ Թումայի որդի Կարապետ կրոնավորը, որն իր գրչագրերում նշում է ուսուցչին. «Եւ զուսուցչին մեր եւ զհաւրեղբար՝ զընտրեալ եպիսկոպոսի տէր Դանիէլի...»⁹³: Գրչի ծնողներն են Թուման (կամ Թումասը) և Մամասը⁹⁴: Կարապետի ընդօրինակմամբ մեզ հայտնի են հինգ ձեռագրեր:

1319 թ. գրիչն ընդօրինակում է Ճաշոց (ՄՄ 4738)՝ Մոկաց առաջնորդ, եկեղեցաշեն և աղոթասեր տեր Ստեփանոսի խնդրանքով, որը Մոկսում կառուցել էր գմբեթաձև հորինվածքով եկեղեցի և վանականներ կարգել. «Եւ յայսմ ամի, ի դառն եւ ի վիշտ ժամանակիս, շինեաց յերկիրն յայն վանք նոր ի հիմանէ եւ գումբեթաձեւ եկեղեցի, եւ կարգաւորեաց ի նմա սրբասէր

⁹² ՄՄ, ձեռ. 976, 291ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 298: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, Երևան, 2007, էջ 1551:

⁹³ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 260:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259, 425:

կրաւնաւորս եւ վանականս, ամենայն գործաւորաւքն հանդերձ, անխափան պատարագաւ եւ պայծառ ժամատեղաւք»⁹⁵: Գաղափար օրինակը տրամադրել է ուսուցիչը՝ Դանիելը: Այն թերևս 1312 թ. Ճաշոցն է (ՄՄ 4687), որ պահվում էր Աղթամարում:

Կարապետ կրոնավորի գրչին պատկանող հաջորդ մատյանը 1333 թ. ընդօրինակված Սարգիս Շնորհալու՝ Նոր Կտակարանի Ընդհանրական յոթ թղթերի մեկնությունն է՝ «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոցն» (ՄՄ 4674), որի պատվիրատուն՝ Հակոբը, այն նվիրում է Վանի Սուրբ Սահակ եկեղեցուն. «Եւ ետ զսաի տաճար Սրբոյն Սահակայ, ի հռչակաւոր եւ յանուանի քաղաքն Վան կոչեցեալ»⁹⁶: Գրիչը երախտագիտությամբ նշում է իր ուսուցչին և հորեղբորը՝ Դանիել եպիսկոպոսին, ինչպես նաև Ստեփանոս կրոնավորին, որը միջնորդ էր եղել ձեռագրի ստեղծման բարի գործի համար⁹⁷:

1354 թ. Կարապետին Ավետարան (ՄՄ 2843) են պատվիրում. «աստուածասէր եւ հարկելոր տանուտէրն Անան, եւ սրբասնունդ սարկաւագն Թադէոս՝ ծաղկլեալ զաւակն իւր, եւ յոյժ փափագմամբ եւ եռանդմամբ սրտիւ ետուն գրել զսաի հալալ եւ ի յարդար վաստակոց իւրեանց»⁹⁸: Մատյանի ծաղկողը գրչի աշակերտ Զաքարիա կրոնավորն է: Ձեռագիրը բավականին հարուստ է մանրանկարներով՝ 16 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ և այլ նկարազարդումներ:

1357 թ. Կարապետ գրիչն ընդօրինակում, իսկ Զաքարիան ծաղկում է հերթական գեղեցկագիր և շքեղ Ավետարանը (ՄՄ

⁹⁵ ՄՄ, ձեռ. 4738, 263ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 375:

⁹⁶ ՄՄ, ձեռ. 4674, 511ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 259:

⁹⁷ ՄՄ, ձեռ. 4674, 512ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 259-260:

⁹⁸ ՄՄ, ձեռ. 2843, 313ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 408: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2017, էջ 591, ձեռ. 2843-ի նկրգ.՝ Յ. Քէօսէեան:

5332): Ձեռագրի համար թուղթ էր կոկել Աբդլմսեխ սարկավագը: 18 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 10 խորաններով և կիսախորաններով, բազմաթիվ լուսանցային պատկերներով և զարդագրերով հարուստ այս Ավետարանը նախատեսված էր Սուրբ Գևորգ վանքի համար: Պատվիրատու Խնդու մահդասին՝ վանքի առաջնորդը, ձեռագրի հիշատակարանում նշում է, որ ինքը բարեկարգել է վանքը, կատարել բազմապիսի, այդ թվում նաև՝ ձեռագրական նվիրատվություններ, որոնք նախատեսված էին նաև իր եղբորորդու՝ Հովհաննեսի համար, որին վանք էր բերել⁹⁹:

Հայտնի է մեկ Ավետարան ևս, որ 1358 թ. ընդօրինակել է Կարապետ գրիչը, և ծաղկել Զաքարիան (Չեստեր Բիթի 555): Պատվիրատուն է «աստուածասէր եւ հաւատարիմ կին ոմն՝ անուն Թանկխաթուն»¹⁰⁰: Թեև վերոնշյալ երկու ձեռագրերը

⁹⁹ «Եւ արդ, ես Խնդու մահդասիս, որ ըստ Աստուածաին յաջողութեան եղէ առաջնորդ Սուրբ Ուխտիս Գէորգայ եւ շինեցի զվանքս եւ գնեցի զԱւետարանս, եւ զՏարեգիրքս, եւ զԳործ առաքեալն, եւ զՃառքնտիրն, եւ երկու Մաշթոց, եւ Շարակնոցն, եւ զԽազտետրն, եւ ամենայն զարդիւք զարդարեցի զանապատս ըստ իմում կարողութեանս, այլեւ բերի զեղբարորդին իմ, որ է ըստ աւրինաց եւ կանոնաց իմ որդի, եւ կրկին արարի ինձ հոգեւոր որդի, եւ յիշատակ հոգոյ իմոյ, որ եւ իմ արդար վաստակով ստացած գրեանքս ի վայելումն անձին նորա լիցի՝ Յոհանիսին»: ՄՄ, ձեռ. 5332, 212ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 425:

¹⁰⁰ Սույն ձեռագիրը ժամանակին պահվել է Ագուլիսում և նկարագրել է Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանը (Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 18, «Արարատ», 1911, է, էջ 562-563): Կա ենթադրություն, որ Չեստեր Բիթիի հմր. 555 ձեռագիրը այս սույն ձեռագիրն է, սակայն Ս. Տեր-Ներսեսյանը նկարագրության մեջ ոչինչ չի գրում գրչի և ծաղկողի մասին, մինչդեռ հետագայի հիշատակարանները համընկնում են (Տ. Der-Nersessian, The Chester Beatty library, Dublin, no. 555, 1958, p. 15): Ս. Մանուկյանը կարծում է, որ սույն ձեռագրին են պատկանում Զագրեթի Սիմարա թանգարանում պահվող մանրանկարներով երկու թերթերը, իսկ Ա. Լեյլոյանը սույն ձեռագրին է համարում նաև Մոն-Սեն Միշելի ձեռագրերի թանգարանում պահվող մեկ թերթը, որը վերագրվում է

մեզ չեն հուշում գրչության վայրի անունը, սակայն գրչի և ծաղկողի անուններից կարելի է ենթադրել, որ դրանք ստեղծվել են Աղթամարի գրչատանը:

Կարապետ կրոնավորի աշակերտներն են եղբոր որդիները՝ եղբայրներ Զաքարիա կրոնավորը և Կարապետ քահանան: Ըստ Զաքարիա կրոնավորի թողած հիշատակագրության (ՄՄ 4687)՝ 1371 թ. Կարապետ կրոնավորն արդեն վախճանված էր. «նաեւ զուսուցիչն մեր եւ զսնուցողն՝ զսրբահոգի եւ զպատուական կրանաւորն զԿարապետ՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս...»¹⁰¹:

ԶԱԶԱՐԻԱ ԿՐՈՆԱՎՈՐ (փիլիսոփա): Աղթամարի գրչության կենտրոնի ամենաականառու գործիչներից է Զաքարիա կրոնավորը: Նրա ծնողներն են Մկրտիչ քահանան և Թանկխաթունը, քույրը Խերխաթունն է, եղբայրներն են՝ Կարապետ քահանան, Հովհաննեսը և Խաչիկը. ընդ որում՝ Կարապետը ևս ընդօրինակում էր ձեռագրեր, իսկ Հովհաննեսը՝ եղբայրների համար թուղթ կոկում¹⁰²: Զաքարիա Աղթամարցու և եղբոր՝ Կարապետ քահանայի ուսուցիչն է Կարապետ կրոնավորը: Եղբայրներն իրենց ընդօրինակած մատյաններում հաճախ են սիրով և երախտիքով գրում իրենց ուսուցչի անունը. «զուսուցիչն մեր զԿարապետ կրանաւոր»¹⁰³:

Գրիչ և մանրանկարիչ Զաքարիան այնպիսի բանիմաց ուսուցիչ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում, որ նրան անվանում էին «փիլիսոփա», «վարպետ»: Նա նաև հմուտ մանրանկարիչ էր. ծաղկում էր և՛ իր, և՛ այլոց ձեռագրերը: Թեև Զաքարիան Աղթամարի գրիչ է, սակայն որպես ծաղկող նրա գործունեությունը դուրս է գալիս Աղթամարի վանքի սահման–

Զաքարիա ծաղկողին (Ս. Մանուկյան, Զաքարիա Աղթամարցու ձեռագրական վաստակը, «Էջմիածին», 2015, Գ, էջ 122–132):

¹⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 4687, 591ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 495:

¹⁰² ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 554, 584, 624:

¹⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 554, 584:

ներից: Նրանից մեզ հայտնի է 21 ձեռագիր, որոնցից 13-ը միայն ծաղկել է, իսկ 8-ը՝ ընդօրինակել և ծաղկել¹⁰⁴:

Զաքարիա փիլիսոփայի գործունեության մասին մեզ հայտնի վաղագույն տվյալը վերաբերում է 1354 թվականին, երբ ծաղկում է իր ուսուցչի՝ Կարապետ կրոնավորի ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 2843): Նա ծաղկել է նաև Կարապետ կրոնավորի 1357 թ. և 1358 թ. գրչագրերը (ՄՄ 5332, Չեսթեր Բիթի 555), աղթամարյան գրիչներից Գրիգորի ընդօրինակած Ավետարանը, 1355 թ. (ՄՄ 4915), իր եղբայր Կարապետ քահանայի գրչագրերը (ՄՄ 4923 և այլն):

Թեև Զաքարիան համագործակցել է Վասպուրականի այլ գրչության կենտրոնների գրիչների հետ, սակայն մեզ հայտնի նրա բոլոր ընդօրինակությունները կատարվել են Աղթամարի վանքում: Ըստ Ղ. Փիրղալեմյանի մի տվյալի՝ 1369 թ. Զաքարիա կրոնավորը Աղթամարում ընդօրինակել է «Նարեկ» աղոթագիրքը, որը, սակայն, չի պահպանվել¹⁰⁵:

1371 թ. Զաքարիան լրացնում և ավարտին է հասցնում Դանիել կրոնավորի 1312 թ. Ճաշոցը (ՄՄ 4687), նաև այն նկարագարում: Հիշատակարանում գրիչը նշում է, որ իր միաբանակից եղբայրների պատվերով է սկսել այդ մեծ գործը՝ պակասը լրացնելու համար: Գրիչն անդրադառնում է նաև վանքի թվով 15 միաբաններին, որոնք էին կաթողիկոս Ներսեսը, նրա ազգական Զաքարիան, իր ուսուցիչ Կարապետ կրոնավորը, իր եղբայր Կարապետ քահանան և այլք. «եւ են թուով իբրև ԺԵ (15), որոց

¹⁰⁴ Զաքարիա Աղթամարցու մասին տե՛ս Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն. IX-XIX, Գահիրե, 1998, էջ 242-245, նաև Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, Երևան, 1976, էջ 67-96:

¹⁰⁵ Ղ. վ. Փիրղալեմյան, ՄՄ, ձեռ. 6273, 493ա: Ա. Մաթևոսյան, Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում):

անուանքն են այսոքիկ. առաջին՝ տէր Ներսէս կաթողիկոս՝ հեղահոգի եւ աննենգ սրտիւ եւ հոգով, եւ ազգական նորին տէր Զաքարայ՝ սրբահոգի եւ առաքինի եւ ժիր քան զամենայն, եւ պատուական եւ ծերունի եւ ալեք ծաղկեալ հարքս մեր՝ զԿարապետ կրանաւոր, զՍարգիս եւ զԾերուն, որ են մեզ խրատատուք եւ պահապան եւ քաջալերիչ ի գործս բարիս եւ ի վարս առաքինութեան, ընդ նոսին եւ զմեր ընկերակիցքս՝ զԳրիգոր եւ զՍտեփանոս, զԹումայ եւ զԱստուածատուր, զԿոստանդ եւ զԽաչիկ, զԱւետիս եւ զՏիրացու, եւ զԵղբայրս մեր՝ զԿարապետ քահանայ, որ աւգնական եղել մեզ եւ քաջալերիչ»¹⁰⁶:

Զաքարիա գրիչը փոքր-ինչ ներկայացնում է նաև միաբանների կենցաղը՝ ո՛չ ժողովրդից, ո՛չ էլ որևէ մեկից ոչինչ չեն վերցնում, այլ դեռ իրենց ունեցածն են տալիս, իրենց աշխատանքով և չարչարանքով են պատրաստում հարկավոր կերակուրը: Գրիչը նաև հիշատակում է պարբերաբար Աղթամարի վանք եկող և աղոթող տանուտերերին՝ «աստուածասէր եւ գիւատարին տանուտէրքն՝ զՇնոհուոր, զԲարսեղ եւ զՏերպապ»¹⁰⁷:

1377 թ. Զաքարիան ծաղկում ու կազմում է Ավագ գրչի սկսած ձեռագիրը, որը կիսատ էր մնացել վերջինիս մահվան պատճառով (ՄՄ 6402): 1385 թ. գրիչն ընդօրինակում և նկարագարողում է Ծառոց (ՄՄ 4870), որի պատվիրատուն է «սրբազան եւ ընտրեալ եւ երիցս երանեալ եպիսկոպոսն տէր Թումայ»¹⁰⁸: Վերջինս ձեռագիրն ընծայում է Աղթամարի վանքին: Սույն ձեռագրի ստեղծման համար գրչի և պատվիրատուի միջև միջնորդ էին եղել տանուտեր Կիրակոսը և տեր Խաչիկը, իսկ թուղթը մշակել էր գրչի եղբայր Հովհաննեսը: 1389 թ. Զաքարիա գրիչն օգնում է իր եղբորը՝ Կարապետ քահանային

¹⁰⁶ ՄՄ, ձեռ. 4687, 591աբ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 495:

¹⁰⁷ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 495:

¹⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 4870, 473բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 553-554:

Ճառընտիրի ընդօրինակման աշխատանքներում և նկարագարողում ձեռագիրը (կորած է, պահվել է Ագուլիսում)¹⁰⁹:

1390 թ. գրիչը պարոն Թադաչարի խնդրանքով ընդօրինակում և նկարագարողում է Մոկաց Սարի Սուրբ Գևորգ վանքի համար նախատեսված Ավետարանը (ՄՄ 4941)¹¹⁰: Սույն ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը հիշում է ծնողներին, եղբայրներին՝ գրիչ Կարապետ քահանային և Հովհաննեսին, որը կոկել էր ձեռագրի թուղթը: Նշում է նաև մատյանի կազմողին՝ Սարգիս քահանային: Պատվիրատու Թադաչարն այս ձեռագիրը Սուրբ Գևորգ վանքին ընծայելուց բացի, վանքի համար նաև ջրաղաց էր շինել, և վանքի առաջնորդները պարտավորվում են տարին չորս անգամ աղոթել Թադաչարի և նրա կնոջ համար, ինչի մասին նշված է հիշատակարանում. «Իսկ առաջնորդք սուրբ ուխտին տան ի տարին Դ (4) օր ժամ Թադաչարին, նաեւ կենակցին իւրոյ, քանզի շինեաց ջաղաց եւ զայն ետ սուրբ ուխտիս»¹¹¹:

1392 թ. Զաքարիա փիլիսոփան ծաղկում է եղբոր՝ Կարապետ քահանայի ընդօրինակած Ավետարանը (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Լիմ անապատում)¹¹²: 1393 թ. բազմաշխատ գրիչն ու ծաղկողը ստեղծում է հերթական մատյանը՝ ևս մեկ Ավետարան (ՄՄ 4908), որը պատվիրատու Թադեոս կրոնավորը նվիրում է «ի դուռ Սուրբ Աստուածածնիս Խառայրաստայ վանիցս» և խնդրում, որ վանքի առաջնորդները տարին երեք անգամ՝ Սուրբ Ծննդյան, Սուրբ Հարության և Աստվածածնի

¹⁰⁹ Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 24, «Արարատ», 1911, Թ, էջ 759-765:

¹¹⁰ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 583-584: Ձեռագրի տերունական պատկերաշարը չի պահպանվել:

¹¹¹ ՄՄ, ձեռ. 4941, 283բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 584:

¹¹² Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 107, կազմ.՝ Ե. Լալայեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 225-228:

Վերափոխման տոներին Պատարագի ժամանակ հիշեն իրեն¹¹³:

1399 թ. Զաքարիա կրոնավորը գաղափարում և ծաղկում է ևս մեկ Ավետարան (ՄՄ 5510), որի ընդօրինակմանը մասնակցում է գրչի եղբորորդին և աշակերտը՝ Դանիել սարկավագը (հետագայում՝ Դանիել քահանա գրիչ), իսկ նկարազարդմանը՝ Թումա քահանան¹¹⁴: Այն պատվիրատու Դանիելը նախատեսել էր Ոստան քաղաքի Սուրբ Նախավկա եկեղեցու համար¹¹⁵:

Անթվական են Զաքարիայի ընդօրինակած երկու Ավետարանները. սրանցից առաջինի ծաղկմանը մասնակցել է նաև Թումա քահանան (ՄՄ 10522)՝ խորաններից մեկում թողնելով իր անունը՝ «ԶԹումայ ծաղկողս յիշեցէք ի Քրիստոս աղաչեն»¹¹⁶: Ծաղկողները ջանք չեն խնայել հարստացնելու մատյանը մանրանկարներով. առաջին թերթերը զբաղեցնում են 23 տերունի պատկերները, որոնցից հետո մեկ էջին պատկերված են սուրբ Սարգիս և սուրբ Թեոդորոս զորավարները: Այս մանրանկարներին հաջորդում են ավետարանիչների պատկերները, խորաններն ու կիսախորանները, բազմատեսակ լուսանցազարդերը՝ ընթերցողներին ներկայացնելով Աղթամարի մանրանկարչական դպրոցի բարձրարվեստ մի մատյան:

Մյուս անթվական Ավետարանի ստացողը Հակոբ եպիսկոպոսն է (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Կարինի Արծնյան վար-

¹¹³ ՄՄ, ձեռ. 4908, 88ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 605: Ձեռագրի տերունական պատկերաշարից պահպանվել են միայն երկու պատկերներ: Կան ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ, կիսախորաններ և այլ նկարազարդումներ:

¹¹⁴ Թումա քահանան Զաքարիա փիլիսոփայի հետ հիշատակվում է երեք ձեռագրում՝ այս, հաջորդ և 1355 թ. Գրիգոր գրչի Ավետարաններում: Նա, հավանաբար, եղել է Զաքարիայի օգնականը: Ձեռագրի տերունական պատկերաշարը չի պահպանվել. կան միայն 4 ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ և այլ նկարազարդումներ:

¹¹⁵ ՄՄ, ձեռ. 5510, 271բ-2բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 624:

¹¹⁶ ՄՄ, ձեռ. 10522, 16բ:

ժարանում)¹¹⁷: Զաքարիա գրիչը հետագա ընդօրինակողներին վստահեցնում է, որ բնագիրը ճշգրիտ է, նշելով, որ ոչ միայն օգտվել է ստույգ օրինակից, այլև ուղղումներ արել, հատկապես ուղղել է ցանկերը. «...աւգտիք ի սմանէ կամ ընդաւրինակէք, դուք անհոգաբար արինակեցէք, զի յոյժ շատ են աշխատել և ըղորդել ի յընտիր արինակէ, եւ թէ գիր պակաս կամ աւելի կայ, դուք անմեղադիր լերուք, զի միտքս կուրացեալ էր մեղաւք, ապա զցանկն խիստ են ըղորդել»¹¹⁸:

Մեզ հայտնի վերջին ձեռագիրը, որ ծաղկել է Զաքարիան, իր եղբայր Կարապետ քահանայի 1403 թ. Ավետարանն է (ՄՄ 4923): Այս մատյանի ընդօրինակման գործում մասնակից է նաև Կարապետի որդի Դանիելը, որ գրում է մի ընդարձակ հիշատակարան՝ ի շարս այլ անձանց նշելով նաև Զաքարիա փիլիսոփային. «զվարդպետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն եւ ըստ մարմնոյ հաւրեղբայրն՝ զԶաքարայ փիլիսոփայն, որ բազում աշխատեցաւ ի ծաղկել զսուրբ Աւետարանս»¹¹⁹:

20 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 10 խորաններով և կիսախորաններով, բազմապիսի լուսանցազարդերով (թռչնային, բուսական, տաճար, խաչ) հարստացված Ավետարանը նախատեսված էր Մկրտիչ քահանայի համար: Վերջին տերունական մանրանկարում Մկրտիչ քահանան Կարապետ սարկավագի հետ պատկերված է Քրիստոսի առաջ (9ա): Ենթադրելի է, որ Զաքարիան է ծաղկել նաև Կարապետ քահանայի 1368 թ. գրչագիրը (ՄՄ 10116): Նա նաև ծաղկել է անթվական և գրչության վայրն անհայտ մի Ավետարան (ՄՄ 4740): Այս մատյանի նկարազարդումն առաջին անգամ Զաքա-

¹¹⁷ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 19, կազմ.՝ Յ. Ժ. վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1961, Ե-Թ, էջ 317-318:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 318:

¹¹⁹ ՄՄ, ձեռ. 4923, 262ա: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 41:

րիային է վերագրել Հր. Հակոբյանը¹²⁰։ Դատելով մանրանկարների ոճից՝ ծաղկողը միանշանակ Զաքարիա Աղթամարցին է, սակայն նույնը չենք կարող ասել գրի համար, ուստի որևէ գրչի անուն չենք նշում¹²¹։

Զաքարիա փիլիսոփան նկարազարդել է նաև այլ գրչության կենտրոններում պատրաստված մատյաններ։ Նրան են պատկանում 1365/66 թթ. և 1368 թ. Խիզանում Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած ձեռագրերի (ՄՄ 10829, 5347)¹²², 1371 թ. Թումա քահանայի (ՄՄ 6422)¹²³ և 1387/88 թթ. Մանուկ Սուրբ Նշանում Պետրոս գրչի (ՄՄ 5480)¹²⁴ ընդօրինակած Ավետարանների նկարազարդումները։

Յուրօրինակ ծաղկող է Զաքարիա կրոնավորը։ Երբեմն կոպիտ և անհավասար, երբեմն նուրբ և համաչափ գծերով նա նկարում է պատկերները՝ կենդանացնելով դրանք գույներով։ Նրա գործածած գույներն են սևը, կապույտը, դեղինը, կանաչը և իհարկե կարմիրը՝ բաց և մուգ երանգներով։ Չնայած գույների սակավությանը, պատկերները, այնուհանդերձ, ամբողջական են և տպավորիչ։ Թեև ծաղկողը մարդկային կերպարները

¹²⁰ Հր. Հակոբյան, Հայկական մանրանկարչություն. Վասպուրական (ալբոմ), Երևան, 1978, էջ 243։

¹²¹ Ձեռագիրն ունի 18 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր։

¹²² Երկու ձեռագրերն էլ ունեն բավականին ճոխ նկարազարդում։ 1365/6 թ. Ավետարանը (ՄՄ, ձեռ. 10829)՝ 22 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 8 խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր, իսկ 1368 թ. Ավետարանը (ՄՄ, ձեռ. 5347)՝ 21 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 8 խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր։

¹²³ Ձեռագրի տերունական պատկերաշարը և խորանները չեն պահպանվել, կան Դուկաս և Հովհաննես ավետարանիչների պատկերները և այլ նկարազարդումներ։

¹²⁴ Ձեռագիրն ունի 10 տերունի և երեք ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր։

հաճախ նկարում է անհամաչափ, սակայն դրանց կենդանություն է տալիս՝ շարժում հաղորդելով, խոշոր և խոսուն աչքեր գծելով: Զաքարիայի մանրանկարներն ունեն պարզ պատմողական բնույթ, որով ձեռագիրը վայելողին է փոխանցում ավետարանական դրվագն իր ողջ խորությամբ: Մանրանկարներն ունեն բացատրական համառոտ գրություններ:

Զաքարիա փիլիսոփայի ծաղկած ձեռագրերում միշտ չէ, որ պատկերաշարի դրվագները նույնն են: Նրա մանրանկարներում անպայման տեղ են գտնում Քրիստոսի հրաշագործությունները, մասնավորապես՝ Կանայի հարսանիքը, Հացի բազմացումը, Անդամալուծի, կույրի, դիվահարի բժշկումները, Այրի կնոջ որդու հարությունը և այլն: Բոլոր ծաղկողները չեն, որ տերունի տնօրինական հիմնական դեպքերից բացի պատկերել են նաև հրաշագործությունները:

Որպես օրինակ ներկայացնենք Զաքարիա Աղթամարցու 1403 թ. ծաղկած Ավետարանի (ՄՄ 4923) պատկերաշարը՝ Իսահակի զոհաբերում, Ավետում (2ա), Սուրբ Ծնունդ (հովիվների և մոզերի երկրպագությունը միասին, 2բ), Ընծայումը տաճարին, Մկրտություն (3ա), Պայծառակերպություն (3բ), Կանայի հարսանիքը, Պետրոսի թերահավատությունը (4ա), Կույրի, դիվահարի և անդամալուծի բժշկումները, Այրի կնոջ որդու հարությունը (4բ), Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ (5ա), Ոտնվա, Մատնություն (5բ), Խաչելություն (6ա), Ննջում (Թաղում), Հարություն (Յուդաբեր կանայք) (6բ), Համբարձում (7ա), Հոգեգալուստ (7բ), Չորեքկերպյան (Քառակերպ) Աթոռ (8ա), Ձեռագրի ստացողները Քրիստոսի առաջ (9ա):

Ձեռագրերում հաճախ տարբեր են պատկերաշարի թեմաները կամ դրանց հաջորդականությունը: Որոշ ձեռագրերում (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, ՄՄ 10522 և այլն) պատկերաշարը սկսվում է «Չորեքկերպյան աթոռ» պատկերով, որին հաջոր-

դում է «Խսահակի զոհաբերումը»: Որոշ դեպքերում առաջինը «Խսահակի զոհաբերման» պատկերն է, իսկ «Չորեքկերպյան աթոռը» պատկերաշարի վերջում է (ՄՄ 5347, ՄՄ 4740, ՄՄ 4923): «Ննջումը» պատկերը թեև կա ձեռագրերի մեծ մասում (ՄՄ 4915, ՄՄ 5347, ՄՄ 4923, ՄՄ 5840 և այլն), սակայն որոշ դեպքերում բացակայում է:

Որոշ մատյաններում առկա է «Դժոխքի ավերում» թեման (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, ՄՄ 5347, 10522), ուրիշներում՝ չկա: Երբեմն հանդիպում ենք նաև հետևյալ թեմաներին՝ «Մանուկների կոտորածը» (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, ՄՄ 10829, ՄՄ 10522), «Մառնություն» (ՄՄ 5332, ՄՄ 10829, ՄՄ 5347), «Պիղատոսի ատյանում» (ՄՄ 2843, ՄՄ 4915, ՄՄ 5347, ՄՄ 10522), «Քրիստոս կրում է իր խաչը» (ՄՄ 2843, ՄՄ 10522), «Պետրոսը և Հովհաննեսը թափուր գերեզմանի մոտ» (ՄՄ 5347) դրվագների պատկերմանը:

Հատկանշական է, որ Զաքարիա կրոնավորը միևնույն դրվագը ձեռագրերում կարող է բավականին տարբեր նկարել: Մի դեպքում տերունական պատկերը նա նկարում է՝ հետևելով միայն ավետարանական դրվագին, մեկ այլ ձեռագրում նույն պատկերը տեսնում ենք հավելումներով, որոնց հիմքում պարականոն պատումներն են: Երբեմն տարբեր ձեռագրերում նույն դրվագները միմյանց շատ նման են, երբեմն տարբերվում են: Երբեմն նույն դրվագն ունի մի քանի տարբերակներ՝ հիմք ունենալով տարբեր ավանդույթներ: Հնարավոր է, որ այս տարբերությունները գալիս են գաղափար օրինակներից:

ՄՄ 5332, ՄՄ 5347 ձեռագրերում Ավետման երկու պատկեր կա. մեկում Տիրամայրը նստած իլիկ է մանում, մյուսում նա կանգնած է՝ կողքին սափոր: Նշանակում է՝ սույն ձեռագրում ծաղկողը նպատակ է ունեցել ներկայացնել Ավետման պատկերագրության երկու ընդունված ձևերը: ՄՄ 2843, ՄՄ 5480, ՄՄ 10522 ձեռագրերում Սուրբ Ծննդյան երկու պատկեր կա. մեկում

հովիվների այցն է, մյուսում՝ մոզերի երկրպագությունը: Մինչդեռ ՄՄ 4923 ձեռագրում այս երկու պատումները մեկտեղված են: ՄՄ 5347 ձեռագրում այս երկու դրվագները ևս միասին են, սակայն կա նաև «Մանկան լոգանք»-ը (2ա), որի հիմքում ընկած է պարականոն ավանդույթը:

ՄՄ 5332 ձեռագրում առանձին պատկերված են հովիվներն իրենց գառների հետ (2բ), իսկ մոզերի երկրպագության երկու դրվագ կա՝ հիմքում ունենալով մանրանկարչական երկու տարբեր ավանդույթներ: Մեկում Ծնունդն է պատկերված՝ մոզերը երկրպագելիս, առկա է նաև «Մանկան լոգանք»-ը (3ա), իսկ հաջորդ էջին կրկին մոզերի երկրպագությունն է. այստեղ Տիրամայրը նստած է՝ Մանուկը գրկին, իսկ նկարի ստորին հատվածում պատկերված են Եվան և Հովսեփը:

Երբեմն մինևնույն դրվագը ձեռագրերում տարբեր է որևէ մասնիկի փոփոխմամբ. ՄՄ 10522, ՄՄ 5332 ձեռագրերում Մկրտության դրվագում Հիսուսի ոտքերի տակ պատկերված է պարտված վիշապը, որը չկա ՄՄ 4923, ՄՄ 5347 ձեռագրերի համապատասխան պատկերում: Հր. Հակոբյանը նկատում է. «Նկարիչը երբեմն յուրովի փոխում է այս կամ այն սխեմայի որևէ մասնիկը կամ նույնիսկ ամբողջական հատվածը: Ըստ էության, Զաքարիան դրանով ձգտում է հնարավորին չափ աշխուժացնել, ավելի լայն մեկնաբանել թեմաները՝ խուսափելով միանման ձևերից»¹²⁵:

Ընդ որում, հաճախ մեկ էջին կարող են պատկերվել երկու, անգամ երեք դրվագ: Իսահակի գոհաբերում և Ավետում (ՄՄ 5332, ՄՄ 4923), Մանուկների կոտորածը և Մկրտություն (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, ՄՄ 10829, ՄՄ 10522), Կույրի, դիվահարի, անդամալուծի բժշկումները և Այրի կնոջ որդու հարությունը (ՄՄ 10829, ՄՄ 5347), Դժոխքի ավերում և Հարություն (ՄՄ

¹²⁵ Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, էջ 77:

2843, ՄՄ 10522), Համբարձում և Հոգեգալուստ (ՄՄ 5332), Պայծառակերպություն և Ղազարոսի հարությունը (ՄՄ 10829, ՄՄ 5347, ՄՄ 10522) և այլն:

Ջուտ ավետարանական պատկերներից բացի, Զաքարիայի նկարազարդած ձեռագրերը հարուստ են նաև այլ պատկերներով. օրինակ՝ ՄՄ 4923 ձեռագրի էջերից մեկում (9ա) Քրիստոսի առաջ պատկերված են ստացողներ Մխիթար քահանան և Կարապետ սարկավազը: Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցների ընդունված ձևի համաձայն՝ Ավետարանները նկարազարդելիս, Զաքարիա կրոնավորը ևս տերունի մանրանկարները պատկերում է ձեռագրի սկզբի թերթերին, սակայն կան նաև բացառություններ. 1355 թ. և 1377 թ. նկարազարդած Ավետարաններում (ՄՄ 4915, ՄՄ 6402) մանրանկարները ձեռագրի ներսի թերթերում են:

1377 թ. Ավետարանն առանձնանում է իր պատկերագրությամբ: Բնագրային հատվածներում տեղադրված են 26 տերունի մանրանկարներ, բազմաթիվ լուսանցային պատկերներ: Բովանդակային առումով դրանք յուրահատուկ են. հանդիպում ենք այնպիսի դրվագներ, ինչպիսիք են՝ Սողոմեն մատուցում է Հովհաննես Մկրտչի գլուխը (47ա), Պետրոսի ուրացումը (91բ, 92ա, 149ա), Պիղատոսը լվանում է ձեռքերը (94բ), Տեռատես կնոջ բժշկումը (116բ), Հարյուրապետի դստեր հարությունը (117բ), Յուդով օծումը (144ա), Քրիստոսի փորձությունը անապատում (174բ), Չարչարանքները (257ա), Քրիստոս և Սիմեոն Կյուրենացին տանում են խաչը (260բ), Հովսեփ Արիմաթացին խնդրում է Քրիստոսի մարմինը (153ա), Վերջին ընթրիքի փոխարեն Հիսուս մեկնել է գինով լի սկիհը (88ա) և այլն:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱ: Գրիչ Կարապետ քահանան Զաքարիա կրոնավորի եղբայրն է, Կարապետ կրոնավորի աշակերտը: Նրա կողակիցը Դուռմելեքն է: Զաքարիա գրչի պես նա ևս

ակնածանքով է հիշում իր ուսուցչին. «Եւ զուսուցիչն մեր զԿարապետ կրանաւորն՝ հաւրեղբայր մեր...»¹²⁶:

1368 թ. Կարապետն ընդօրինակում է Ավետարան Ստեփանոս քահանայի խնդրանքով (ՄՄ 10116): Ամբողջական ձեռագրից պահպանվել է 17 թերթ: Լուսանցքները հարուստ են մանրանկարներով՝ բուսական, կենդանական, թռչնային, խաչ (4բ), տաճար (2բ, 10ա), հովիվ (11բ), հուշկապարիկ (12ա): Համեմատելով Զաքարիա Աղթամարցու ծաղկած մյուս ձեռագրերի հետ (հատկապես՝ ՄՄ 2843, ՄՄ 10522 ձեռագրի հետ)՝ կարող ենք ասել, որ սույն մատյանի ծաղկողը ևս Զաքարիան է:

Կարապետից մեզ հայտնի հաջորդ գրչագիրը 1378 թ. Թումա կրոնավորի համար նախատեսված Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» աղոթագիրքն է (ՄՄ 5558): Գրիչը հիշատակարանում երախտիքով է հիշում Կարապետ կրոնավորին, որն «աշխատեցաւ ի գալն եւ յերթալն, եւ միջնորդ եղել այսմ բարի գործոյ»¹²⁷:

1389 թ. գրիչն ավարտում է Ճառքնտիրի ընդօրինակությունը, որի համար թուղթը կոկել էր եղբայրը՝ Հովհաննեսը, իսկ գրչագրական աշխատանքներում օգնել և ձեռագիրը նկարագարող էր մյուս եղբայրը՝ Զաքարիա կրոնավորը. «գեղբայրքն՝ զԶաքարիայ, որ գրելոյն աւգնեաց եւ ծաղկեաց, զՅովաննէս, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս» (ձեռագիրը կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Ագուլիսում)¹²⁸: Ձեռագրի պատվիրատու Ստեփանոս միայնակյացն այն նվիրում է Գավաշի եկեղեցուն: Սույն ձեռագրի բավականին ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը դառնությամբ նկարագրում է 1387 թ.

¹²⁶ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 580:

¹²⁷ ՄՄ, ձեռ. 5558, 317բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 527:

¹²⁸ Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 24, «Արարատ», 1911, Թ, էջ 759-765: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 577-580:

Լենկ Թեմուրի հրոսակների ասպատակությունները, ողբում է կոտորածի արհավիրքները:

Նախորդի պես կորած է նաև գրչի 1392 թ. ընդօրինակած և եղբոր՝ Զաքարիա փիլիսոփայի ծաղկած մեկ այլ Ավետարան: Ձեռագրի պատվիրատուն Թադեոս կրոնավորն է, որն այն ընծայում է Լիմ մենաստանին, ուր և պահվել է մինչ Եղեռնը: Ըստ ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ նկարագրության՝ ձեռագիրը հարուստ է եղել մանրանկարներով¹²⁹:

Կարապետից մեզ հայտնի վերջին մատյանը Ավետարան է, որը նա գրել է 1403 թվականին Մխիթար քահանայի պատվերով (ՄՄ 4923): Հետաքրքիր է, որ ձեռագրի թուղթը կոկել է գրչի որդին՝ Թումա սարկավագը, գրչության գործին մասնակցել է մյուս որդին՝ Դանիելը, իսկ նկարազարդել է եղբայրը՝ Զաքարիա կրոնավորը¹³⁰: Զաքարիա կրոնավորի և Կարապետ քահանայի արվեստի շարունակողներն են՝ Կարապետի որդիներ Դանիել քահանան և Թումա կրոնավորը, նրանց եղբայր Խաչիկի որդիներ Թումա կրոնավորը և Գրիգոր քահանան:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԶ: Աղթամարյան գրիչներից Գրիգորի ծնողներն են Անդրեասը և Փառացը, իսկ որպես իր վարժապետներ հիշում է Մխիթարին և Տիրատուրին¹³¹: 1353-1354 թթ. նա ընդօրինակել է Ժողովածու (ՄՄ 5600), որը բովանդակում է Հովհաննես Վանականի՝ Հոբի գրքի մեկնությունը, Ներսես Լամբրոնացու՝ «Ննջումն Յովհաննու առաքելի» գործի մեկնությունը, Անդրեաս Կապադովկացու՝ Հովհաննես առաքյալի Հայտնության գրքի մեկնությունը: Հարուստ բովանդակությամբ այս մատյանը նախատեսված էր Աղթամարի միաբանների համար:

Գրիգոր գրչից մեզ հայտնի մյուս ձեռագիրը 1355 թ. Ավե-

¹²⁹ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 107, էջ 225-228:

¹³⁰ ՄՄ, ձեռ. 4923, 261ա-2ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 40-41:

¹³¹ Տե՛ս ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 405:

տարանն է (ՄՄ 4915), որի ստացողներն են «այրն բարեպաշտան Մուրատ եւ կենակիցն իւր Խումանդ խաթուն, զաւակն իւրեանց Ամիր Սարգիս»¹³²: Գրիչն ընթերցողներին խնդրում է հիշել թուղթը պատրաստողին՝ Տոնապետ սարկավագին. «զձեռնասուն պատանեակս զՏաւնապետ, զի եւ սա բազում աշխատեցաւ ի կոկելն եւ ի սպասաւորելն»¹³³: Այս մատյանը ծաղկել են Զաքարիա փիլիսոփան և Թումա քահանան՝ հարստացնելով և ճոխացնելով 15 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 10 խորաններով, կիսախորաններով, բազմապիսի լուսանցազարդերով և զարդագրերով:

ԱՎԱԳ ԴՊԻՐ: Ավագ գրչից միայն մեկ Ավետարան է մեզ հասել (ՄՄ 6402): Վաղաժամ մահվան պատճառով գրիչը չի հասցնում այն գլխագրել և ծաղկել, ուստի՝ ձեռագրի ստացող Հովհաննես քահանան մի քանի տարի անց խնդրում է Զաքարիա փիլիսոփային ավարտին հասցնել գործը: Զաքարիան 1377 թ. նկարազարդում է ձեռագիրը, սակայն նշում է նաև, որ մատյանը, պահված լինելով խոնավ և ոչ հարմարավետ տեղում, վնասվել էր, և ինքը բավականին աշխատել է այն վերականգնելու համար. «ապա շատ աշխատեցայ եւ զտնաւորինականքն զամէն մէկ մէկ յիւր տեղն եմ հանել, իսկի իրք պակաս չկայ, ապա ի գէճ տեղ էր դրած եւ լաւ չէր պահած, թուղթն ամէն տպոլ էլ էր եւ բրդացել, գդեղն չէր առնուլ, եւ խիստ վշտացայ»¹³⁴: Ձեռագիրը նկարազարդ է՝ հարուստ տերունական պատկերներով, լուսանցազարդերով, զարդագրերով և այլ մանրանկարներով:

XIV դարի ձեռագրերի մասին խոսքն ավարտելով՝ ավելացնենք, որ, ըստ պահպանված վկայության, 1363 թ. Աղթամարում ընդօրինակվել է ևս մեկ Ավետարան, որը, ցավոք, կորած է,

¹³² ՄՄ, ձեռ. 4915, 286ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 413:

¹³³ ՄՄ, ձեռ. 4915, 287ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 414:

¹³⁴ ՄՄ, ձեռ. 6402, 347բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 522:

անհայտ է նաև գրչի անունը (եղեռնից առաջ պահվել է Արղնի-
ում (Դիարբեքիրի նահանգ)¹³⁵: XV դարում Աղթամարում գրված
ձեռագրերն ավելի մեծաքանակ են: Առաջին գրիչը, որին մենք
հանդիպում ենք այս դարաշրջանում, Դանիել քահանան է:

ԴԱՆԻԵԼ ՔԱԼԱՆԱ: Դանիելը վերը նշված Կարապետ
քահանայի որդին է: Նա իր հորից ու հորեղբորից՝ Զաքարիա
փիլիսոփայից է ուսանել գրչության և մանրանկարչության ար-
վեստները և իր գրչագրերում նշում է նրանց անունները.
«զվարդապետն իմ՝ Զաքարայ փիլիսոփայն», «զուսուցիչն մեր
զԶաքարայ փիլիսոփայ՝ հաւրեղբայր մեր»¹³⁶: Դանիելի կրտսեր
եղբայրը Թուման է, որն օգնում էր նրան թուղթ կոկելով և մի-
աժամանակ եղբորից սովորում գրչության արվեստը¹³⁷: 1436 թ.
Դանիել գրիչն արդեն քահանա էր: Նույն թվականին ընդօրի-
նակած իր գրչագրում նա հիշում է կնոջը՝ Շամսա խաթունին և
իրենց զավակներին: 1441 թ. Ավետարանում Դանիելի որդիներ-
ից Ստեփանոսը նշված է որպես կրոնավոր, Հովհաննեսն ու
Զաքարիան՝ օգնում են իրենց հորը՝ թուղթ կոկելով¹³⁸:

Դանիելից մեզ հայտնի վաղագույն գրչագիրը՝ 1399 թ. Ավե-
տարանը, նա գրել է հորեղբոր՝ Զաքարիա փիլիսոփայի հետ
(ՄՄ 5510), իսկ 1403 թ. Ավետարանը գրել է հոր՝ Կարապետ
քահանայի հետ (ՄՄ 4923): Ըստ Դանիելի թողած հիշատա-
կագրության՝ 1403 թ. ձեռագրում չորս Ավետարաններից երկու-
սը գրել է հայրը, մյուս երկուսը՝ ինքը¹³⁹: Ձեռագիրը ծաղկել է

¹³⁵ Die Armenischen Handschriften des Klosters von Argni (Arghana), nr. 119,
von dr. Friedrich Muller. Wien, 1896, p. 3.

¹³⁶ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 47, 136, 524:

¹³⁷ Տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 136:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում էջ 524:

¹³⁹ «...Ձեռամբ Դանիելի առաջին Բ (2) գլուխն գրեցաւ, եւ Բ (2) գլուխս ձե-
ռամբ հաւրն իմում Կարապետ քահանայի, եւ իմ անընդունակ գոլով
յարուեստ գրչութեան եւ բազում մեղաց ցնորիք պաշարեալ, այլ ըստ

Ջաքարիա փիլիսոփան, իսկ թուղթը կոկել է Դանիելի եղբայր Թուման: 1404 թ. Կիրակոս քահանայի խնդրանքով Դանիելն ընդօրինակում և նկարագարում է Մաշտոց (ՄՄ 4787). Կիրակոսն այն նվիրում է Գանձակի (Ռշտունիք) եկեղեցուն¹⁴⁰:

1409 թ. գրիչը Հովհաննեսը տանուտերի պատվերով ընդօրինակում է Ճառքնտիր-Տոնական (ՄՄ 994), որում գրված են «տաւնք տէրունականաց, ընդ նմին եւ պատմութիւնք, եւ վարք, եւ չարչարանք, եւ ձգնութիւնք սրբազան առաքելոցն եւ հոգիացեալ հայրապետաց եւ վսեմական վարդապետաց եւ բարեպաշտ ուղղափառ թագաւորաց եւ ամենայն տաւնախմբութիւնք»¹⁴¹: Պատվիրատու Հովհաննես տանուտերն այն ընծայում է Հորգոմի Սուրբ Աստվածածին վանքին՝ ի վայելումն վանքի քահանաների:

1412 թ. Հովհաննես և Ստեփանոս կրոնավորների խնդրանքով Սուրբ Բարդուղիմեոս վանքի համար գրիչն ընդօրինակում և ծաղկում է մի մեծադիր Ճաշոց (ՄՄ 9093)՝ հիշատակարանում երախտիքով հիշելով իր ծնողներին, եղբորը՝ Թումա կրոնավորին, ուսուցչին՝ Ջաքարիա փիլիսոփային և այլոց¹⁴²:

1436 թ. Դանիել քահանան Հովհաննես տանուտերի համար գրում, ծաղկում և կազմում է մի Ավետարան (ՄՄ 5543): Ձեռագրի հիշատակարանում դառնությամբ գրում է, որ բռնակալ Փիրի բեկն իր զորքով ներխուժել է Աղթամար կղզին, այն ավերել ու թալանել: Վանքի միաբանները հարկադրված են

կարի մերում, զոր պարգեւեաց մեզ մարդասէր Հոգին, բազում աշխատանաւք գրեցաք զսա անարժան ձեռաք մերովք ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ, կենաւք տառապանաւք եւ բազում պանդըխտութեամբ»: ՄՄ, ձեռ. 4923, 261աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 40:

¹⁴⁰ Գ. վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 276-277: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 47:

¹⁴¹ ՄՄ, ձեռ. 994, 484ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 97:

¹⁴² ՄՄ, ձեռ. 9093, 429ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 135-136:

եղել երկու տարի ապաստանել Ուրանց գյուղում. «ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում եկեալ անաւրէն բռնաւորն Փիրի բէկ, եւ առեալ զկղզիս Աղթամար եւ յոյժ աւերեալ թալանեաց: Եւ մեր փախստական եղեալ, եւ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն, եւ տարաշխարհիկ եղեալ կացաք Բ (2) տարի ի յաստուածապահ գելոյն Ուրանց»¹⁴³:

Սակայն, ո՛չ պատերազմական վիճակը, ո՛չ էլ Աղթամարից հարկադրաբար փախուստը չեն խաթարել գրչի ստեղծարար աշխատանքը: Աղթամարում սկսած մատյանը նա ավարտին է հասցնում Ուրանցում՝ հարստացնելով այն գեղեցիկ մանրանկարներով: Ձեռագրի առաջին թերթերը զբաղեցնում են 17 տերունի պատկերները և 10 խորանները, յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է տվյալ ավետարանչի պատկերով և կիսախորանով, տարբեր էջերին կան լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

Մեզ հայտնի հաջորդ ձեռագիրը, որ ընդօրինակել է Դանիել քահանան «ի կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Նշանի, ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի եւ ի թըրին Հայոց ՊՂ (1441)», ևս Ավետարան է (ՄՄ 5515)՝ կատարված ստույգ և ընտիր օրինակից, Մկրտիչ տանուտերի համար՝ միջնորդությամբ ումն Հովհաննեսի¹⁴⁴: Թեև Դանիելը սովորաբար ինքն էր նկարազարդում իր ձեռագրերը, սակայն այս մեկի ծաղկողը հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Թումա Մինասենցն է: Պատվիրատուն՝ Մկրտիչը, բաղձալի ձեռագիրը ստանալուն պես ընծայում է Աղթամարի Սուրբ Խաչին՝ «յիշատակ անջնջելի եւ կտակ անդառնալի ինձ՝ Մկրտչիս, եւ ծնողաց եւ եղբարց իմոց, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց եւ երախտաւորաց...»¹⁴⁵:

Սույն ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը սիրով

¹⁴³ ՄՄ, ձեռ. 5543, 290բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 463:

¹⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. 5515, 282աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524–525:

¹⁴⁵ ՄՄ, ձեռ. 5515, 283բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524–525:

տալիս է վանքի ճգնասեր միաբանների անունները՝ «զսպասաւորք սուրբ տաճարիս՝ զմեծ փիլիսոփայքն զԹումայ, եւ զՍարգիս, եւ զԽաչիկ, եւ զՈհաննէս, եւ զԱւետիս, եւ զՀէրապետ, զՅովաննէս փակակալ, եւ զԲարսեղ, եւ զՅովաննէս, եւ զՅուսէփ, եւ զաշակերտքն մեր՝ զՈհ[ան]էս եւ զՀէր[ապետ]...»¹⁴⁶:

Դանիել քահանայից մեզ հայտնի վերջին գրչագիրը 1444 թ. Ճաշոցն է՝ պատրաստված Առաքել քահանայի համար (ձեռագիրը կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Վարագավանքում)¹⁴⁷: Գրիչը ձեռագրում հիշում է իր ծնողներին, եղբայր Թումա կրոնավորին, ինչպես նաև իր որդիներին՝ Ստեփանոսին և Հովհաննեսին. վերջինս մշակել էր ձեռագրի թուղթը. «...եւ զեղբայրն իմ զԹումայ կրօնաւոր, եւ զորդիքս մեր զՍտեփանոս կրօնաւոր եւ զՅովհաննէս սարկաւագն, որ աշխատեցաւ ի կոկել եւ ի կցել թղթիս»¹⁴⁸:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Դանիել քահանայի աշակերտներից է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Թումա կրոնավորը: Դանիելը ոչ միայն օգնել է նրան ձեռագիր գրելու գործում, այլև ծաղկել է նրա գրչագրերը, ինչպես օրինակ, 1418 և 1433 թթ. ընդօրինակած Ավետարանները (ՄՄ 5512, ՄՄ 4963)¹⁴⁹: Երկու ձեռագրերն էլ աչքի են ընկնում ճոխ մանրանկարչությամբ. առաջինն ունի 20 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր, իսկ երկրորդ՝ Ավետարանի տերունական պատկերաշարից պահպանվել են 8 պատկեր, խորանները 9 են, կան 4 ավետարանիչների պատկերները և այլ նկարազարդումներ:

Դանիել քահանայի մանրանկարչական ոճը և՛ տերունի

¹⁴⁶ ՄՄ, ձեռ. 5515, 283բ-4ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524:

¹⁴⁷ Տե՛ս Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 146, Կ.Պօլիս, 1888, էջ 134-135:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 135:

¹⁴⁹ Տե՛ս Ա. Գէորգեան, նշվ. աշխ., էջ 154-156:

թեմաների ընտրության, և՛ կերպարների դասավորության, և՛ օգտագործած գույների առումով նման է իր ժամանակի աղթամարյան մյուս ծաղկողների, մասնավորապես, Զաքարիա Աղթամարցու և Թումա Մինասենցի ոճին: Հիմնական արտահայտչամիջոցը գիծն է, որով նրբորեն գծագրված են կերպարները: Օգտագործած գույներն են կարմիրը (մուգ և վառ երանգներով), կապույտը, դեղինը, կանաչը, սպիտակը, սևը, երբեմն սևի փոխարեն մուգ շագանակագույնն է: Ինչպես բնորոշ է աղթամարյան դպրոցին, բոլոր մանրանկարներն ունեն բացատրական գրություններ: Կարելի է նաև ասել, որ Դանիելը հիմնականում ներկայացրել է ավետարանական դրվագն առանց պարականոն գրվածքներից եկող հավելումների:

Ինչպես Զաքարիա Աղթամարցին, Դանիելը ևս երբեմն մեկ էջին պատկերում է երկու դրվագ, օրինակ՝ Իսահակի զոհաբերում և Ավետում (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512), Ընծայումը տաճարին և Մկրտություն (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512), Կանայի հարսանիքը և Պայծառակերպություն (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512), Անդամալույծի բժշկումը, Դիվահարի բժշկումը և Կույրի բժշկումը (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512), Հացի բազմացումը և Պետրոսի թերահավատությունը (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512), Ղազարոսի հարությունը և Մուտք Երուսաղեմ (ՄՄ 5512), Ոտնվա և Վերջին ընթրիք (ՄՄ 5512) Մատնություն և Պիղատոսի ատյանում (ՄՄ 5543, ՄՄ 5512):

Տերունի պատկերները զբաղեցնում են առաջին էջերը, դրանց հաջորդում են խորանները, իսկ չորս Ավետարանները, ինչպես ընդունված է, սկսվում են համապատասխանաբար ավետարանչի պատկերով, կիսախորաններով և զարդագրերով: Դանիել քահանայի նկարագարդած գրչագրերը հարուստ են լուսանցազարդերով՝ հիմնականում բուսական, երբեմն՝ նաև պատկերված են տաճար, խաչ, կենդանիներ, հուշկապարիկներ: Լուսանցազարդերում գերակշռող գույնը կարմիրն է, որին

նրբորեն միահյուսված են կապույտը, դեղինը, կանաչը:

XV դարի առաջին կեսին Աղթամարում կենցաղավարել և միաժամանակ ստեղծագործել են երկու եղբայրների զավակներ՝ Թումա կրոնավոր անվամբ երկու գրիչներ: Քանի որ նրանց գրերը բավականին նման են, ուստի հարակից տվյալների բացակայության դեպքում դժվար է որոշել, թե ով է տվյալ ձեռագրի գրիչը: Դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ հիշատակարանում կան այլ տվյալներ, օրինակ՝ գրչի ծնողների անունները:

ԹՈՒՄԱ ԿՐՈՆԱՎՈՐ՝ Կարապետի որդի: Այս Թումա գրիչը Դանիել գրչի կրտսեր եղբայրն է և աշակերտը, նրա հայրը Կարապետ քահանա գրիչն է, հորեղբայրը՝ Զաքարիա փիլիսոփան: Թումայից մեզ հասած վաղագույն ձեռագիրը Ավետարան է՝ գրված 1418 թ., որը նկարագարվում և կազմում է նրա եղբայրը՝ Դանիել քահանան (ՄՄ 5512): Այս մատյանի պատվիրատուն Խաչատուրն է, որն այն նվիրում է Աթանան գյուղի Ատոմ քահանային: 1426 թ. գրիչն ընդօրինակում է ևս մի Ավետարան, որի ստացողներն էին «խաւատարիմ եւ բարեսէր տանոււէրն Յովաննէս եւ կենակիցն իւր Շնահուր» (Վրաց. թանգարան 23)¹⁵⁰:

1433 թ., երբ Աղթամարի միաբանները ապաստանել էին Ուրանց գյուղում, Թուման Ներսես քահանայի համար Ավետարան է ընդօրինակում (ՄՄ 4963), որը ծաղկում և կազմում է Դանիել քահանան: Հիշատակարանում Թուման նշում է, որ պատերազմի հետևանքով իրենք հեռացել են կղզուց¹⁵¹:

ԹՈՒՄԱ ԿՐՈՆԱՎՈՐ՝ Խաչիկի որդի: Թուման ու նրա եղբայր Գրիգոր քահանան Կարապետ և Զաքարիա գրիչների եղբոր՝ Խաչիկի զավակներն են, նրանց մայրը Ազիզմելեն է: 1421 թ.

¹⁵⁰ Վրացական պետական թանգարան, ձեռ. 23. տվյալներն ըստ Լ. Խաչիկյանի, Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 357:

¹⁵¹ ՄՄ, ձեռ. 4963, 286աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 433:

Թումա կրոնավորը, որին կոչել են «հռչակավոր քարտուղար», ընդօրինակում և ծաղկում է ճաշոց (ՄՄ 4695): Ձեռագրի ստացող Հովհաննեսն այն նվիրում է Վարագավանքին՝ ի վայելումն վանքի միաբանների, և խնդրում, որ հիշեն իրեն իրենց երկնագնաց աղոթքներում¹⁵²: Թումայի արվեստի շարունակողն իր կրտսեր եղբայրն է՝ Գրիգոր քահանան:

Աղթամարի վանքում Թումա կրոնավոր անվամբ գրիչների կողմից գրված ևս վեց ձեռագրեր են հայտնի, որոնցից չորսը պահպանված են, երկուսը՝ կորած: Տվյալների սակավության պատճառով դժվար է որոշել, թե որ ձեռագիրը որ Թումային է պատկանում՝ Կարապետի որդի Թումային, Խաչիկի որդի Թումային, թե Թումա Մինասենցին:

Համաձայն Ե. Լալայանի վկայության՝ Զավախքի Աբուլ գյուղում է պահվում 1418 թ. պատրաստված գեղեցկագիր և նկարագարդ Ավետարան, որը ժողովուրդը կոչում է «Սուրբ Մինաս»: Ձեռագիրն ունի 11 մանրանկար: Ձեռագրի գրիչն իրեն անվանում է Թումա, իսկ պատվիրատուն Կիրակոս կրոնավորն է¹⁵³:

Նշյալ մատյաններից մեկը ճաշոց է՝ ընդօրինակված 1419 թ., «ի յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ այլ սրբութեանց...»¹⁵⁴: Պատվիրատու Մկրտիչ քահանան ձեռագիրն ընծայում է Նարեկավանքին. «Ետ զսա նուէր եւ ընծայ ի դուռն Սրբոյն Սանդխտոյ, ի գերեզման սուրբ եւ սքանչելագործ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացոյ»¹⁵⁵: Հետագայում այն տեղափոխվել է Վանի Սուրբ Աստվածածին Կարմրավոր վանքը, որտեղ պահվել է մինչ Եղեռնը, իսկ այժմ կորած է:

1422 թ. Թումա գրիչն ավարտում է Վարագավանքում

¹⁵² ՄՄ, ձեռ. 4695, 464ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 251:

¹⁵³ Տե՛ս Ե. Լալայեան, Զաւախք, հ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 286:

¹⁵⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 58, էջ 57-58:

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

սկսած Աստվածաշնչի ընդօրինակումը (ՄՄ 207): Ձեռագրի գրչությունը սկսել էր Վարագավանքի միաբան Սաղաթիել արեղան, գործին մասնակցել էին վանքի այլ միաբաններ ևս, իսկ Թուման 1422 թ. Աղթամարի վանքում ձեռագրում հավելում է Երկրորդումն Օրինաց գիրքը, գրում ընդարձակ հիշատակարանը և կազմում ձեռագիրը¹⁵⁶:

Հաջորդ ձեռագիրը 1430 թ. Մանրուսմունքն է (ՄՄ 11342), որը մի Թումա կրոնավորը ընդօրինակել էր մյուսի համար. «Յամի Պ եւ ՀԹ (1430) թվականութեան Հայկազեան տումարիս գրծագրեցաւ եղանակաւոր տառս Կրցրդարան յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչի և Սուրբ Փրկչի, ձեռամբ անարիեստ գրչի՝ Թումայի, ի խնդրոյ ուսումնասէր եւ լուսամիտ կրոնաւորի Թումայի»¹⁵⁷: Գրիչը հիշատակարանում պատմում է, որ Լենկ Թեմուրի որդին հարձակվել է Թավրիզի վրա, իսկ երկրում տիրող պատերազմական վիճակի պատճառով Դավիթ կաթողիկոսը Վանա բերդում է:

1442 թ. Թումա կրոնավորը Հայսմավուրք է ընդօրինակում հիշատակարանում նշելով, որ սկիզբը գրել էր Թումա Մինասենցը: Ձեռագիրը մինչ Եղեռնը պահվել է Ռշտունիքի Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքում, իսկ այժմ կորած է¹⁵⁸:

Անթվական է Թումա արեղայի Աղթամարում ընդօրինակած Տոմարական ժողովածուն (ՄՄ 2001): Թումայի հիշատակարանը կիսատ է պահպանվել, բացակայում է գրչության թվականի հատվածը: Հետաքրքիր է, որ գրիչն իրեն անվանում է կաղ. «ԶԹումայ մեղաւորն՝ կաղն յիշեցէք ի Քրիստոս» (57ա): Ձեռագիրը մեկ կազմի մեջ է 1373 թ. մեկ այլ տոմարական ձեռագրի

¹⁵⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 921-930:

¹⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. 11342, 118ա:

¹⁵⁸ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 137, էջ 128:

հետ, որի գրիչն իրեն անվանում է Կարապետ քահանա¹⁵⁹:

ԹՈՒՄԱ ԱԲԵՂԱ ՄԻՆԱՍԵՆՑ: Գրիչ և մանրանկարիչ, խազագետ և ժամանակագիր Թումա Մինասենցն Աղթամարի գրչության կենտրոնի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից է: Թուման կազմել է մի «Տարեգրություն», որ սկսվել է 1412 թ. վերաբերող տեղեկությամբ¹⁶⁰: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ նա իր գրական, մատենագրական և գրչական գործունեությունը սկսել է մոտավորապես այս ժամանակից:

Թումայի ծնողներն են Սիմեոնը և Արդունը, քույրերը՝ Ոսկետիկինը և Անդալատը: Նա երախտագիտությամբ է հիշում իր քեռուն և ուսուցչին՝ Թումա Միայնակյացին. «...եւ թողութիւն մեղաց խնդրել ի Քրիստոսէ ինձ, եւ ծնաւոյաց իմոց՝ Սիմէոնի եւ Արդունի... այլեւ երախտաւոր քեռոյն իմոյ եւ ուսուցչին՝ Թումա Միայնակեցին»¹⁶¹: Թումա Միայնակյացը Աղթամարի Զաքարիա Բ Նահատակ (1369 – 1393) և Դավիթ Գ (1393 – 1433) կաթողիկոսների եղբայրն էր¹⁶²: Թումա Մինասենցը հիշում է նաև իր հորեղբորը՝ Վարդանին, և նրա որդուն՝ Սկրտիչ կրոնավորին: Վերջինս 1425 թ. նկարազարդում է Թումայի ընդօրինակած ձեռագիրը (ՄՄ 5542), իսկ 1428 թ. Թուման իր ձեռագրում հիշում է նրան ննջեցյալների շարքում¹⁶³:

Ժամանակակիցների կողմից «մեծ փիլիսոփա» կոչված Թուման նաև բանուսույց վարդապետ է: Նրա սաներից է քրոջ՝

¹⁵⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012, էջ 961-972, ձեռ. 2001-ի նկրգ.՝ Յ. Քէսէեան: Դժվար է ասել, արդյո՞ք մյուս ձեռագրի գրիչ Կարապետ քահանան Աղթամարի գրիչ Կարապետ քահանան է:

¹⁶⁰ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, էջ 41, 57:

¹⁶¹ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377, տե՛ս նաև՝ էջ 564, 584 և այլուր:

¹⁶² Տե՛ս Հ. Ն. վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք..., էջ 110:

¹⁶³ Տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 327, 377:

Ոսկետիկինի որդի Հայրապետ սարկավագը, որը սկզբնական շրջանում ուսուցչին օգնում էր ձեռագրերի թղթերը կոկելով (1428 թ. Ավետարան), ապա նրա հետ միասին ընդօրինակում մատյաններ (1444 թ. Ավետարան, 1455 թ. Ծառոց): 1445 թ. իր Գանձարանում (ՄՄ 5521) Թուման նշում է իրեն ազգակից ևս մեկ այլ աշակերտի՝ Ներսես սարկավագին, որ կոկել էր ձեռագրի թուղթը: Հետագայում արդեն հայտնի գրիչ և ծաղկող Ներսես եպիսկոպոսը խորին ակնածանքով է հիշատակում ուսուցչին՝ Թումա Մինասենցին¹⁶⁴:

Թումա Մինասենցից մեզ հստակ հայտնի է ինն ընդօրինակություն, որոնց զգալի մասը նա նաև ծաղկել է, մեկ այլ ձեռագիր, որի միայն սկիզբն է Թուման ընդօրինակել, ևս երկու ձեռագիր՝ այլ գրիչների կողմից գրված, որոնք Թուման նկարագարել է¹⁶⁵: Ըստ Ե. Լալայանի ցուցակի՝ 1419 թ. Թումա Մինասենցը Պատրկի վանքում ծաղկել է Թումա արեղայի գաղափարած Ավետարանը: Զեռագիրն ունեցել է 17 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ և այլ նկարազարդումներ¹⁶⁶:

1420 թ. Թումա Մինասենցն ընդօրինակում և նկարազարդում է մի Ավետարան (ՄՄ 5514)¹⁶⁷: Այս գեղեցիկ ձեռագրի պատվիրատուն Ռշտունիք գավառի Պատրկի վանքի միաբան

¹⁶⁴ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 310: Ներսես եպիսկոպոսը և նրա եղբայր Ստեփանոս Դ կաթողիկոսը նաև ազգական էին Թումա Մինասենցին. թեև այս մասին որևէ աղբյուրում ուղղակիորեն նշված չէ: Թումա Մինասենցի քեռիներն էին Թումա Միայնակյացը, Զաքարիա Բ և Դավիթ Գ կաթողիկոսները: Ներսեսը և Ստեփանոսը վերջիններիս եղբոր որդիներն էին, ուստի իրենց հայրը ևս Թումա Մինասենցի քեռին էր:

¹⁶⁵ Թումա Մինասենցի մասին տե՛ս նաև Ա. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 242–245 (հեղինակը ներկայացրել է 7 ձեռագիր): Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, էջ 103–108:

¹⁶⁶ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 144, էջ 317–318:

¹⁶⁷ Զեռագրի տերունական պատկերաշարը չի պահպանվել, ավետարանիչներից կան Մարկոսի և Դուկասի պատկերները:

«պատուական եւ սրբասէր կրանաւոր» Վարդանն է¹⁶⁸: Այս գրչագրի հիշատարականը փոխանցում է Պատրկի վանքի կրոնավորների անունները: Նշված է իմաստասեր և հանձարեղ, մեծահամբավ ընտանիքի Հովհաննէսը, որի շնորհիվ վանքը շինվել և բարեկարգվել է. «ըզբաղձալին հրեղինաց եւ հողեղինաց, զամբիծն հոգով եւ զանարատն մարմնով, զիմաստասէր եւ զհանձարեղ եւ զմեծահամբաւ ընտանիքի զՅովանէս, որ է պատճառ շինութեան եւ ամենայն բարեկարգութեան սուրբ ուխտիս, եւ խրատիչ եւ վարժիչ ամենեցուն, եւ պարծանք ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցեաց...», ապա գրված են վանքի առաջնորդ Ստեփանոս փիլիսոփայի, Աստվածատուր վարդապետի և մյուս միաբանների անունները¹⁶⁹: Գրիչը դառնությամբ նշում է, որ նախորդ տարի (1419 թ.) մարախը (մորելս) լցվեց իրենց երկիրը և կերավ կիսահաս բերքի մի մասը:

1425 թ. Թուման ընդօրինակում է ևս մի Ավետարան, որը ծաղկում է նրա հորեղբորորդին՝ Մկրտիչ կրոնավորը (ՄՄ 5542): Չեն պահպանվել տերունի պատկերաշարը, խորաններն ու Մատթեոս ավետարանչի պատկերը, կան մյուս երեք ավետարանիչների պատկերները, կիսախորաններ, զարդագրեր, ինչպես նաև զանազան լուսանցազարդեր՝ կենդանական, բուսական, հուշկապարիկ, հրեշտակ, տաճար, հովիվ և այլն: Ձեռագրի ստացողը Հաթունն է, որն իր ամուսնու՝ Առաքելի մահվանից հետո, ի հիշատակ նրա, պատվիրում է այս մատյանը¹⁷⁰:

Ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը դառնությամբ գրում է, որ երկրում կոտորածներ եղան: Թշնամին ասպատակել էր Աղբակը, Քարպահը, Ոստանը իր շրջակայքով և հասել մինչև Բաղեշ, այնուհետև իրենց գյուղերով ավերել էր

¹⁶⁸ ՄՄ, ձեռ. 5514, 297ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 238-239:

¹⁶⁹ ՄՄ, ձեռ. 5514, 299բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 238-239:

¹⁷⁰ ՄՄ, ձեռ. 5542, 240բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 326-327:

Արձեշն ու Արծկեն: Երկիրն ավերվում է, շատ եկեղեցիներ թալանվում և խոնարհվում են, աղոթասացություններն ու օրհնեղությունները լուում են, բնակիչները դառնում են գաղթական, իսկ ոմանք փրկվում են՝ ապաստանելով Աղթամար կղզում, որը հասանելի չէր թշնամուն¹⁷¹:

Թումա Մինասենցը 1428 թ. գրում և ծաղկում է ևս մի Ավետարան, որի թուղթը կոկում է նրա քրոջ որդին՝ Հայրապետ սարկավագը (ՄՄ՝ 6324). «...նորաբողբոջ քրերորդւոյն իմոյ Հայրապետ կրանաւորի, որ աւգնական եւ ձեռնտու եղեւ խմա՝ կոյկելով զնիւթ թղթիս»¹⁷²: Սա Թումայի ծաղկած լավագույն մատյաններից է. 18 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերները, 8 խորանները և մյուս նկարազարդումները ձեռագրին տվել են մի յուրօրինակ գեղեցկություն և ճոխություն: Այս ձեռագրի պատվիրատուն կրկին Պատրկի վանքից Աբրահամ կրոնավորն է: 1420 թ. գրված Ավետարանի պես սա ևս ընծայվում է Պատրկի վանքին՝ Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գևորգ եկեղեցիներին. «Ետ զսա ընծայ եւ նըւէր ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս Պատրկի ցանք կոչեցեալ, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Գէորգ զաւրավարին»¹⁷³:

Այս ձեռագրի հիշատակարանում, ինչպես և նախորդում, Թումա Մինասենցը ողբում է տասը տարի շարունակ բարբարոս թուրքական ցեղերի կողմից երկրում կատարված ավերածությունները: Թշնամին ավերել էր Ոստան, Վան, Բաղեշ բնակատե-

¹⁷¹ «...Եւ գերկիրս Հայոց՝ զԱղբակ եւ զՔարպահ, եւ զՈստանայ երկիրս մինչ ի Բաղէշ անմարդաբնակ արարեալ, եւ բնակիչք աշխարհիս մերկ եւ բոկ եւ սովալլուկ տարաշխարհիկ եղեալ, եւ ոմանք յաստուածախնամ կղզիս անկեալ ալպալինլելով յԱստուած եւ յամենայաղթ զաւրորդին Սուրբ Խաչիս, ազատեցան ի գերութենէ չար բռնատրին»: ՄՄ, ձեռ. 5542, 239ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 326–327:

¹⁷² ՄՄ, ձեռ. 6324, 302ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377:

¹⁷³ ՄՄ, ձեռ. 6324, 228ա:

ղիները, գրավել անառիկ բերդերը: Գրիչը թվարկում է նաև վերջին տարիներին տեղի ունեցած դեպքերը՝ 1419 թ. մորեխը ոչնչացնում է բերքի մի մասը, իսկ հաջորդ տարի ավելի սաստիկ էր մորեխի հասցրած վնասը: 1421 թ. մինչև 1427 թ. երկրում պատերազմներ են լինում, 1423 թ. շատերի կյանքը խլում է համաճարակը¹⁷⁴: Մորեխի պատճառած վնասների մասին Մինասենցը գրել է նաև իր Տարեգրության մեջ և հետաքրքիր տեղեկություն թողել առ այն, որ սուրբ աղբյուրից ջուր են բերում, և թռչունները ջրի հետքով գալիս և ուտում են մորեխը¹⁷⁵:

1441 թ. Թուման ծաղկում է Աղթամարի վանքում Դանիել քահանայի ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 5515)՝ հիշատակարանում գրելով. «Ջեղկելի ծաղկողս Թումա յիշեա, Քրիստոս, եւ ողորմութիւն շնորհեա»¹⁷⁶: 1442 թ. Աղթամարի վանքի գրիչներից Թումա կրոնավորն ընդօրինակում է Հայսմավուրք և հիշատակարանում նշում, որ գործն սկսել էր Թումա Մինասենցը. «Այլեւ զմեծ փիլիսոփայն զՄինասենց Թումայն, որ զառաջն նա գրեաց...»¹⁷⁷ (ձեռագիրը կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքում):

1444 թ. Թումա Մինասենցն իր աշակերտ Հայրապետ աբեղայի հետ միասին ընդօրինակում է մի Ավետարան, ապա ծաղկում և կազմում է այն (ՄՄ 4829): Ձեռագիրն ունի 11 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, նրբահյուս լուսանցազարդեր և զարդագրեր, իսկ տերունական պատկերաշարից հետո ծաղկողը պատկերել է պատվի-

¹⁷⁴ ՄՄ, ձեռ. 6324, 297ա-300ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 374-376:

¹⁷⁵ Տե՛ս Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, էջ 57:

¹⁷⁶ ՄՄ, ձեռ. 5515, 6ա: Ձեռագրի տերունական պատկերաշարը չի պահպանվել, կան 10 խորաններ, կիսախորաններ, ավետարանիչներից Մատթեոսի, Մարկոսի և Դուկասի պատկերները:

¹⁷⁷ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 137, էջ 128:

րատուներ Ծերուն արեղային և Թումային: Ձեռագրի թուղթ կոկողը Նասրադին սարկավագն է:

Ծերուն արեղան, որ Գավաշի Սուրբ Վարդան վանքի միաբան էր, և նրա եղբայր Թումա վաճառականը՝ Ղուզիկ մականվամբ, ստանալով ձեռագիրը, այն ընծայում են Գավաշի Սուրբ Ամենափրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիներին¹⁷⁸: Ծերուն և Թումա եղբայրները թողել են բավականին ընդարձակ և Գավաշի մասին տեղեկություններով հարուստ հիշատակարան: Անդրադառնալով Գավաշի Սուրբ Վարդան վանքին՝ նշում են վանականների անունները, նաև Գավաշի տանուտերերին և նրանց նվիրատվությունները վանքին:

Ձեռագրի նվիրատվության հետ կապված հանդիպում ենք եզակի մի իրողության՝ նվիրատուները որոշում են Ավետարանի գործածության օրերը: Նրանք Գավաշի Սուրբ Ամենափրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիների հոգևորականներին պատվիրելով՝ «եւ առանց ձանձրանալոյ, եւ աննախանձ կամաւք, եւ յաւժար սրտիւ հանապազ ընթեռնութ զսա ի սուրբ Քառասներորդաւորք Յարութեանն Քրիստոսի»¹⁷⁹ եւ յամենայն կիրակնօրի, եւ մանաւանդ ի ժամ սուրբ եւ սոսկալի Պատարագին»¹⁸⁰:

Թուման 1445 թ. գրում, նկարագարդում և կազմում է մի Գանձարան (ՄՄ 5521)՝ ընծայելով այն Աղթամարին, «որ է դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, որպէս զի ուրախասցին սովաւ հանապազ մանկունք եւ սպասաւորք Սուրբ

¹⁷⁸ «Եւ արդ, ես... Ծերուն սոսկանուն արեղայս, որ ի նարդեան ժամանակիս հէրպետ կոչիմ ես սուրբ ուխտիս՝ հրոչակաւոր մենաստանիս Սուրբ Վարդանայ զարավարիս, եւ հարազատ եղբայրն իմ Թումայ, որ ստացաւոյն է սուրբ Աւետարանիս, տըւաք զսուրբ Աւետարանըս զայս ի յանուանի գեղոս Գաւաշ՝ ընծայ եւ նրւէր գերահռչակ սուրբ տաճարացն Ամենափրկչին եւ Սուրբ Կիրակոսին»: ՄՄ, ձեռ. 4829, 300ա: Ժեղարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 264-265:

¹⁷⁹ Նկատի ունի Սուրբ Հարությունից մինչև Համբարձում ընկած 40 օրերը:

¹⁸⁰ ՄՄ, ձեռ. 4829, 300բ: Ժեղարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 265:

Խաչի տաճարիս»¹⁸¹։ Ձեռագրի թուղթը կոկել էր Թումայի աշակերտը՝ հետագայում հայտնի գրիչ Ներսես կրոնավորը։ «...զՆերսէս սարկաւագն զսիրասնունդ աշակերտն իմ, որ աւգնական եղել ինձ՝ կոկելով զնիւթ սորա»¹⁸²։

Գանձարանում Թուման ավելացրել է իր հեղինակած հոգևոր երգերը՝ Սուրբ Ծննդյան մեղեդի, Հովնան մարգարեին նվիրված հորդորակ, Սուրբ Խաչի երևման տաղ, Սուրբ Առաքյալների տաղ, Հասարակ օրերի գիշերապաշտամունքի տաղ¹⁸³։ Գրիչը, որ նաև հմուտ երաժիշտ և խազագետ էր, ձեռագրում թողել է ցուցումներ այս կամ այն գանձը եղանակավոր կատարելու, երգելու մասին¹⁸⁴։ Ձեռագիրը համարվել է ընտիր օրինակ, որից հետագայում կատարվել են այլ ընդօրինակություններ։

Նույն՝ 1445 թ. Թուման Հովհաննես կրոնավորի պատվերով գրում է Մաշտոց, որն ընծայվում է Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքին (ձեռագիրը կորած է, մինչ եղեռնը պահվել է Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքում)¹⁸⁵։ Ձեռագրի հիշատակարանը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Սուրբ Հակոբ վանքի մասին։ Թուման գրում է, որ այս հինավուրց վանքը շուրջ երկու հարյուր տարի խոնարհված վիճակում էր, և Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտներից Ստեփանոս կրոնավորը՝ ծնունդով Ռշտունյաց երկրից, իր համախոհների հետ նախաձեռնում է վանքի վերաշինությունը և վերսկսում վանական կյանքը։

1447 թ. Մովսես Ուրանցու խնդրանքով Թուման գրում,

¹⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 5521, 433աբ։ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, 582–584։

¹⁸² ՄՄ, ձեռ. 5521, 435ա։ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 584։

¹⁸³ ՄՄ, ձեռ. 5521, 27աբ, 76աբ, 316աբ, 341ա, 374ա։

¹⁸⁴ Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Երևան, 1985, էջ 302։

¹⁸⁵ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 149, էջ 136–139։ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 579–582։

նկարագրարդում և կազմում է Ավետարան (ՄՄ 4436)՝ հիշատակարանում նշելով, որ ինքը ծերացած և տկարացած է, սակայն, չցանկանալով մերժել ձեռագրի պատվիրատուին՝ Մովսես քահանային, ընդօրինակում է մատյանը¹⁸⁶:

1450 թ. Թումա Մինասենցը Ցիպնա վանքում ծաղկում է Հովհաննես կրոնավորի ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 5355), լրացնում ցանկերը և կազմում՝ խորաններից մեկի անկյունում (12բ) թողնելով իր անունը. «Ջմեղուցեալ գծող ցանկիս եւ կազմող սուրբ Ավետարանիս՝ զՄինասենց Թումայս յիշեցէք ի Քրիստոս»¹⁸⁷: 1452 թ. գրիչն ընդօրինակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոց երգերգութեան» աղոթագիրքը (ձեռագիրը կորած է, եղեռնից առաջ պահվել է Վան քաղաքում)¹⁸⁸:

1455 թ. Թուման սկսում է Զաշոցի ընդօրինակություն՝ Ստեփանոս և Աբրահամ կրոնավորների պատվերով (ՄՄ 9216), սակայն վախճանվում է՝ ձեռագիրը ավարտին չհասցնելով: Այն շարունակում է նրա քրոջ որդին և աշակերտը՝ Հայրապետ արեղան, որն այդ մասին գրում է. «...զընտրեալ փիլիսոփայն զՄինասենց Թումայն՝ զքեռին իմ, որ զգիրքս զայս ի Ծննդենէն մինչ ի Ծառգարդարն նա է գծագրեալ եւ յայսմ ամի դառն

¹⁸⁶ «Եւ արդ, ես՝ ...Մինասենց Թումայս, անուամբ եւեթ արեղայ, եղկելի ոգիս, տեսի զփափագ եւ զսէր Մովսէս քահանային, զոր ունէր առ հոգեւորսն, եւ իմով ծերացեալ անձամբս եւ տկարացեալ մարմնովս յանձն առի գրծագրել զսա իմով իսկ մեղսամած մատամբս: Եւ ամենակարող զաւրութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զաստուածախօս կրտակս զայս յաստուածապահ կրդգիս Աղթամար...»: ՄՄ, ձեռ. 4436, 138բ-9ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 608-609: Ձեռագրի մանրանկարները չեն պահպանվել, կան միայն տարբեր էջերին լուսանցագարդեր, զարդագրեր և Հովհաննու Ավետարանի կիսախորանը:

¹⁸⁷ ՄՄ, ձեռ. 5355, 12բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 644-645: Ձեռագիրն ունի 12 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցագարդեր և զարդագրեր:

¹⁸⁸ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 189, էջ 170: Նոյնի՝ ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 147:

կըսկծանաւք մարմնոյն փոխեցաւ առ Քրիստոս: Վասն որոյ յերես անգեալ աղաչեմ զարթութիւնդ ձեր՝ բոլոր սրտիւ եւ ուղիղ մտօք Աստուած ողորմի ասացէք Մինասենց Թումին...»¹⁸⁹: Նշենք նաև, որ ամբողջական ձեռագրից, որը, բովանդակությոնից դատելով, ունեցել է մեծ ծավալ, պահպանվել և մեզ է հասել միայն 12 թերթ:

Ավելացնենք, որ 1503 թ. Աղթամարի Հովսեփ գրիչն իր ընդօրինակած Ժողովածուում (ՄՄ 2033), որի հիմնական մասը Մանրուսմունք է, նշում է, որ ձեռագիրը ստուգել է համաձայն Սսի և Թումա Մինասենցի օրինակների¹⁹⁰: Նշանակում է՝ Թուման ունեցել է նաև Մանրուսմունքի ընտիր մի տարբերակ: Ցավոք, այս մասին չունենք որևէ այլ տեղեկություն:

Թումա արքեղան ինչպես գրչության արվեստի, այնպես էլ մանրանկարչության հիանալի գիտակ է: Ե՛վ ոճի, և՛ պատկերագրության, և՛ գույների առումով Թուման հիմնականում չի շեղվել Աղթամարի վարպետների ընդունած և առհասարակ Վասպուրականի մանրանկարչությանը բնորոշ ձևերից: Տերունական նկարները զբաղեցնում են ձեռագրերի առաջին թերթերը, այնուհետ խորաններն են, իսկ չորս Ավետարանները, ինչպես ընդունված է, սկսվում են համապատասխանաբար ավետարանչի պատկերով, կիսախորաններով և զարդագրերով: Հիմնական գույներն են դեղինը, կապույտը, կանաչը, կարմիրը, սևը, որոնց նրբորեն միահյուսված են շագանակագույնը, նարնջագույնը, մոխրագույնը և այլ երանգներ:

Թումա Մինասենցի տերունի մանրանկարներն ունեն ընդհանրություններ Զաքարիա Աղթամարցու և Դանիել քահանայի մանրանկարների հետ, միևնույն ժամանակ կա ընդհանրություն

¹⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 9216, 12բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 57-58:

¹⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. 2033, 284աբ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, էջ 1128:

Գրիգոր քահանայի պատկերների հետ: Ինչպես Զաքարիայի և Դանիելի մանրանկարներում, այնպես էլ Թումայի մոտ հաճախ մեկ էջին պատկերված են երկու դրվագներ, օրինակ՝ Իսահակի զոհաբերում և Ավետում (ՄՄ 4829), Կանայի հարսանիք և Պետրոսի թերահավատությունը (ՄՄ 6324, ՄՄ 4829), Անդամալույծի բժշկումը և Դիվահարի բժշկումը (ՄՄ 6324, ՄՄ 4829), Կույրի բժշկումը և Այրի կնոջ որդու հարությունը (ՄՄ 6324): Ընտրված թեմաներում առկա են նաև Քրիստոսի բժշկությունները, Պետրոսի թերահավատությունը և այլ հրաշագործություններ: Թումայի մանրանկարներում ևս պատկերներն ուղեկցվում են բացատրական համառոտ գրություններով:

Միևնույն ժամանակ Թումայի պատկերաշարում կան նոր մոտեցումներ՝ ի տարբերություն Զաքարիայի և Դանիելի մանրանկարների: Եթե Զաքարիա Աղթամարցին «Դժոխքի ավերում» դրվագում Քրիստոսի առաջ պատկերել է նախաստեղծ Ադամին իր սերունդներով (ՄՄ 10522, 10ա), ապա Թուման ավելի է մանրամասնում: Խավար ու սև դժոխքն է, ուր իջել է Քրիստոս՝ կենաց խաչափայտը ձեռքին: Նրա մի կողմում պատկերված են Ադամը, Եվան, Աբելը, մյուս կողմում՝ Դավիթ և Սողոմոն թագավորները, Հովհաննես Մկրտիչը (ՄՄ 6324, 8ա):

Աղթամարյան դպրոցում նորամուծություն է «Վերջին ընթրիք» պատկերը «Պատարագի մատուցում» պատկերով փոխարինելը, որը հանդիպում է և՛ Թումա Մինասենցի, և՛ Գրիգոր քահանայի մոտ: Ըստ Հր. Հակոբյանի՝ աղթամարյան դպրոցում Թումա Մինասենցի «Ավետում», «Պատարագի մատուցում», «Ուտնվա», «Դժոխքի ավերում», «Հոգեգալուստ» մանրանկարները պատկերագրական նոր ձև են ներկայացնում¹⁹¹: Թումայի մոտ գրեթե չի հանդիպում նմանակության սկզբունքը, տարբեր ձեռագրերում միևնույն տեղանական պատկերը երբեք նույնու-

¹⁹¹ Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, էջ 105:

թյամբ չի արված: Օրինակ՝ 1428 թ. Ավետարանի (ՄՄ 6324) Ավետման դրվագում պատկերված է Գաբրիել հրեշտակապետը, իսկ Տիրամայրը կանգնած է նրա առաջ՝ կրակե լեզուների վրա: Մինչդեռ 1444 թ. Ավետարանում (ՄՄ 4829) Տիրամայրը պատկերված է նստած՝ իլիկը ձեռքին:

Թումա Մինասենցի տերունի պատկերաշարը, ըստ ՄՄ 6324 ձեռագրի, հետևյալն է՝ Ավետում, Ընծայումը տաճարին, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Կանայի հարսանիքը, Պետրոսի թերահավատությունը, Անդամալույծի բժշկումը և Դիվահարի բժշկումը, Հացի բազմացումը, Կույրի բժշկումը և Այրի կնոջ որդու հարությունը, Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Պատարագի մատուցում, Ոտնվա, Դժոխքի ավերում, Հարություն, Համբարձում, Հոգեգալուստ: Երբեմն ձեռագրերում դրվագները կարող են տարբեր լինել: Օրինակ՝ ի տարբերություն ՄՄ 6324 ձեռագրի՝ ՄՄ 4829 ձեռագրում առկա է «Չորեքկերպյան աթոռ» պատկերը:

Մանրանկարչության վարպետը մեծ հմտությամբ է գծագրել նաև լուսանցազարդերն ու զարդագրերը. սրանք հիմնականում կարմիրով են, երբեմն կապույտի կամ այլ երանգի հետ: Նրա նկարազարդած գրչագրերը հարուստ են տարատեսակ լուսանցազարդերով՝ հիմնականում բուսական, թռչնային, տաճար, խաչ, հուշկապարիկ, սակայն հանդիպում են նաև տերունական լուսանցապատկերներ և ավետարանական տարբեր անձանց պատկերներ:

Թումա Մինասենցը նաև պատմագիր է: Նա գրել է «Տարեգրություն», որը, ցավոք, չի պահպանվել: Այս աշխատությունից հասել են միայն նշխարներ Ղ. Փիրղալեմյանի շնորհիվ. պատմական տվյալները վերաբերում են 1412–1441 թթ.¹⁹²:

¹⁹² Թուման գրում է, որ 1412 թ. Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտ Ստեփաննոս վարդապետի նախաձեռնությամբ վերաշինվեց Կապուտկողի

Թումայի առանձին ձեռագրերի հիշատակարաններ ևս հարուստ են ժամանակի պատմական տեղեկություններով:

Այսպիսով, «մեծ փիլիսոփա» պատվանունը կրող Թումա արեղա Մինասենցը Աղթամարի վանքի այն գործիչներից է, որ ծանրակշիռ ավանդ է թողել հայ գրչության, մանրանկարչության, խազագրության և պատմագրության ոլորտներում¹⁹³:

Սուրբ Հակոբ վանքը, իսկ 1427 թ. վանքի վանահայր դարձավ Ստեփանոսի աշակերտ Սիմեոն վարդապետը: Պատմվում է 1419 թ. Վան քաղաքին հասած մորելիսի մեծ պատուհասը, 1423–1425 թթ. կարակոյունլու ցեղի առաջնորդ Կարա-Յուսուֆի որդի Սքանդարի ավերածությունները Վանում և շրջակայքում, 1425 թ. Վանի, իսկ 1427 թ. Մակուի բերդերի գրավումը Սքանդարի զորքերի կողմից, 1431 թ.՝ Աղթամար կղզու գրավումը Փիրի բեկի կողմից, 1435 թ. Լենկ Թեմուրի որդի Շահնուլիսի արշավանքը, Սքանդարի փախուստը և Ջահանշահի գահակալումը, 1439 թ. Լուսավորչի սուրբ Աջը Սսից թաքուն Սուրբ Էջմիածին տեղափոխելը, վրացիների կողմից հայերից Գողգոթայի տարածքի յուրացումը, նույն թվականին Մըմրուտ լեռան հրաբխի ժայթքումը, 1441 թ. Կաթողիկոսական Աթոռի՝ Էջմիածին տեղափոխումն ու նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, էջ 41, 57, 71, 74, 77, 87, 95, 104, 118, 122:

¹⁹³ Թումա Մինասենցի մասին տե՛ս Լ. Թումանյան, Գրիչ և մանրանկարիչ Թումա Մինասենց, «Էջմիածին», 2011, Թ, էջ 123–129: Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 1–14:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ.

XV ԴԱՐԱԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐ

Աղթամարի գրչության կենտրոնը ոչ միայն նշանավոր է իր հսկայական ձեռագրական ժառանգությամբ, այլև գործունեության շարունակականությամբ և երկարատևությամբ: Ստորև, դարձյալ գրիչների ժամանակագրական անվանաշարքը որպես առանցք վերցնելով, ներկայացնում ենք կենտրոնի արդյունավոր գործունեությունը, որը հասնում է մինչև XIX դար:

ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՇԱՆԱ: Կարապետ և Զաքարիա գրիչների եղբայր Խաչիկի որդին և գրիչ Թումա կրոնավորի եղբայրն է արդյունավոր գրիչ և մանրանկարիչ Գրիգոր քահանան: Հիշատակարաններում նա երախտագիտությամբ է հիշում ծնողներին՝ Խաչիկին և Ազիզմելիքին, եղբորը և ուսուցչին՝ Թումա կրոնավորին՝ անվանելով նրան «հռչակավոր քարտուղար»¹⁹⁴: Գրիգոր քահանայի որդիներից է Թումա սարկավագը, որ սկզբնապես հորն օգնում էր թուղթ կոկելով, սակայն, տարիների ընթացքում ուսանելով գրչության արվեստը, ինքն էլ է դառնում հմուտ գրիչ. «Եւ զգաւական իմ՝ զԹումա սարկաւագն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, եւ զՆաւասարդ սարկաւագն զհանգուցեալն առ Քրիստոս»¹⁹⁵:

1444 թ. Գրիգոր քահանան Ստեփանոս քահանայի պատվերով ընդօրինակում է սրբերի վարքերն ու վկայաբանությունները բովանդակող Հայսմավուրք (ՄՄ 3806) Ոստանի Սուրբ Նախավկա եկեղեցու համար. «Եւ ետու զսա ընծայ եւ նրւէր

¹⁹⁴ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 570, 572, 634 և այլուր:

¹⁹⁵ ՄՄ, ձեռ. 4830, 315բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 21:

Սուրբ Ստեփանոսի Նախավկային, ի մայրաքաղաքս յնստան»¹⁹⁶: Նույն թվականին Քարին ծերի պատվերով Գավաշի Սուրբ Փրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիների համար ժրաջան գրիչն ավարտում է մի Մաշտոցի գրչությունը (ՄՄ 4846). «...աստուածասէր եւ հաւատարիմ ծերն Քարին եւ ստացաւ զսալարդար եւ ի քրտնաջան վաստակոց իւրոց»¹⁹⁷: Այս թվականին Գրիգոր քահանան նաև ծաղկել և կազմել է Վարդան արեղայի Վանում ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 2671)¹⁹⁸:

1449 թ. Թուրվանդա աստվածասեր կնոջ և նրա պատանի որդու՝ Հովհաննեսի պատվերով գրիչն ընդօրինակում և ծաղկում է Ավետարան (ՄՄ 4928)¹⁹⁹: Նույն թվականին է պատկանում Գրիգոր գրչի ևս մեկ Ավետարան՝ գրված «ի կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Նշանացս, ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի եւ ի թուին Հայոց ՊՂԸ (1449), ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգոր սոսկանուն քահանայի» (321բ): Զեռագրի առաջին էջերին տերունի 13 պատկերներ են, ապա խորաններ (10), չորս Ավետարաններից յուրաքանչյուրը սկսվում է ավետարանչի պատկերով և կիսախորանով, տար-

¹⁹⁶ ՄՄ, ձեռ. 3806, 701ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 569:

¹⁹⁷ ՄՄ, ձեռ. 4846, 260բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 571-572: Զեռագրի տերունական պատկերաշարը, ավետարանիչների պատկերները և խորանները չեն պահպանվել:

¹⁹⁸ Զեռագրի տերունական պատկերաշարը, խորանները և Մատթեոս ավետարանչի պատկերը չեն պահպանվել:

¹⁹⁹ «Աստուածասէր եւ հաւատարիմ կինն Թուրւանդայ եւ նորաբողբոջ որդին իւր Յոհանէս, եւ ետուն գծագրել զսուրբ Աւետարանս ի հալսլ եւ յարդար վաստակոց իւրեանց յիշատակ հոգոց իւրեանց եւ առն Թուրւանդին, հաւրն Յոհանիսին՝ Յովանէս ոսկերչին փոխեցոյն առ Քրիստոս»: ՄՄ, ձեռ. 4928, 305բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 634: Զեռագրի տերունական պատկերաշարը և խորանները չեն պահպանվել, կան Ղուկաս և Հովհաննես ավետարանիչների պատկերները և այլ նկարազարդումներ:

բեր էջերի լուսանցային հատվածներ ևս նկարագարող են: Շքեղագարդ և գեղեցկագիր այս ձեռագրի պատվիրատուն է «...բարեմիտ առն Մկրտիչ, եւ ստացաւ զսայ յիշատակ իւր եւ եղբարց իւրոց» (321բ): Ավետարանն այժմ պահվում է Հրազդանի Ջրառատ գյուղում²⁰⁰:

1452 թ. շնորհաշատ գրիչն ընդօրինակում և մանրանկարներով է հարստացնում հերթական Ավետարանը (ՄՄ 4830): Տերունի պատկերաշարից պահպանվել են 7 պատկեր, կան 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, նրբահյուս զարդագրեր, նաև բազմապիսի լուսանցագարդեր: Գեղեցկագիր մատյանի պատվիրատուն է «աստուածասէր եւ հաւատարիմ կինն Սուլթան-Մէլէք», որն այն նվիրում է «ի դոմն սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային՝ ի մայրաքաղաքն յՈստան, յիշատակ անջնջելի եւ կտակ անդառնալի»²⁰¹:

1453 թ. Գրիգորը ծաղկում է աղթամարյան գրիչներից Ստեփանոսի ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 5513)՝ հարստացնելով այն 13 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 10 խորաններով և այլ նկարագարողումներով: 1454 թ. Գրիգոր քահանան պատրաստում է մեկ այլ Ավետարան (ՄՄ 9274), որի ստացողը Ատոմ քահանան է: Գրիչը խնդրում է հիշել Թումա սարկավագին, որը թուղթը կոկեց. թերևս սա իր որդի Թուման է, որին գրիչը ուսուցանել է նաև գրչության արվեստը²⁰²: Ձեռագիրն ունի 13 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, իսկ տարբեր էջեր ձոխացված են բազմապիսի լուսանցագարդերով և զարդագրերով:

²⁰⁰ Ձեռագիրը վերանորոգման համար 2013 թ. բերվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարան: Ձեռագրի տվյալները մեզ են տրամադրել Մատենադարանի Վերականգնման և Թվայնացման բաժինները:

²⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 4830, 313բ-4ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 20:

²⁰² Տե՛ս նաեւ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլղարիա, թիւ 5, կազմ.՝ Ներսէս Գասապեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1981, էջ 20-21:

Հավանաբար Գրիգոր քահանան է գրիչն ու ծաղկողը 1454 թ. մի նկարագարող Ավետարանի (Անթիլիաս 34)²⁰³, որը նախատեսված էր Աննա անվամբ մի բարի կնոջ համար: Հիշատակարանում գրչության վայրը նշված չէ, ենթադրաբար Աղթամարն է: 1461 թ. Գրիգոր գրչից Ճառընտիր է խնդրում Երաշխավոր Սուրբ Աստվածածին ուխտի առաջնորդ Ատոմ կրոնավորը (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Վանի գավառի Ընծաք գյուղում)²⁰⁴:

Անթվական է Գրիգոր քահանայի մեկ այլ՝ Կարապետ քահանայի համար նախատեսված Ավետարանը (ՄՄ 4848): Ձեռագիրը հարուստ է տերունական և այլ մանրանկարներով²⁰⁵: Գրիչը հիշատակարանում նշում է. «Կատարեցի զսայ մեղսայմած մատամբ իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Նշանիս»²⁰⁶: Սույն ձեռագիրը հետագայում՝ 1560 թվականին, նորոգվել է, և գրչի գլխավոր հիշատակարանը կրկին արտագրվել է նորոգողի կողմից, սակայն կրելով ոչ թե գրչության, այլ նորոգման թվականը՝ 1560:

²⁰³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմ.՝ Ա. Վ. Դանիէլեան, ձեռ. 34, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 202-203: Սույն ձեռագիրը Անթիլիաս է տեղափոխվել Կիպրոսից. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմ.՝ Հ. Ն. Վ. Ակինեան, Վիեննա, 1961, էջ 82:

²⁰⁴ Դ. Վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 237, էջ 199-200:

²⁰⁵ Ձեռագրի տերունական պատկերաշարից պահպանվել են 7 պատկեր, ավետարանիչներից չկա Հովհաննոս պատկերը:

²⁰⁶ ՄՄ, ձեռ. 4848, 327բ: Ձեռագիրը հետագայի շղագիր գրությամբ ունի հետևյալ հետաքրքիր հիշատակությունը «Սոյն Աւետարան, որ աստանտ սենեկաց անկիւնները անխնամ մնալով փոշիներու մէջ թաղուած էր, Նորին վեհափառութիւն Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտունցին զետեղել տուաւ իր շինած թանգարանին մէջ անկորուստ եւ անվնաս պահուելու համար, յամի Տեառն 1884-ին» (328բ): Նման գրություն ունեն Աղթամարում պահված այլ մատյաններ ևս:

Գրիգորի և իր որդու՝ Թումա քահանայի համատեղ ընդօրինակությամբ հասել են երեք ձեռագրեր: Սրանցից առաջինը Խաչատուր Շատվանցու պատվերով 1461 թ. գրված Մաշտոցն է (ՄՄ 7846), որի հիշատակարանում Գրիգորը նշում է, որ իր որդի Թուման կոկել է թուղթը և ընդօրինակել երեք կանոն. «Նաեւ զծնողքն մեր՝ զԽաչիկ եւ զԱզիզմէլիք, եւ զեղբայրն իմ՝ զհռչակաւոր քարտուղարն զԹումայ կրօնաւորն, որ ուսոյց զարուեստ գրչութեանս, եւ զորդին իմ զԹումայ [քահանայն], որ զՔահանայաթաղն, զԿնունքն, եւ զՊսակն գրեաց եւ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս»²⁰⁷:

Հաջորդ ձեռագիրը՝ ևս Ավետարան, պատրաստվել է 1462 թ. (ՄՄ 7632). Թումա քահանան կոկում է ձեռագրի թուղթը և գրում չորս Ավետարաններից երկուսը, մյուս երկուսը գրում է հայրը և ծաղկում մատյանը: 12 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 8 խորաններով և այլ գեղեցիկ ու նրբին նկարազարդումներով հարուստ այս ձեռագիրը պատվիրատուներ Սարգիսը, Խաչատուրը և տեր Ավագը նվիրում են՝ «յաստուածապահ գեղոս Մընջկանց, յիշատակ անջնջելի եւ կտակ անդառնալի, որպէս զի հրճւեսցին սովաւ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ...»²⁰⁸: Հիշատակարանում Գրիգոր քահանան նշում է Զաքարիա կաթողիկոսի՝ երկու հայրապետական Աթոռներին տիրելու և Լուսավորչի սուրբ Աջը Էջմիածնից Աղթամար տանելու իրողությունների մասին²⁰⁹:

Գրիգոր քահանայի և Թումայի երրորդ գրչագիրը 1463 թ. Մաշտոցն է (ՄՄ 2788): Թումա քահանան կոկում է ձեռագրի թուղթը և գրում սկզբից մինչև Ավագ Հինգշաբթիի կանոնը. «զԹումայ քահանայն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս եւ մինչ ի

²⁰⁷ ՄՄ, ձեռ. 7846, 338ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 162:

²⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 7632, 319ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 184:

²⁰⁹ ՄՄ, ձեռ. 7632, 319բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 184-185:

յնտնալուայն նա գրեաց...»²¹⁰: Սույն ձեռագրի ստացող Մարտիրոսը նվիրում է այն Հորգոմու Սուրբ Աստվածածնին (Ոստանին կից): Մատյանի ստեղծման բարի գործի համար միջնորդ է եղել «զպատուական եւ ընտրեալ, հեզահոգի քահանայն զԱռաքել Աղթամարցին»²¹¹:

Հմուտ լինելով մանրանկարչության արվեստի մեջ՝ Գրիգոր քահանան նկարազարդել է իր բոլոր ընդօրինակությունները²¹²: Հատկապես Ավետարանները հարուստ են մանրանկարներով՝ տերունական և ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ ու կիսախորաններ, լուսանցազարդեր ու զարդագրեր: Գրչի հիմնական գույներն են կարմիրը՝ մուգ և բաց երանգներով, կապույտը, կանաչը, դեղինն ու նարնջագույնը, սևը և այլ երանգներ, սակայն պետք է նշել, որ հիմնականում արտահայտված են դեղինն ու նարնջագույնը (օրինակ՝ ՄՄ 4830, ՄՄ 5513):

Գրիգորի ձեռագրերի առաջին թերթերը, ինչպես բնորոշ է վասպուրականյան մանրանկարչությանը, զբաղեցնում է տերունի պատկերաշարը: Գրիչ-ծաղկողի ընտրած դրվագներն են՝ Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Պատարագի մատուցում, Մատնություն, Խաչելություն, Հարություն, Համբարձում, Հոգեգալուստ (ՄՄ 5513, ՄՄ 9274):

Ի տարբերություն աղթամարյան ծաղկողներ Զաքարիա փիլիսոփայի, Դանիել քահանայի և Թումա Մինասենցի՝ Գրիգորի նախընտրած պատկերաշարում ընդգրկված են Քրիստոսի

²¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 2788, 375բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 199: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, էջ 591, ձեռ. 2788-ի նկրգ.՝ Գ. Թերզեան:

²¹¹ ՄՄ, ձեռ. 2788, 375ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 199: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, էջ 591:

²¹² Տե՛ս Ա. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 127-131:

երկրային կյանքի հիմնական դեպքերը՝ կապված փրկագործության հետ, և չկան Քրիստոսի շատ հրաշագործություններ (բժշկություններ, հացի բազմացում և այլն), բացի այդ՝ տերունի յուրաքանչյուր պատկեր զբաղեցնում է մեկ էջ: Գրիգորի, ինչպես նաև աղթամարյան գրիչ-ծաղկող Թումա Մինասենցի պատկերաշարերում հետաքրքիր է հատկապես «Վերջին ընթրիք» պատկերի փոխարեն «Պատարագի մատուցում» տեսարանը, ուր Քրիստոս Հաղորդություն է տալիս աշակերտներին (ՄՄ 4830, ՄՄ 5513, ՄՄ 9274, ՄՄ 7632):

Գրիգոր քահանայի մանրանկարներն աչքի են ընկնում նմանությամբ: Տարբեր թվականներին կատարված մանրանկարների պատկերագրությունն ու ոճը միմյանց բավականին նման են: Հր. Հակոբյանը նրա արվեստը այսպես է բնորոշում. «Ոչ միայն Աղթամարում, այլև ողջ Վասպուրականում դժվար է հիշատակել մեկ այլ նկարիչ, որի ձեռագրերի մանրանկարները այդքան միանման լինեն թե՛ պատկերագրությամբ և թե՛ ոճով: Կարծես այդ բոլորը նա մեկ օրում է ավարտել, նույն տրամադրությամբ ու թափով»²¹³:

ԹՈՒՄԱ ԲԱՀԱՆԱ (որդի Գրիգորի): Թուման իր հորից՝ Գրիգոր քահանայից էր սովորել գրչության արվեստը և նրա հետ ընդօրինակել առաջին ձեռագրերը: Նա հաճախ է նշում իր ծնողներին՝ Գրիգորին և Քրմանխաթունին, կնոջը՝ Շահմուլքին, զավակներին՝ Խաչատուրին և Գորգին, որոնք վաղաժամ վախճանվեցին²¹⁴: 1499 թ. հիշատակարանում նշում է նաև իր հորեղբորը՝ Թումա կրոնավորին՝ ասելով, որ նա հոջակավոր քարտուղար էր՝ Կոռձով մականվամբ²¹⁵:

²¹³ Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, էջ 109:

²¹⁴ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 325, 407: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 284-285:

²¹⁵ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 285:

1463 թ. Թումա գրիչը տանուտեր Ավիտոնի համար ընդօրինակում է Մաշտոց (ձեռագիրը կորած է, եղեռնից առաջ պահվել է Վան քաղաքում)²¹⁶:

1471 և 1476 թթ. գրիչը գաղափարում է ևս երկու գեղեցկագիր Ավետարաններ (ՄՄ 2632, ՄՄ 5333): Առաջինի պատվիրատուն Մարտիրոս Բառեցին է, որն այն ընծայում է Հիր գյուղի Տիեզերաց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն²¹⁷: Երկրորդ մատյանի ստացողը «գաստուածասէր տանուտէրն զԾիրենց Սաղադէն» է, իսկ գրչի և պատվիրատուի միջև միջնորդ է եղել տէր Հովսեփ Շիրինենցը. «գտէր Յովսէփն Շիրինենցն, որ յորդորիչ եւ միջնորդ եղեւ սուրբ Աւետարանիս»²¹⁸:

Այս ձեռագրերում գրիչը նշում է իր ծնողներին և անմխիթար վշտով սգում վաղամեռիկ որդուն. «...զծնողսն իմ զԳրիգոր քահանայ, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս, եւ զՔրմանխաթուն եւ զկենակիցն մեր, եւ զորդին իմ՝ զԽաչատուր, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս եւ եթող ինձ սուգ անմխիթարելի եւ վէր անողջանալի եւ ցաւք անբժշկելի»²¹⁹:

Թումա քահանան թեև գրչության հիանալի վարպետ է, սակայն իր ձեռագրերը ոչ թե ինքը, այլ մանրանկարչության հմուտ վարպետներ են ծաղկել: Նշյալ երկու ձեռագրերի ծաղկողը Կարապետ քահանա Աղթամարցին է: Թումա գրիչը նրան անվանում է իր համշիրակ եղբայրը. «զհամշիրակ եղբարն մեր՝ զԿարապետ քահանայ, որ աշխատեցաւ ի ծաղկել Սուրբ

²¹⁶ Ղ. Վ. Փիրդալէմեան, Նօտաբք հայոց, թիւ 249, էջ 216:

²¹⁷ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 324–325: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2013, էջ 825, ձեռ. 2632-ի նկրդ.՝ Ա. Զէյթունեան:

²¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 5333, 333աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 407:

²¹⁹ ՄՄ, ձեռ. 2632, 321ա: Տե՛ս նաև ՄՄ, ձեռ. 5333, 333ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 325, 407: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 824:

Աւետարանի»²²⁰: Ձեռագրերի առաջին պրակները տերունի մանրանկարների շարքն է (1471 թ. Ավետարանում՝ 16, իսկ 1476 թ. Ավետարանում՝ 13 պատկեր), կան խորաններ, 4 ավետարանիչների պատկերներ, կիսախորաններ, բազմաթիվ նրբառձ լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

Թումայից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը 1484 թ. Գանձարանն է (ՄՄ 4767), որի պատվիրատուներն են տանուտեր Սարգիսը և նրա կին Նելիսաբեթը: Ստացողները հիշատակարանում նշում են, որ իրենց վաստակով ստացած գրչագիրը նվիրում են Ծկորի Երաշխավոր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն (Վանա լճից հարավ-արևմուտք). «որպէս զի ուրախասցին սովաւ հանապազ մանկունք սուրբ Եկեղեցոյ համեղաբան գանձիւքն, եւ քաղցրեղանակ մեղեդեաւքն, եւ տաղիւքն»²²¹:

1491 թ. Թումա քահանան Ավետարան է ընդօրինակում (ՄՄ 8888), որի ստացողներն են «աստուածասէր եւ հաւատարիմ եւ պատուական տանուտէրն Ստեփանոս եւ դարբին Գուլագիզ»²²²: Կարծում ենք, որ այս ձեռագրի ծաղկողը Պարսամն է, քանի որ պատկերագրությունը և գույները նման են Պարսամ ծաղկողից մեզ հայտնի աղթամարյան մեկ այլ ձեռագրի՝ Հակոբ կրոնավորի 1493 թ. Ավետարանի (ՄՄ 4937) մանրանկարներին: Տերունի շարքը հետևյալն է՝ Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Գազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Ոտնվա, Խաչելություն, Ննջում (Թաղում), Դժոխքի ավերում, Հարություն (Յուդաբեր կանայք), Համբարձում, Հոգեգալուստ, Հրեշտակների փողհարումը (Երկրորդ գալուստ), Չորեքկերպյան Աթոռ:

²²⁰ ՄՄ, ձեռ. 2632, 321բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 825:

²²¹ ՄՄ, ձեռ. 4767, 313աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 64:

²²² ՄՄ, ձեռ. 8888, 333ա:

1494 թ. Թումա քահանան գաղափարում է հերթական Ավետարանը, որի ստացողը տանուտեր Ամենավագն է: Ձեռագիրն ունի տերունի և ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ և այլ մանրանկարներ, սակայն ոչինչ գրված չէ ծաղկողի մասին (Նոր Զուղա 403/78)²²³:

1499 թ. գրիչն Մաշտոց է ընդօրինակում (ՄՄ 6326)՝ իր առաջ ունենալով ընտրագույն գաղափար օրինակ. «ի ստոյգ եւ յընտիր արինակէ, զոր սրբագրեաց եւ փարթամացոց հեռետորն Գրիգոր վարդապետն քաջն եւ արին»²²⁴: Պատվիրատուն «գաստուածասէր եւ հեգահոգի կին Խամօշն» է, որն այն ընծայում է Բատականց գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն (Վանա լճի հարավային ափին): Ձեռագիրը նկարազարդում է Աղթամարի հայտնի գրիչ և ծաղկող Հովսեփը:

Հիշատակարանում կարդում ենք նաև միջնորդների անունները. «գաստուածասէր տանուտէրքն՝ զըռէս Խաչատուրն, եւ զՍտեփանոսն, եւ զմիւս Ստեփանոսն Բքոցն, եւ զորդին զԿարապետն, որ յորդորիչ եւ միջնորդ եղեն սուրբ գրոցս...»²²⁵: Գրիչը երախտիքով է հիշում իր ուսուցչին և հորը՝ Գրիգոր քահանային, հորեղբորը՝ հռչակավոր քարտուղար Թումա կրոնավորին, մորը՝ Քրմանխաթունին, կնոջը, դստերը և սրտի կսկիծով ողբում վաղամեռիկ մյուս որդուն՝ Գորգին²²⁶:

Թումա քահանայից մեզ հայտնի վերջին մատյանը, որ գրվել է «յաստուածայրնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանաւ Սուրբ Խաչիս եւ այլ ամենայն սրբոցս», ևս Ավետարան է (ՄՄ 5519)²²⁷:

²²³ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 78, ձեռագրի համարը Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում՝ 403, կազմ.՝ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 114–115:

²²⁴ ՄՄ, ձեռ. 6326, 406ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 284–285:

²²⁵ ՄՄ, ձեռ. 6326, 407աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 285:

²²⁶ ՄՄ, ձեռ. 6326, 407ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 285:

²²⁷ ՄՄ, ձեռ. 5519, 324բ:

Քանի որ գրչության հիշատակարանից թերթեր են թափված, ուստի անհնար է որոշել մատյանի գրության ստույգ թվականը: Ստացողներն են Խունարմելեքը և նրա ամուսին Նասրատինը: Թումա քահանայի սույն մատյանի նկարագարողը Մինաս ծաղկողն է. «ՋՄինաս նկարողս ի Տէր յիշեայ, եւ Աստուած զձեզ յիշէ»²²⁸: Մանրանկարները՝ 16 տերունական, 4 ավետարանիչների, խորաններ և այլք, կատարված են բացառիկ վարպետությամբ: Տարբեր էջերի լուսանցային հատվածները ևս հարուստ են պատկերներով՝ ավետարանական անձինք, տաճար, խաչ, բուսական, թռչնային: Սույն ձեռագիրը հետագայում՝ 1701 թ. Կոտուցում կազմել է Հայրապետ երեցը:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱԲԵՂԱ: Հայրապետ գրիչը Թումա Մինասենցի քրոջ որդին և աշակերտն է: Նա իր գրչագրերում երախտագիտությամբ է հիշատակում ուսուցչին. «Երախտաւոր քեռոյն իմոյ՝ պատուական կրօնաւորին Մինասենց Թումին, եւ ծնողաց նորին»²²⁹, «զընտրեալ զհռչակաւոր փիլիսոփայն՝ զՄինասենց Թումայն՝ զքեռին իմ, զի բազում ջան եւ աշխատութիւն կրեալ է ի վերայ իմ. Քրիստոս Աստուած զիւր հոգին ընդ սրբոց դասն դասեսցէ եւ լսել տայ զձայն երանաւետ բարբառն»²³⁰: Հայրապետ գրչի ծնողներն են Խաչատուրն ու Ոսկետիկինը, եղբայրը Հովհաննեսն է²³¹:

Հովհաննեսի որդի Կարապետ քահանան Հայրապետ գրչի աշակերտն է: Նա նաև մանրանկարիչ էր և ծաղկել էր ուսուցչի գրչագրերը: Հայրապետի գործունեության մասին առաջին վկայությունը 1444 թ. իր ուսուցչի՝ Թումայի հետ Ավետարանի

²²⁸ ՄՄ, ձեռ. 5519, 13բ: Օգտվել ենք Մատենադարանի Մայր ցուցակի սույն ձեռագրի անտիպ նկարագրությունից, նկրգ.՝ Ն. Թամամյան:

²²⁹ ՄՄ, ձեռ. 5417, 299բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 128:

²³⁰ ՄՄ, ձեռ. 4775, 359ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 312:

²³¹ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 57, 128:

ընդօրինակումն է, իսկ վերջինը՝ 1492 թ. արդեն իր աշակերտ Կարապետ քահանայի հետ ձեռագրի ընդօրինակումը: Հայրապետը բազմավաստակ գրիչ է, երբեմն նաև նույն տարում մեկից ավելի ձեռագրեր էր հասցնում ավարտել: Նրանից մեզ հայտնի են 14 գրչագրեր, և դեռ որքան ձեռագրերի մասին առհասարակ չկա որևէ վկայություն:

Իրենից հայտնի առաջին ձեռագիրը Հայրապետը գրել է իր ուսուցիչ Թումա Մինասենցի հետ 1444 թ. (ՄՄ 4829): Վերջինս 1446 թ. հանձնարարում է Հայրապետին մի Ավետարան ընդօրինակել Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքի համար, որ «է հռչակաւոր վանք եւ հրեշտակաբնակ կրօնաստան» (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Ռշտունիքի Բելու գյուղում)²³²: 1455 թ. Հայրապետ գրիչը ավարտին է հասցնում իր ուսուցչի՝ Թումա Մինասենցի սկսած վերջին մատյանը (ՄՄ 9216):

1459 թ. Հայրապետ արեղան ընդօրինակում է Ավետարան (ՄՄ 5417), որի թուղթը կոկել էր Միրան սարկավագը, իսկ նկարազարդողը գրչի եղբորորդին է՝ Մուրատ սարկավագը: Սույն ձեռագրի ստացող Գուլբահարի և նրա մերձավորների անունները ձեռագրում գրված են գրչության ժամանակից փոքր-ինչ հետո՝ ստացողի ձեռքով, ինչը ենթադրել է տալիս, որ գրիչը ձեռագիրը սկսել ու ավարտել է մինչ պատվերը ստանալը, ուստի հիշատակարանում դատարկ է թողել ստացողի անվան տեղը: Այն լրացվել է հետագայում՝ ձեռագրի գնորդի կողմից (թերթ 298ա):

Ձեռագրի առաջին էջերը զբաղեցնում են տերունի պատկերաշարը (16 պատկեր) և խորանները (10), կան նաև 4 ավետարանիչների պատկերներ, կիսախորաններ, զարդագրեր, ինչպես նաև բազմապիսի լուսանցազարդեր: Ավետարանը մինչ

²³² Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 168, էջ 395-398: Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 157, էջ 152-153:

Եղեռնը պահվել է Մշո Սուրբ Սարգիս եկեղեցում և ձոխ նկարագարդման, մանրանկարների առատության շնորհիվ կոչվել «Ծաղիկ Ավետարան»²³³:

Հաջորդ ձեռագիրը, որի մասին վկայություն ունենք, 1467 թ. գրված Ճառընտիրն է (կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Վանում)²³⁴: Ըստ գրչի հիշատակարանի՝ ձեռագիրը գրվել է մասամբ Սուրբ Էջմիածնում, մասամբ՝ Աղթամարում: Ղ. Փիրղալեյանը ենթադրում է, որ գրիչը, թերևս, Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի հետ գնացել էր Մայր Աթոռ, ուր և սկսել էր ձեռագրի ընդօրինակումը²³⁵:

Ղ. Փիրղալեյանի ենթադրությունը հիմնված է Կիրակոս Ջռլկանցի՝ Ստեփանոս կաթողիկոսի մասին հետևյալ վկայության վրա՝ «ի թուականիս Հայոց ԶԺԶ, ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփանոսի, որ յայսմ ամի գնաց յԷջմիածին՝ եւ տիրեաց յամենայն Հայկազեան ազգի»²³⁶: Թեև Կիրակոսի հիշատակարանում նշված չէ Հայրապետ գրչի անունը, սակայն չի բացառվում, որ նա Ստեփանոս կաթողիկոսի հետ ուղևորված լիներ Սուրբ Էջմիածին և տեղի ձեռագրատանն ընտիր ճառեր տեսած լինելով՝ սկսեր ընդօրինակել իր մատյանը: Ձեռագիրը կորած է, և դժվար է սակավ տվյալների միջոցով հիմնավոր ենթադրություններ անել:

1470 թ. Հայրապետ գրիչն ընդօրինակում, իսկ եղբորորդին՝ Կարապետ գրիչ-ծաղկողը, մանրանկարներով է հարստացնում հերթական Ավետարանը (ՄՄ 8928): Պատվիրատուն «բարի, իմաստուն եւ հեգահոգի, սրբասէր» Մկրտիչ կրոնավորն է, որը

²³³ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 28, կազմ.՝ Ս. Մուրատեան, Ն. Մարտիրոսեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 119-120: Ղ. վ. Փիրղալեյան, Նօտարք հայոց, թիւ 230, էջ 193:

²³⁴ Ղ. վ. Փիրղալեյան, Նօտարք հայոց, թիւ 275, էջ 231:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 231:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 229-230:

բաղձալի ձեռագիրն ընծայում է Արբերդու վանքին (Մոկր գավառում)²³⁷: Հնուտ ծաղկողը՝ Կարապետ Աղթամարցին, մատյանը զարդարել է բազմաթիվ մանրանկարներով՝ 16 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ, տարատեսակ լուսանցազարդեր ու նրբագեղ զարդագրեր:

1471 թ. Հայրապետ գրիչը «յաստուածապահ կրդզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Սարգիս գօրավարիս» ընդօրինակում է Մաշտոց, իսկ Կարապետ քահանան «զգգիրգս զայս զարդարեաց ծաղկով» (ՄՄ 4775)²³⁸: Ձեռագրի մանրանկարներն են՝ Մկրտություն (54բ), Զրօրհնեք (66բ), Պսակադրություն (82բ), Խաչելություն (211ա), նաև՝ կարմիրն ու կապույտը նրբորեն միմյանց միահյուսած կիսախորաններ ու ճակատազարդեր, զարդագրեր ու լուսանցազարդեր: Հայրապետ գրիչը երախտիքով է գրում իր քեռու և ուսուցչի՝ Թումա Մինասենցի անունը. «զընտրեալ, զհռչակաւոր փիլիսոփայն՝ զՄինասենց Թումայն՝ զքեռին իմ, զի բազում ջան եւ աշխատութիւն կրեալ է ի վերայ իմ», հիշում է նաև իր մի շարք ազգականներին²³⁹:

Գրիչն ու ծաղկողը այս ծիսամատյանը նվեր են թողնում Աղթամարի վանքին. «որպէս զի սպասաւորք սուրբ տաճարիս ընթեռնուն զսա եւ զԱստուած ողորմին անմոռաց ասասցէն մեզ»²⁴⁰, իսկ ովքեր կհանդգնեն սուրբ մատյանը տաճարից գողանալ կամ վաճառել, նրանց նզովում են:

Հայրապետի 1476 թ. Ճառընտիր-Հայսմավուրքը կորած է (մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում): Գրիչն այն գրել էր իր մորաքրոջ՝ Մինա խաթունի խնդրանքով՝ նրա և նրա զավակներ

²³⁷ ՄՄ, ձեռ. 8928, 287ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 301:

²³⁸ ՄՄ, ձեռ. 4775, 359ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 312:

²³⁹ Նույն տեղում:

²⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. 4775, 360բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 312:

Ստեփանոս կաթողիկոսի ու Ներսես եպիսկոպոսի համար²⁴¹:

1478 թ. Հայրապետ արեղան ընդօրինակում, իսկ Կարապետը ծաղկում է Ավետարան Դուռնանես բարեպաշտ կնոջ և նրա քույր Շահգադեի խնդրանքով (Նոր Զուղա 527/66)²⁴²: Ձեռագրի տերունի պատկերաշարը բացակայում է, կան չորս ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ, կիսախորաններ և այլ լուսանցային նկարազարդումներ: Հիշատակարանում գրիչը նշում է ծնողներին, քեռուն և ուսուցչին՝ Թումա Մինասենցին, եղբորը, եղբորորդուն՝ Կարապետ ծաղկողին:

1480 թ. վաստակաշատ գրչին Մաշտոց է պատվիրում (ՄՄ 5581) «բարեպաշտ, հաւատարիմ տանուտէրն Կարապետ, եւ ետ գծագրել զսուրբ գիրգքս ի հալալ եւ արդար վաստակոց իւրոց»²⁴³: Չեն պահպանվել ձեռագրի տերունի պատկերաշարը (բացի Սուրբ Ծննդյան պատկերից), խորանները և Մատթեոս ավետարանչի պատկերը: Այնուհանդերձ, պահպանված մանրանկարները, ճոխ լուսանցազարդները վկայում են հմուտ ծաղկողի աշխատանքի մասին: Պատկերագրության ոճից դատելով՝ այն կարելի է վերագրել Կարապետ Աղթամարցուն:

1484 թ. Հայրապետը ևս մեկ Ավետարան է ընդօրինակել,

²⁴¹ Սույն ձեռագրին ծանոթ են եղել և՛ Ե. Լալայանը, և՛ Ղ. Փիրղալեյանը, սակայն իրենց ցուցակներում տարբեր կերպ են անվանել. Ե. Լալայանը՝ Հայսմավուրք (Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 8, ձեռ. 924), իսկ Ղ. Փիրղալեյանը՝ Ճառքնտիր (ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 324–325): Ուստի՝ Ժե դարի հիշատակարաններում այն թյուրիմացաբար ներկայացված է որպես երկու տարբեր ձեռագրեր: Տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 402–403, 407: Նշենք նաև, որ հիշատակված Ներսես եպիսկոպոսը Աղթամարի Ներսես գրիչն է, որի եղբայրն էր Ստեփանոս Դ կաթողիկոսը, իսկ սույն հիշատակարանը թույլ է տալիս ենթադրել վերջիններիս և Հայրապետ գրչի միջև ազգակցական կապի մասին:

²⁴² Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 66, ձեռագրի համարը Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում՝ 527, էջ 100:

²⁴³ ՄՄ, ձեռ. 5581, 241ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 446:

որը, սակայն, այսօր կորած է (մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում), իսկ պահպանված հիշատակարանի հատվածում ոչինչ չի նշված ձեռագրի մանրանկարչության մասին²⁴⁴: Ձեռագրի պատվիրատուն Գուհարն է²⁴⁵:

1490 թ. Դովլաթ խաթունի պատվերով Հայրապետն ընդօրինակում, իսկ Կարապետ ծաղկողը երփներանգ գույներով նկարազարդում է ևս մի Ավետարան (ՄՄ 7585), որը պատվիրատուն ընծայում է Հոգվոց վանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն (Անձևացեաց գավառում)²⁴⁶: Գրչագիրը ոչ միայն գրված է բավականին համաչափ և գեղեցիկ գրով, այլև ունի հրաշալի մանրանկարներ՝ 16 տերունական և 4 ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ, բազմաթիվ լուսանցազարդեր ու զարդագրեր:

Հայրապետ գրչի և նրա շնորհալի զարմիկի՝ Կարապետ քահանայի համատեղ աշխատանքի արդյունքն է նաև 1492 թ. Մաշտոցը (ՄՄ 4201), որի պատվիրատուն հյուսն Պողոսն է. «անարժան եւ մեղուցեալ ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ խոսն Պաւղոսս, եւ որդիս իմ Յոհանէս ետուք գրծագրել զսա ի խալալ եւ յարդար վաստակոց մերոց»²⁴⁷:

Պահպանվել է Հայրապետ արեղայի գաղափարած մի խազագիր Շարակնոց (Անթիլիաս 144): Ձեռագրի վերջին թերթերը թափված են, որի պատճառով կիսատ է բնագիրը, և բացակայում է գրչության ընդարձակ հիշատակարանը՝ անհայտ թողնելով գրչության վայրն ու թիվը: Հավանական է, որ գրչության

²⁴⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 330: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 58:

²⁴⁵ Գրիչը նշում է. «Տեսի գփափագ Գուհարին եւ զսէրն, զոր ունէր առ հոգեւորսն, եւ իմով տկար անձամբս յանձն առի եւ ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զսուրբ Աւետարանս զայս...»: Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 330:

²⁴⁶ Տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 153-154:

²⁴⁷ ՄՄ, ձեռ. 4201, 364բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 187:

վայրն Աղթամարն է, ժամանակը՝ XV դարը: Ձեռագրում տեղ գտած գրչի փոքրիկ հիշատակարանում կարդում ենք. «...սուտանուն արեղայ Հայրապետ՝ գծագրող Շարակնոցիս, յիշեցէք ի Քրիստոս, եւ Աստուած ողորմի ասացէք Մինասենց Թումային՝ քէռոյն իմ եւ ծնողաց մերոց...»²⁴⁸: Ի դեպ, սույն Շարակնոցի ընդօրինակումը հուշում է, որ Հայրապետ արեղան նաև խազագետ է եղել՝ թերևս ուսանած լինելով իր քեռուց՝ Թումա Մինասենց հռչակավոր փիլիսոփայից:

ՆԵՐՍԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Ներսես գրչի ծնողներն են Գուռջիբեկը և Էմնախաթունը, ուսուցիչը՝ Թումա Մինասենցը, իսկ եղբայրը՝ Աղթամարի Ստեփանոս Դ կաթողիկոսը: Հիշատակարաններից մեկում նա խնդրում է հիշել՝ «զճնաւոսն իմ՝ զԳուռջիբէկ եւ զԷմնախաթուն, եւ զհարազատ եղբայրն իմ՝ զսրբասն[եալ] կրօնաւորն զտէր Ստեփանոսն»²⁴⁹: Ներսես գրիչը տիրապետում էր նաև մանրանկարչության արվեստին: Նրան են վերագրվում որոշ ձեռագրերի նկարազարդումներ²⁵⁰:

1448 թ. Ներսես գրիչը գրում և ծաղկում է Ավետարան (այժմ կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Բաղեշում): Հիշատակարանում նա երախտագիտությամբ է հիշում իր հռչակավոր ուսուցչին. «...հոգւելոր հօրն իմոյ՝ անյաղթ փիլիսոփային Մինասենց Թումին»²⁵¹: Պատվիրատու Հայրապետ արեղան՝ Շատվան գյուղից, բաղձալի ձեռագիրը նվեր է տալիս Նկարինա վանքին՝ «եւ ընծայեցի նուէր Նկարինայ Սուրբ Յարութեան եւ Սուրբ Աստուածածնին՝ հրեշտակաբնակ մենաստանին»²⁵²:

²⁴⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, ձեռ. 144, 100ա, էջ 425: Սույն ձեռագիրը Անթիլիաս է տեղափոխվել Կիպրոսից. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, էջ 101:

²⁴⁹ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 103, 142:

²⁵⁰ Տե՛ս Ա. Գլեղրգեան, նշվ. աշխ., էջ 585–586:

²⁵¹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 171, էջ 159–160:

²⁵² Նույն տեղում, էջ 159:

Ըստ մեր ունեցած տվյալների՝ 1457 թ. Ներսես արքեղան երկու Ավետարան է ընդօրինակել, սակայն դրանք նույնպես մեզ չեն հասել: Ձեռագրերից առաջինը, որի հիշատակարանը 1883 թ. համառոտ արտագրել է Ղ. Փիրղալեմյանը, պահվել է Հոգվոց վանքում²⁵³: Երկրորդ ձեռագիրը պահվել է Եղրդուտի Սուրբ Հովհաննես վանքում: Ներսես գրիչն այն ընդօրինակել, նկարազարդել և կազմել էր Խալիմ խաթունի և Ղըսմաթի պատվերով. «Կարողութեամբ Աստուծոյ ասարտեցի իմ իսկ տխուր եւ մեղսամած մատամբս ծաղկովն եւ կապովն ի յամուրս Աղթամարու, ընդ հովանեաւ սուրբ եւ երկնանքման տաճարիս Սուրբ Խաչիս, եւ Սուրբ Փրկչիս, եւ սուրբ Աջերոյս Թումայի եւ Անդրէի եւ Գէորգեայ»²⁵⁴: Ձեռագիրն ունեցել է 14 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ:

1458 թ. Ներսես արքեղային Ավետարան են պատվիրում «աստուածասէր եւ հաւատարիմ, զբարի արմատն ի բարի շառաւելէ, եւ զընտրեալն ի դասս կարգաւորաց»՝ Ստեփանոս քահանան ու նրա հայր Աստվածատուրը (ՄՄ 3848) և ընծայում են Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն²⁵⁵: Տերունի շարքը ամբողջական չէ, պահպանվել են միայն հինգ պատկեր՝ Ննջում, Դժոխքի ավերում, Հարություն, Համբարձում, Չորեքկերպյան արթոն: Սրանց հաջորդում են խորանները, իսկ յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է ավետարանչի պատկերով և կիսախորանով:

Նկարազարդումը կատարված է բավականին վարպետորեն, տերունի պատկերաշարում կերպարները գծագրված են նուրբ, օգտագործված են տարատեսակ գույներ, այդ թվում՝

²⁵³ Ղ. վ. Փիրղալեմյան, Նոտարք հայոց, թիւ 218, էջ 185: Նույնի՝ Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 4515, էջ 176:

²⁵⁴ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 26, էջ 117-118:

²⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. 3848, 265ա-7ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 102-103:

հանդիպում ենք ոսկու գործածությանը: Սակայն, ձեռագրում որևէ հիշատակություն չկա ծաղկողի մասին: Համեմատելով Մինասի նկարագրողած երկու այլ Ավետարանների հետ (ՄՄ 5519, ՄՄ 6570)՝ հակված ենք այն կարծիքին, որ ծաղկողը Վասպուրականի հայտնի մանրանկարիչ Մինասն է, բացի այդ՝ հենց այս թվականներին էր Մինասն Աղթամարում ուսուցանում մանրանկարչության արվեստը:

1460 թ. գրչին Ավետարան են պատվիրում Թուման և նրա կին Նշխուն (ՄՄ 5544)՝ ընծայելով այն Սուրբ Վարդան եկեղեցուն. «Եւ ետուն զսա ընծա եւ նրւէր Սուրբ Վարդանայ՝ յիշատակ անջնջելի եւ կտակ անդառնալի»²⁵⁶: Ձեռագրի առաջին էջերը զբաղեցնում են տերունի 14 պատկերները և խորանները, կան նաև 4 ավետարանիչների պատկերներ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

Տերունական պատկերաշարքը հետևյալն է՝ Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Դազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Ոտնվա, Խաչելություն, Ննջում, Դժոխքի ավերում, Հարություն, Համբարձում, Հոգեգալուստ: Այս մանրանկարների պատկերագրական ոճը համեմատելով Ներսես եպիսկոպոսի՝ 1474 թ. ծաղկած ձեռագրի հետ (ՄՄ 4779)՝ կարելի է ենթադրել, որ ծաղկողը Ներսեսն է: Տերունական և ավետարանիչների պատկերներից բացի, ձեռագիրը հարուստ է տարատեսակ լուսանցազարդերով (բուսական, թռչնային, տաճար, խաչ, կանթեղ, հուշկապարիկ) և զարդագրերով (թռչնագիր, հանգուցագիր, մարդագիր, կենդանագիր և այլն):

1461 թ. Ներսես գրիչը Աղթամարում գաղափարում է Ավետարան, որի հիշատակարանում ևս նշված է Լուսավորչի Աջը

²⁵⁶ ՄՄ, ձեռ. 5544, 317բ-8ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 142-143:

Աղթամար բերելու իրադարձությունը: Ձեռագրի ճակատագիրն այժմ անհայտ է (մինչ Եղեռնը պահվել է Աղթամարում)²⁵⁷:

1471 թ. Ներսես եպիսկոպոսն իր եղբայր և Աղթամարի կաթողիկոս Ստեփանոս Դ-ի պատվերով ընդօրինակում է Մաշտոց, որը ծաղկում է Կարապետ քահանան (ՄՄ 5702): Որպես գաղափար օրինակ ծառայել է Զաքարիա Գ հայրապետի պատվերով ընդօրինակված Մաշտոցը (ՄՄ 4997): Այս ձեռագրերի ստեղծումն ունի բացառիկ պատմություն. սա այն դեպքերից է, երբ արվեստի ստեղծագործությունը նաև պատմական փաստի արժեք է ստանում: Ինչպես նշել ենք, 1461 թ. Զաքարիա Գ կաթողիկոսը վասպուրականցիների ոգին բարձրացնելու, օտարազգի տիրակալներից ազատելու ակնկալիքները զորեղացնելու համար որոշում է թագավորի օծման կարգ անել և իր հորեղբորորդի Սմբատին օծել որպես Հայոց արքա²⁵⁸:

Սուրբ Էջմիածնում գտնվելու ժամանակ (1461 թ.) Զաքարիա Գ հայրապետը պատվիրում է մի Մաշտոց (ՄՄ 4997). ձեռագրի գրիչը Զաքարիայի ազգական, Աղթամարի միաբան, Ներսես գրչի եղբայր և Աղթամարի հաջորդ կաթողիկոս Ստեփանոսն է (Ստեփանոս Դ Տղա, 1465–1489): Ստեփանոսն այնքան գեղեցկագիր և հմուտ գրիչ էր, որ Զաքարիա Գ կաթողիկոսը նրան իր հետ տանում է Սուրբ Էջմիածին՝ թագավորի օծման համար Մաշտոց ընդօրինակելու: Այսպես 1461 թ. Սուրբ Էջմիածնում Ստեփանոս կրոնավորը մագաղաթյա թերթերի վրա Մաշտոց է ընդօրինակում (ՄՄ 4997), որը բովանդակում է Եպիսկոպոսական ձեռնադրության, Կաթողիկոսի ձեռնադրության, Մյուռոնի օրհնության, Թագավորի օծման կանոնները:

²⁵⁷ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 184, էջ 435–438: Ժեղարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 163:

²⁵⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, 105: Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 94–105:

Ծիսամատյանն ունի մանրանկարներ. նախ պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ (2բ), ապա յուրաքանչյուր կանոնի սկզբում համապատասխան ծիսական պատկերն է՝ Եպիսկոպոսական ձեռնադրություն (11բ), Կաթողիկոսական ձեռնադրություն (50բ), Մյուռնօրհներ (75բ), Թագավորի օծում (112բ): Այս մանրանկարներում որպես կաթողիկոս պատկերված է Զաքարիան, իսկ որպես օծվող թագավոր՝ նրա եղբորորդի Սմբատը: Սակայն, այս ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում նշված չէ ծաղկողի անունը²⁵⁹:

Հենց այս Մաշտոցով էր Զաքարիան նախատեսում կատարել իր հորեղբորորդու՝ Սմբատի օծումը: Սակայն անժամանակ մահվան պատճառով (1464 թ.) Զաքարիան չի կարողանում իրականացնել թագավորի օծումը՝ այդ գործը թողնելով իր հաջորդին և հորեղբորորդուն՝ Ստեփանոս Դ կաթողիկոսին²⁶⁰: Ահա, 1470 թ. Ստեփանոս հայրապետն Աղթամարում իր եղբայր Ներսես եպիսկոպոսին պատվիրում է Մաշտոցի ընդօրինակություն (ՄՄ 5702)՝ հիմք ունենալով Էջմիածնում ընդօրինակված Մաշտոցը: Ծիսամատյանում տեղ են գտել նույն կանոնները՝ Եպիսկոպոսական ձեռնադրություն, Կաթողիկոսի ձեռնադրություն, Մյուռնի օրհնություն, Թագավորի օծում: Ձեռագրի պատկերագրությունը ևս նման է նախորդին, իսկ ծաղկողը Կարապետ Աղթամարցին է:

1474 թ. Ներսես եպիսկոպոսը ծաղկում է Խիզանում Հովհաննես քահանայի ընդօրինակած ձեռագիրը (ՄՄ 4779): 1475 թ.

²⁵⁹ Հ. Հայրապետյանը կարծում է, որ ծաղկողը նույն գրիչն է՝ Ստեփանոսը, իսկ Է. Վարդանյանն այն կարծիքին է, որ Մինաս ծաղկողն է. տե՛ս Հ. Հայրապետյան, Վաղարշապատի Մաշտոցը, «Էջմիածին», 1994, Զ-Է, էջ 57-67: E. Vardanyan, Un Maštoc' d'ordination et de sacre royal du XVe siècle, *Revue des Etudes Arméniennes*, N°29 (2003-2004), pp. 167-231.

²⁶⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, էջ 105-106:

արդեն արքեպիսկոպոս Ներսես գրիչն ընդօրինակում է Ավետարան, «որոյ ցանգացող եղեալ հաւատարիմ եւ բարեպաշտ, սրբասէր քահանայս Մկրտիչ» (Նոր Զուղա 409/64)²⁶¹: Հիշատակարանում գրիչը նշում է ծնողներին, նաև եղբորը՝ Ստեփանոս կաթողիկոսին:

1489 թ. Ներսեսն ընդօրինակում է Հայսմավուրք (ՄՄ 4728), որի հիշատակարանում թեև գրչության վայրը նշված չէ, սակայն պարզ է, որ Աղթամարի վանքն է: Այդտեղ Ներսեսը դառը կսկիծով գրում է, որ նույն թվականին վախճանվեց իր եղբայրը՝ Աղթամարի կաթողիկոս Ստեփանոսը²⁶²:

Ձեռագիր մատյաններից բացի, պահպանվել են Աղթամարի հայրապետական երկու Կոնդակների սևագրեր՝ գրված 1463 թ. Ներսես կրոնավորի ձեռքով²⁶³: Այս Կոնդակները գրված են միմյանց սոսնձված մագաղաթյա, երկաթագիր երեք պատառիկների վրա, Ա և Բ երեսներին (ՄՄ, պատառիկ 1449): Առաջինը վերաբերում է Սուրբ Խաչ եկեղեցու վերաշինությանը: Երկրորդ Կոնդակում հիշատակված են մի քանի եկեղեցիներ. «Գրեցաւ յերեսաց Սուրբ Աստուածածնիս, եւ Սալնապատայ Սուրբ Կարապետիս, եւ Սուրբ Գրիգորիս, եւ Սուրբ Խաչիս, եւ ի սոցին սպասաւորացս»:

²⁶¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 64, ձեռագրի համարը Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում՝ 409, էջ 97-98:

²⁶² «Աստուածածնի Փոխման տառնի ի Ը (8)–օրեայ կատարման կիրակի առաւօտուն վերայփոխեցաւ յաշխարհէս Տեառն Ստեփաննոս կաթողիկոսն ամենայն հայոց: Եւ եղև սուք եւ տրտմութիւն հայոց ազգիս, եւ արեգակն եւ լուսին խաւարեցաւ»: ՄՄ, ձեռ. 4728, 58բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 133:

²⁶³ ՄՄ, պատառիկ 1449: Ա երեսը երկաթագիր ձեռագրերից պահպանված և միմյանց սոսնձված պատառիկներ են (3 պատառիկ), իսկ Բ երեսին շրջաբերականն է: Ա. Մաթևոսյան, Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում):

Կոնդակն այն մասին է, որ Աղթամարի կաթողիկոսությանը պատկանող մի վանքի մոտ գյուղ կար, որ վանքին նեղություն էր տալիս: Ի վերջո գյուղի տերն այն վաճառում է կաթողիկոսությանը: Սույն գրությամբ կաթողիկոսությունը հայտնում է, որ գումարի կեսը վանքը վճարել է գյուղի տիրոջը, իսկ մյուս կեսի համար խնդրում է հավատացյալների աջակցությունը: Այսպիսով, 1463 թ. Կոնդակում նշված վանքերից մեկը գնել է այդ գյուղը, և վերջինս դարձել է վանքապատկան²⁶⁴:

Նշենք նաև, որ պահպանվել է Զաքարիա Գ կաթողիկոսին պատկանող ևս մեկ Կոնդակ կամ Օրինության գիր, որն անթվական է: Գիրը մեզ է հասել Աղթամարում 1418 թ. Թումա կրոնավորի ընդօրինակած և Դանիել քահանայի նկարագարդած Ավետարանի միջոցով. զբաղեցնում է ձեռագրի առաջին էջերը (ՄՄ 5512, 1աբ):

Սույն գրությունը վերաբերում է Աթանան գյուղի բնակիչներին: Գյուղի Սուրբ Աստվածածին վանքին որպես նվիրատվություն վարելահող է տրվել: Հետագայում գյուղի տանուտերերը, անիրավություն անելով, վարելահողը խլել և տվել էին այլադավաններին: Վանքի սպասավորներն էլ բանադրել էին նրանց: Թեև անցել էին ժամանակներ, և արդեն չկային ո՛չ վարելահողը խլած տանուտերերը, ո՛չ էլ նրանց բանադրած հոգևորականները, սակայն բանադրանքը մնացել էր գյուղի վրա: Ահա գյուղի տանուտերերը վարելահողը կրկին հանձնում են վանքին: Այդ առթիվ Աղթամարի կաթողիկոսությունը և Սուրբ Աստվածածնի վանահայրությունը չեղյալ են հայտարարում բանադրանքը և տալիս Օրինության գիր²⁶⁵:

ՄՈՒՐԱՏ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԵՎ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱ: Աղթամարյան մի քանի նկարագարդ մատյաններում որպես ծաղկող նշված է

²⁶⁴ ՄՄ, պատառիկ 1449: Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, էջ 261:

²⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. 5512, 1աբ: Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, էջ 262:

Մուրատ սարկավագը: 1459 թ. նա նկարագարողել է Աղթամարի Հայրապետ արեղայի Ավետարանը (ՄՄ 5417), 1460 թ.՝ Աղթամարի Հակոբ գրչի Ավետարանը (ՄՄ 7627), 1460 թ.՝ Արծկեցի գրիչ Միքայել քահանայի Ավետարանը (ՄՄ 4850)²⁶⁶: Նրա նկարագարողումներից հայտնի է ևս մեկ Ավետարան, սակայն հայտնի չեն գրչության վայրը և թիվը, իսկ գրիչն իրեն անվանում է Կարապետ քահանա (ՄՄ 2813)²⁶⁷:

Մի շարք հանգամանքներ թույլ են տալիս ենթադրել, որ Մուրատ ծաղկողը նույն Կարապետ Աղթամարցին է, որ մինչև քահանայությունը կրել է Մուրատ անունը: Կարապետ Աղթամարցու անունը հանդիպում ենք 1460 թվականից հետո: Գրիչ Հայրապետ արեղան քանիցս իր գաղափարած մատյաններում Մուրատին անվանում է իր եղբայր Հովհաննեսի որդին, սակայն չի նշում Կարապետի անունը²⁶⁸: Նույնպես ավելի ուշ ձեռագրերում Հայրապետը որպես իր եղբորորդի հիշում է Կարապետ գրչին, բայց չի հիշում Մուրատին²⁶⁹: Ե՛վ Մուրատ ծաղկողը, և՛ Կարապետ քահանան որպես ծնողներ հիշում են Հովհաննեսին և Շարմելիքին, որպես ուսուցիչներ՝ հորեղբայր Հայրապետ արեղային և Մինաս ծաղկողին²⁷⁰:

Բացառություն է 1471 թ. Մաշտոցը (ՄՄ 4775), ուր ծաղկողը գլխավոր հիշատակարանում Կարապետ անվամբ է, իսկ ձեռագրի մեկ այլ էջում՝ Մուրատ անվամբ: Թվացյալ հակասու-

²⁶⁶ Ձեռագիրն ունի 16 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցագարդեր և զարդագրեր:

²⁶⁷ Ձեռագրի տերունական պատկերաշարից պահպանվել են 5-ը, խորաններից՝ 4-ը, ավետարանիչներից չկա Մատթեոսի պատկերը:

²⁶⁸ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 57, 128:

²⁶⁹ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 303: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 154:

²⁷⁰ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 145, 311: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 187, 268:

թյունը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ ձեռագրի վրա աշխատելիս գրիչը դեռևս սարկավագ էր (Մուրատ), իսկ գործն ավարտելու և գլխավոր հիշատակարանի գրության ժամանակ՝ արդեն քահանա (Կարապետ)²⁷¹: Ավելացնենք, որ երկու անունով հանդես գալու դեպքում էլ նույնն է Ավետարանների պատկերագրական շարքը:

Գրչության արվեստը Կարապետ քահանան սովորել է Հայրապետ գրչից, սակայն կրում է նաև նրա քեռու և ուսուցչի՝ հռչակավոր Թումա Մինասենցի ազդեցությունը, որը և՛ գրիչ էր, և՛ ծաղկող: Մանրանկարչության արվեստում Կարապետի ուսուցիչը Մինաս ծաղկողն է, որի անունը հաճախ է հիշատակվում. «Ձտեր Մինաս՝ ուսուցիչն իմ, յիշեցէք ի Քրիստոս. ամէն»²⁷²: Թերևս Կարապետը Մինասից է մանրանկարչություն սովորել այն պատճառով, որ 1455 թ. Թումա Մինասենցը վախճանվում է, ուստի Կարապետը չէր կարող հասցնել Թումայից սովորել ծաղկելու արվեստը:

Մինաս ծաղկողի գործունեության մեզ հայտնի տարիներն են 1432–1483 թթ.: Իր գործունեության ընթացքում շուրջ 4 տարի՝ մինչ 1460 թ., Աղթամարի կաթողիկոսի հովանավորությամբ Մինաս ծաղկողը Աղթամարի կղզում ուսուցանել է մանրանկարչության արվեստը: Այս մասին շատ կարևոր տեղեկություն է հաղորդում Արծկեի գրիչ և ծաղկող Հովհաննեսը 1460 թ. իր գրչագրերից մեկում, որի ծաղկողը Մինասն է (ՄՄ 982): Հովհաննես գրիչը հիշատակարանում նշում է, որ իրենք Աղթամար կղզում չորս տարի ծաղկելու արվեստը սովորել են Մինասից. «Եւ աղաչեմ յիշել ի Տէր Աստուած զանյաղթ նկարող սորա՝ գտէր Մինաս սրբասնեալ կրօնաւորն, զքաղցրատեսն եւ

²⁷¹ Տե՛ս Ժեղարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 312–313:

²⁷² Ժեղարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 145: Տե՛ս նաև ձեռ: ՄՄ, ձեռ. 5702, 70բ:

զհեզահոգին, զողորմածն եւ զաղքատասէրն, եւ զամենայն առաքինութեամբ զարդարեալն, որ յար եւ նման է Ադդէ կերպասագործին, որ Դ (4) տարի եղբայրական սիրով նախախնամեաց զմեզ ի յԱղթամար կղզիս»²⁷³:

Կարապետ քահանայի անվամբ հայտնի է նկարագարոված 18 մատյան, որոնցից չորսը նա նաև գրել է: Ձեռագրերից մեկը գտնվում է Նոր Զուղայի ձեռագրատանը, մյուսները՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում²⁷⁴: Կարապետը՝ որպես հմուտ նկարիչ, ծաղկել է աղթամարյան տարբեր գրիչների ձեռագրեր: Ընդ որում՝ գրիչները երախտիքով և սիրով են գրում նրա մասին: Թումա քահանան, որի երկու ձեռագրերի ծաղկողը Կարապետն է, նրան անվանում է իր համշիրակ եղբայրը և գրում է. «Այլ հիշեցէք ի Քրիստոս զհամշիրակ եղբարն մեր զԿարապետ քահանայ, որ աշխատեցաւ ի ծաղկել սուրբ Աւետարանիս, Տէր Աստուած տացէ վարձս ըստ վաստակոց իւրոց՝ զերկնից արքայութիւն եւ զանբաւ բարութիւն. ամէն»²⁷⁵:

Կարապետ քահանան ծաղկել է Հայրապետ աբեղայից մեզ հասած գրեթե բոլոր ձեռագրերը՝ Ավետարան, 1470 թ. (ՄՄ 8928), Մաշտոց, 1471 թ. (ՄՄ 4775), Ավետարան, 1478 թ. (Նոր Զուղա 527), Մաշտոցը, 1480 թ. (ՄՄ 5581), Ավետարան, 1490 թ. (ՄՄ 7585): Նա նկարագարողել է նաև աղթամարյան այլ գրիչների գործերը, օրինակ՝ Ներսես եպիսկոպոսի 1471 թ. ընդօրինակած Մաշտոցը (ՄՄ 5702), Հակոբ կրոնավորի Ավետարանը՝ 1484 թ. (ՄՄ 9233), Թումա քահանայի երկու Ավետարանները՝ 1471 թ. և 1476 թ. (ՄՄ 2632, ՄՄ 5333):

Կարապետ քահանան նկարագարողել է նաև այլ գրչության

²⁷³ ՄՄ, ձեռ. 982, 531բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 135:

²⁷⁴ Կարապետ ծաղկողի մասին գրել է Ա. Գևորգյանը՝ նկարագրելով 13 ձեռագիր և նշելով Նոր Զուղայում պահվողը. տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 285-291:

²⁷⁵ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 135:

կենտրոններում գրված ձեռագրեր. ենթադրաբար նա է ծաղկել 1463 թ. Բերդաձորի վանքում Մարգարե գրչի ընդօրինակած մատյանը (ՄՄ 4837)²⁷⁶, ինչպես նաև 1474 թ. Խիզանում Հովսեփ գրչինը (ՄՄ 5738)²⁷⁷, 1498 թ. Առնաց գյուղում Հովհաննես գրչինը (ՄՄ 4955)²⁷⁸, որի մեջ թողել է իր ինքնանկարը (ՄՄ 4955, 17բ):

Մանրանկարչության հմուտ վարպետը նաև գեղեցկագիր գրիչ էր. գրչության արվեստը նա սովորել էր հորեղբորից՝ Հայրապետից: Մեզ հասել է մի Մաշտոց, որը Կարապետ գրիչը 1492 թ. ընդօրինակել է Հայրապետ արեղայի հետ, ապա ծաղկել և կազմել այն (ՄՄ 4201): 1496 թ., երբ արդեն վախճանված էր նրա վաստակաշատ ուսուցիչ Հայրապետը, Կարապետն ինքն է ընդօրինակել և ծաղկել մի Մաշտոց: Ձեռագիրն ընծայվել է Հայոց ձոր գավառի Հորգոմի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն, ուր և պահվել է մինչ Եղեռնը, իսկ այժմ կորած է. «Ես՝ Մուրատս եւ կողակիցն իմ տուեր եմք զՄաշտոցս Սուրբ Աստուածածնի դրան Հորգոմուն»²⁷⁹:

Անթվական է Կարապետ Աղթամարցու գրած և ծաղկած մեկ այլ Մաշտոցը (ՄՄ 5181): Կարծում ենք, որ այն գրվել է 1492 թ., երբ ծաղկողը նկարագարդել է նաև Հայրապետ արեղայի գաղափարած Մաշտոցը (ՄՄ 4201)²⁸⁰: Այս երկու ձեռագրերում էլ Կարապետ քահանան թողել է մի տխուր հիշատակություն, որ այդ տարի մահացան իր զավակները՝ թողնելով իրեն

²⁷⁶ Ձեռագիրն ունի 15 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 7 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցագարդեր և զարդագրեր:

²⁷⁷ Ձեռագրի տերունի պատկերաշարը և խորանները չեն պահպանվել:

²⁷⁸ Ձեռագիրն ունի 18 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցագարդեր և զարդագրեր:

²⁷⁹ Ղ. վ. Փիրղալիմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 371-372: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 230-231:

²⁸⁰ Ա. Գևորգյանը ինչ-ինչ պատճառներով ձեռագիրը թվագրում է 1455 թ.-ից առաջ, իսկ Լ. Խաչիկյանը՝ 1498 թ.:

անմխիթար սգի մեջ²⁸¹, ուստի՝ երկու ձեռագրերն էլ պետք է գրված լինեն նույն թվականին: Կարապետը Մաշտոցում նշում է, որ նույն տարում են եղել ոչ միայն իր, այլ նաև իր եղբոր՝ Մխիթարի որդիների մահը²⁸²:

Ձեռագրի ստացողներն են հյուսն Մուրատը և կինը՝ Դփչախ խաթունը. «խուսն Մուրատս եւ կենակիցս իմ Դփչախս եւ ետուք գծագրել զսա եւ զԱյսմաուրքս ի հալալ վաստակոց մերոց»²⁸³: Հիշատակարանից պարզվում է, որ ստացողներն այս Մաշտոցից բացի՝ պատվիրել են նաև Հայսմավուրք: Կարապետ գրիչը, ինչպես իր մյուս, այնպես էլ այս մատյանի հիշատակարանում սիրով և ակնածանքով է նշում իր ծնողներին՝ Հովհաննեսին եւ Շարմելիքին, և իր իմաստուն, հոգատար ուսուցիչներին՝ Թումա Մինասենց փիլիսոփային, Հայրապետ արեղային, Մինաս ծաղկողին. «գհաւրեղբայրքն իմ՝ զմեծ եւ զընդրեալ փիլիսոփայքն եւ զքարտղողայքն՝ զՄինասենց Թումայն եւ զՀայրապետ արեղայքն, եւ զՄինաս՝ ծաղկաւղն եւ զմուղդասին, որ երախտիք ունի ի վերայ իմ ի ծաղկելս եւ ի գրելս»²⁸⁴:

Սույն ձեռագրի հիշատակարանում հանդիպում ենք մի բացառիկ պատգամի: Որպես կանոն՝ գրիչները մատյանն ընթերցողներին խնդրում են հիշել իրեն, ծաղկողին, կազմողին, ստացողին և այլոց «Հայր մեր» կամ «Աստված ողորմի» ասելով: Սույն Մաշտոցում Կարապետ գրիչը պատգամում է, թե այն գործածող քահանաները ինչ կարգով պետք է հիշեն ձեռագրի

²⁸¹ Հիշատակարանում գրված է. «Եւ ինձ՝ Կարապետ գծողիս եւ կենակցին իմոյ՝ Դարմար խաթունին, եւ զաւակացն՝ Մինաս սարկաւագին, Խաչատրուն, Շախբաշին, Մաղսումին, որ ի յայսմ ամի առ Քրիստոս գնացին եւ թողին ինձ սուք անմխիթար մինչեւ ի մահ»: ՄՄ, ձեռ. 5181, 208բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 268:

²⁸² ՄՄ, ձեռ. 4201, 365աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 187:

²⁸³ ՄՄ, ձեռ. 5181, 207ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 267:

²⁸⁴ ՄՄ, ձեռ. 5181, 208ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 268:

ստեղծմանը մասնակից անձանց. «Եւ Աստուած ողորմի ասացէք, եւ Աստուած ձեզ ողորմի եւ մեզ, եւ այն քահանային, որ զհիշատակարանս կարդայ, եւ զԱստուած ողորմին ասէ, եւ զԱնբիծքն, եւ Աւետարան կարդայ Աստուած անեղով եւ ասէ Հայր մեր»²⁸⁵: «Անբիծք»-ը ՃԺԸ (118) Սաղմոսն է՝ «Երանեալ են ամբիծք ի ճանապարհի...» սկսվածքով²⁸⁶: «Աստուած անեղ» շարականը հեղինակել է Ներսես Շնորհալին, կոչվում է «Վասն ննջեցելոց»²⁸⁷: «Աստուած անեղ»-ը երգվում է Ավետարանից հետո (Հանգստյան կամ Տաճարի), ըստ օրվա ձայնի, Գիշերապաշտամունքին²⁸⁸:

Գրիչը ձեռագիրն ավարտում է փոքրիկ քառատողով՝ օրհնելով այն քահանային, որը ձեռագիրը լավ կպահի. «Քրիստոսագէն քահանայն աւրինուէ,/ Որ զգիրքս խնամէ, եւ ի յանձրելէ պահէ,/ Նայ Աստուած զիր հոգին եւ զմամինն խնամով պահէ,/ Եւ երկնից արքայութեան արժան առէ. ամէն»²⁸⁹: Այս հատվածը վառ վկայությունն է այն հանգամանքի, թե ձեռագիրը որքան մեծ և անփոխարինելի արժեք է ունեցել:

1501 թ. Կարապետն ընդօրինակել և ծաղկել է Մաշտոց խոջա Միրիջանի պատվերով (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում)²⁹⁰: Գրիչը դառնությամբ նշում է, որ նույն թվականին թշնամին գրավեց Վանա բերդը՝ պատճառելով բա-

²⁸⁵ ՄՄ, ձեռ. 5181, 257ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 268:

²⁸⁶ Աստվածաշունչ Մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, 1997, էջ 646-649:

²⁸⁷ Ներսէս Շնորհալի, Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԱ, Երևան, 2018, էջ 1191-1198, բնագիրը՝ Խ. Հարությունյանի:

²⁸⁸ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ծիսական բառարան, Անթիլիաս, 1957, էջ 239, 244-245: Հանգստյան և Տաճարի Ավետարանների հատվածները տե՛ս Աւետարան Տեառն մերոյ Հիսուսի Քրիստոսի Իղաբերից, Վաղարշապատ, 1906: Սույն հարցում մեզ օգնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Տ. Անուշավան եպս. Ժամկոչյանին:

²⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 5181, 257ա:

²⁹⁰ Դ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 222:

զում նեղություններ: Կարապետ Աղթամարցու անվամբ հասել է վեց մանրանկարներից բաղկացած ձեռագիր-տետրակ (ՄՄ 10128): Պատկերներն են՝ Մկրտություն (1ա), Պայծառակերպություն (1բ), չորս ավետարանիչներ (2բ, 3բ, 5բ, 6բ)²⁹¹: Քանի որ ամբողջական ձեռագիրը չի պահպանվել, ուստի չենք կարող ասել, թե որ թվականին է այն գրվել, միայն կարող ենք ենթադրել՝ 1460-ից հետո, գրչության վայրը՝ Աղթամար:

Կարապետ Աղթամարցուց մեզ հայտնի վերջին ձեռագիրը 1504 թ. Ավետարանն է (ՄՄ 6355): Հիշատակարանի եղծված լինելու պատճառով ձեռագրի գրչության վայրն անհայտ է, սակայն Աղթամարը չէ. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց Զ եւ ԾԳ (1504) ի հայրապետութեան տէր Սարգիս կաթողիկոսի, ձեռամբ մեղապարտ գրչի Կարապետ ծաղկողի Աղթամարցոյ... ի քաղաքս ի /// (եղծուած) ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարացս Սուրբ Սարգսիս եւ Մարիանէ»²⁹²: 16 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներով, 10 խորաններով, կիսախորաններով, զանազան լուսանցազարդերով հարուստ այս ձեռագրի հիշատակարանում ծաղկողը դարձյալ հիշում է իր ծնողներին, ուսուցիչներին և մերձավորներին²⁹³:

Հետաքրքիր է Կարապետ Աղթամարցու պատկերագրական ոճը: Նա, իհարկե, կրողն է Աղթամարի մանրանկարչական ավանդույթների: Միաժամանակ աշակերտած լինելով Մինաս ծաղկողին՝ Կարապետը բավականին տարբերվում է նախորդ ծաղկողներից, այդ թվում՝ Թումաս Մինասենցից: Նշենք նաև, որ

²⁹¹ Տե՛ս նաև Ա. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 290:

²⁹² ՄՄ, ձեռ. 6355, 264ա:

²⁹³ Կարապետը խնդրում է հիշել՝ «...զծնաւղսն իմ զՅոհանէս եւ զՇարմէլիք, եւ զերախտաւոր զհարքեմն իմ՝ զՄինասենց Թումայն՝ զանհաս փիլիսոփայն, եւ զհարեղբայրն իմ՝ զՀայրապետ փիլիսոփայն, եւ զվարդպետն իմ՝ զՄինաս ծաղկողն, եւ զկեմնակիցն իմ, եւ զեղբայրն իմ՝ զՄիսիթաթ»: ՄՄ, ձեռ. 6355, 264բ:

նման են Ներսես եպիսկոպոսի և Կարապետ Աղթամարցու պատկերագրական ոճերը: Նրանց համատեղ գործունեության արդյունքն է 1471 թ. Մաշտոցը (ՄՄ 5702):

Կարապետ ծաղկողի ոճում գերիշխող են թե՛ վասպուրականյան արվեստին բնորոշ գիծը, թե՛ կիլիկյան արվեստին հատուկ տարածությունը, հագուստներում և այլ պատկերներում՝ բավականին շատ են ծալքերը (սա հավանաբար փոխանցվել է Մինասից): Մանրանկարների հիմնական գույներն են կարմիրը (մուգ և վառ), կապույտը, դեղինը, կանաչը, սևը, սակայն նրանց են միախառնված շագանակագույնը, մանուշակագույնը, նարնջագույնը և այլ երանգներ: Կարապետի ծաղկած ձեռագրերը հաճախ տարբերվու են իրենց գույներանգներով: Այսպես, օրինակ՝ 1504 թ. ծաղկած Ավետարանն (ՄՄ 6355) ունի երկու հիմնական գույն՝ կանաչը և դեղինը: Նրա մանրանկարներին բնորոշ են գեղեցիկ և նուրբ մարդկային կերպարները, ավելի վաղ ձեռագրերում դիմագծերը բավականին նուրբ են, իսկ ավելի ուշ ձեռագրերում՝ լայն երեսներ են և բավականին արտահայտիչ աչքեր:

Ի տարբերություն աղթամարյան ծաղկողներ Զաքարիա Աղթամարցու, Թումա Մինասենցի և Դանիել քահանայի մանրանկարների՝ Կարապետ ծաղկողի (Մուրատ սարկավագ) և Ներսես եպիսկոպոսի մանրանկարներում, թվում է, թե տերունական պատկերաշարի թեմաները հստակ ընտրված են: Ձեռագրերում հիմնականում առկա է տերունական պատկերների հետևյալ շարքը՝ Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Ոտնվա, Խաչելություն, Դժոխքի ավերում, Ննջում (Թաղում), Հարություն (Յուդաբեր կանայք), Համբարձում, Հոգեգալուստ, Հրեշտակների փողհարումը (Երկրորդ գալուստ), Չորեքկերպյան Աթոռ: Ավետարանական մեկ դրվագը զբաղեց-

նում է մեկ էջ: Պատկերագրության հարցում Կարապետ Աղթամարցին հետևել է իր ուսուցիչ Մինաս Ծաղկողին: Մինասի ազդեցությունն են կրում նաև աղթամարյան այլ Ծաղկողներ, ովքեր թերևս նրան աշակերտել են, երբ վերջինս մի քանի տարի ուսուցանել է Աղթամարում:

Տերունի պատկերներում կա սրբազան ավանդության պատումների ազդեցությունը: Օրինակ՝ ՄՄ 5417, ՄՄ 7627, ՄՄ 7585 ձեռագրերում Մկրտության դրվագում Հորդանանի մեջ պատկերված է սափորով մարդը, ՄՄ 2632 և ՄՄ 7585 Խաչելության դրվագներում խաչի վրա պատկերված է հավալուսն թռչունը: Եթե համադրենք տարբեր ձեռագրերի նույն դրվագները, կտեսնենք, որ ընդհանուր օրինաչափությունները, կերպարների դասավորությունները իրար նման են, սակայն մանրամասների մեջ Ծաղկողը այնքան տարբերություններ է դրել, որ նմանություն չի զգացվում:

Կարապետ Աղթամարցու ամենից ճոխ նկարագրված ձեռագիրը, թերևս, Ստեփանոս կաթողիկոսի պատվերով ստեղծված 1471 թ. Մաշտոցն է (ՄՄ 5702): Այստեղ և՛ գույներն են շատ, և՛ հնարավորություն է եղել ոսկի գործածել: Ձեռագրում հետևյալ պատկերներն են՝ Աստվածածինը Մանկան հետ (1բ), Ձեռնադրման արարողություն (15բ), Կաթողիկոսի ձեռնադրություն (70բ), Մյուռոնի օրհնություն (103բ), Թագավորի օծում (212բ): Ուշագրավ է, որ Կարապետ Աղթամարցին պատմական արժեք ունեցող այս Մաշտոցի մանրանկարներում որպես կաթողիկոս պատկերել է Աղթամարի ժամանակի կաթողիկոս Ստեփանոսին, իսկ որպես թագավոր՝ Սմբատին՝ մեզ փոխանցելով նրանց դիմապատկերները²⁹⁴:

Առաջին մանրանկարից բացի, մյուս չորսը ծիսական բնույթ ունեն, և բոլորի մեջ առկա է Ստեփանոս կաթողիկոսի պատ-

²⁹⁴ Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 99:

կերը: Որպես հիմնավորում նշենք, որ Կաթողիկոսի ձեռնադրության մանրանկարում (70բ) կենտրոնում պատկերված է հայրապետը, իսկ պատկերի ներքևում գրված է. «Ջուէր Ստեփաննոս կաթողիկոս»: Թագավորի օծման մանրանկարում (212բ) արքան ծնկած է Ստեփանոս հայրապետի առաջ: Այս պատկերն էլ, հավանաբար, Սմբատ արքայի դիմապատկերն է: Լուսանցային հատվածներում, բուսական պատկերներից բացի, նկարված են սրբազան առարկաներ՝ մատանի, գավազան, թագ, աթոռ, սկիի:

XV դարում Աղթամարում ձեռագրեր են ընդօրինակել Ստեփանոս անվամբ մի քանի գրիչներ: Նրանցից մեկը Ներսես եպիսկոպոսի եղբայրն է՝ Աղթամարի Ստեփանոս Դ հայրապետը, իսկ մյուսների մասին տվյալները սակավ են:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԲԵՂԱ: Նոր Զուղայում է պահվում մանրանկարներով հարուստ մի Ավետարան (Նոր Զուղա 55), որն ընդօրինակվել է 1452 թ. Ստեփանոս արեղայի ձեռքով: Գրիչը հիշատակում է ստացողին՝ տանուտեր Մկրտիչին, նրա ազգականներին, ինչպես նաև իր ծնողներին՝ Մկրտիչին և Գոհարմելիքին, եղբայրներին, քրոջը²⁹⁵:

Ձեռագրում կա հիշատակագրություն առ այն, որ թշնամին ասպատակում է Հայոց երկիրը, շատերին գերեվարում, առգրավվում է նաև այս Ավետարանը: Երբ հասնում են Վանի մոտ՝ Խարզոմ գյուղը, ձեռագիրն ընկնում է գետը. «Եւ հրամանաւ Աստուծոյ, որպէս զարծելի թռուցեալ անկաւ ի գետն»: Գինդրանց գյուղի քահանային երազում հայտնվում է այս մասին, և նա գնում ու ջրից հանում է Ավետարանը: Հետագայում Ավետարանը նվիրվել է Նոր Զուղայի Պրտըվինց կոչվող Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցուն: Սույն ձեռագիրը ժողովրդի կողմից կոչվել է «Բժիշկ Ավետարան», համարվել սքանչելա-

²⁹⁵ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Կ. Ա, թիւ 55, էջ 85-87:

գործ և բժշկարար. «զոր մարդկան ակամբ տեսեալ յառաջնոյս եւ յետնոյս ի հանգեալն ի ջուրն եւ ելանելն անարատ ի ջրոյն, զհիւանդս բժշկէր, զդեւս հանէր, զցաւս փարատէ, եւ խլից լսել տայ եւ համերց խաւսել»²⁹⁶:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐԵՂԱ: Գրիչը 1447 թ. ընդօրինակում է Ճաշոց մատյան: Այս ձեռագրի հիշատակարանում նա տալիս է իր ծնողների անունները՝ Գուլագիզ և Մրջան: Ձեռագիրը կորած է, եղեռնից առաջ պահվել է Վարագավանքում²⁹⁷:

Մեզ հայտնի են ևս երկու ձեռագիր, որոնց գրիչներն իրենց անվանում են Ստեփանոս արեղա: Ձեռագրերից մեկը Ավետարան է, որի ստացողներն են «բարեպաշտ տանուտէրն Էլեքսան եւ կենակիցն իւր Զանմէլիք»²⁹⁸: Ձեռագիրը մինչ եղեռնը պահվել է Մոկսի Սուրբ Հարություն եկեղեցում, իսկ այժմ կորած է: Ժամանակին Ե. Լալայանը նկարագրել է այն, սակայն հիշատակարանի թերի լինելու պատճառով հնարավոր չի եղել նշել գրչության թվականը, և ձեռագիրը վերագրել է XV դարին:

Երկրորդը 1453 թ. ընդօրինակված Ավետարանն է (ՄՄ 5513), որի վերջին թերթերը թափված լինելու պատճառով ընդարձակ հիշատակարանն ամբողջությամբ չի պահպանվել, ուստի հայտնի չէ գրչության վայրը: Գրիչն իրեն անվանում է Ստեփանոս, իսկ ստացողը տանուտեր Խաչատուրն է²⁹⁹: Գրչության թվականը՝ 1453, գրված է հետագայում, նոտրգրով, հավանաբար գլխավոր հիշատակարանի հիման վրա. «ԶԲ (1453) թվին էր գրեալ սուրբ Ավետարանս»³⁰⁰:

²⁹⁶ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 55, էջ 86:

²⁹⁷ Զ. Բարադամեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ, 6333, էջ 201:

²⁹⁸ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 228, էջ 545–546:

²⁹⁹ ՄՄ, ձեռ. 5513, 227աբ:

³⁰⁰ ՄՄ, ձեռ. 5513, 142բ:

Ձեռագիրն ունի 13 տերունական, 4 ավետարանիչների և այլ մանրանկարներ: Ծաղկողը, դատելով ոճից, միանշանակ աղթամարյան գրիչ և ծաղկող Գրիգոր քահանան է, ինչի մասին նշում է նաև Հր. Հակոբյանը³⁰¹: Ուստի՝ հակված ենք սույն ձեռագրի գրչության վայրը ևս համարել Աղթամարի Սուրբ Խաչը: Քանի որ նշյալ երկու ձեռագրերում չկան գրիչների մասին հարակից այլ տվյալներ, դժվարանում ենք ասել, թե որ Ստեփանոսի ձեռքի գործն են:

ԹՈՒՄԱ ԿՐՈՆԱՎՈՐ (Ներսեսի սան): Ըստ մեր ունեցած տվյալների՝ 1495 թ. Աղթամարում Թումա կրոնավորն ընդօրինակում է մի Ավետարան: Գրիչը նշում է, որ իր ուսուցիչներն են Ներսես արքեպիսկոպոսը և Ստեփանոս կաթողիկոսը. «զերախտաւոր վարպետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն՝ զտէր Ներսէս արհիեպիսկոպոսն, եւ զհարազատ եղբայրն իւր՝ զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն, որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ արուեստ գրչութեանս եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ»³⁰²:

Հետաքրքիր է գրչի գրառումն այն մասին, որ Աղթամարի Զաքարիա Դ կաթողիկոսը սերում է Գագիկ Արծրունի արքայի տոհմից. «յանցեալ ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս կաթողիկոսն մեր տէր Զաքարիայն, որ էր յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ»³⁰³: Թումայի այս գրչագրի ճակատագիրն այժմ անհայտ է, մինչ եղեռնը պահվել է Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր) Սուրբ Կիրակոս եկեղեցում, կոչվել «Շեկ Ավետարան» և հորջորջվել որպես հրաշագործ:

1499 թ. Թումա արեղան Հովհաննես անվամբ գրչի հետ Հասրախում (Դիարբեքիր) Ուսուֆ ոսկերչի խնդրանքով ընդ-

³⁰¹ Հր. Հակոբյան, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, էջ 67-96, էջ 157:

³⁰² Գ. վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Բ, էջ 446-447:

³⁰³ Նույն տեղում:

օրինակում է Մաշտոց ծիսամատյան՝ (Վնտ. 1157/354)³⁰⁴:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության թիվ 41 ձեռագիրը (ցուցակում՝ հմր. 226) բաղկացած է տարբեր ժամանակներում, գուցե և տարբեր վայրերում գրված հինգ կամ վեց ձառընտիրներից պահպանված թերթերից (ընդհանուրը՝ 220 թերթ): Սույն թերթերի վրա գրչության ժամանակի որոշ պրակակալումներ (ԽԶ, Ծ, ՀԶ) ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հսկա ձառընտիրների մաս են կազմել, իսկ այժմ այդ մնացուկներն ամփոփված են մեկ կազմի մեջ: Հատվածներից մեկը, ինչպես վկայում է հիշատակարանը, գրել է Թումա անվամբ գրիչը՝ Սմբատ թագավորի պատվերով. «...ստացողի սուրբ գրոցս՝ Սըմբատ թագաւորին եւ ծնաւդաց նորին՝ պարոն Գումշիբէկին եւ Դունեախաթունին, եւ հաւրեղբարն տէր Զաքարիա կաթողիկոսին, եւ կենակցին՝ Բեկիխաթունին, եւ քրերն՝ Խանումխաթունին, եւ նախնեաց ամենայնի, եւ Թումայ մեղսաթաւալ գծողիս»³⁰⁵:

Հիշատակարանում նշված է Աղթամարի Զաքարիա Գ կաթողիկոսը, որը վախճանվել է 1464 թ., իսկ Սմբատն էլ թագավոր է օծվել 1465 թ., ուստի գրչության հավանական թվականներն են 1464–1465 թթ.: Հավանական է, որ սույն ձառընտիրի (որից միայն թերթեր են պահպանվել) գրչության վայրը Աղթամարն է, իսկ այդ ժամանակ Աղթամարում Թումա անվամբ մի քանի գրիչներ կային՝ Թումա քահանա, Թումա Մինասենց, երկու Թումա կրոնավորներ:

ՀԱՎՈՐ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Հակոբ գրչի ծնողներն են Հովսեփը և Փաշան, եղբայրը՝ Սուքիասը, ուսուցիչը՝ Հայրապետ կրոնավորը

³⁰⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Գ, թիւ 354, ձեռ. 1157, կազմ.՝ Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Հ. Գ. վ. Սարգսեան, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1966, էջ 291–298:

³⁰⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, թիւ 226, ձեռ. 41 կազմ.՝ Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Հ. Գ. վ. Սարգսեան, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1924, էջ 419:

(հավանաբար մեզ հայտնի Հայրապետ գրիչը)՝ «զուսուցիչն իմ՝ զմեծ եւ ընտրեալ փիլիսոփայն զՀայրապետ կրանաւորն»³⁰⁶: Հակոբ կրոնավորը եղել է Աղթամարի ամենահայտնի վարդապետներից, նրան անվանել են «անհաղթ փիլիսոփա»³⁰⁷:

1458 թ. Հակոբ գրիչը տանուտեր Ավետիսի պատվերով ընդօրինակում է Մաշտոց (ՄՄ 959), «որ է հիմն հաւատոյ քրիստոնէից եւ հաստատութիւն կարգաց եկեղեցւոյ»³⁰⁸: Բաղձալի ձեռագրի գրման համար գրչի և ստացողի միջև միջնորդ են եղել Սարգիսը և նրա հայրը՝ Ստեփանոս քահանան. «յիշեցէք ի Քրիստոս զՍարգիսն եւ զհայրն իւր՝ զՍտեփանոս քահանայն, որ միջնորդ եղեն»³⁰⁹: Մատյանում Հակոբ կրոնավորը թողել է մի փոքրիկ չափածո աղոթք-հիշատակարան. «Խնդրեմ ի ձէնջ արտասուալի՝ / Աննէլ յիշման զիս արժանի...»³¹⁰:

1460 թ. Խոնձա անվամբ մի բարեպաշտ կին Կիրակոս վարդապետի միջնորդությամբ Հակոբ գրչին պատվիրում է Ավետարան (ՄՄ 7627): Այս ձեռագրի ծաղկողը Մուրատ սարկավագն է, որը ձեռագիրը ծոխացրել է 16 տերունի, 4 ավետարանիչների պատկերներով, խորաններով, լուսանցազարդերով և զարդագրերով: Խոնձա խաթունը հիշատակարանում նշում է, որ իր որդի Բարիոքը, որ հիվանդացել էր անբուժելի հիվանդությամբ, հեռացել էր օտար երկիր և այնտեղ վախճանվել՝ մորը թողնելով անմխիթար սգի մեջ: Ահա մայրը պատվիրում է

³⁰⁶ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 102, նաև՝ մասն Գ, էջ 63, 191:

³⁰⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Զմիռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, նկրգ.՝ Տ. եպս. Պալեան, կազմ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2002, էջ 119-122:

³⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 959, 306բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1451-1452:

³⁰⁹ ՄՄ, ձեռ. 959, 307բ-8ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1451-1452:

³¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 959, 43բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1451:

այդ ձեռագիրը և որդու անունից նվիրում Արքեպիսկոպոսին³¹¹:

1484 թ. Հակոբն ընդօրինակում է Ավետարան (ՄՄ 9233) տանուտեր Սաղադեի և Թումաբեկի պատվերով, որոնք այն ընծայում են Պարսպի Սուրբ Նշան վանքին. «տուաք զսա ընծայ եւ նուէր Պարսպի Սուրբ Նշանին ի ձեռն տէր Յակոբ քահանային»³¹²: Գրիչը երախտագիտությամբ է հիշում ծաղկողին՝ մանրանկարչության վարպետ Կարապետին և օրինակը շնորհողին՝ Հովհաննես կրոնավորին³¹³: Սույն ձեռագրից պահպանվել է միայն հիշատակարանը (չորս թերթ):

1493 թ. գրիչը խոջա Միրիջանի պատվերով ընդօրինակում է Ավետարան (ՄՄ 4937), որը ծաղկում է Պարսամը՝ ձոխացնելով այն տերունի (11), չորս ավետարանիչների պատկերներով, խորաններով և այլն: «Երկրորդ գալուստ» պատկերում նկարված են նաև ձեռագրի ստացող խոջա Միրիջանը և Նուրի խաթունը աղոթելիս (6բ): Հիշատակարանում գրիչը հիշում է իր մերձավորներին, նաև իր ուսուցիչներին՝ «ընտրեալ փիլիսոփայքն՝ գտէր Թումայ, եւ գտէր Հայրապետ, եւ գտէր Յովաննէս»³¹⁴:

Դատելով գրչության ձևից՝ կարծում ենք, որ Հակոբ կրոնավորը գրիչն է մեզ հայտնի մի Գանձարանի (ՄՄ 430), որի հիշատակարանում նշված չէ ո՛չ գրչության թվականը, ո՛չ էլ

³¹¹ Հիշատակարանում նշվում է. «...եւ զորդին՝ զԲարիոքն, որ դառն ցաւ եւ անբուժելի ախտ հանդիպաւ եւ ի յիսանէ հեռացաւ, եւ ի տանէ եւ ի յընդանեաց բաժանեցաւ, եւ ի յաշխարհէս վայելմանց անողորմ երես դարձուցեր, եւ ի յաւտար երկիր է մեռեր, եւ ինձ էսց սուգ ահեղ տուեր, որ կսկիծն ի սիրտս է հասեր, եւ զիմ աչերս է լալոտ պահեր, գիշեր ու ցերեկ լացեր, եւ արեւ ի յիմ սիրտս չէ դիպեր, որ անձինս մխթար գտեր, եւ ոչ լեզուս յորդոր գրուցեր, զքան Արարչին լսեր եւ անձինս ումեկ գտուրք Աւետարանս ստացեր եւ իմ զաւակին փոխան եմ եղեր»:

ՄՄ, ձեռ. 7627, 334աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 144:

³¹² ՄՄ, ձեռ. 9233, 3բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 63-64:

³¹³ ՄՄ, ձեռ. 9233, 4ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 64:

³¹⁴ ՄՄ, ձեռ. 4937, 323բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 191:

վայրը: Սույն Գանձարանի համար գաղափար օրինակ է եղել Թումա Մինասենցի Գանձարանը, քանի որ մատյանում՝ Մխիթար Այրիվանեցու «Բարձրեալ անքննին...» գանձի վերջում (90ա) տեղ է գտել Թումայի փոքրիկ հիշատակագրություններից մեկը՝ «Փըրկեա ի չարէն, /Ի սատանայէն,/ ԶՄինասենց Թումէն», որ գալիս է Թումայի ձեռագրից³¹⁵:

1499 թ. Կտուց կղզում Հակոբ արեղան ընդօրինակել, իսկ Հովսեփ Աղթամարցին ծաղկել է մի գեղեցիկ Ավետարան (Կ.Պոլիս 74): Հակոբ գրիչը հիշատակարանում նշում է, որ թշնամական ցեղերի ասպատակությունների պատճառով Աղթամարի միաբանները փախել են Կտուց:

Հակոբ կրոնավորից մեզ հայտնի վերջին ձեռագիրը Աղվեսագիրք է: Այն բովանդակում է Հայ եկեղեցու մեծանուն գործիչներ, հայտնի մատենագիրներ Ներսես Շնորհալի հայրապետի, Գրիգոր Տղա հայրապետի, Վարդան Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացու, Գրիգոր Ծերենցի ստեղծագործություններից, Ներսես Շնորհալու վարքը՝ գրված Ներսես Լամբրոնացու կողմից, և այլ միավորներ: Ձեռագիրն ավարտելուց հետո Հակոբ գրիչը վախճանվում է: Նրա աշակերտը՝ Հուսեփը (թերևս Հովսեփ Աղթամարցին), Լիմ անապատում գրում է հիշատակարանը և կազմում ձեռագիրը, ապա այն բերում է Աղթամար՝ թողնելով վանքին: Հիշատակարանում գրված չէ գրչության թիվը, սակայն մատյանը կազմվել է 1526 թ., ուստի պետք է որ գրված լինի կարճ ժամանակ առաջ (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Մաղնիսայի Սուրբ Սիոն եկեղեցում)³¹⁶:

ՄԱՏԹԵՈՍ ԱԲԵՂԱ: Մատթեոս գրչի ծնողներն են Կարապետը և Խոնձախաթունը, նրա հորեղբայրը Հովհաննես եպիսկո-

³¹⁵ ՄՄ, ձեռ. 5521, 97ա, ՄՄ, ձեռ. 430, 90ա:

³¹⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, ձեռ. թիւ 97, էջ 119-122:

պոսն է, ուսուցիչը՝ Հակոբ կրոնավորը (հավանաբար մեզ հայտնի Հակոբ գրիչը)³¹⁷: Մատթեոսից մեզ է հասել չորս մատյան՝ երեք Ավետարան և մեկ Ծիսական ժողովածու: Վերջինը նա ընդօրինակվել է 1491 թ.՝ անվանելով Մանրուսմունք (եղմ. 1741), «...աւարտեցաւ տառս Մանրուսմանց ձայնաւորաց, երաժըշտական երգոց, եկեղեցական կարգաց, ձեռամբ անիմաստ եւ անարիեստ գրչի Մաթէոսի»³¹⁸: Ձեռագիրը բովանդակում է Շարակնոց, Խազգիրք, Տոնացույց, Պարզատոմար: Գրիչը գրում է նաև, որ 1491 թ. Թավրիզից Սովֆի անվամբ բռնակալն իր գորքով ավերում է Վանն ու Ոստանը:

1496 թ. Մատթեոս գրիչն ընդօրինակում է Ավետարան (ՄՄ 10956) Շիրին տնտեսի պատվերով³¹⁹: Ձեռագիրը բավականին ճոխ նկարազարդում ունի: Առաջին էջերը զբաղեցնում են 16 տերունի պատկերներ և խորաններ, կան նաև 4 ավետարանիչների պատկերներ, կիսախորաններ, գեղեցիկ լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

Գրիչը հիշատակարանում սիրով է նշում իր ուսուցչի և աշակերտի անունները. Հակոբ կրոնավորից սովորել է գրչության արվեստը, իսկ աշակերտը՝ Մկրտիչ կրոնավորը, դեռևս օգնում է թուղթ կոկելով. «...գտէր Յակոբ կրօնաւորն, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեան, եւ զաշակերտն մեր՝ զՄկրտիչ կրօնաւորն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս»³²⁰: Ձեռագրում բացակայում է ծաղկողի անունը: Համադրելով մատյանը Մատթեոս գրչի ընդօրինակած մյուս Ավետարանների հետ, որոնց ծաղկողը Հովսեփ Աղթամարցին է, ենթադրելի է, որ սույն գրչագրի

³¹⁷ Տե՛ս Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 244:

³¹⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, կազմ.՝ Ն. եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 53–58:

³¹⁹ ՄՄ, ձեռ. 10956, 320աբ:

³²⁰ ՄՄ, ձեռ. 10956, 320բ:

նկարագրարդումը ևս պատկանում է Հովսեփին³²¹:

1497 թ. Մատթեոս արքեղան ընդօրինակում է Ավետարան (ՄՄ 158), որը նկարագրարդում է Հովսեփի ծաղկողը. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՅովսէփ կրօնաւորն, որ յոյժ աշխատութեամբ նկարեց զսուրբ Աւետարանս»³²²: Հիշատակարանում գրիչը չի լրացնում ստացողի անունը, այլ բաց է թողնում տեղը, ինչը վկայում է, որ ձեռագիրը նախատեսված է եղել վաճառքի համար: Ստացողի անունը լրացվել է հետագայում՝ XVI դարում:

Նույն թվականին Մատթեոս գրչի ընդօրինակած ևս մեկ Ավետարան է մեզ հասել (ՄՄ 3534): Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս գրչագրում բաց է թողնված ստացողի անունը. այն լրացվել է հետագայում: Մանրանկարներից մեկի՝ Հոգեգալստյան պատկերի ստորին հատվածում ծաղկողը թողել է իր անունը. «ԶՅովսէփ նրկարօղ սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք»³²³: Վերոնշյալ երեք ձեռագրերն էլ հարուստ են մանրանկարներով:

ՄԿՐՏԻՉ ԳՐԻՉ: Մկրտչի ծնողներն են Թուման և Շահլբաթը: Նրանից մեզ է հասել երկու ձեռագիր. առաջինը Մաշտոց է (ՄՄ 5470)՝ ընդօրինակված 1460 թ. «Աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ» Վարդան պատուական տանուտերի պատվերով³²⁴: Հաջորդ ձեռագիրը Գանձարան է՝ ընդօրինակված 1466 թ. «հաւատարիմ եւ իմաստուն, աստուածասէր» Հովհաննես քահանայի պատվերով (ՄՄ 5376)³²⁵:

³²¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմ.՝ Ա. Մալխասեան, Երևան, 2007, էջ 152:

³²² ՄՄ, ձեռ. 158, 344բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 641-642:

³²³ ՄՄ, ձեռ. 3534, 13բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 245:

³²⁴ ՄՄ, ձեռ. 5470, 141բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 145:

³²⁵ ՄՄ, ձեռ. 5376, 240բ-1բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 247-248:

ԳՐԻԳՈՐ ԱԲԵՂԱ: Գրիգոր արեղայից հայտնի է 1470 թ. ընդօրինակված մի Ավետարան (ՄՄ 4970). «բազում աշխատանք գծագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր արինակէ, կենօք տառապանօք»³²⁶: Ձեռագիրը գրվել է Զուլալ խաթունի պատվերով, իսկ գրչի և ստացողի միջև միջնորդ են եղել Հովհաննես կրոնավորն ու Գրիգորը: Մատյանը նախատեսված էր Սալնապատի վանքի համար:

Գրիգոր գրչի ծնողներն են Սեթը և Խալխաթունը, հոգևոր հայրը և ուսուցիչը Թումա քահանան է, ում նա երախտիքով է հիշում. «զհոգեւոր հայրն մեր զԹումա քահանայն, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս»³²⁷: Գրիչը հիշատակել է նաև իր վաղամեծիկ եղբորը՝ Ավետիսին, քրոջը՝ Արղուն-Մելեքին, և փեսային՝ Ուսեփին: Ձեռագրում բացակայում է տերունի պատկերաշարը, որը, որպես կանոն, զբաղեցնում է առաջին պրակը: Խորանները, ավետարանիչների պատկերները և այլ նկարագարողումներ կատարված են բավականին վարպետորեն, ինչը վկայում է, որ դրանք հմուտ ծաղկողի ձեռքի գործ են:

Օքսֆորդի Բոդլեյան գրատանը պահվում է նկարագարող մի Ավետարան (Օքսֆորդ 9)՝ ընդօրինակված Աղթամարում 1497 թ. Գրիգոր անվամբ գրչի ձեռամբ: Չի բացառվում, որ գրիչը վերոնշյալ Գրիգոր արեղան է, սակայն տվյալների սակավության պատճառով հստակեցնել չենք կարող³²⁸:

³²⁶ ՄՄ, ձեռ. 4970, 316բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 304:

³²⁷ ՄՄ, ձեռ. 4970, 317ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 305:

³²⁸ Calalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian library, no. 9, by the rev. Sukias Baronian and F. C. Conybeare F.B.A., Oxford, 1918, pp. 10–11: Ս. Հայկունին Աղթամարի գրչության կենտրոնին է վերագրում 1479 թ. Գրիգոր արեղա անվամբ գրչի ընդօրինակած, իսկ այժմ ձակատագիրն անհայտ մի ձեռագիր. «Գրեցաւ սա ի գաւառս/// ի յանապատս /// [Աղթամար]...»: Ս. Հայկունի, Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ, Էջմիածին, 1894, էջ 362: Սակայն մենք համամիտ չենք, քանի որ Աղթամարի վանքն ընդունված չէր անվանել անապատ:

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԶ: Սարգիս գրչից մեզ հայտնի է մեկ Շարակ-նոց՝ գրված 1484 թվականին (ՄՄ 1585)՝ «Ի կղզիս՝ որ Ախթալմալի կոչին,/ Ընդ հովանեաւ Սրբոյ Խաչին,/ Ի ամէնաւրի-նեալ Աստուածածնին»: Գրիչը հիշատակում է իր և քրոջ անունները՝ «Եւ զգծողս՝ զՍարգիս եւ զքոյրն իմ՝ զՓաշա ազատեա ի հրոյն գեհենոյն. ամէն»³²⁹: Ձեռագիրը բավականին հարուստ է լուսանցային մանրանկարներով, ինչը հատուկ է Շարակնոցներին: Սակայն, ձեռագրում ծաղկողի անունը նշված չէ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԵՂԱ: Հովհաննես գրչից մեզ հայտնի է երկու ձեռագիր: Առաջինը Շարակնոց է՝ ընդօրինակված 1485 թ., «ի վայելումն Ստեփանոս կրօնաւորի» (ձեռագիրը կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Վանում)³³⁰: Երկրորդ գրչագիրը Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» աղոթագիրքն է, 1489 թ. (ՄՄ 5177):

Ձեռագիրը բովանդակությամբ բավականին հետաքրքրական է. «Նարեկ»-ին գուգահեռ ունի համառոտ լուծմունք և մի քանի փոքրիկ միավորներ, ինչպես նաև գովեստներ՝ ձոնված սուրբ Գրիգոր Նարեկացուն: Հովհաննես գրիչը ձեռագրում թողել է փոքրիկ հիշատակարաններ՝ իր աչքերի համար լույս խնդրելով. «Քրիստոս Աստուած, որ Դու կուրաց լուսատու ես ու ձրի բժիշկ, Քո ողորմութեամբդ տուր գծողի աչացս լուս եւ իմ բազում մեղացն թողութիւն, եւ կարդացողին, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն»³³¹:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԶՈՇԿԱՆՑ: 1467 թ. Աղթամարում Կիրակոսն ավարտին է հասցնում մի ճառընտիրի ընդօրինակություն, որն

³²⁹ ՄՄ, ձեռ. 1585, 108ա, 213բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2009, էջ 569-570:

³³⁰ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 334-335: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 74:

³³¹ ՄՄ, ձեռ. 5177, 49բ:

սկսել էր Բաղեշում (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Բաղեշում)³³²: Կիրակոսը Աղթամար վանքի միաբան չէր, այլ իմանալով, որ այստեղ պահվում է Ճառնոտի լավագույն և ընտիր օրինակ, գալիս է Աղթամար:

1492 թ. անանուն գրիչը Թումա Մինասենցի Գանձարանից ընդօրինակություն է կատարում (ՄՄ 4782): Ձեռագրում, թեև գրչության վայրը նշված չէ, սակայն Թումա Մինասենցի հիշատակարանից գիտենք, որ նա իր Գանձարանն ընդօրինակել էր Աղթամարի Սուրբ Խաչի համար (ՄՄ 5521), ուստի կարող ենք ենթադրել, որ անանուն գրչի ձեռագիրը Աղթամարում է գրվել:

Հավելենք նաև, որ 1477 թ. Աղթամարում ընդօրինակվել է մի Ավետարան՝ «հասարակ թղթի վերայ, մեծադիր, պատկերազարդ»³³³: Ձեռագիրը հետագայում պահվել է Արցախի Կղարծի գյուղի եկեղեցում, որտեղ այն տեսել է Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը, սակայն ամբողջությամբ չի ընդօրինակել հիշատակարանը, ուստի անորոշ է մնում գրչի անունը: Ձեռագրի ձակատագիրն այժմ անհայտ է:

Հովսեփ ԳՐԻՉ ԵՎ ԾԱՂԿՈՂ: Հովսեփ կրոնավորը գրիչ է, ծաղկող և երաժիշտ: Նրանից մեզ հասել են հատկապես երաժշտաձիսական ձեռագրեր: Հովսեփը մատյաններ է ընդօրինակել ինչպես Աղթամարում, այնպես էլ մոտակա այլ գրչօջախներում, նկարազարդել է ոչ միայն իր, այլև ուրիշ գրիչների մատյանները: Հայտնի է, որ 1499 թ. նա Շարակնոց է ընդօրինակել Արգելանի վանքում, հայտնի երաժիշտ Գրիգոր Խուլի օրինակից³³⁴: Այս ձեռագրի հիշատակարանից իմանում

³³² Ղ. վ. Փիրղալեմեան, Նոտարք հայոց, թիւ 273, էջ 229-230: Պահպանված հիշատակարանում գրիչը նշում է, որ 1467 թ. Ստեփանոս կաթողիկոսը գնացել է Սուրբ Էջմիածին և տիրել երկու Աթոռներին:

³³³ Մ. եպս. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 218:

³³⁴ Տե՛ս ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 238-239:

ենք, որ նրա ծնողներն են տեր Ավագը և Մեհրիարը, իսկ ուսուցիչն է հայտնի գրիչ և ծաղկող Կարապետ Բերկրեցին, ումից Հովսեփը ուսանել է մագաղաթ մշակելու, գրելու, ծաղկելու արվեստները. «...զտէր Կարապետ Բերկրցին, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց մեզ զարուեստքս՝ զշինել մագաղատիս եւ զգրել սորին, այլեւ զնկարելն...»³³⁵:

1503 թ. Աղթամարում Հովսեփն ընդօրինակում է մի երաժշտածիսական ժողովածու (ՄՄ 2033): Ձեռագրի բովանդակության հիմնական մասը Մանրուսմունք է, սակայն կան նաև Ավետարանացույց, Խրատ ժամատեղաց և այլ ծիսական միավորներ: Գրիչը հիշատակարանում՝ որպես իր գրչագրի հիմնական բաղադրիչ, կարևորում է Մանրուսմունքը և նշում, որ այն ընդօրինակել և ստուգել է՝ հիմք ունենալով Սսի և Թումա Մինասենցի երկու օրինակները³³⁶:

Գրչից մեզ հասած մյուս երեք ձեռագրերը Շարակնոցներ են՝ գրված ընտիր բոլորգրով և վարժ խազագրությամբ: Սրանցից առաջինն ընդօրինակվել է 1504 թ. (ՄՄ 10741). «Փառք Սուրբ Երրորդութեան եւ մի Աստուածութեան. ամէն: Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականիս Հայոց ԶԾԳ, յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ձեռամբ անիմաստ գրչի Յովսէփի, ի խնդրոյ պատուական եւ սրբասէր կրանաւորին...: Արդ աղաչեմ զամենեսեան, որք աւգտիք ի սմանէ, յիշեսցիք ի Քրիստոս զստացաւդ սորա»³³⁷: Հիշատակարանում ստացողի անվան տեղը բաց է

³³⁵ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 238-239:

³³⁶ Հիշատակարանում կարդում ենք. «Կատարեցաւ տառս Մանրուսմանց ձայնաւորաց, որ է թվական Հայոցս Զ եւ ԾԲ (1503), ի խընդրոյ լուսամիտ եւ սրբասէր քահանայիցն տէր Մկրտչին, եւ տէր Յովանիսին, եւ Փոխան սարկաւագին... եւ ես մեծաւ ջանիւ եւ բազում աշխատութեամբ գծագրեցի զսայ, ստուգեալ յերկուց արինակաց ի Սրսցէցն եւ ի Մինասենց տէր Թումի արինակէն»: ՄՄ, ձեռ. 2033, 284աբ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 1128:

³³⁷ ՄՄ, ձեռ. 10741, 290ա:

թողնված՝ թերևս հետագայում լրացնելու նպատակով:

1512 թ. գրիչն ավարտին է հասցնում երկու Շարակնոց. առաջինը՝ Հովհաննես կրոնավորի (Վնտ. 770/475), իսկ մյուսը՝ Մկրտիչ կրոնավորի պատվերով (Վնտ. 1365/476)³³⁸: Երկրորդ ձեռագրում նա հիշատակում է իր՝ նաև ձեռագրի ծաղկողը լինելու փաստը. «Աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ զիս՝ զանարժան գրիչս Յուսէփ, քանզի կարողութեամբն Աստուծոյ գրեցի եւ զարդարեցի ոսկով եւ ծաղկի»³³⁹:

Տարիներ անց Հովսէփի Աղթամարցիին մատյաններ է գրել և ծաղկել Վանա լճի Լիմ կղզում, գուցե և այդ ժամանակ եղել է արդեն ոչ թե Աղթամարի վանքի, այլ Լիմի միաբան: Ինչևէ, հայտնի են երեք մատյաններ, որոնք գրիչն ընդօրինակել և նկարագարողել է Լիմում՝ երկու Մաշտոց, 1530 և 1533 թթ. (Եղմ. 302, ՄՄ 945) և Ճաշոց, 1534 թ. (այժմ կորած)³⁴⁰: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հովսէփն է ծաղկել Մատթեոս գրչի ընդօրինակած երեք Ավետարանները (ՄՄ 158, 3534, 10956), թերևս նաև՝ Շարակնոցը (Եղմ. 1741), և Թումա քահանայի Մաշտոցը (ՄՄ 6326):

Հովսէփի մանրանկարչական արվեստը նման է աղթամարյան մանրանկարիչներից հատկապես Ներսես եպիսկոպոսի և Կարապետ Աղթամարցու ավանդին: Նրա մանրանկարներն աչքի են ընկնում բազմագունությամբ, գեղեցիկ և համաչափ պատկերված մարդկային կերպարներով: Յուրաքանչյուր տերունի պատկեր զբաղեցնում է մեկ առանձին էջ:

ՄՄ 158 և ՄՄ 3534 ձեռագրերում հետևյալ տերունի պատկերաշարն է՝ Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայ-

³³⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ., թիւ 475, ձեռ. 770; թիւ 476, ձեռ. 1365, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմձեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1993, էջ 135-144:

³³⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ, էջ 144:

³⁴⁰ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 240:

ծառակերպություն, Ղազարոսի հարությունը, Մուսր Երուսաղեմ, Ոսնկվա, Խաչելություն, Դժոխքի ավերում, Ննջում, Հարություն, Համբարձում, Հոգեգալուստ, Հրեշտակների փողհարումը, Չորեքկերպյան Աթոռ: Տերունի պատկերաշարին հաջորդում են խորանները, յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է ավետարանչի պատկերով և կիսախորանով: Հովսեփ գրիչը երաժշտական և նկարչական շնորհներից բացի՝ օժտված էր նաև բանաստեղծական ձիրքով, և հիշատակարանները հաճախ չափածո է գրում:

ՄԵԼՔԵՍԵԹ ԳՐԻԶԸ 1592 թ. իր եղբորորդու՝ Աբրահամի համար ընդօրինակում է Սաղմոսարան (ՄՄ 5986)³⁴¹: Մատյանում գրիչը թողել է համառոտ հիշատակարան՝ նշելով գրչության թվականն ու վայրը, իր ծնողներին՝ Վարդանես եւ Գոհարհաթուն, եղբորը և նրա ընտանիքը, ինչպես նաև Ներսես եպիսկոպոսին և այլոց³⁴²: Պահպանվել է XVII դարում Աղթամարում ՏԵՐ ՍՈՒՔԻԱՍ գրչի ձեռքով ընդօրինակված մի ժողովածու (ՄՄ 10065)³⁴³: Այն բովանդակում է աստվածաբանական հարցմունք և պատասխանիք, աղոթքներ, Գրիգոր Դ Տղա (1173-1193) կաթողիկոսի ստեղծագործությունները և այլն:

Հավանաբար Աղթամարում է գրվել XVII դարին վերագրվող մի Ավետարան (ՄՄ 5578), որի գրիչն իրեն անվանում է ԱՎԵՏԻՍ՝ «Զամենամեղ, թարմատար Աւետիս յիշել հայցեմ ի պաղապանծ յաղաւթս ձեր, ո՛վ դասք սրբազան քահանայից»³⁴⁴, իսկ ծաղկողը ՄԵՍՐՈՊ ՆԿԱՐԻԶՆ է. «...փրկեա

³⁴¹ Սույն ձեռագիրը նկարագրությունը տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 6, էջ 29-30, սակայն գրչության թիվը սխալմամբ նշված է 1573:

³⁴² ՄՄ, ձեռ. 5986, 166բ:

³⁴³ ՄՄ, ձեռ. 10065, 45բ:

³⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. 5578, 242ա:

զՄենարոպ նկարողս ի հրոյն»³⁴⁵: Սակայն գրչության ընդարձակ հիշատակարանի թերի լինելու պատճառով հստակ չեն գրչության վայրն ու թվականը: Ձեռագրի էջերից մեկում գրիչը շնորհակալություն է հայտնում Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսին՝ ցրվացանկի գաղափար օրինակը տրամադրելու համար: Սույն հիշատակարանից ելնելով՝ որպես գրչության վայր ենթադրելի է Աղթամարը, իսկ գրչության ժամանակը՝ Ստեփանոս Ե կաթողիկոսի տարիները՝ 1608–1656 թթ.³⁴⁶: Մատյանը հետագայում նվիրվել է Լիմին:

Այսպիսով, XVI–XVII դարերում Աղթամարում գրված սակավաթիվ ձեռագրեր են հասել: Նշենք, որ XVI դարում է գործել ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ա ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ կաթողիկոսը (1512–1544), որն ընդօրինակել և ծաղկել է գրչագրեր, նկարազարդել նաև այլ գրիչների մատյաններ, հեղինակել է հոգևոր և աշխարհիկ տաղեր: Գրիգորիս Աղթամարցին Արձեշում աշակերտել է Գրիգոր վարդապետ րաբունուն: Կրթությունը զարգացրել և մանրանկարչական արվեստ է ուսանել Հակոբ Ջուղայեցուց և Հովսեփ վարդապետ Աղթամարցուց³⁴⁷:

1530 թ. Արձեշում նա ծաղկել է Հովհաննես գրչի ընդօրինակած Մաշտոց–Գանձարանը (ՄՄ 962)՝ հարստացնելով այն ծիսական մանրանկարներով, ձոխ լուսանցազարդերով, ճակատազարդերով և զարդագրերով: Նկարազարդել է նաև «Պատմութիւն Աղէքսանդրի» երկը բովանդակող երկու գրչագիր. մեկը՝ 1526 թ. Խառաբաստավանքում (Վենետիկ, Քյուրտյան հավաքածու, ձեռ. 280), մյուսը՝ 1536 թ. Վարազավանքում (Եղմ.

³⁴⁵ ՄՄ, ձեռ. 5578, 16բ:

³⁴⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1970, էջ 137:

³⁴⁷ Տե՛ս Հ. Ն. Վ. Ալիևեան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարի, Վիեննա, 1958, էջ ԼԲ–ԼԶ, Խէ:

473)³⁴⁸: Սակայն հայտնի չեն Գրիգորիսի ձեռքով Աղթամարում գրված կամ նկարագարոված մատյաններ:

XVIII դարից միայն մեկ ձեռագիր է մեզ հասել՝ Մաշտոց Ձեռնադրության՝ գրված 1741 թ. (ՄՄ 6011): Սույն ձեռագրի վերջին թերթերի կորած լինելու պատճառով բուն հիշատակարանը թերի է, ուստի անհնար է ճշտել գրչի անունը: Հիշատակարանի սկզբում գրիչը գրում է, որ Աղթամարի Նիկողայոս կաթողիկոսը (1741–1753), տեսնելով, որ Մաշտոցներում Ձեռնադրության կանոնները միմյանցից տարբերվում են, նախաձեռնում է մեկ ձիշտ և հստակ օրինակի գրությունը. «Ի ՌՃՂ ամին ի գերագահ յԱթոռսն աստուածաէջ աշխատասիրութեամբ Տեառն Նիկողայոս գերընտիր կաթողիկոսին Աղթայմարայ եւ սրբազան հայրապետի Հայոց...»³⁴⁹:

Աղթամարյան յոթ ձեռագիր էլ հայտնի է XIX դարից: ԴԱԶԱՐ ԱԲԵՂԱ ԽԱԼԻՖՅԱՆՅԸ 1824 թ. Հովհաննես Ե Կաթողիկոս Շատախեցու (1823–1843) պատվերով գրում է Աղթամարի Աթոռի համառոտ պատմությունը (ՄՄ 5467)՝ այն խորագրելով «Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց»: Ղազար գրչի մասին իմանում ենք իր իսկ թողած գրությունից. «...եմ յաշխարհէն Անձեւացեաց, ի գաւառէն Փէշանդաշտայ, ի յարգելի գիւղէն յԱռեղու, որդի տէր Գրիգոր քահանային եւ ի ցեղէն՝ Խալիֆեանց, ի տանէն Ազատաց»³⁵⁰:

Գրիչը ձեռագրի հիշատակարանում նշում է, որ 1823 թ. կաթողիկոս ձեռնադրվելով՝ Հովհաննես Ե Շատախեցին նրան

³⁴⁸ Տե՛ս Գրիգորիս Աղթամարցի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագ., հոդվ. հեղ.՝ Հ. Միմոնյան, Երևան, 2002, էջ 251–252:

³⁴⁹ ՄՄ, ձեռ. 6011, 51բ–2բ:

³⁵⁰ ՄՄ, ձեռ. 5467, 52ա: Ղազար աբեղա Խալիֆյանցի Պատմությունը հրատարակել է Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանցը, տպ. Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), Ս. Էջմիածին, 1916: Այս երկը գործածել է Ներսես վրդ. Ալիմյանը «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ» ուսումնասիրության համար:

պատվիրում է մի համառոտ պատմություն գրել Աղթամարի կաթողիկոսության մասին, և ինքը 1824 թ. ավարտում է իր ձեռագիրը, որը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը բովանդակում է Գագիկ թագավորից մինչև Զաքարիա Բ կաթողիկոսի (1369–1393), երկրորդը՝ Զաքարիայից մինչև Նիկողայոս կաթողիկոսի (1736–1751) ժամանակները: Առաջին գլուխը Ղազարն ընդօրինակել է Թումա քարտուղարի երկաթագիր ձեռագրից, իսկ երկրորդը՝ Աղթամարի միաբան Ներսես երաժշտի ձեռագրից³⁵¹:

Ղազարը նշում է, որ Ներսեսը Աղթամարի վանքի միաբան էր և հոգևոր երգերի գիտակ: 1741 թ. նա ուխտի է գնացել Երուսաղեմ, մեծ ընդունելություն գտել պատրիարքի կողմից և ընծաներով վերադարձել Աղթամար: Ներսեսի «Պատմութեան» գրության ժամանակը հստակ չէ: Քանի որ այն ավարտվում է Նիկողայոս կաթողիկոսի գործունեությամբ (1736–1751), ուստի ենթադրաբար գրվել է 1751 թ. կամ դրան հաջորդող տարիներին³⁵²: Փաստորեն՝ Ղազար արեղայի ձեռագրի երկու գաղափար օրինակներն էլ չեն պահպանվել: Ղազարի ձեռագիրը բովանդակում է նաև չափածո ստեղծագործություններ:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆԸ Մխիթարյան միաբանության համար ինչպես Հայաստանի այլ վանքերի, այնպես էլ Վասպուրականի վանքերի ձեռագրատներում կատարել է անհրաժեշտ ընդօրինակություններ: Նրա մատյաններից մեկը,

³⁵¹ Ղազար արեղան ձեռագրում գրում է. «Արդ, առաջին գիրն այսպիսի գրով էր ի Թումայ քարտուղէ, որ քարտուղ էր Գագիկ արքային, գրեալ էր նորա այսպիսի գրով գրած էր: Իսկ վերջին հատոր էր գրեալ տիրացու Ներսէսէ, էր այր յոյժ հռետոր, եւս տեղեակ արտաքին փիլիսոփայական արհեստին, մասաւանդ երաժշտական արհեստին այնպէս տեղեակ էր երաժշտականին մինչ տարածեալ էր համբաւ գիտութեան սորա ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց...»: ՄՄ, ձեռ. 5467, 53բ:

³⁵² Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանն այն կարծիքին է, որ Ներսես երաժիշտն իր Պատմությունը գրել է 1775–1793 թթ., տե՛ս Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), էջ ԺԱ:

որ գրել է 1848/9 թթ. Աղթամարում, Կտուցում և Վարագում, բովանդակում է Հովհան Ոսկեբերանի երկերը (Վնտ. 652)³⁵³: Մեկ այլ ձեռագիր՝ խորագրված «Հաւաքումն բանից նախնեաց», ընդօրինակել է 1849 թ. Վարագավանքում, Վանում, Լիմում, Կտուցում, Աղթամարում պահվող մատյաններից: Ձեռագիրը բովանդակում է համաքրիստոնեական սրբեր Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, ինչպես նաև Հայ Եկեղեցու հայրեր Հովհան Մանդակունու, Ներսես Լամբրոնացու և այլոց գրվածքները, իսկ վերջին միավորը Աղթամարի վանքի շինության պատմությունն է և Աղթամարի կաթողիկոսների շարքը (Վնտ. 678)³⁵⁴:

Աղթամարի վերջին կաթողիկոսի՝ Խաչատուր Բ Շիրոյանի պատվերով ընդօրինակվել են երկու ձեռագիր: Երկուսն էլ Ձեռնադրության Մաշտոցներ են, գրիչները՝ անհայտ (ՄՄ 5534, ՄՄ 5564): Երկուսն էլ պարունակում են միայն եպիսկոպոսի ձեռնադրության կանոնը և ունեն հետևյալ հիշատակարանը՝ «Վեհափառ Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտունին եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան սոյն Մաշտոցս իւրական ծախիւք ետ գրել և ընծայեաց Ս. Աթոռոյս թանգարանին, զոր Ն. Ս. Օծութին հաստատեաց ամի Տեառն 1884-ին յարձան անմահ յիշատակի իւրոյ մեծագործութեանց»³⁵⁵, ինչը հուշում է, որ ձեռագրերը պետք է գրված լինեն հավանաբար 1884 թվականին:

ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՆԵՐԿԱՐԱՐՅԱՆԸ 1887-1893 թթ. պատրաստում է Քարոզգիրք (ՄՄ 5264) Հովսեփ վարդապետ Թովմայանի խնդրանքով: Ձեռագիրը ծաղկել է Գևորգ վարդա-

³⁵³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Ը, թիւ 1622, ձեռ. 652, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1998, էջ 493-496:

³⁵⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, թիւ 305, ձեռ. 678, էջ 1161-1174:

³⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. 5534, 3ա: ՄՄ, ձեռ. 5564, 4ա:

պետ եղեայանը: ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽԻԶԱՆՑԻՆ 1889 թ. ընդօրինակում է «Բուրաստան հոգեւոր» խորագրով Քարոզ-գիրքը՝ նույնպես Հովսեփ վարդապետի համար (ՄՄ 5270):

Ամփոփելով ասենք, որ Աղթամարի վանքից մեզ հայտնի է 140 ձեռագիր, որոնցից 31-ի ճակատագրերն այժմ անհայտ են: Պահպանված 109 ձեռագրերից 92-ը գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 17-ը՝ այլ հավաքածուներում: Ինչպես նշել ենք, պահպանվել են նաև Կոնդակների երկու պատառիկներ: Աղթամարյան գրիչների և ծաղկողների ձեռքով այլ գրչօջախներում գրված կամ նկարազարդված ձեռագրերից նշել ենք 17 մատյան: Անշուշտ, կլինեն Աղթամարում գրված այլ մատյաններ ևս, որոնց մասին տեղեկությունները տեղ չեն գտել սույն գրքի մեջ, քանի որ զուրկ են եղել հիշատակարաններից, կամ չի պահպանվել գրչության վայրի անունը, կամ էլ վրիպել է մեր աչքից³⁵⁶:

³⁵⁶ Աղթամարյան ձեռագրերին անդրադարձել ենք ավելի վաղ՝ «Աղթամարի գրչության կենտրոնը» հոդվածում («Էջմիածին», 2010, Թ, էջ 118-136): Հոդվածում կան որոշ շփոթներ, որոնք սույն գրքում ուղղել ենք. այսպես հոդվածում Աղթամարին են սխալմամբ վերագրված ՄՄ, ձեռ. 5226 և Գրիգոր արքեպիսկոպոս 1479 թ. այսօր կորած ձեռագիրը, իսկ Հայրապետի 1459 թ. Ավետարանը կրկնված է: Սույն գրքում կան նաև մի շարք ավելացումներ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Աղթամարի գրչության կենտրոնն իր բեղուն և կանոնավոր գործունեության շնորհիվ արդյունավորներից է հայ միջնադարյան գրչության կենտրոնների մեջ: Այն նաև միջոց է ներկայացնելու առհասարակ հայկական գրչատները, գրչության արվեստը և ձեռագիր ստեղծելու դժվարին ու պատասխանատու գործընթացը:

ԳՐԻԶՆԵՐ: Աղթամարից մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը՝ Սիմեոն գրչի 1277 թ. մատյանը (ՄՄ 208), գրված է թղթի վրա, գեղեցիկ և համաչափ բոլորգրով: Ավելի հին ձեռագրերի բացակայության պատճառով անհնար է աղթամարյան գրչության կենտրոնի նախորդող շրջանների գրչության արվեստին, գրիչներին ու ծաղկողներին վերաբերող որևէ հստակ տեղեկություն տալ: Արդեն XIV–XV դարերում Աղթամարում գրչության արվեստը շարունակական շղթա է կազմում, այն փոխանցվում է սերնդեսերունդ, վարդապետից աշակերտին, հանդես են գալիս նաև գրիչների տոհմեր:

Սիմեոն գրչի աշակերտն է Դանիել կրոնավորը (XIV դար): Շուրջ 200 տարի Դանիելի տոհմի ներկայացուցիչները գլխավորել են գրչության կենտրոնը՝ միաժամանակ ուսուցանելով մյուսներին: Դանիել կրոնավորի աշակերտն է եղբոր որդին՝ Կարապետ կրոնավորը (XIV դար): Նրանց սաներն են իր եղբոր որդիները՝ Զաքարիա կրոնավորը և Կարապետ քահանան (XIV–XV դարի սկիզբ): Վերջիններս էլ իրենց հերթին գրիչների և

ծաղկողների մի ամբողջ դպրոց են պատրաստել. նրանց սաներն էին Կարապետի որդիներ Դանիել քահանան և Թումա կրոնավորը (XV դար), նրանց Խաչիկ եղբոր որդիներ Թումա կրոնավորը և Գրիգոր քահանան (XV դար):

Գրիգոր քահանայի աշակերտը իր որդի Թումա քահանան է (XV դար), իսկ վերջինիս աշակերտներից է Գրիգոր արեղան (XV դար): Թումա արեղա Մինասենցը (XV դար) աշակերտել է իր քեռուն՝ Թումա Միայնակյացին, իսկ մյուս քեռիներն են Աղթամարի Զաքարիա Բ Նահատակ և Դավիթ Գ կաթողիկոսները: Թումա Մինասենցի աշակերտներն են քրոջ որդին՝ Հայրապետ արեղան (XV դար), ինչպես նաև եղբայրներ Ներսես կրոնավորը (Ներսես եպիսկոպոս, XV դար) և Ստեփանոս կրոնավորը (Ստեփանոս Դ Աղթամարի կաթողիկոս, XV դար), որոնք ևս ազգական էին Թումային:

Հայրապետ գրչից գրչության արվեստը սովորում է իր եղբորորդին՝ Կարապետ քահանան (XV-XIV դարի սկիզբ), իսկ ծաղկելու հմտությունը Կարապետը ուսանում է Մինաս ծաղկողից: Հայրապետի աշակերտներից է նաև Հակոբ կրոնավորը (XV դար): Հակոբ կրոնավորի աշակերտն է Մատթեոս արեղան (XV դարի վերջ): Վերոնշյալ Ներսես եպիսկոպոսի սաներից է Թումա կրոնավորը (XV դարի վերջ):

Վերոնշյալ գրիչներից բացի՝ այս դարերում գրչագրեր են գաղափարել նաև Գրիգոր և Ավագ գրիչները (XIV դար), երկու Ստեփանոս կրոնավորները (XV դար), Հովհաննես արեղան (XV դար), Սարգիս գրիչը (XV դարի վերջ), Մկրտիչ գրիչը (XV դարի վերջ): Այսպիսով, XIV-XV դարում Աղթամարը ներկայանում է գրիչների և ծաղկողների մի ողջ աստղաբույլով:

XVI դարից սկսած թվում է, թե խախտվում է գրչության արվեստը սերնդեսերունդ փոխանցելու ավանդույթը: Ամեն դեպքում, Աղթամարի դպրոցը շարունակում է իր արդյունավոր

աշխատանքը՝ չնայած որ այս դարում պատերազմների պատճառով մշակութային և վանական կյանքը Հայաստանում բավականին ծանր վիճակում էր գտնվում: Աղթամարում գրչագրեր են ընդօրինակել Հովսեփ գրիչ-ծաղկողը (XV դարի վերջ-XVI դար), Մելքեսեթ գրիչը (XVI դար), տեր Սուքիասը (XVII դար):

XVIII դարից մեզ է հասել անանուն գրչի Մաշտոցը (ՄՄ 6011): Մի քանի ընդօրինակություններ էլ մեզ հայտնի են XIX դարից՝ ստեղծված Ղազար արեղա Խալիֆյանց (XIX դար), Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյան (XIX դարի վերջ), Մատթեոս վարդապետ Խիզանցի (XIX դարի վերջ) և անունները մեզ անհայտ գրիչների ձեռքով:

Գրեթե բոլոր աղթամարյան գրիչները հիշում են իրենց ուսուցիչներին: Սիմեոն քահանայի աշակերտ Դանիել կրոնավորը սիրով և երախտիքով է հիշատակում իր ուսուցչին. «զՍիմեոն պատուական քահանայ, որ ի բազում արուեստից իւրոց զսակաւ գիրս մեզ ուսոյց»³⁵⁷: Գրիգոր քահանան ակնածանքով է գրում իր եղբոր մասին. «զհռչակաւոր քարտուղարն զԹումայ կրաւնաւոր, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս»³⁵⁸: Գրիգոր քահանային էլ երախտագիտությամբ հիշում է իր որդին և աշակերտը՝ Թումա քահանան. «զծօղսն մեր՝ զԳրիգոր քահանայ, որ ուսոյց մեզ զարուեստս գրչութեան...»³⁵⁹:

Տաղանդավոր Թումա Մինասենցը սիրով է հիշատակում իր քեռուն և ուսուցչին. «երախտաւոր քեռոյն իմոյ՝ սընուցողին եւ ուսուցողին զիս՝ Թումայ միայնակեցին»³⁶⁰: Թումա Մինասենցի աշակերտներ Հայրապետ արեղան և Ներսես արեղան իրենց

³⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. 10451, 323բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38:

³⁵⁸ ՄՄ, ձեռ. 3806, 701բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, 570:

³⁵⁹ ՄՄ, ձեռ. 5333, 333ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 407:

³⁶⁰ ՄՄ, ձեռ. 4436, 140բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 609:

հերթին երախտագիտությամբ են հիշում ուսուցչին. «երախտա-
ւոր քեռոյն ինոյ՝ պատուական կրօնաւորին Մինասենց Թումին եւ
ծնողաց նորին», «զուսուցիչն մեր՝ զՄինասենց տէր Թումէն, որ
բազում աշխատանք կրեաց ի վերայ մեր»³⁶¹:

Հետաքրքրական է, որ աշակերտները սկզբնական շրջա-
նում օգնում են իրենց վաստակաշատ ուսուցիչներին՝ նրանց
համար թուղթ կոկելով, ներկանյութեր պատրաստելով, մաս-
նակցում են ձեռագրերի ստեղծման գործընթացին, հետո
միայն՝ ինքնուրույն ընդօրինակություններ կատարում:

ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏ. ԳԻՐ: Ձեռագրաստեղծման գործում
անհրաժեշտ էին գրչության արվեստի լավ գիտակներ: Ինչպես
բնորոշել է ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանը. «Գրչության ար-
վեստը մարմնավորումն է մի շարք արվեստների, գիտություն-
ների, արհեստների ու հմտությունների գործադրության, որոնք
հանդես են գալիս միասին և ստեղծում ձեռագիր մատյան»³⁶²:

Գրչության արվեստը նախ ենթադրում է գեղեցիկ, համա-
չափ գրել տվյալ ժամանակին բնորոշ գրատեսակով (աղյու-
սակգիր կամ ուղղագիր երկաթագիր, բոլորագիծ երկաթագիր,
բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր): Գրչության արվեստի հաջորդ
բնորոշիչը անսխալ գրելն է՝ ուղղագրական, կետադրական,
քերականական առումներով, ապա՝ ձեռագրի բովանդակու-
թյան ճիշտ ընտրությունն է ու իմաստային անթերի ընդօրինա-
կումը: Ձեռագիր ստեղծողները փորձել են իրենց աշխատանքն
անել հնարավորինս անթերի:

1277 թ. մատյանից (ՄՄ 208) ընդհուպ մինչև XVI դարը

³⁶¹ ՄՄ, ձեռ. 5417, 299բ: ՄՄ, ձեռ. 5702, 241բ: Ժե դարի հիշատակարան-
ներ, մասն Բ, էջ 128, 310:

³⁶² Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնա-
դարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան,
1998, էջ 51:

աղթամարյան բոլոր ձեռագրերը գրված են բոլորգրով՝ բավականին կոկիկ և գեղեցիկ: Մատյանների հիմնական մասի գրությունը երկայուն է, սակայն կան նաև միասյուն գրվածքներ (ՄՄ 5177, ՄՄ 5600, ՄՄ 5181, ՄՄ 2033, ՄՄ 5986 և այլն): Որոշ մատյաններում մյուսների համեմատ գիրը խոշոր է, հիմնականում բոլորգիր տառատեսակը ուղիղ է գծված, սակայն որոշ գրիչների մոտ մի փոքր շեղություն կա:

Այնուհանդերձ, աղթամարյան մատյաններում բոլորգիրը, իր բոլոր տարատեսակներով հանդերձ, համաչափ է և գեղեցիկ, տողագծերը արված են ճշումով, տողերն ուղիղ են գրված՝ առանց վայրիվերումների. այս ամենը վկայում է, որ գրիչները լավ ուսում էին ստացել և հմուտ տիրապետում էին իրենց արվեստին: XVII դարից սկսած բոլորգրին գուգահեռ գործածված է նոտրգիրը (ՄՄ 10065, ՄՄ 6011, ՄՄ 5467, ՄՄ 5534, ՄՄ 5564), իսկ XIX դարում օգտագործված է նաև շղագիրը (ՄՄ 5264, ՄՄ 5270):

Աղթամարյան գրիչները՝ գրչության արվեստի այս բանիմաց վարպետները, հաճախ են հայցում ընթերցողների և ձեռագիրը վայելողների ներողամտությունը տառասխալների կամ բացթողումների համար: Դանիել կրոնավորը 1303 թ. իր մատյանում (ՄՄ 10451) լուսանցային հատվածներում բազմաթիվ նշումներ է թողել. դրանց մի մասը վերաբերում է գաղափար օրինակի պակասող թերթերին, պրակների հետևառաջությանը. «Աւա՛ղ, ամէն պակաս է», «Աւա՛ղ թղթիս, որ յայս ճառէս ընկած է» և այլն³⁶³:

Դանիել գրիչն ընթերցողին խնդրում է անմեղադիր լինել ուղղագրական անձշտությունների համար. «անմեղադրութիւն

³⁶³ ՄՄ, ձեռ. 10451, 34բ, 35ա, 36բ, 109ա, 308բ, 309ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 3839: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 312–313:

խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ կետ, եթէ տուն, եւ եթէ ստոր, եւ եթէ յայլ ինչ բառ ի Խէ կամ ի Հոյ, զի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեաց ոչինչ փոյթ է արարած»³⁶⁴:

Ներսէս կրօնավորը հայրապետական պատվերով 1471 թ. ընդօրինակված Մաշտոցի մեջ, որը գրչագրել էր ամենայն զգուշությամբ, գրում է. «Եւ խոշորութեան եւ փրծուն գրիս անմեղադիր լերութ»³⁶⁵: Դանիել քահանան ընթերցողին խնդրում է. «խոշորութեան եւ սղալանաց գրիս անմեղադիր լերութ, զի կար մեր այս է, եւ Տեառն փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (ՄՄ 4923, 1403 թ.)³⁶⁶:

Գրչության և մանրանկարչության հմուտ վարպետ Թումա Մինասենցը խնդրում է անմեղադիր լինել «խոշոր եւ անյարմար գրոյս եւ անարհեստ ծաղկիս» (ՄՄ 6324, 1428 թ.)³⁶⁷: Մեկ այլ գրչագրում էլ նա խնդրում է. «Բայց անարհեստ ծաղկիս եւ անգուն դեղիս աղաչեմ չլինել մեղադիր, զի կար իմ եւ իմաստք այսչափ էր» (ՄՄ 5515, 1441 թ.)³⁶⁸:

ԳՐԱՆՅՈՒԹ. ԹՈՒՂԹ ԵՎ ՄԱԳԱՂԱԹ ԿՈԿՈՂՆԵՐ: Գրչության արվեստում անչափ կարևորվում է գրանյութը: Հայերեն ձեռագրերը, ընդհուպ մինչև X դար, գրված են մագաղաթի վրա³⁶⁹: Այնուհետ թղթի պատրաստումը և ձեռքբերումը ավելի մատչելի է դառնում, ուստի շատ հաճախ մագաղաթին փոխարինելու է գալիս թուղթը: Աղթամարից մեզ հասած ձեռագրերի

³⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. 10451, 323ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տասն Արծրունեաց, էջ 308:

³⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. 5702, 242ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 311:

³⁶⁶ ՄՄ, ձեռ. 4923, 262ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 41:

³⁶⁷ ՄՄ, ձեռ. 6324, 302աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377:

³⁶⁸ ՄՄ, ձեռ. 5515, 219բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 525:

³⁶⁹ Մեզ հայտնի հայերեն վաղագույն թղթե ձեռագիրը 981 թվականի Դավիթ քահանայի ձեռագիրն է (ՄՄ, ձեռ. 2679):

գրանյութը հիմնականում թուղթն է, առանձին դեպքերում ենթ հանդիպում մագաղաթ, օրինակ՝ Հայրապետ արեղայի գրած Շարակնոցը, XV դար (Անթիլիաս 144), Հովհաննես գրչի Շարակնոցը, 1484 թ. (ՄՄ 1585), Հովսեփ գրչի 1503 թ. և 1504 թ. մատյանները (ՄՄ 2033, ՄՄ 10741, իսկ Վնտ. 1365-ը՝ կիսով), Ավետիս գրչի ընդօրինակած և Մեսրոպ ծաղկողի նկարազարդած Ավետարանը՝ XVII դար (ՄՄ 5578): Թումա Մինասենցի Գանձարանը (ՄՄ 5521) գրված է թղթի վրա, սակայն մի քանի թերթեր կրկնագիր մագաղաթ են (նախկին գիրը՝ երկաթագիր):

ձեռագրաստեղծման գործում կարևոր էին նաև թուղթ կամ մագաղաթ կոկողները, թանաք, ներկեր, գրելու գործիքներ պատրաստողները և, ի վերջո, ձեռագիր կազմողը: Նրանք անպայման իրենց գործում պետք է լինեին հմուտ, այլապես ձեռագիրը շուտ կվնասվեր: Ուստի և՛ գրիչները երախտագիտությամբ են հիշում իրենց օգնողներին: Դանիել գրիչն իր գրչագրերում՝ 1307 և 1312 թթ. (ՄՄ 4881, ՄՄ 4687, ՄՄ 4801), հիշում է թուղթ տրամադրողներին՝ իր հոգևոր եղբայրներ Ստեփանոս և Հովհաննես կոոնավորներին³⁷⁰: Կարապետ քահանան 1357 թ. Ավետարանում (ՄՄ 5332) հիշում է «զԱբդըլմսելս սարկաւագ, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս»³⁷¹:

Ջաքարիա Աղթամարցի գրիչն իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում երբեմն նշում է եղբորը՝ Հովհաննեսին, որը թուղթ էր կոկում. «զՅովաննէս, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս» (ՄՄ 4870, ՄՄ 5510, ՄՄ 4941)³⁷²: Հովհաննեսը թուղթ էր կոկում նաև իրենց մյուս եղբոր՝ Կարապետ քահանայի ձեռագրերի համար: Դրանց թվում է 1389 թվականին պատրաստված Ճաշոցը. «զՅովհաննէս՝ որ աշխատեցաւ ի

³⁷⁰ Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 118, 220, 221:

³⁷¹ ՄՄ, ձեռ. 5332, 274ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 425:

³⁷² ՄՄ, ձեռ. 4870, 468բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 554, 584, 624:

կոկել թղթիս» (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Ագուլիսում)³⁷³:

Գրիգոր գրիչը 1355 թ. մատյանում երախտագիտությամբ է հիշում ձեռագրերի համար թուղթ կոկող Տոնապետ պատանյակի անունը (ՄՄ 4915)³⁷⁴: Դանիել քահանայի ձեռագրերի համար թուղթ էր պատրաստում կրտսեր եղբայրը՝ Թուման, որը միաժամանակ ուսանելով գրչության արվեստը՝ դառնում է վաստակաշատ գրիչ³⁷⁵: Ավելի ուշ շրջանի ձեռագրերում Դանիել կրոնավորը հիշում է որդիներին՝ որպես թուղթ մշակողների. «Եւ գորդիքս մեր զՍտեփանոս կրանաւոր եւ զՈվանէս եւ Զաքարայ, որ աշխատեցան ի կոկել թղթիս» (ՄՄ 5515)³⁷⁶:

Գրիգոր քահանայի ընդօրինակած ձեռագրերից շատերի համար (ՄՄ 7846, ՄՄ 7632, ՄՄ 2788, ՄՄ 9274) թուղթը կոկել և նյութը մասամբ ընդօրինակել էր որդին՝ Թումա քահանան, որը հմտացել էր նաև գրչության արվեստի մեջ³⁷⁷: 1452 թ. Ավետարանի հիշատակարանում Գրիգոր քահանան գրում է. «զԹումէն, որ գթուղթն երեր»³⁷⁸:

Գրիչ և մանրանկարիչ Թումա Մինասենցի աշակերտները՝ Ներսեսը և Հայրապետը, սկզբնապես իրենց ուսուցչին օգնել են ձեռագրերի թղթերը մշակելով, իսկ հետագայում դարձել են վաստակաշատ գրիչներ: Վարդապետը նրանց սիրով է հիշում. «...նորաբողբոջ քրտերորդոյն իմոյ Հայրապետ կրանաւորի, որ աւգնական եւ ձեռնտու եղել լսմա՝ կոկելով գնիւթ թղթիս» (ՄՄ 6324), «...զՆերսէս սարկաւագն զսիրասնունդ աշակերտն իմ,

³⁷³ Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 24, «Արաբատ», 1911 թ., էջ 759–765:

³⁷⁴ ՄՄ, ձեռ. 4915, 287ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 414:

³⁷⁵ ՄՄ, ձեռ. 4923, 261բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 40:

³⁷⁶ ՄՄ, ձեռ. 5515, 283ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ էջ 524:

³⁷⁷ ՄՄ, ձեռ. 7846, 338ա: ՄՄ, ձեռ. 7632, 319ա: ՄՄ, ձեռ. 2788, 375բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 162, 184, 199:

³⁷⁸ ՄՄ, ձեռ. 4830, 315ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 21:

որ աւգնական եղել ինձ կոկելով զնիւթ սորա» (ՄՄ 5521)³⁷⁹:

Թումա Մինասենցի և Հայրապետ արեղայի գաղափարած 1444 թ. Ավետարանի համար թուղթ էր կոկել Նասրադին սարկավագը³⁸⁰: Ներսես գրիչը 1460 թ. ձեռագրում (ՄՄ 5544) որպես թուղթ կոկող հիշում է իր ազգականին՝ Էզդանբախշ սարկավագին³⁸¹: Մատթեոս արեղայի 1496 թ. Ավետարանի (ՄՄ 10956) համար թուղթ էր կոկել գրչի աշակերտը՝ Մկրտիչ կրոնավորը. «Էւ գաշակերտն մեր՝ զՄկրտիչ կրօնաւորն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս»³⁸²:

ԳԱՂԱՓԱՐ ՕՐԻՆԱԿ: Ձեռագիրը գրելիս կարևորվել է նաև անսխալ և արժեքավոր գաղափար օրինակ ունենալը: Հաճախ գրիչները վանքից վանք էին գնում՝ լավագույն օրինակի հետքերով: Աղթամարյան գրիչները գրեթե իրենց բոլոր գրչագրերում նշում են, որ գրել են ընտիր օրինակներից: Դանիել կրոնավորը 1309 թ. ընդօրինակում է Պողոս առաքյալի թղթերը «ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ»³⁸³: Նույն գրիչը 1312 թ. Աղթամարի վանքի համար ընդօրինակված Ճաշոցում նշում է, որ Աստվածային օժանդակությամբ, մեծ աշխատությամբ նա գրել է Ճաշոց ստոյգ և ընտիր օրինակից (ՄՄ 4687)³⁸⁴:

Եթե գաղափար օրինակում թերթերը պակաս էին, ապա գրիչներն այդ մասին անպայման նշում էին թողնում լուսան-

³⁷⁹ ՄՄ, ձեռ. 6324, 302ա: ՄՄ, ձեռ. 5521, 435ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377, 584 և այլուր:

³⁸⁰ «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զՆասրադին սարկավագն, որ աւգնական եւ ձեռնտու եղել մեզ կոկելով զնիւթ սորա»: ՄՄ, ձեռ. 4829, 297բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 566:

³⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 5544, 319ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 142:

³⁸² ՄՄ, ձեռ. 10956, 320բ:

³⁸³ Ձեռագիրը կորած է. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, թիւ 3, էջ 8:

³⁸⁴ ՄՄ, ձեռ. 4687, 586բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 218:

ցային հատվածներում: «Պակաս է պատմութիւնս, յորժամ գտանես, գրես եւ զիս յիշես»,– գրում է Գրիգոր գրիչը և ազատ էջեր թողնում³⁸⁵: Հետագայում բնագիրը լրացրել է մեկ այլ գրիչ:

1399 թ. Զաքարիա կրոնավորը նշում է, որ Ավետարանը (ՄՄ 5510) «Բազում աշխատանաւք գրեցի, անարժան ձեռաւք իմովք, ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ, կենաւք տառապանաւք եւ բազում պանդխտութեամբ»³⁸⁶: Այս ձևը կաղապարային է, որը մեկ կամ երկու բառի տարբերությամբ հանդիպում ենք ինչպես տարբեր գրչության կենտրոններում ընդօրինակված գրչագրերում, այնպես էլ աղթամարյան ձեռագրերում, օրինակ՝ «Բազում աշխատանաւք գրեցի անարժան ձեռաւք իմովք ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ, կենաւք տառապանաւք եւ բազում պանդխտութեամբ, ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս...» (Դանիել քահանա, Ավետարան, 1441 թ.)³⁸⁷ և այլն³⁸⁸:

Թումա քահանան 1499 թ. ընդօրինակում է մի Մաշտոց ստույգ և ընտիր օրինակից, որ «սրբագրեաց եւ փարթամացոց հեռետորն Գրիգոր վարդապետն քաջն եւ արին» (ՄՄ 6326)³⁸⁹:

³⁸⁵ ՄՄ, ձեռ. 5600, 165ա:

³⁸⁶ ՄՄ, ձեռ. 5510, 272ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 624:

³⁸⁷ ՄՄ, ձեռ. 5515, 282բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524:

³⁸⁸ «Գծագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ, կենօք, տառապանօք, ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակի...» (Գրիգոր քահանա, Ավետարան, 1454 թ.: ՄՄ, ձեռ. 9274, 317բ), «Բազում աշխատանաւք գծագրեցի զսա ի ստոյգ եւ ընդիր արիւնակէ, կենաւք, տառապանաւք եւ բազում տրտմութեամբ, ի դառն եւ ի վրշտալից ժամանակիս...» (Ներսէս գրիչ, Ավետարան, 1458 թ.: ՄՄ, ձեռ. 3848, 266բ), «Բազում աշխատանաւք գծագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ, կենօք, տառապանօք եւ բազում տրտմութեամբ, ի դառն եւ ի վրշտալից ժամանակիս...» (Թումա քահանա, Ավետարան, 1491 թ.: ՄՄ, ձեռ. 8888, 334ա), «Բազում աշխատանաւք գծագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր արիւնակէ, կենաւք, տառապանաւք, ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս...» (Մատթեոս աբեղա, Ավետարան, 1496 թ.: ՄՄ, ձեռ. 10956, 320ա):

³⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 6326, 406ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 284–285:

Թումա Միսնասենցի գրչագրերը համարվել են լավագույն և մշակված օրինակներ: Նրա 1445 թ. Գանձարանից (ՄՄ 5521)՝ որպես ընտիր օրինակից, հետագայում կատարվել են ընդօրինակություններ, որոնցից են 1492 թ. Գանձարանը (ՄՄ 4782), Հակոբ կրոնավորի Գանձարանը (ՄՄ 430): 1503 թ. Հովսեփ գրիչը Մանրուսմունք ընդօրինակելիս (ՄՄ 2033) կարևորել է Թումա Միսնասենցի և Սսի օրինակները³⁹⁰:

Աղթամարի ձեռագրատանը պահվող լավագույն ձեռագրերից ընդօրինակություններ կատարելու համար այստեղ են այցելել գրիչներ այլ վայրերից: Կիրակոս Ջոշկանցը 1467 թ. Ճառընտիր ընդօրինակելու համար գալիս է Աղթամար (ձեռագիրը կորած է, պահվել է Բաղեշում)³⁹¹:

XIX դարի կեսերին Մխիթարյան հայրերից Ներսես վարդապետ Սարգիսյանը Աղթամարում, նաև Լիմում, Կտուցում և Վարազավանքում և այլ վանքերում, կատարում է Մխիթարյան միաբանության համար անհրաժեշտ ձեռագրերի ընդօրինակություններ (Վնտ. 652, Վնտ. 678)³⁹²:

Գրիչները, իհարկե, գիտեին, որ իրենց ձեռագիրը կարող է գաղափար օրինակ հանդիսանալ այլոց համար: Այսպես, Սիմեոն գրիչը բոլոր նրանց, ովքեր իր գաղափարած մատյանը կընթերցեն, որպես գաղափար օրինակ կօգտագործեն կամ այլ նպատակով կօգտվեն, խնդրում է հիշել իրեն և ստացողին՝ Խաչատուր քահանային. «որք հանդիպիք տեսութեամբ կամ գաղաքար դնելով եւ տարազաւ իւիք ինչ աւգտութիւն աւգտիք

³⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. 2033, 284աբ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 1128:

³⁹¹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 273, էջ 229-230:

³⁹² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վննետիկ, Ը, թիւ 1622, ձեռ. 652, էջ 493-496: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վննետիկ, հ. Բ, թիւ 305, ձեռ. 678, էջ 1161-1174:

ի սմանէ, յիշել սրտի մտաւք ի բաղդատական եւ յերկնաբացիկ աղալթս ձեր...»³⁹³:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ: Գրչության արվեստին զուգահեռ զարգացել է նաև մանրանկարչության արվեստը: Աղթամարյան ձեռագրերն աչքի են ընկնում հարուստ մանրանկարչությամբ: Երբեմն ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը նույն անձն են, երբեմն՝ տարբեր: Կարապետ կրոնավորի գրչագրերը ծաղկել է իր աշակերտը՝ Զաքարիա Աղթամարցին (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, Չեստեր Բիթի 555):

Զաքարիա Աղթամարցին ծաղկել է նաև իր եղբոր՝ Կարապետ քահանայի գրչագրերը (ՄՄ 4923 և այլն), Գրիգոր գրչի 1355 թ. Ավետարանը (ՄՄ 4915): Դանիել քահանայի 1441 թ. Ավետարանի (ՄՄ 5515) ծաղկողը Թումա Մինասենցն է, թեև գրիչն ինքը հմուտ ծաղկող է եղել: Հայրապետ աբեղայի գրչագրերը նկարազարդել է զարմիկը և աշակերտը՝ Կարապետ Աղթամարցին (ՄՄ 7585, ՄՄ 4201 և այլն): Մատթեոս աբեղայի գաղափարած մատյանները ծաղկել է Հովսեփ գրիչ-ծաղկողը (ՄՄ 158, ՄՄ 3534, ՄՄ 10956):

Աղթամարի հիմնական ծաղկողներն են եղել հայտնի գրիչներ Զաքարիա Աղթամարցին (XIV դար), Դանիել քահանան, Թումա Մինասենցը (XV դարի առաջին կես), Գրիգոր քահանան, Ներսես եպիսկոպոսը, Կարապետ քահանան (XV դարի երկրորդ կես), Հովսեփ կրոնավորը (XV-XVI դդ.): Աղթամարյան գրչագրեր են նկարազարդել նաև Մինաս ծաղկողը, Պարսամ ծաղկողը (XV դար):

Հաճախ իրենց հիշատակարաններում բազմաթիվ անձանց անուններ նշած գրիչները լռում են ծաղկողի մասին, ինչը երբեմն թույլ է տալիս ենթադրել, որ գրիչը և ծաղկողը նույն

³⁹³ ՄՄ, ձեռ. 208, 222աբ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 929-932:

անձն են: Օրինակ, Հովսեփ Աղթամարցին իր գրած և ծաղկած Շարակնոցներից մեկում (Վնտ. 770), չի մանրամասնում, որ ծաղկողը ինքն է, սակայն համադրությունը նրա ծաղկած մյուս Շարակնոցների հետ, հավաստում է այս մասին: Գրիգոր քահանան միշտ չէ իր մատյաններում նշում, որ ծաղկողը ինքն է (օրինակ՝ ՄՄ 4928), սակայն նա ունի պատկերագրության և գունազարդման ուրույն ոճ, և անհնար է նրա մանրանկարները շփոթել մեկ այլ ծաղկողի նկարագարողումների հետ:

Պատկերագրության առումով Աղթամարը գրեթե չի տարբերվում Վասպուրականի մյուս դպրոցներից: Հիմնականում նկարագարված են Ավետարանները: Տերունական պատկերաշարը, որպես կանոն, զբաղեցնում է ձեռագրերի առաջին թերթերը, իսկ դրանց հաջորդում են խորանները: Սակայն կան նաև բացառություններ, երբ տերունի պատկերները տեղ են գտնում բովանդակության մեջ, օրինակ՝ Զաքարիա Աղթամարցու 1355 թ. և 1377 թ. Ավետարաններում (ՄՄ 4915, ՄՄ 6402):

Աղթամարյան մանրանկարներում հիմնական արտահայտչամիջոցը գիծն է, որ կենդանություն է առնում վառ գույների համադրությունից: Մարդկային կերպարները, պատկերված լիճաններ թե կոպիտ, անհամաչափ թե վարժ, շարժուն են և խոսուն, փորձում են դիտողին հաղորդել գործողության ընթացքը՝ մեկնելով ավետարանական դրվագը: Նկարներում ցայտուն արտահայտված են հատկապես խոշոր, արտահայտիչ աչքերը:

Հիմնական գույներն են սևը, կարմիրը, կապույտը, դեղինը, կանաչը՝ իրենց երանգներով: XIV դարի ծաղկողներ Զաքարիա կրոնավորի և Դանիել քահանայի մոտ գերիշխող են այս գույները, սակայն XV դարից սկսած պատկերներն ավելի երփներանգ են դառնում: Հանդիպում ենք անգամ ոսկու գործածության, ինչպես օրինակ, 1458 թ. Ներսես կրոնավորի ընդօրինակած և հավանաբար Մինասի ծաղկած Ավետարանում (ՄՄ

3848): Հետաքրքիր է նաև, որ երբեմն ծաղկողին կարող է բնորոշ լինել հատկապես այս կամ այն երանգը. օրինակ՝ Գրիգոր քահանայի մոտ գործածված են դեղինն ու նարնջագույնը, Պարսամ ծաղկողի մոտ՝ մանուշակագույնը:

Թեմաները հիմնված են Ավետարանի բովանդակության վրա, սակայն երբեմն կրում են պարականոն գրվածքների ազդեցությունը, օրինակ՝ Սուրբ Ծննդյան պատկերում կարող է լինել «Մանկան լոգանք»-ը: Նկատելի է նաև եկեղեցական ավանդության ազդեցությունը, ինչպես օրինակ, Ավետման դրվագում Տիրամոր կողքին երբեմն պատկերվում է սափոր (Աստվածածնի խորհրդանիշներից է), Խաչելության դրվագում՝ Խաչի վրա հավալուսն թռչունը (զոհաբերության խորհրդանիշ):

Աղթամարյան դպրոցում հստակ նկատելի է պատկերագրական երկու ուղղություն: Զաքարիա Աղթամարցին, Դանիել քահանան, Թումա Մինասենցը, այսպես ասած, վաղ շրջանի ներկայացուցիչներն են: Նրանց մանրանկարչական արվեստին բնորոշ են հետևյալ մի շարք առանձնահատուկ գծերը:

Այսպես. Տերունական հիմնական դրվագներից բացի, տեղ են գտել նաև Հիսուսի հրաշագործությունները՝ Կանայի հարսանիքը (Զաքարիա՝ ՄՄ 10829, ՄՄ 5347, Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 4963, ՄՄ 5512, Թումա՝ ՄՄ 6324, ՄՄ 4829), Հացի բազմացումը (Զաքարիա՝ ՄՄ 10829, Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 4963, ՄՄ 5512, Թումա՝ ՄՄ 6324), Անդամալույծի, կույրի, դիվահարի բժշկումները, Այրի կնոջ որդու հարությունը (երեք ծաղկողների գրեթե բոլոր ձեռագրերում) և այլն:

Հանդիպում են նաև այնպիսի թեմաներ, ինչպիսիք են՝ Պետրոսի թերահավատությունը (Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 4963, ՄՄ 5512, Թումա՝ ՄՄ 6324, ՄՄ 4829), Հիսուս պատառը տալիս է Հուդային (Դանիել՝ ՄՄ 5512), Պիղատոսը լվանում է ձեռքերը (Զաքարիա՝ ՄՄ 6402, Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 5512) և այլն:

Զաքարիա Աղթամարցուն բնորոշ են նաև Մանուկների կոտորածը, Պիղատոսի ատյանում և այլ դրվագների պատկերումը:

ձեռագրերում դրվագների ընտրությունը միշտ չէ նույնը, ծաղկողները ազատ են թեմաների ընտրության հարցում: Երբեմն մի դրվագը կարող է նույն ծաղկողի մի ձեռագրում լինել, իսկ մյուսում չլինել: Օրինակ՝ Զաքարիա Աղթամարցու ձեռագրերի մեծ մասում կա «Ննջումը» պատկերը (ՄՄ 4915, ՄՄ 5347, ՄՄ 4923, ՄՄ 5840 և այլն), սակայն որոշ դեպքերում բացակայում է: Որոշ մատյաններում առկա է «Դժոխքի ավերում» թեման (ՄՄ 2843, ՄՄ 5332, ՄՄ 5347, 10522), մյուսներում՝ չկա:

Երբեմն միևնույն դրվագը կարող է պատկերված լինել՝ հիմք ունենալով տարբեր ավանդույթներ: Զաքարիա Աղթամարցու որոշ ձեռագրերում կա Սուրբ Ծննդյան երկու պատկեր՝ Հովիվների այցը և Մոգերի երկրպագությունը (ՄՄ 2843, ՄՄ 5480, ՄՄ 10522), իսկ այլ ձեռագրերում (ՄՄ 4923, ՄՄ 5347) այս երկու դրվագները մեկտեղված են: Թումա Մինասենցի 1428 թ. Ավետարանի (ՄՄ 6324) Ավետման դրվագում Տիրամայրը կանգնած է Գաբրիել հրեշտակապետի առաջ՝ կրակե լեզուների վրա, իսկ 1444 թ. Ավետարանում (ՄՄ 4829) Տիրամայրը պատկերված է նստած՝ իլիկը ձեռքին:

Մեկ էջին կարող են պատկերված լինել երկու կամ ավելի թեմա, օրինակ՝ Իսահակի գոհաբերումը և Ավետում (Զաքարիա՝ ՄՄ 5332, ՄՄ 4923, Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 5512, Թումա՝ ՄՄ 4829), Կույրի, դիվահարի, անդամալույծի բժշկումները, Այրի կնոջ որդու հարությունը (Զաքարիա՝ ՄՄ 10829, ՄՄ 5347, Դանիել՝ ՄՄ 5543, ՄՄ 5512, Թումա՝ ՄՄ 6324, ՄՄ 4829): Այս երեք ծաղկողներին բնորոշ են պատկերների ուղեկցող բացատրական գրությունները: Հետագայում դրանք հազվադեպ են:

Գրիգոր քահանան, կարծես, միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում հին և նոր ուղղությունների միջև: Տերունական պատկեր-

րաշարի թեմաները Գրիգորի ձեռագրերում հիմնականում նույնն են, ընդ որում՝ պատկերաշարում ընդգրկված են Քրիստոսի երկրային կյանքի հիմնական դեպքերը՝ կապված փրկագործության հետ: Բացի այդ՝ Գրիգորն արդեն մեկ էջին պատկերում է մեկ թեմա, և ոչ թե երկու: Սակայն վաղ շրջանի ծաղկողների պես, Գրիգորի մանրանկարները ևս ունեն բացատրական գրություններ, ինչպես նաև որոշ թեմաների պատկերագրության հարցում Գրիգորը հետևել է նախորդներին, օրինակ՝ Թումա Մինասենցի նման Գրիգորը ևս «Վերջին ընթրիք»-ի փոխարեն Քրիստոսին նկարել է Հաղորդություն տալիս (ՄՄ 6324, ՄՄ 4830, ՄՄ 7632 և այլն):

XV դարի երկրորդ կեսից աղթամարյան ծաղկողների պատկերագրության մեջ առկա է փոփոխություն: Ներսես կրոնավորի (ՄՄ 4779), Մուրատ սարկավազի և Կարապետ քահանայի (ՄՄ 5414, ՄՄ 7627, ՄՄ 8928, ՄՄ 2632, ՄՄ 7585 և այլն), Հովսեփ կրոնավորի (ՄՄ 158, ՄՄ 3534) մանրանկարչությունը և՛ թեմաների ընտրության, և՛ ոճի, և՛ գունազարդման հարցերում տարբերվում է նախորդներից:

Ի տարբերություն Զաքարիա Աղթամարցու, Դանիել քահանայի, Թումա Մինասենցի՝ նոր շրջանի ծաղկողների մոտ տերուհի պատկերաշարի թեմաները հստակ ընտրված են: Այսպես է նաև Մինաս և Պարսամ ծաղկողների ձեռագրերում: Հիմնական թեմաներն են՝ Ավետում, Սուրբ Ծնունդ, Ընծայումը տաճարին, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Ոտնվա, Խաչելություն, Դժոխքի ավերում, Ննջում (Թաղում), Հարություն (Յուդաբեր կանայք), Համբարձում, Հոգեգալուստ, Հրեշտակների փողհարումը (Երկրորդ գալուստ), Չորեքկերպյան Աթոռ: Ավետարանական մեկ դրվագը զբաղեցնում է մեկ էջ: Գունային նկարազարդումը բավականին ճոխ է, կերպարներն ընդգծված են նուրբ և համաչափ:

Աղթամարում ձեռագրեր են նկարազարդել նաև Մինաս և Պարսամ ծաղկողները: Մինաս ծաղկողը իր ժամանակի ամենահայտնի մանրանկարիչներից էր: Նա նաև ձեռագրեր էր ծաղկում Վասպուրականի տարբեր գրչության կենտրոններում, ինչպես նաև ուսուցանում էր իր արվեստը: Մինասի սաներից է Կարապետ քահանա Աղթամարցին: Մինաս ծաղկողից հայտնի է Աղթամարում նկարազարդված մեկ Ավետարան (ՄՄ 5519), իսկ մյուսը՝ ենթադրվում է, որովհետև ծաղկողի անունն նշված չէ (ՄՄ 3848): Պարսամ ծաղկողը ևս ձեռագրեր է նկարազարդել տարբեր գրչօջախներում: Աղթամարից հայտնի են նրա նկարազարդած երկու Ավետարանները (ՄՄ 4937, ՄՄ 8888):

Տերունի պատկերաշարից բացի, Ավետարաններում կան նաև ավետարանիչների պատկերներ և այլ նկարազարդումներ, այդ թվում՝ ծաղկողների, ստացողների ինքնանկարներ և այլ իրական մարդկանց պատկերներ:

Հայկական ձեռագրերի պատկերազարդման ընդհանուր ավանդույթի համաձայն՝ յուրաքանչյուր Ավետարանից առաջ տվյալ ավետարանիչի պատկերն է՝ Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս, իսկ Հովհաննեսը, որպես կանոն, իր աշակերտ Պրոխորոնի հետ է: Յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է անվանաթերթով: Անվանաթերթերին պատկերված են կիսախորաններ, լուսանցային հատվածում ամբողջ երկարությամբ լուսանցազարդ է, որի վերևում հիմնականում խաչ է պատկերված լինում:

Յուրաքանչյուր Ավետարանի առաջին տառը պատկերված է խորհրդանիշի տեսքով: Մատթեոսի դեպքում «Գ» տառը հրեշտակագիր է, Մարկոսի դեպքում «Ս» տառը առյուծի տեսքով կենդանագիր է, Ղուկասի դեպքում «Բ» տառը եզան տեսքով կենդանագիր է, Հովհաննեսի դեպքում «Ի» տառը արծվի տեսքով թռչնագիր է: Ավետարանի անվանաթերթի առաջին տողը, որպես կանոն, թռչնագրերով և հանգուցազրերով է գրված:

Աղթամարյան մատյանները բավականին հարուստ են լուսանցագարդերով և զարդագրերով: Էջերի լուսանցային հատվածները զարդարված են բուսական պատկերներով, վարդյակներով, հանդիպում ենք նաև խաչ, տաճար, հուշկապարիկ և այլ պատկերների: Որոշ դեպքերում պատկերված են լինում նաև ավետարանական կերպարներ, իսկ Հայսմավուրքներում և Շարակնոցներում՝ տարբեր սրբերի պատկերներ:

Այսպես օրինակ, Հովսեփ կրոնավորի 1504 թ. Շարակնոցը (ՄՄ 10741) լուսանցային հատվածներում հարուստ է սրբերի պատկերներով: Զարդագրերը հիմնականում հանգուցագրեր են և թռչնագրեր, սակայն պատահում են նաև կենդանագիր, մարդագիր տեսակները: Խորանները և կիսախորանները, լուսանցագարդերը և զարդագրերը հիմնականում պատկերված են կարմիրով՝ վառ կամ մուգ երանգներով, երբեմն կարմիրին միահյուսված են կապույտը, կանաչը կամ դեղինը, երբեմն էլ լուսանցագարդերի ուրվագիծն արված է սևով, սակայն գունազարդված են տարբեր գույներով:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ԽԱԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքը եղել է ոչ միայն գրչության, արվեստի և մանրանկարչության, այլև երաժշտության և խազագրության խոշոր կենտրոն: Այստեղ տարբեր ժամանակներում գործել են հայտնի երաժիշտ-փիլիսոփաներ, որոնց թվում են Զաքարիա կրոնավոր Աղթամարցին (XIV-XV դդ.), Թումա արեղա Մինասենցը, Հայրապետ արեղան (XV դ.), Հովսեփ վարդապետ Աղթամարցին (XV-XVI դդ.), Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցին (XVI դ.), Ներսես երաժիշտ (XVIII դ.) և այլք³⁹⁴: Նրանք մեծ

³⁹⁴ Աղթամարում և այլուր գործունեություն ծավալած երաժիշտ-փիլիսոփաների մասին տե՛ս Ա. Մուշեղեան, Հայ երաժշտական մշակոյթը Վան-Վասպուրականի և մերձակայ շրջանների վանքերում (ԺԴ-ԺԸ դդ.), «Հայկազեան Հայագիտական հանդէս», 39, Բէյրութ, 2019, էջ 103-106:

ավանդ են բերել վանական երաժշտական ուրույն ավանդույթների հաստատման գործում:

Աղթամարի երաժիշտ-փիլիսոփաները եղել են նաև հմուտ խազագետներ և մեծապես նպաստել են խազագրության զարգացմանը: Նրանցից ամենանշանավորը, թերևս, Աղթամարի վանքի միաբան, հայտնի երաժիշտ, «մեծ փիլիսոփայ»³⁹⁵, խազագետ, գրիչ և պատմիչ Թումա արեղա Մինասենցն է (XV դ.):

Մինչև այս ժամանակաշրջանն արդեն ձևավորվել էին հայկական երգարվեստի ու խազագրության երկու խոշոր՝ կիլիկյան և հայաստանյան դպրոցները, և անվանի վարդապետներ Թովմա Մեծոփեցին և Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցին, ինչպես նաև նրանց հետևորդներն աշխատում էին միաձուլել կիլիկյան և հայաստանյան խազագրական ավանդույթները, ինչպես նկատում է Ն. Թահմիզյանը³⁹⁶: Ահա այս գործում իր անուրանալի դերն ունի Թումա Մինասենցը, որի գաղափարած Աւետարանները, Գանձարանը, Մանրուսումը, Մաշտոցը, Նարեկը և այլ մատյաններ, դիտվել են որպես «ուրույն հայաստանյան խմբագրություններ»³⁹⁷:

Թուման ընդօրինակել է Գանձարանի մի ընտիր օրինակ, որը բովանդակում է 123 գանձ, մեղեդի և տաղ. «զ Գանձարանս զայս, որ ունի հաւաքեալ ի ծոց իւր Ճ եւ ԻԳ (123) գանձ՝ մեղեդովք եւ տաղիւք բազմաւք»³⁹⁸: Նա իր Գանձարան ժողովածուն կանոնակարգել է Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Գանձարանի նմանողությամբ, այսինքն՝ ըստ միևնույն տոնին նվիրված գանձ-տաղ-մեղեդի-հորդորակ շարքերի: Թուման նշում է, այդ քաղցրաբարբառ հոգևոր երգերը հեղինակել են «սուրբն Գրի-

³⁹⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 336:

³⁹⁶ Ն. Թահմիզյան, Արդի խազաբանություն, Փասադենա, 2003, էջ 63:

³⁹⁷ Նույն տեղում:

³⁹⁸ ՄՄ, ձեռ. 5521, 434բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 583:

գոր Նարեկացին, եւ տէր Ներսէս Կրդայեցին, տէր Մխիթար Այրիվանեցին, եւ Խաչատուր Կեչառեցին, տէր Մկրտիչ տեսուչ բարին, եւ Մաթէոս Գանձասարեցին, եւ այլք բազումք»³⁹⁹:

Մեծապէս կարևորելով Գրիգոր Խլաթեցու դերը գանձա-րանային մշակույթի զարգացման գործում՝ Մինասենցը նշում է, որ Խլաթեցին հանճարեղ էր, բանիմաց և խելացի, մեծ աշխատությամբ մեկտեղել է նախորդների հեղինակած գանձերն ու տաղերը, սրբագրել, մշակել անհարթ վանկերը և ինքը հավելել բազմաթիվ քաղցրեղանակ գանձեր և տաղեր. «Սորա առեալ զառաջնոց երգեալ Գանձարանսն եւ յամենեցունցն զհամեղաբանսն եւ զքաղցրեղանական հաւաքեալ՝ սրբագրեաց մեծաւ աշխատութեամբ եւ ի յոտն եհան: Թէ պակաս բան կայր ի վանկսն՝ յաւելցոյց յինքենէ, եւ թէ աւելի բան կայր, որ հատակոտոր բերէր ի վանկսն՝ քերեալ ի բաց եհան: Եւ յաւել յինքենէ բազում գանձս եւ տաղս համեղաբանս եւ քաղցրեղանակս տէրունական տաւնից եւ ամենայն սրբոց...»⁴⁰⁰:

Հիշատակարանային այս հատվածից երևում է, որ Թումա Մինասենցն իր ձեռքի տակ ունեցել է Գանձարանների լավագույն օրինակներ, այդ թվում՝ Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Գանձարանը: Հետագա գրիչ-խազագետները Մինասենցի ընդօրինակած Գանձարանը համարել են ընտրագույն օրինակ. դրանից են ընդօրինակվել Հակոբ կրոնավորի Գանձարանը, XV դար (ՄՄ 430), գրչի անունն անհայտ մեկ այլ Գանձարան, 1492 թ. (ՄՄ 4782) և այլն:

Գանձարանային միավորների քննությունը մեզ թույլ տվեց բացահայտել, որ Թումա Մինասենցը եղել է նաև հայտնի տաղերգու և իր գրչագրած Գանձարանում ներառել է նաև իր հեղինակած հոգևոր երգերը: Դրանք են՝

³⁹⁹ ՄՄ, ձեռ. 5521, 433բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 582-583:

⁴⁰⁰ ՄՄ, ձեռ. 5521, 433բ-434ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 583:

Սուրբ Ծննդեան մեղեդի՝ «Աղամայ փրւաւ մեծ աւերիս, / յորժամ ծընաւ կոյսն Մարիամ զիւր անդանիկ զՈրդին»,

Հովնան մարգարեին նվիրված հորդորակ՝ «Հրամանն Տեառն եհաս առ մարգարէն Յունան...»,

Սուրբ Խաչի երևման տաղ՝ «Արհնեալ ես փայտ սուրբ Քրիստոսի, այնմ որ Կուսին ծընաւ Որդի...»,

Սուրբ Առաքյալների տաղ՝ «Յիսուս Քրիստոս Հաւր Միա՝ ծինն իջեալ յերկնից յերկիր ստորին...»,

Հասարակ օրերի գիշերապաշտամունքի տաղ՝ «Արարչակից Հաւր անեղին եւ փառակից Հոգոյ Նորին...»⁴⁰¹:

Թումա Մինասենցի Գանձարանում 1602 թ. Ներսես անվամբ գրիչը հավելել է Հովհաննես վարդապետ Բրգութենցի հեղինակած գանձերն ու տաղերը՝ նվիրված Ապարանից Սուրբ Նշանին և Աղթամարի Սուրբ Խաչին⁴⁰²:

Թումայի ընդօրինակած և խմբագրած Մանրուսմունքը Սսցի կամ Խլկցի օրինակի⁴⁰³ նման կարևորվել է հետագա ընդօրինակողների կողմից: Հայտնի գրիչ, մանրանկարիչ և խազագետ Հովսեփ Աղթամարցին, Մանրուսմունք գաղափարելիս (ՄՄ 2033) իր առջև ունեցել է և՛ Թումա Մինասենցի օրինակը՝ որպես հայաստանյան խմբագրություն, և՛ Սսինը (Խլկցի)՝ որպես կիլիկյան խմբագրություն: Հովսեփ Աղթամարցին օրինակել է նաև երեք Շարակնոց (ՄՄ 10741, Վնտ. 770, Վնտ. 1365), որոնք բոլորն էլ աչքի են ընկնում հմուտ խազագրությամբ և մեծ արժեք են ներկայացնում:

Աղթամարի այլ գրիչներ ևս հայտնի խազագետներ են եղել, որ ընդօրինակել և խմբագրել են բազմաթիվ երաժշտա-

⁴⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 5521, 27աբ, 76աբ, 316աբ, 341ա, 374ա:

⁴⁰² ՄՄ, ձեռ. 5521, 423-431ա:

⁴⁰³ Խլկցի կամ Սսցի է կոչվել XIII դարի Կիլիկյան Հայաստանի երաժշտագետ և խազագետ Գրիգոր Խուլ վարժապետի Շարակնոցը:

ծիսական մատյաններ: Խազագետ է եղել Թումա Մինասենցի քրոջ որդին և աշակերտը՝ Հայրապետ աբեղան, որից պահպանվել է մեկ Շարակնոց (Անթիլիաս 144): Աղթամարից մեզ հայտնի երաժշտածիսական մատյաններից են՝ Սարգիս գրչի Շարակնոցը, 1484 թ. (ՄՄ 1585), Հովհաննես աբեղայի Շարակնոցը, 1485 թ. (այժմ կորած)⁴⁰⁴, Թումա կրոնավորի Մանրումունքը, 1430 թ. (ՄՄ 11342), Մատթեոս աբեղայի Մանրումունքը, 1491 թ. (ՄՄ 4782), Մկրտիչ գրչի Գանձարանը, 1466 թ. (ՄՄ 5376), Թումայ քահանայի Գանձարանը, 1484 թ. (ՄՄ 4767), ինչպես նաև Հովսեփ Աղթամարցու ձեռագրերը:

Գրիգորիս Աղթամարցին հեղինակել է բազմաթիվ տաղեր, որոնք նվիրված են Քրիստոսին, Աստվածածնին, Եկեղեցուն, սրբերին («Առ Յիսուս Փրկիչ», «Դու ես յԱդինայ դրախտէն», «Արեգակն արդարութեան», «Գանգատ առնեմ սիրով Քեզ», «Գովեմ զքեզ մաքուր հրեշտակ», «Առ սուրբ Անտոն Թերայեցի» և այլն): Աստվածածնին նվիրված տաղերից են «Անեղին տաճար», «Արքային փակեալ պարտէզ», «Տապանակ կազմեալ անփուտ», «Արեգակնափայլ գեղով»⁴⁰⁵: Գրիգորիսը ուսանել էր Արճեշի Ուռնկարի Սուրբ Նշան վանքում, որին ձոնել է գանձ, մեղեդի և հորդորակ: Նա չափածո շարադրել է սրբուհի Մարինոսի վարքը, Աստվածատուր Խաթայեցու վկայաբանությունը, խմբագրել է «Աղէքսանդրի պատմություն»-ը և «Պղնձե քաղաքի պատմություն»-ը: Յուրօրինակ արժեք են ներկայացնում այլաբանական տաղերը («Գարուն է բացվեր», «Յամէն առաւօտ եւ լոյս», «Յետ գնալոյ վարդին» և այլն)⁴⁰⁶:

⁴⁰⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 334-335:

⁴⁰⁵ Տե՛ս Ա. Մուշեղեան, Հայ երաժշտական մշակույթը Վան-Վասպուրականի և մերձակայ շրջանների վանքերում (ԺԴ-ԺԸ դդ.), էջ 109-110:

⁴⁰⁶ Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործությունների բնագրերը տե՛ս Հ. Ն. վ. Ակինեան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարի, նաև՝ Մ. Ավդալբեգյան, Գրիգորիս Աղթամարցի, Երևան, 1963:

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐ: Երբեմն գրիչներն իրենք էին կազմում իրենց գրչագրերը, երբեմն էլ վստահում որևէ հմուտ վարպետի: Զաքարիա Աղթամարցին 1377 թ. ծաղկում և կազմում է Ավագ գրչի սկսած և անժամանակ մահվան պատճառով կիսատ մնացած ձեռագիրը (ՄՄ 6402)⁴⁰⁷: Զաքարիան 1390 թ. իր մեկ այլ գրչագրում հիշում է թուղթ կոկողին, ինչպես նաև կազմողին. «զՍարգիս քահանայն, որ կապելոյն աւգնեաց եւ աշխատեցաւ...» (ՄՄ 4941)⁴⁰⁸: Դանիել քահանան 1436 թ. գրում, ծաղկում և կազմում է Ավետարան (ՄՄ 5543)⁴⁰⁹:

Հայրապետ գրիչը 1471 թ. Մաշտոցում, ի շարս այլ անձանց, նշում է նաև հյուսն Թումային և Ավետիսին, որոնք օգնել էին ձեռագիրը կազմելու, հարդարելու աշխատանքում. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զխոսն Թումէն՝ զՔուրդամիրի որդին, եւ զԱւետիսն, որ վասն գրոց կողիցն կու աշխատին եւ զուգեն, ընդ Յովսէփայ աստուածահաւրն դասակից արասցէ եւ մասնակից Քրիստոս Աստուածն մեր զնոսա հանդերձ ծնաւդաւքն իւրեանց. ամէն»⁴¹⁰:

ՄԻՋՆՈՐԴՆԵՐ: Քանի որ Աղթամարն ուներ գրչության կենտրոնի մեծ համբավ, ապա շատերն էին փափագում ստանալ այստեղ պատրաստված ձեռագիր՝ հաճախ դիմելով միջնորդների օգնությանը: Ուստի՝ հիշատակարաններում հաճախ ենք հանդիպում երախտագիտական արտահայտություններ գրչի և ստացողի փոխհարաբերությունները կարգավորող,

⁴⁰⁷ ՄՄ, ձեռ. 6402, 347ա–8ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 522:

⁴⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 4941, 283ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 584:

⁴⁰⁹ «Եւ եմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան եւ բազում մեղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր Հոգին, բազում աշխատանաւք գրեցի, ծաղկեցի եւ կազմեցի անարժան ձեռաւք իմովք, ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ...»: ՄՄ, ձեռ. 5543, 290բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 463:

⁴¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 4775, 360բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 313:

երկուսին էլ աջակցող և ձեռագրաստեղծման գործին նպաստող միջնորդների մասին⁴¹¹: Ստանալով բաղձալի ձեռագիրը՝ պատվիրատուն այն կա՛մ պահել է իրեն, կա՛մ նվիրաբերել որևէ եկեղեցու՝ բարի հիշատակ թողնելով:

Դանիել կրոնավորը Մխիթար կրոնավորի պատվերով 1307 թ. ընդօրինակված գրչագրում (ՄՄ 4881) երախտագիտությամբ է հիշում «զծերունի հոգեւոր հայրն մեր՝ զՍտեփանոս սրբասնեալ կրանաւորն, որ առիթ եւ միջնորդ եղեւ այսմ գործոյ»⁴¹², իսկ 1312 թ. Գրիգոր միայնակյացի համար նախատեսված Մաշտոցում (ՄՄ 4801) հիշում է միջնորդ Թովմա կրոնավորին. «որ եղեւ միջնորդ այսմ գրոց»⁴¹³:

Կարապետ կրոնավորը 1333 թ. գրչագրում (ՄՄ 4674) նշում է «զսրբասէր կրանաւորի Ստեփանոսի, որ եղեւ միջնորդ այսմ բարի գործոյ»⁴¹⁴: Զաքարիա կրոնավորը 1385 թ. իր ընդօրինակած Ճաշոցի (ՄՄ 4870) հիշատակարանում երախտիքով է հիշում տանուտեր Կիրակոսին և տեր Խաչիկին, որոնց միջնորդությամբ Թումա եպիսկոպոսը պատվիրեց ձեռագիրը, իսկ այնուհետ նվեր թողեց Աղթամարի վանքին⁴¹⁵: Կարապետ քահանան 1378 թ. ընդօրինակած «Նարեկ» աղոթագրքի հիշատակարանում երախտիքով է հիշում Կարապետ կրոնավորին, որ «միջնորդ եղեւ այսմ բարի գործոյ»⁴¹⁶:

Դանիել քահանան 1441 թ. Մկրտիչի համար ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գրում է. «զՅովանէս միջնորդ սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք» (ՄՄ 5515)⁴¹⁷: Գրիգոր և Թումա

⁴¹¹ Կ. Մաթևոսյան, Գրչի եւ ստացողի միջնորդը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1990, թիվ 4, էջ 121-131:

⁴¹² ՄՄ, ձեռ. 4881, 274ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 119:

⁴¹³ ՄՄ, ձեռ. 4801, 257բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 221:

⁴¹⁴ ՄՄ, ձեռ. 4674, 512ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 260:

⁴¹⁵ ՄՄ, ձեռ. 4870, 474բ-5ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 554:

⁴¹⁶ ՄՄ, ձեռ. 5558, 317բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 527:

⁴¹⁷ ՄՄ, ձեռ. 5515, 184ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 525:

քահանաների՝ 1463 թ. Մարտիրոսի պատվերով ընդօրինակված Մաշտոցի համար միջնորդ է եղել «պատուական, ընտրեալ և հեզահոգի» քահանա Առաքել Աղթամարցին (ՄՄ 2788)⁴¹⁸: Ներսես գրչի 1461 թ. ձեռագրի համար միջնորդ է եղել Խաչատուրը (ձեռագիրը կորած է)⁴¹⁹:

Թումա քահանան 1476 թ. Ծերենց Սաղադեի պատվերով գրում է ձեռագիր և հիշատակում միջնորդին՝ տեր Հովսեփ Շիրինենցին (ՄՄ 5333)⁴²⁰: Հակոբ կրոնավորի 1458 թ. Մաշտոցի համար միջնորդներն են Սարգիսն ու նրա հայր Ստեփանոս քահանան (ՄՄ 959)⁴²¹: Նույն գրչի 1460 թ. Ավետարանը (ՄՄ 7627) բարեպաշտ կին Խոնձան պատվիրել էր միջնորդությամբ Կիրակոս վարդապետի⁴²²: 1470 թ. Զուլալ խաթունի համար գրված Ավետարանում (ՄՄ 4970) Գրիգոր գրիչը խնդրում է հիշել. «զՅովանէս կրանաւորն եւ զԳրիգորն, որ միջնորդ եւ յորդորիչ եղեն սուրբ Աւետարանիս»⁴²³: Օրինակները շատ են:

ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒ-ՍՏԱՑՈՂՆԵՐ: Աղթամարի գրչության կենտրոնը հատկապես XIV-XV դդ. մեծ հռչակ է վայելել: Այստեղ ձեռագրեր են պատվիրել ոչ միայն տեղում կամ մոտակա գավառներում, այլև հեռավոր բնակավայրերում ապրողները: Ընդ որում՝ պատվիրատուները սոցիալական տարբեր խավերի, տարբեր զբաղմունքներ ունեցող անձինք են՝ հոգևորականներ, անգամ Աղթամարի կաթողիկոսներ, տանուտերեր, արհեստավորներ և այլ բարեպաշտ այրեր ու կանայք:

Զանազան են նաև ձեռագիր պատվիրելու նրանց նպա-

⁴¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 2788, 375ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, էջ 591:

⁴¹⁹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 184, էջ 435-438:

⁴²⁰ ՄՄ, ձեռ. 5333, 333աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 407:

⁴²¹ ՄՄ, ձեռ. 959, 307բ-8ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 101:

⁴²² ՄՄ, ձեռ. 7627, 335ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 144:

⁴²³ ՄՄ, ձեռ. 4970, 317բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 305:

տակները: Ձեռագրերի մի զգալի մաս պատվիրատուների կողմից նվիրվել է տարբեր եկեղեցիների և վանքերի՝ որպես «անջնջելի» հիշատակ, մի մասն էլ իրենց անձնական վայելման համար է գրվել: Ըստ այդմ, ձեռագրի պատվիրատուն և ստացողը կարող են տարբեր անձինք լինել: Երբեմն պատվիրատուները ձեռագիրը որևէ վանքի ընծայելիս խնդրում են Սուրբ Պատարագի ժամանակ հիշել իրենց:

Զաքարիա Ա-ի պատվերով Դանիել գրիչը 1303 թ. ընդօրինակում է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»-ը (ՄՄ 10451) Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի համար, իսկ 1306 թ. Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց»-ը՝ Լիմ անապատի համար (ձեռագիրը կորած է): Երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում էլ գրիչը չի զլանում գովասանքի խոսքեր շռայլել սիրելի կաթողիկոսի վերաբերյալ. «...աստուածապատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետիս Հայոց տեառն Զաքարիայի, որ է յոյժ բարի, եւ առատամիտ, եւ աղքատասէր, եւ աստուածային ձրիւք բարգաւաճեալ...»⁴²⁴:

Նշյալ ձեռագրերից երկրորդի հիշատակարանում գրիչն անթաքույց սիրով և մեծ հիացմունքով է թվարկում Զաքարիա կաթողիկոսի շնորհներն ու արժանիքները. «զգեղեցկութիւն հոգենորոգ հարստութեան տեառն Զաքարիայի, զարի եւ զքաջ հովուապետիս բարեձեռութիւնն ո՞ր պատմեսցէ, զբանս բարիս եւ զամենունակ առատականս, զսիրտ սուրբ եւ զհոգին խոնարհ, զաղքատասէրն եւ զդարմանիչն կարօտելոց, զիմաստունն եւ զհանձարեղն, զտեսիլն բարեձեւ եւ զպատկերն գեղեցկայարմար»⁴²⁵:

⁴²⁴ ՄՄ, ձեռ. 10451, 322բ: Դ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 108: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 37, 100:

⁴²⁵ Դ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 109: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 100:

Կարապետ կրոնավորի 1333 թ. գրչագրի (ՄՄ 4674) պատվիրատու տանուտեր Հակոբն այն նվիրում է Վանի Սուրբ Սահակ եկեղեցուն՝ «այր ոմն բարի շառաիղ, եւ ընտրեալն ի տանուտերանց, եւ աստուածասէրն ի քրիստոնէից, որոյ անուն՝ Յակովբ ճանաչի»⁴²⁶: Կարապետ գրչի 1378 թ. «Նարեկ» աղոթագրքի պատվիրատուն Թումա կրոնավորն է, որ ձեռագիրը ստացել էր իր ընթերցման համար (ՄՄ 5558)⁴²⁷:

Զաքարիա Աղթամարցու 1390 թ. ընդօրինակած և ծաղկած Ավետարանը (ՄՄ 4941) պատվիրատու պարոն Թադաչարը ընծայում է Մոկաց Սարի Սուրբ Գևորգ վանքին⁴²⁸, 1393 թ. Ավետարանը (ՄՄ 4908) պատվիրատու Թադեոս կրոնավորը նվիրում է Խառաբաստավանքին և խնդրում տարին երեք անգամ՝ Սուրբ Ծննդյան, Սուրբ Հարության և սուրբ Աստվածածնի Վերափոխման տոներին, Պատարագի ժամանակ հիշել իրեն⁴²⁹: Նույն գրչի 1399 թ. Ավետարանը (ՄՄ 5510) պատվիրատու Դանիելն ընծայում է Ոստան քաղաքի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցուն⁴³⁰: 1392 թ. Կարապետ քահանայի ընդօրինակած և Զաքարիա Աղթամարցու ծաղկած Ավետարանը պատվիրատու Թադեոս կրոնավորը հանձնում է Լիմ անապատին⁴³¹:

Դանիել քահանայի 1404 թ. Մաշտոցը (ՄՄ 4787) Կիրակոս քահանան նվիրում է Գանձակի եկեղեցուն (Ռշտունիքում)⁴³²:

⁴²⁶ ՄՄ, ձեռ. 4674, 511ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 259:

⁴²⁷ «Արդ, ցանկացող եղեալ այսմ Աստուծային եւ սուրբ կտակիս սրբասնունդ եւ պատուական կրանաւորն Թումայ եւ ետ գրել զՍուրբ Գիրքս զայս ի հալալ արդեանց իւրոց, յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնաւդաց...»: ՄՄ, ձեռ. 5558, 317ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 527:

⁴²⁸ ՄՄ, ձեռ. 4941, 279աբ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 583-584:

⁴²⁹ ՄՄ, ձեռ. 4908, 88ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 605:

⁴³⁰ ՄՄ, ձեռ. 5510, 271բ-2բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 624:

⁴³¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 107, էջ 225-228:

⁴³² Գ. վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Բ, էջ 276-277: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 47:

1409 թ. նույն Դանիել քահանային իր համար Ճառընտիր-
Հայսմավուրք է պատվիրում Հովհաննես տանուտերը (ՄՄ
994)⁴³³, իսկ 1412 թ. Ճաշոցը (ՄՄ 9093) Հովհաննես և Ստեփա-
նոս կրոնավորները նվիրում են Վասպուրականի Սուրբ Բար-
դուղիմեոս վանքին⁴³⁴: Թումա կրոնավորի 1421 թ. ընդօրինա-
կած Ճաշոց մատյանը (ՄՄ 4695) պատվիրատու Հովհաննեսը
նախատեսել էր Վարագավանքի կրոնավորների համար⁴³⁵:

Պատվերով են գրվել և նկարագարովել Գրիգոր քահա-
նայի գրեթե բոլոր գրչագրերը: 1444 թ. Հայսմավուրքի (ՄՄ
3806) պատվիրատու Ստեփանոս քահանան ձեռագիրը նվիրում
է Ոստանի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցուն, իսկ Մաշ-
տոցի (ՄՄ 4846) պատվիրատու Քարիմ ծերն այն ընծայում է
Գավաշի Սուրբ Փրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիներին⁴³⁶:

1449 թ. Գրիգոր քահանային Ավետարան են պատվիրում
Թուրվանդա անվամբ բարեպաշտ կինը և նրա որդին՝ Հովհան-
նեսը (ՄՄ 4928)՝ ընտանիքի հոր՝ Հովհաննես ոսկերչի հիշատա-
կին⁴³⁷: Նույն գրչին 1452 թ. Ավետարան է պատվիրում Սուլ-
թանմեկեբ անվամբ մի բարեպաշտ կին և ընծայում Ոստանի
Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցուն՝ ի հիշատակ «զաւակացն՝ Սի-
րունքէկին եւ այլոցն, որ երիտասարդական կենօք փոխեցաւ ի
կենցաղոյս եւ երող մօրն իւրոյ սուգ անմխիթար եւ վէրք անող-
ջանալի եւ այլոցն ամենայնի» (ՄՄ 4830)⁴³⁸, իսկ 1454 թ. ևս մի
Ավետարան է պատվիրում Ատոմ քահանան (ՄՄ 9274)⁴³⁹:

Թումա քահանայի 1471 թ. Ավետարանը (ՄՄ 2632) պատվի-

⁴³³ ՄՄ, ձեռ. 994, 484ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 97:

⁴³⁴ ՄՄ, ձեռ. 9093, 429բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 135-136:

⁴³⁵ ՄՄ, ձեռ. 4695, 464ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 251:

⁴³⁶ ՄՄ, ձեռ. 4846, 260բ-1ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 571:

⁴³⁷ ՄՄ, ձեռ. 4928, 305բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 634:

⁴³⁸ ՄՄ, ձեռ. 4830, 314ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 20:

⁴³⁹ ՄՄ, ձեռ. 9274, 317ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 45:

րատու Մարտիրոս Բառեցին ընծայում է Հիր գյուղի Տիեզերաց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն. «Եւ արդ ես՝ Բառեցի Մարտիրոս եւ որդին իմ տուաք զՍուրբ Աւետարանս յաստուածապահ գեօղն ի Յիր, ի դոմն Տիեզերաց Սուրբ Աստուածածին»⁴⁴⁰: Նույն գրչի 1484 թ. Գանձարանը (ՄՄ 4767) գնորդներ Սարգիսը և նրա կին Եղիսաբեթը հանձնում են Ծկորի Երաշխավոր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն⁴⁴¹: 1491 թ. Ավետարանի ստացողներն են Ստեփանոս տանուտերն ու Գուլազիզ դարբինը (ՄՄ 8888), իսկ 1499 թ. Մաշտոցի (ՄՄ 6326) պատվիրատուն է Խամոշ անվամբ մի բարեպաշտ կին, որն այն նվիրում է Բատականց գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն⁴⁴²:

Թումա Մինասենցը 1420 թ. և 1428 թ ընդօրինակել է Ավետարաններ, որոնք պատվիրատուների՝ առաջինը Վարդան կրոնավորի, իսկ երկրորդը՝ Աբրահամ կրոնավորի կողմից նախատեսված էին հռչակավոր Պատրկի վանքի (Ռշտունիքում) միաբանների համար (ՄՄ 5514, 6324). «ի մեծ եւ ի հրոչակաւոր եւ յանուանի սուրբ ուխտս, որ Պատրկի վանք յորջորջի, որ կայ հանդէպ Ոստան քաղաքի»⁴⁴³: 1444 թ. Թումային Ավետարան են պատվիրում Գավաշցի եղբայրներ Ծերուն արեղան եւ Թումա վաճառականը՝ այն նվիրելով Գավաշի Սուրբ Ամենափրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիներին (ՄՄ 4829)⁴⁴⁴:

1476 թ. Հայրապետ գրիչն ընդօրինակում է Ճառնտիր-Հայսմավուրք իր մորաքրոջ՝ Մինա խաթունի խնդրանքով (ձեռագիրը կորած է)⁴⁴⁵: 1492 թ. Հայրապետ արեղայի և Կարա-

⁴⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. 2632, 321ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 324-325:

⁴⁴¹ ՄՄ, ձեռ. 4767, 313աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 64:

⁴⁴² ՄՄ, ձեռ. 8888, 333ա: ՄՄ, ձեռ. 6326, 407ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 285:

⁴⁴³ ՄՄ, ձեռ. 5514, 299ա: Տե՛ս նաև ՄՄ, ձեռ. 6324, 228ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 238-239:

⁴⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. 4829, 300ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 264-265:

⁴⁴⁵ Ղ. Վ. Փիրդալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 324-325:

պետ քահանայի ընդօրինակած ու ծաղկած Մաշտոցի պատվիրատուն Պողոս հյուսնն է (ՄՄ 4201)⁴⁴⁶: 1471 թ. Աղթամարի կաթողիկոս Ստեփանոսը իր եղբորը՝ Ներսես եպիսկոպոսին, պատվիրում է Մայր Մաշտոց, որը ծաղկում է Կարապետ քահանան (ՄՄ 5702)⁴⁴⁷:

1460 թ. Հակոբ գրչից և Կարապետ ծաղկողից Ավետարան է ստանում Խոնձա խաթուն անվամբ բարեպաշտ կինը՝ ի հիշատակ իր որդի Բարիոքի, և նրա անունից ընծայում Արքերդի Սուրբ Աստվածածին վանքին (ՄՄ 7627)⁴⁴⁸: 1824 թ. Հովհաննես Ե կաթողիկոսի պատվերով Ղազար արեղա Խալիֆյանցը գրում է Աղթամարի Աթոռի համառոտ պատմությունը (ՄՄ 5467):

Աղթամարյան ձեռագրերի մի մասը նախատեսված է եղել իրենց ծննդավայր վանքում գործածելու համար, ինչպես օրինակ, Դանիել կրոնավորի 1312 թ. Ճաշոցը (ՄՄ 4687), Թումա Մինասենցի 1445 թ. ընդօրինակած Գանձարանը (ՄՄ 5521) և այլն: Եղել են նաև վաճառքի համար նախատեսված մատյաններ, որոնց հիշատակարաններում ստացողի անվան տեղը բաց է թողնվել, որը լրացվել է հետագայում:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Աղթամարյան գրիչները, որպես կանոն, հիշատակարաններում նշում են ձեռագրի գրչության վայրը՝ Աղթամար վանքի անունը: Սակավաթիվ են ձեռագրերը, որոնցում Աղթամարի անունը նշված չէ, սակայն տարբեր են հիշատակման ձևերը: Ընդ որում, հիշատակագրությունից պարզ է դառնում այն մեծ ակնածանքը, անսահման սերը, որ գրիչները տածում էին իրենց սնած և կրթած վանքի հանդեպ:

Աղթամար կղզին գրիչները որակում են «աստվածախնամ»,

⁴⁴⁶ ՄՄ, ձեռ. 4201, 364բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 187:

⁴⁴⁷ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 308–311:

⁴⁴⁸ ՄՄ, ձեռ. 7627, 334աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 144:

«աստվածաբնակ» մակդիրներով, իսկ Սուրբ Խաչ վանքը՝ «աստվածաբնակ», «գերահռչակ եւ երկնանման տաճար», «հռչակավոր», «ամենահաղթ» և այլ գեղեցիկ բառերով: Հիմնականում նշված է գլխավոր եկեղեցին՝ Սուրբ Խաչը՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս», սակայն որոշ հիշատակարաններում նշված են նաև վանքի մյուս եկեղեցիների ու մատուռների անունները:

Դանիել կրոնավորը (XIV դ.) հայրենի վանքն անվանում է «աստվածաբնակ և հռչակավոր», «ապաստարան» և այլ մակդիրներով. «յաստուածաբնակ եւ ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս Աղթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ Սուրբ Խաչի, եւ Սուրբ Նշանի, եւ աստուածամուխ Սուրբ Գեղարդեան» (ՄՄ 4881)⁴⁴⁹, «...ի գեղեցկատիպ կղզիս Աղթամար, որ է տեղի ապաստանի, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ եւ բազմայարմար Սուրբ Խաչի եւ Սուրբ Նշանի եւ աստուածամուխ Սուրբ Գեղարդեան, եւ այլ միահամուռ սրբութեանցս» (ՄՄ 4890)⁴⁵⁰, «ի կղզին Աղթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ Սուրբ Խաչի, եւ Սուրբ Նշանի, եւ աստուածամուխ Սուրբ Գեղարդեան» (կորած է, Սեբաստիա 3)⁴⁵¹:

Հակոբ կրոնավորի 1458 թ. գրչագրում (ՄՄ 959) կարդում ենք. «ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Գեղարդեանս»⁴⁵²: Գրիգոր գրիչը 1354–1355 թթ. մատյանում (ՄՄ 5600) նշում է. «ի ծովամէջ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ այլ սրբոց, որ հանգուցեալ են ի սմա»⁴⁵³: Թումա քահանան 1499 թ. Մաշտոցում (ՄՄ 6326) գրում է. «յաստուածաբնակ կղզիս

⁴⁴⁹ ՄՄ, ձեռ. 4881, 272ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 117:

⁴⁵⁰ ՄՄ, ձեռ. 4890, 290բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 238:

⁴⁵¹ Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 158:

⁴⁵² ՄՄ, ձեռ. 959, 307ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1452:

⁴⁵³ ՄՄ, ձեռ. 5600, 256ա: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 405:

Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ Սուրբ Խաչիս, եւ Սուրբ Նշանիս, եւ Սուրբ Յարութեան անապատիս»⁴⁵⁴:

Թումա Մինասենցը մի մատյանում գրում է. «յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչի, եւ Սուրբ Նշանի, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի...» (ՄՄ 5514)⁴⁵⁵, մեկ ուրիշում (ՄՄ 4436)՝ «յաստուածապահ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ գերահռչակ եւ երկնանման Սուրբ Խաչի տաճարիս, եւ Սուրբ Փրկչիս, եւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Սարգիս զաւրավարիս...»⁴⁵⁶: Ներսէս գրիչը 1457 և 1461 թթ. գրչագրերում նշում է Աղթամարում պահվող սուրբ Աջերը՝ Թովմաս և Անդրեաս առաքյալների, Գևորգ զորավարի. «ի յամուրս Աղթամարու, ընդ հովանեաւ սուրբ եւ երկնանման տաճարիս Սուրբ Խաչիս, եւ Սուրբ Փրկչիս, եւ սուրբ Աջերոյս Թումայի եւ Անդրէի եւ Գէորգեայ» (ձեռագրերը կորած են)⁴⁵⁷: Հովհաննէս գրիչը 1489 թ. «Նարեկ» աղոթագրքում (ՄՄ 5177) գրում է. «ի յԱղթամար քաղաքի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչի տաճարիս եւ Սուրբ Փրկչին, յամի ԶԼԸ (1489) թըւականի»⁴⁵⁸:

ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Աղթամարյան ձեռագրերը բովանդակային առումով բազմազան են: Ինչպես մեր գրչության կենտրոնների մեծամասնությունը, Աղթամարի գրչատունը ևս հանդիսացել է վանական համալիրի մի օղակը և իր անփոխարինելի դերն է ունեցել այս վանքի կյանքում: Ուստի պարզ է, որ աղթամարյան գրչագրերը, որպես կանոն,

⁴⁵⁴ ՄՄ, ձեռ. 6326, 406ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, 284:

⁴⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. 5514, 297ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 238:

⁴⁵⁶ ՄՄ, ձեռ. 4436, 138բ-9ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 608-609:

⁴⁵⁷ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց- Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 26, էջ 117-118: Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 184, էջ 435-438:

⁴⁵⁸ ՄՄ, ձեռ. 5177, 177ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 135:

պետք է բովանդակեն քրիստոնեական–աստվածաբանական նյութեր: Եվ հիրավի, մեզ հայտնի ձեռագրերի մեծ մասը Ավետարաններ են: Ընդօրինակվել է նաև Աստվածաշունչ մատյան (ՄՄ 207), կամ միայն Պողոս առաքյալի թղթերը (Սեբաստիա 3), կամ Սաղմոսարան (ՄՄ 5986):

Ըստ անհրաժեշտության, հաջորդը ծիսական արարողությունների ժամանակ կիրառվող մատյաններն են: Շատ են, հատկապես, Մաշտոց ծիսամատյանի ընդօրինակությունները (ՄՄ 4801, ՄՄ 4887, ՄՄ 4846, ՄՄ 7846, ՄՄ 2788, ՄՄ 5702, ՄՄ 4775, ՄՄ 6326, ՄՄ 6011 և այլն): Գրվել և խազագրվել են հոգևոր երգեր բովանդակող մատյաններ՝ Շարակնոց (ՄՄ 1585, ՄՄ 10741, Անթիլիաս 144, Վնտ. 770, Վնտ. 1365 և այլն), Մանրուամունք (ՄՄ 2033, Եղմ. 1741), Գանձարան (ՄՄ 5521, ՄՄ 430, ՄՄ 5376, ՄՄ 4767, ՄՄ 4782):

Ընդօրինակվել են նաև սրբոց վարքերն ու վկայաբանությունները ներկայացնող Հայսմավուրք մատյաններ (ՄՄ 3806, ՄՄ 4728 և այլն), տերունի տոներին և սրբերին նվիրված ճառեր պարունակող Ճառընտիրներ կամ Ճառընտիր–Տոնականներ (ՄՄ 994 և այլն), տոնական օրերի ընթերցումները պարունակող Ճաշոց մատյաններ (ՄՄ 4890, ՄՄ 4730, ՄՄ 4870, ՄՄ 9093, ՄՄ 4695, ՄՄ 9216 և այլն): Աղթամարյան ձեռագրերի մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Աղոթագիրքը (ՄՄ 5558, ՄՄ 5177 և այլն):

Աստվածաբանական գիտելիքների մեջ խորամուխ լինելու համար, անշուշտ, կարիք է եղել նաև հայրախոսական գրականության՝ ճառեր, մեկնություններ և այլն: Աղթամարից մեզ են հասել Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» (կորած), Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց» երկերը (ՄՄ 4881, ՄՄ 4674), որոնք ներկայացված են և՛ առանձին մատյաններով, և՛ որպես Ժողովածուների առանձին

մասեր: Որոշ հայրաբանական գրվածքներ էլ համախմբված են ժողովածուներում, ինչպես օրինակ, համաքրիստոնեական սրբեր Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և այլ եկեղեցական հայրերի ձառերն ու մեկնությունները, որոնք միջնադարյան Հայաստանում մեծ տարածում են ունեցել (ՄՄ 976, Վնտ. 652, Վնտ. 678): Ձեռագրերից մեկում համախմբված են Հովհաննես Վանականի, Ներսես Շնորհալու, Անդրեաս Կապադովկացու սուրբգրային մեկնությունները (ՄՄ 5600):

Աղթամարում պատրաստվել են նաև տոմարագիտական նշանակություն ունեցող ժողովածուներ (ՄՄ 2001): Տարաբնույթ նյութեր ընդգրկող ժողովածուներ ևս կան, ինչպես օրինակ, աստվածաբանական հարցմունք և պատասխանիք, տաղեր, հանելուկներ բովանդակող գրչագիրը (ՄՄ 10065) և այլն: Ավելի ուշ ժամանակաշրջանին բնորոշ են առանձին Քարոզգրքերի պատրաստումն ու կիրառումը, ինչպես Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանի (ՄՄ 5264) և Մատթեոս վարդապետ Խիզանցու ընդօրինակած «Բուրաստան հոգեւոր»-ը (ՄՄ 5270):

Աղթամարի վանքը, որը պատմական տարբեր ժամանակներում եղել է և՛ թագավորանիստ, և՛ կաթողիկոսանիստ, անշուշտ կարիք ուներ ներկայացնելու իր պատմությունը, սերունդներին փոխանցելու Արծրունի արքաների փառավոր գործերն ու աղթամարյան կաթողիկոսների ազգապահպան գործունեությունը. սրա արդյունքն են Թովմա Արծրունու և Անանունի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկը (ՄՄ 10451), ավելի ուշ՝ 1824 թ. երկու այլ համառոտ պատմությունների հիման վրա կազմված Ղազար Խալիֆյանցի «Պատմութիւն»-ը: Ժամանակի (XV դար) պատմական դեպքերն է նկարագրել Թումա Մինասենցը իր «Տարեգրության» մեջ, որը, սակայն, ամբողջապես չի պահպանվել:

Այսպիսով, Աղթամարում ընդօրինակված ձեռագրական

Ժառանգությունը բազմաբովանդակ է՝ Աստվածաշունչ մատյան, ծիսական, պատմագիտական, երաժշտագիտական, տոմարագիտական բովանդակության երկեր, ճառեր, մեկնություններ, սրբերի վարքեր:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ: Առհասարակ գրչության կենտրոնի պատմության, որն է ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների մասին կարևոր տեղեկություններ է պարունակում առաջին հերթին տվյալ ձեռագրի հիշատակարանը: Ա. Մաթևոսյանը, կարևորելով հիշատակարանների դերը, գրում է. «Հիշատակարանը ներկայացնում էր ձեռագիրը, նրա ծնունդը, ստեղծման հանգամանքները, նպատակը, պատմությունը: Այն ձեռագրի անկապտելի մասն էր, տվյալ ձեռագրի ստեղծման վավերացումը, նրա գրչության հանգամանքների պատմությունը»⁴⁵⁹:

Ինչպես ընդունված է եղել առհասարակ հայ ձեռագրաստեղծման արվեստում, աղթամարյան ձեռագրերում ևս հիշատակարանները սկսվում են միակ Աստծուն ուղղված փառաբանական աղոթքով՝ «Փառք...»-ով, որի անմիջական շարունակությունն է բովանդակության արձանագրումը: Այնուհետ գովաբանվում են ձեռագրի պատվիրատուները, արձանագրվում է գրչության վայրն ու թվականը, գրչի, ծաղկողի, ստացողի և այլ անձանց անունները: Հիշատակարաններից ենք իմանում, թե երբ և որտեղ է ընդօրինակվել մատյանը, ով է ձեռագրի գրիչը, ծաղկողը, թուղթ կամ մագաղաթ կոկողը, միջնորդը, պատվիրատուն կամ ստացողը:

Նշված են լինում ժամանակի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդները, գրչության կենտրոն հանդիսացող վանքի կամ եկեղեցու հոգևոր առաջնորդը, միաբանները, գրչի և ստացողի հարազատները, ինչ-ինչ հարցերում օգնություն ցուցաբերած

⁴⁵⁹ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, էջ 8:

անծինք և այլն: Հիշատակարանը կարևոր տեղեկություն է պարունակում նաև գրչության վայրի մասին: Արձանագրվում է նաև ձեռագրի ստեղծման նպատակը՝ որն է մատյանի գրման շարժառիթը կամ ում համար է նախատեսված տվյալ մատյանը, ով կամ ովքեր են լինելու այն վայելողները⁴⁶⁰:

Հիշատակարանները, անկախ ձեռագրի բովանդակությունից, հաճախ պարունակում են պատմական կարևոր իրողություններ, որոնք պատմում են իրենց ստեղծած ժողովրդի փառավոր կամ տխուր օրերի մասին: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են որևէ վանքի կամ եկեղեցու շինությանը, նորոգությանը, արձանագրված են կործանարար աղետները՝ երկրաշարժ, պատերազմ, համաճարակ և այլն: Երբեմն, ձեռագրի հիշատակարանը կարող է դառնալ որևէ իրողության մասին միակ աղբյուրը: Աղթամարյան ձեռագրերի հիշատակարաններն աչքի են ընկնում հարուստ տեղեկություններով: Հիշատակարանները սովորաբար ավարտվում են օրհնելով ձեռագիրը լավ պահողներին և նգովելով հնարավոր փչացնողներին:

Սիմեոն գրչից մեզ հասած միակ ձեռագրում, որ բովանդակում է Նոր Կտակարանի գրքերից, գրիչը երկու տարբեր էջերում հիշատակարան է գրել (153աբ, 221բ-223ա): Երկուսն էլ սկսվում են «Փառք»-ով, ընդ որում՝ միմյանցից տարբեր, երկուսում էլ գրիչը նշում է իր և ստացողի անունները, գրչության թիվը, իսկ գրչության վայրը միայն առաջինում է նշված⁴⁶¹:

Աղթամարյան ձեռագրերում «Փառք»-երը գրված են ընդունված ձևով: «Փառք»-ը փառաբանական աղոթք է՝ ուղղված Սուրբ Երրորդությանը, որում նշված են Աստվածության բնորոշիչներ: Կարելի է ասել, որ այն իրենից ներկայացնում է

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 22-24:

⁴⁶¹ ՄՄ, ձեռ. 208, 153ա, 221բ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 469:

համառոտ դավանություն Սուրբ Աստվածության մասին. մեկ Աստված՝ Սուրբ Երրորդություն՝ Հայր, Որդի, Սուրբ Հոգի, Հայրը՝ անծին, անստեղծ, Բանն Աստված՝ անձառ ծնունդ Հորից, Սուրբ Հոգին փառակից և բղխումն Հորից, Մի տերություն, եզակի և մեկ Աստվածություն, անստեղծ և մշտնջենավոր, անվախձան և անսահման, Արարիչը համայնի:

Աղթամարի XIV–XV դարերի ձեռագրերում հանդիպում ենք «Փառք»-երի տարբեր տեսակի կաղապարների, որոնք տարածված են նաև այլ գրչօջախներում⁴⁶²: Ընդ որում՝ միևնույն գրչի տարբեր ձեռագրերում «Փառք»-երը կարող են լինել տարբեր, ինչպես օրինակ, Թումա Մինասենցի ձեռագրերում: Դանիել կրոնավորի 1312 թ. ձաշոցում (ՄՄ 4687) գրված «Փառք»-ն ընդօրինակել է նրա աշակերտ Կարապետ կրոնավորը (ՄՄ 4738)⁴⁶³:

«Փառք»-ի մեկ այլ ձև հանդիպում է Կարապետ կրոնավորի 1332 թ. և 1354 թ. (ՄՄ 5332, ՄՄ 2843), Կարապետի եղբորորդի Զաքարիա փիլիսոփայի (ՄՄ 10522), Թումա Մինասենցի (ՄՄ 5514, ՄՄ 6324) մատյաններում: Մեջքերումն ըստ Թումա Մինասենցի 1420 թ. Ավետարանի (ՄՄ 5514). *«Փառք անպարագիծ էին, այն, որ ոչ են հեղազայրելի եւ ոչ զինչէն եւ ոչ զինչ պիտին, համբարձելոյն յամենայն միաց սլացման: Գոհութիւն անզըննին գոյին, որ է Բան, կնիք եւ սահման էին: Փառապրութիւն անպարիմանալի սեռին, որ է Հոգի համագոյ էին եւ փառակից Բանին»*⁴⁶⁴:

Զաքարիա փիլիսոփայի ձեռագրերում հանդիպում ենք մեկ ուրիշ «Փառք»-ի (ՄՄ 4941, ՄՄ 6402, ՄՄ 5510, ՄՄ 4908, ՄՄ 4923): Սույն «Փառք»-ը գրված է նաև Զաքարիայի եղբորորդի–

⁴⁶² «Փառք»-երի կաղապարների մասին տե՛ս Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 86–90:

⁴⁶³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 4687, 586բ: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 217, 374:

⁴⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. 5514, 295բ:

ներ Դանիել քահանայի (ՄՄ 5515) և Թումա կրոնավորի (ՄՄ 5512, ՄՄ 4963), Թումա Մինասենցի (ՄՄ 4436), Գրիգոր քահանայի (ՄՄ 4928), վերջինիս որդի Թումա քահանայի (ՄՄ 5333, ՄՄ 8888) և այլոց ձեռագրերում: Մեջբերումն ըստ Թումա քահանայի 1476 թ. Ավետարանի (ՄՄ 5333). *«Փա՛ռք անսկզբանն եւ սկիզբն ամենայնի, անեղ Էին եւ գոյացուցչին բնաւից, անվախճան եւ անսահման Էին, սահմանիչ եւ կապարումն բոլոր Էիցս, Երիցս միակին, եզակի եւ միում Աստուածութեան... ի բոլորից հանցութ արհնութիւն եւ փառս Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ»*⁴⁶⁵:

Աղթամարյան հիշատակարաններում կա «Փառք»-ի տարածված մի տարբերակ ևս, որ հանդիպում է հատկապես Ավետարանների հիշատակարաններում⁴⁶⁶: Ընդ որում, այս ձևը կանալ այլ գրչության կենտրոններում: Մեջբերումն ըստ Գրիգոր քահանայի 1452 թ. Ավետարանի (ՄՄ 4830). *«Փա՛ռք եւ պարիւ Հաւրն անծնին՝ /Աներբ, անեղ իսկականին, /Եւ Միածին նորա Բանին՝ /Անճառ ծննդեանն հայրենին, /Եւ Սուրբ Հոգոյն միշտ փառակցին՝ /Ամենատար պարգեւարուն: /Միոյ բնութեանն Աստուծային, /Մի տրութեանն եւ միշտ Էին, /Գերակապար երիցն Անծին՝ /Կապարողի արարածին, /Յանցեալն, յայժմունս, յապագային, /Եւ յանըսպառ յաւիտենին, /Յաւիտեանս. ամէն»*⁴⁶⁷:

Վերոնշյալներից բացի, կան «Փառք»-ի այլ կաղապարներ ևս: Հիշատակարանները սկսվում են փառաբանական աղոթ-

⁴⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. 5333, 330ա:

⁴⁶⁶ Մասնավորապես՝ Թումա Մինասենցի (ՄՄ, ձեռ. 5542, ՄՄ, ձեռ. 4829), նրա աշակերտներ Հայրապետ արեղայի (ՄՄ, ձեռ. 4775, ՄՄ, ձեռ. 5417) և Ներսես կրոնավորի (ՄՄ, ձեռ. 3848), Գրիգոր քահանայի (ՄՄ, ձեռ. 4830, ՄՄ, ձեռ. 7632, ՄՄ, ձեռ. 9274), նրա որդի Թումա քահանայի (ՄՄ, ձեռ. 2632, ՄՄ, ձեռ. 4767), Մատթեոս կրոնավորի (ՄՄ, ձեռ. 158, ՄՄ, ձեռ. 3534) մատյաններում:

⁴⁶⁷ ՄՄ, ձեռ. 4830, 312բ:

քով և ավարտվում՝ օրհնելով նրանց, ովքեր լավ կպահեն սուրբ մասունք համարվող մատյանը: Կարապետ կրոնավորը 1333 թ. ձեռագրի վերջում (ՄՄ 4674) խնդրում է. «Աղաչեմ զամենեսեան, որք ընթեռնուք եւ լուսաւորիք, խնամելով սպասաւորել Սուրբ Գրոցս»⁴⁶⁸:

Թադեոս կրոնավորը, գրիչ Կարապետ քահանայից և ծաղկող Զաքարիա կրոնավորից ստանալով բաղձալի ձեռագիրը, այն ընծայում է Լիմ մենաստանին և խնդրում. «որ հայրախնամ գրով հոգք տարցէ սմա, արինութիւն յԱստուծոյ հանգիցէ ի վերայ նորա, եւ զկեանս յաւիտենականս ժառանգեսցէ»⁴⁶⁹: Թումա Մինասենցը 1420 թ. ձեռագրում խնդրում է ամենողորմ Աստծու բարեգթությունը ձեռագրի ստացողի, գրչի և առհասարակ բոլոր աշխատողների համար⁴⁷⁰:

Գրիգոր քահանան 1439 թ. Ավետարանի (ՄՄ 4928) վերջում հետևյալ մաղթանքն է գրում. «Եւ որք զմեզ յիշէք, սրտի մտօք եւ լի բերանով Աստուած ողորմի ասէք, յիշեալ լիջիք եւ դուք յառատ ողորմութեանն Աստուծոյ. ամէն: Եւ ինքն Քրիստոս Աստուած, որ Տէրն է փառաց եւ տուող ողորմութեանց, ամենեցուն առհասարակ ողորմեսցի՝ ստացողին, գրողին եւ աշխատողին, կարդացողին, լսողին եւ խնամով պահողին...»⁴⁷¹: Նույն գրիչը 1444 թ. Ավետարանում (ՄՄ 4846) ընթերցողներին խնդրում է «յիշել եւ ուղիղ սրտիւ Աստուած ողորմի ասել ստացողին եւ գծողիս եւ մերոցն ամենայնի»⁴⁷²:

Ձեռագիր ստեղծելը դժվարին և ծանր աշխատանք էր, թանկ էին նաև նյութը, թանաքը: Գրիչները, որպես կանոն, լավ պահողներին և խնամողներին օրհնելուց հետո նզովում էին

⁴⁶⁸ ՄՄ, ձեռ. 4674, 512ա:

⁴⁶⁹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 107, էջ 228:

⁴⁷⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5514, 300ա:

⁴⁷¹ ՄՄ, ձեռ. 4928, 307բ:

⁴⁷² ՄՄ, ձեռ. 4846, 262ա:

բոլոր նրանց, ովքեր կվնասեն, կգողանան կամ կոչնչացնեն ձեռագիրը: Նման մարդկանց գրիչները սպառնում են, որ Կայե-նի, Հուդայի և խաչհանողների պատժին կարժանանան: Թումա Մինասենցի 1428 թ. Ավետարանը նախատեսված էր Պատրկի վանքի համար: Գրիչը նգովում է բոլոր նրանց, ովքեր այն վանքից այն կգողանան. «Եւ մի որ իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ տաճարացս գողանալով կամ ծախելով եւ կամ գրաւելով: Եւ ով յանդըգնի եւ հանէ, պատիժ պատուհասի կրեսցէ ի Քրիստոսէ»⁴⁷³:

Դանիել քահանան 1441 թ. Ավետարան է ընդօրինակում Մկրտիչ տանուտերի պատվերով, որն այն նախատեսել էր ըն-ծայել Աղթամարի վանքին: Ավարտելով մատյանի գրչությունը՝ Դանիել քահանան նգովում է գողացողներին և վաճառողնե-րին, ինչպես նաև Աստծու ողորմածությունը խնդրում ձեռագրի գրչի, ստացողի, կարդացողի, խնամքով պահողների համար⁴⁷⁴:

Գրիգոր քահանայի 1444 թ. Մաշտոցը պատրաստվել էր Գավաշի Սուրբ Փրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիների համար: Գրիչը հիշատակարանի վերջում զգուշացնում է այն չհեռացնել այդ վանքից⁴⁷⁵: Նույն գրչի 1452 թ. Ավետարանը (ՄՄ 4830), որ նախատեսված էր Ոստանի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու հա-մար, նույնպես խիստ սպառնալիքներ է պարունակում⁴⁷⁶:

Հայրապետ արեղան 1471 թ. Մաշտոցը (ՄՄ 4775) գաղա-փարել էր հարազատ վանքում՝ Աղթամարում գործածելու համար. «Եւ մի որ հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ տաճարացս՝ ո՛չ յիմոց, եւ ոչ յաւտարաց, ո՛չ ծախելով եւ ո՛չ գողանալով, եւ կամ ով իւիք պատճառաւ, եւ ով յանդըգնի եւ արացէ զայն՝

⁴⁷³ ՄՄ, ձեռ. 6324, 302բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377:

⁴⁷⁴ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5515, 284ա:

⁴⁷⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 4846, 261ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 571:

⁴⁷⁶ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 4830, 315բ–316ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 21:

ընդ Կայենի եւ ընդ խաչահանուացն դասեսցի, ամէն»⁴⁷⁷:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Հիշատակարանները բովանդակում են նաև բավականին կարևոր պատմական նյութ՝ սերունդներին հաղորդելով բազմազան տեղեկություններ իրենց ստեղծման ժամանակի վերաբերյալ: Եթե մատյանը նախատեսված է որևէ այլ եկեղեցու կամ վանքի համար, ապա հաճախ կան տվյալներ նաև այդ սրբատեղիների մասին:

Դանիել գրչի 1306 թ. գրչագրում, որ պատվիրել էր Զաքարիա կաթողիկոսը և ընծայել Լիմ անապատին, նշվում է, որ Զաքարիան նաև հիմնովին վերակառուցել է Լիմ մենաստանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին՝ քարերը բերելով Քաջբերունիքի Քաջաց Կայանք լեռից: Նշված է նաև եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքը՝ խաչաձև. «վերստին ի հիմանէ հաստակառոյց շինութեամբ արձանացոյց՝ սրբագործ խաչադրոշմ յօրինմամբ, ամենիմաստ հնարաւոր ձեւակերպութեամբ»⁴⁷⁸: Հիշատակարանում գրիչը սիրով է նշում նաև Լիմի Սուրբ Գևորգ վանքի շինարարությանը մեծ օգնություն ցուցաբերած Խաչիկ կրոնավորին. «յիշեսցիք ի մաքուր յաղօթս ձեր գերիցս երանեալ եւ զբազմերջանիկ կրօնաւորն զԽաչիկ եւ զծնողսն իւր»⁴⁷⁹:

Նույն Դանիել գրիչը 1316 թ. ժողովածուի (ՄՄ 976) մեջ նշում է, որ պատվիրատու Տիրացու կրոնավորը Վանի Սուրբ Վարդան եկեղեցու դպրապետն է և առաջնորդը, նա բարեկարգել է վանքը, մեծացրել տարածքներն ու ավելացրել կառույցներ՝ ապաստան տալով նաև հիվանդներին ու թշվառներին⁴⁸⁰:

⁴⁷⁷ ՄՄ, ձեռ. 4775, 360բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 312:

⁴⁷⁸ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 109: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 100:

⁴⁷⁹ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 111: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 101:

⁴⁸⁰ ՄՄ, ձեռ. 976, 291ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, Երևան, 2007, էջ 1551:

Կարապետ կրոնավորը 1319 թ. Մոկաց առաջնորդ տեր Ստեփանոսի խնդրանքով ընդօրինակած Ճաշոցում (ՄՄ 4738) գրում է, որ վերջինս Մոկսում կառուցել է գմբեթաձև եկեղեցի, կրոնավորներ կարգել և ձեռագրեր նվիրել⁴⁸¹։ Կարապետ գրչի մեկ այլ՝ 1357 թ. Ավետարանը (ՄՄ 5332) պատվիրատու Խնդու մահդասու կողմից նախատեսված էր Սուրբ Գևորգ վանքի համար։ Համաձայն ձեռագրի հիշատակարանի՝ վանքի առաջնորդ Խնդուն բարեկարգել է վանքը, բազմաթիվ ձեռագրեր նվիրել՝ Ավետարան, Տարեգիրք (Ճաշոց), Գործք առաքելոց, Ճառքնտիր, երկու Մաշտոց, Շարակնոց, Խազտետր (Մանրուսմունք), զարդարել է եկեղեցին թանկարժեք սպասքով, ապա եղբորորդուն՝ Հովհաննեսին, առաջնորդ կարգել⁴⁸²։

Զաքարիա փիլիսոփայի 1371 թ. լրացրած Ճաշոցի (ՄՄ 4687) հիշատակարանը մեզ է փոխանցում Աղթամարի վանքի միաբանների անունները⁴⁸³։ Անշուշտ, որևէ վանքի, այդ թվում Աղթամարի պատմությունն ուսումնասիրելիս, կարևոր է իմանալ, թե որ դարաշրջանում այն որքան միաբաններ ուներ, ովքեր են եղել վանքի առաջնորդները, վարդապետներն ու մյուս գործիչները։ Այս առումով կարևորվում է Դանիել քահանայի 1441 թ. Ավետարանի հիշատակարանը (ՄՄ 5515)⁴⁸⁴։

Զաքարիա փիլիսոփայի 1390 թ. Ավետարանի (ՄՄ 4941) հիշատակարանի համաձայն՝ ձեռագրի պատվիրատու Թադաշարը, որն այն ընծայում է Մոկաց Սարի Սուրբ Գևորգ վանքին, նաև վանքի համար ջրաղաց էր շինել⁴⁸⁵։ Կարապետ քահանայի 1389 թ. Ճառքնտիրի պատկերավոր լեզվով գրված ընդարձակ հիշատակարանը տեղեկություններ է պարունակում 1387 թ.

⁴⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 4738, 263ա։ Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 375։

⁴⁸² ՄՄ, ձեռ. 5332, 212ա։ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ էջ 425։

⁴⁸³ ՄՄ, ձեռ. 4687, 591աբ։ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 495։

⁴⁸⁴ ՄՄ, ձեռ. 5515, 183բ-4ա։ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524։

⁴⁸⁵ ՄՄ, ձեռ. 4941, 283բ։ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 584։

Լենկ Թեմուրի և նրա հրոսակների ահասարսուռ ավերածությունների մասին⁴⁸⁶:

1436 թ. Դանիել քահանան իր ընդօրինակած և ծաղկած ձեռագրում (ՄՄ 5543) պատմում է, որ Փիրի բեկը զորքով ներխուժել էր Աղթամար, և իրենք՝ միաբանները, հարկադրված են եղել ապաստանել Ուրանց գյուղում, ուր երկու տարի մնալուց հետո կրկին վերադարձել են կղզի⁴⁸⁷: Սույն պատմական տվյալը տալիս է նաև Դանիելի եղբայր Թումա գրիչը՝ 1433 թ. Ուրանց գյուղում գրված և Դանիելի ծաղկած ձեռագրում (ՄՄ 4963): Թումա կրոնավորը 1430 թ. Մանրուսմունքի հիշատակարանում (ՄՄ 11342) գրում է, որ պատերազմների պատճառով Հայոց կաթողիկոս Դավիթը պատսպարվել է Վանա բերդում⁴⁸⁸:

Պատմական դեպքերի նկարագրություններով հարուստ են, հատկապես, Թումա Մինասենցի հիշատակարանները: 1420 թ. ձեռագիրը (ՄՄ 5514), որ նախատեսված էր Պատրկի վանքի համար, փոխանցում է վանքի միաբանների անունները, նշում, որ Հովհաննես րաբունու նախաձեռնությամբ վանքը բարեկարգվել է⁴⁸⁹: Ե՛վ 1425, և՛ 1428 թթ. ձեռագրերի հիշատակա-

⁴⁸⁶ «...Որպէս եղեւ ի վերջացեալ աւուրս եւ յերեկոյացեալ ժամանակիս, ի հայկազեան ազգիս թոռոյս տումարի ՊԼԶ (1387) ելեալ այր անաւրէն ըստ նմանութեան Գողիաթայ, Լանկթամուր անուն կոչեցեալ... Եթէ լինէր ուրուք գաղթեալ ի բարձրակատար գազաթս լերանց, եւ անդուստ ի խոնարհ նայելով ի վերայ լեգէոնախումբ կուտակեալ խռովութեան ծովուն, սոսկանայր հոգին ի մարմինն, որ թէպէտ կենդանի, այլ վատթար գոլով քան գբազմաւրեա մեռեալս՝ ի փայլմանէ սուսերացն, ի ճաւճելոյ ըռըմբացն, ի դաբրելոյ երիվարացն, ի փռնչելոյ կառացն, ի խրխնջելոյ բարձրապարանոց ծովային ձիոցն, ի ճչելոյ ձայնիցն, ի տեսութենէ անհուն հեծելոցն, որ եռային, զեռային, զդաշտս ծածկէին, զլերինս բոլորէին, զսարս լնուին, զլայնանիստ տեղիս փակէին...»: Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 24, «Արաբատ», 1911 թ., էջ 759-765:

⁴⁸⁷ ՄՄ, ձեռ. 5543, 290բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 463:

⁴⁸⁸ ՄՄ, ձեռ. 11342, 118ա:

⁴⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 5514, 299բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 238-239:

րաններում (ՄՄ 5542, ՄՄ 6324) Թուման դառնությամբ գրում է, որ մի քանի տարի երկրում կոտորածներ եղան, և նկարագրում իր աչքերով տեսած արհավիրքները: 1423–1425 թթ. թշնամին ավերում է Աղբակը, Քարպահը, Ոստանը իր շրջակայքով և Ոստանից մինչև Բաղեշ, նաև Վանը, Ամուկ բերդը, Արճեշը, Արծկեն իրենց շրջակա բնակատեղիներով, երկիրը դառնում է ավերակ և անմարդաբնակ, եկեղեցիները քանդվում են, սակայն Աղթամարը, լինելով ծովապատ վանք, մնում է անպարտելի, և շատերն են փրկվում՝ այդտեղ ապաստանելով⁴⁹⁰:

Թումա Մինասենցը 1440 թ. հիշատակագրություն է թողել Աղթամարի Թումա կրոնավոր գրչի և Դանիել քահանա ծաղկողի Ավետարանում (ՄՄ 5512), որը պատվիրատու Խաչատուրը ժամանակին ընծայել էր Աթանան գյուղի եկեղեցուն: Մինասենցը գրում է Փիրի բեկի կողմից 1431 թ. Աղթամարի վանքը թալանելու դառն իրողության մասին, պատմում է նաև, որ թշնամին Աթանան գյուղից այս Ավետարանը գերի է վերցրել, իսկ Աթանանցի Ատոմ քահանան կարողացել է այն գնել և ետ վերադարձնել⁴⁹¹:

Թումա Միասենցի 1445 թ. Ավետարանը (ՄՄ 4829), որ պատվիրատուներ Ծերուն արեղայի և Թումայի կողմից նախատեսված էր իրենց ծննդավայր Գավաշի Ամենափրկիչ և Սուրբ Կիրակոս եկեղեցիների համար, փոխանցում է այդ եկեղեցիների հոգևորականների, ինչպես նաև Սուրբ Վարդան վանքի սակավաթիվ միաբանների անունները, նշում է Գավաշի տանուտերերին և թվարկում նրանց՝ վանքին կատարած նվիրատվությունները⁴⁹²:

⁴⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. 5542, 239աբ: ՄՄ, ձեռ. 6324, 297ա–9բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 326–327, 374–376:

⁴⁹¹ ՄՄ, ձեռ. 5512, 298աբ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 505:

⁴⁹² ՄՄ, ձեռ. 4829, 300ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 264–566:

1445 թ. Մաշտոցը, որ պատվիրատու Հովհաննես կրոնավորի կողմից նախատեսված էր Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքի համար, պատմում է Ստեփանոս կրոնավորի նախաձեռնությամբ վանքի վերաշինման պատմությունը⁴⁹³: Թումա Մինասենցն իր աշակերտ Հայրապետի 1446 թ. Ավետարանում թողել է հիշատակարան, որտեղ նշում է, որ այդ տարի՝ 1446 թ., թշնամին գրավել էր Բաղդադը. «Յայսմ ամի էառ Ամիրգա Ջըհանշէն գԲաղդատ, որ է Բաքիլոն, եւ էր թիւ ՊՂԵ»⁴⁹⁴:

Թումա Մինասենցը, 1450 թ., ծաղկելով և կազմելով Ցիպնա վանքում Հովհաննես կրոնավորի ընդօրինակած Ավետարանը, (ՄՄ 5355), խորանների ստորին լուսանցքներում թողնում է հիշատակագրություններ 1440 թ., 1446 թ., 1450 թ. երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունների և պատերազմների մասին⁴⁹⁵:

Հայրապետ գրչի 1470 թ. Ավետարանը (ՄՄ 8928) պատվիրատու Մկրտիչ կրոնավորն ընծայում է Արբերդու վանքին: Այստեղ հետաքրքիր տեղեկություն կա առ այն, որ տարբեր անձինք Արբերդու Սուրբ Աստվածածին վանքին են նվիրաբերել արտեր՝ «արտ մի Վախուանց, մաւտ ի Զալուի արտն, ոհֆ տուին Արբերդու վանիցն..., զՃիտկանց արտն ոհֆ տուին Արբերդու վանիցն..., արար ոխվ Արբերդոյ Սուրբ Աստուածածնին զՆերկարարենց արտն, որ է ի Վարդինիս»⁴⁹⁶: Հակոբ գրչի 1460 թ. Ավետարանում (ՄՄ 7627)՝ հիշատակարանի լուսանցային հատվածում, նշված է 1461 թ. Սուրբ Գևորգ եկեղեցու կառուցման մասին: Խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է

⁴⁹³ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 149, էջ 136-139:

⁴⁹⁴ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 168, էջ 395-398:
Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 157, էջ 152-153:

⁴⁹⁵ ՄՄ, ձեռ. 5355, 10բ-12ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 644:

⁴⁹⁶ ՄՄ, ձեռ. 8928, 289աբ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 304:
Հետագայի գրությամբ մեկ այլ արտ ևս հիշված է՝ «զԱշըղի արտն ոխվ արար Աստուածածնին» (289բ):

Աղթայի (Հաղթ) վանքին, որն արդեն ուներ Սուրբ Աստվածածին անունով եկեղեցի, որտեղ պահվում էր նշյալ ձեռագիրը⁴⁹⁷:

Աղթամարյան շատ ձեռագրերում, օրինակ՝ Ներսես կրոնավորի 1461 թ. Ավետարանում (այժմ կորած է), Գրիգոր գրչի 1462 թ. Ավետարանում (ՄՄ 7632) նշված են Աղթամարի Զաքարիա Գ կաթողիկոսի կողմից երկու հայրապետական Աթոռներին կարճ ժամանակով տիրելու և Լուսավորչի սուրբ Աջը Էջմիածնից Աղթամար բերելու իրողությունները⁴⁹⁸:

Ներսես գրիչը 1448 թ. ձեռագրում դառնությամբ գրում է, որ այդ տարի ժանգը⁴⁹⁹ ապականել է դաշտերի բերքը, մուկն էլ իր հերթին լցվել է դաշտերը. «էր սաստիկ մահտարածամ, որ չէր եղեալ այսպէս ի վաղ ժամանակաց. եւ ժանգն ապականեաց զվաստակ դաշտաց, եւ մուկն եռաց յամենայն երեսս դաշտաց, եւ ապականեաց զվաստակս»⁵⁰⁰:

Երբեմն մանրանկարները ևս իրենց վրա կրում են ժամանակի դեպքերի կնիքը, դառնում միջոց փոխանցելու պատմական որևէ իրողություն: Ինչպես վերը նշվեց, 1470 թ. Ներսես եպիսկոպոսի ընդօրինակած և Կարապետ Աղթամարցու ծաղկած Մաշտոցի մանրանկարներում (ՄՄ 5702) կաթողիկոսին պատկերող բոլոր նկարներում Ներսեսի եղբայր Ստեփանոս կաթողիկոս Աղթամարցին է, իսկ թագավորի օծման պատկերում՝ Սմբատ թագավորը:

Մատթեոս գրչի 1491 թ. Ժողովածուի հիշատակարանում պատմվում է Թավրիզից Սովֆի անվամբ մի բռնակալի կողմից

⁴⁹⁷ ՄՄ, ձեռ. 7627, 335բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 144:

⁴⁹⁸ ՄՄ, ձեռ. 7632, 319բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 163, 184-185:

⁴⁹⁹ Ժանգը հիվանդություն է, որ երևան է գալիս բույսերի, այդ թվում՝ հացաբույսերի վրա, գորշագույն կամ դեղնորակ բծերի տեսքով. տե՛ս Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Բ, կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, էջ 773:

⁵⁰⁰ Ղ. Վ. Փիրղալեմեան, Նոտարք հայոց, թիւ 171, էջ 159-160:

Վանի ու Ոստանի և այլ վայրերի ավերման դառն իրողությունը և այլն: Ինչպես արդեն նշել ենք, Աղթամարի պատմությունն ուսումնասիրելու համար բացառիկ արժեք է ներկայացնում կաթողիկոս Հովհաննես Ե Շատախցու (1823-1843) պատվերով 1824 թ. Ղազար արեղա Խալիֆյանցի գրած Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռի համառոտ պատմությունը (ՄՄ 5467):

ԶԱՓԱԾՈՒ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ: Եթե գրիչը նաև երաժշտական կամ բանաստեղծական ձիրք ուներ, ապա կարող էր հիշատակարանը հատվածաբար կամ ամբողջությամբ չափածո գրել: Դանիել կրոնավորը 1312 թ. Ճաշոցի վերջում թողել է *«ԶԴանիէլ մեղուցեալ գրիչս յիշեցէք ի ՔՍ (=Քրիստոս)»* ծայրակապով ոտանավոր. *«Զայս ծանուցեմ ձեզ սիրելիք, բայց դուք լերուք ինձ ունկնդիք, / Դառն մեղաւք եմ պաշարեալ, հոգիս չարիւք է իմ լցեալ....»*⁵⁰¹:

Աղթամարյան տարբեր գրիչներ թողել են չափածո հիշատակարաններ, որոնց մի մասը հանդիպում են այլ գրչության կենտրոններում: Ներկայացնենք դրանք.

Թումա արեղա Մինասենց. *«Ո՛վ կրանաւորք եւ կարգակիցք, / Ճգնաւորաց հանդիսակիցք... Ինձ առձայնել սրտի մլրաւք / Եւ ձեզ լիցի կրկին չափաւք»* (Ավերարան, 1428 թ.)⁵⁰²,

Հակոբ կրոնավոր. *«Խնդրեմ ի ձէնջ արտասուալի՝ / Առնել յիշման զիս արժանի, / Կեղծիւ կացեալ յայսմ աշխարհի, / Փոյթ չառնելով զայնմ արեւնի...»* (Մաշտոց, 1458 թ.)⁵⁰³,

Սարգիս կրոնավոր. *«Փա՛ռք անեղ Էին, / Անգկիզքն Արար-*

⁵⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 4687, 589բ-9ա:

⁵⁰² ՄՄ, ձեռ. 6324, 141բ-2ա: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 377-378: Այս հիշատակարանը որոշակի տարբերություններով կա նաև Աղթամարի Գրիգոր քահանայի (ՄՄ, ձեռ. 3806), Բաղեշի Ստեփանոս երեցի (ՄՄ, ձեռ. 4866) ձեռագրերում:

⁵⁰³ ՄՄ, ձեռ. 959, 43բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1451:

չին, / Ամէնից գոյացուցչին, / Յանէից հասարչին...» (Շարակնոց, 1484 թ.)⁵⁰⁴,

Հովհաննես արեղա. «Զսակաւ վասարակս իմոյս մաւրանց / Ընկա՛լ ի սէր Քոյին կամաց, / Ո՛վ կարեւոր իմ սիրեցած / Եւ բարեկամ մեր ի սրտաց...» («Նարեկ», 1489 թ.)⁵⁰⁵,

Հովսեփ կրոնավոր. «Երբ մեռայ եւ ի փապան եղայ, / Քան զերազ ի քննոյ զարթեալ, / Ըզմեղս իմ աջօր փեսայ, / Է անթիւ ու համար չկայ» (Ժողովածու, 1503 թ.)⁵⁰⁶:

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐ: Աղթամարյան ձեռագրերի բնագրերը, բնականաբար, գրված են դասական գրաբարով: Այսպես են գրիչները գաղափարել նաև հիշակարանների «Փառք»-երը և այլ կաղապարային ձևեր: Սակայն, հիշատակարաններում երբեմն հանդիպում ենք գրչի կողմից օգտագործված բարբառային ձևերի:

Նկատելի է հատկապես «Հ»-«Խ» տառադարձումը, այսինքն «Հ» հնչյունի փոխարեն գրվում է «Խ»: Այս երևույթը բնորոշ է առհասարակ Վանի բարբառին⁵⁰⁷: Դանիել կրոնավորը Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկն (ՄՄ 10451) ընդօրինակելիս ընթերցողի ներողամտությունն է խնդրում հատկապես «Խ» և «Հ» տառերի ուղղագրության համար⁵⁰⁸:

Բերենք աղթամարյան ձեռագրերից այլ օրինակներ՝ հիւսն – խուսն, հոյակապ – խոյակապ, հալալ – խալալ:

«Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զխուսն Թումէն՝ զՔուրդամի-

⁵⁰⁴ ՄՄ, ձեռ. 1585, 213բ, նաև 88ա, 115ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 568–569:

⁵⁰⁵ ՄՄ, ձեռ. 5177, 177բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 135–136:

⁵⁰⁶ ՄՄ, ձեռ. 2033, 206ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 1127:

⁵⁰⁷ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1953, էջ 64–65:

⁵⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 10451, 323ա: Հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 38: Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 308:

րի որդին, եւ զԱւերիսն, որ վասն գրոց կողիցն կու աշխարհն եւ գուգեն...)» (Ավերարան, 1471 թ.)⁵⁰⁹,

«Զխուն Պաւղոսն յիշեցէք ի Քրիստոս. ամէն», «Բայց ես՝ անարժան եւ մեղուցեալ ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ՝ խուսըն Պաւղոսս, եւ որդիս իմ Յոհանէս, երուք զըծագրել զսա ի խալիլ եւ յարդար վաստակոց մերոց...» (Ավերարան, 1492 թ.)⁵¹⁰,

«Ես՝ Թադէոս կրանաւորս, սրացայ զսուրբ Աւերարանս ի խալիլ արդեանց իմոց» (Ավերարան, 1392 թ.)⁵¹¹:

«Միայն խոյակապ Սուրբ Խաչս է մնացեալ իբր զհզար թագաւոր...» (Թումա Մինասենց, Ավերարան, 1425 թ.)⁵¹²:

Աղթամարյան ձեռագրերում հանդիպում է «Գ»–«Կ» տառադարձումը, մի երևույթ, որ ևս բնորոշ է Վանի բարբառին, երբ «Գ» բաղաձայնը բառասկզբում ձայնավորներից առաջ դառնում է «Կ»⁵¹³: Բերենք աղթամարյան ձեռագրից օրինակ՝ գմբէթ – կըմբէթ, բարձրագմբէթ – բարձակումբէթ. «...հաստարեւ աթոռ գերկնահանգէր, զհոյակապ եւ զհոշակաւոր, ահեղ եւ զարմանալի, կամարակապ, կըմբէթայարկ, սրովբէագումար եւ երկնանման եւ հաստակառոյց վիմաւք զարդարեալ հրաշափառ եւ հրաշագան, հիացուցանող զօրութիւն, սքանչելագործ եւ կենսարու բարձակումբէթ զՍուրբ Խաչս Աղթամարայ» (Ներսէս Գրիշ, Ավերարան, 1471 թ.)⁵¹⁴:

Նկատելի է նաև «Ու»–«Ը» տառադարձումը, օրինակ՝ ուղղորդել – ըղորդել. «...աւգրիք ի սմանէ կամ ընդարիսակէք, դուք անհոգաբար արիսակեցէք, զի յոյժ շար եմ աշխարել և ըղորդել ի յընդիր արիսակէ, եւ թէ գիր պակաս կամ աւելի կայ,

⁵⁰⁹ ՄՄ, ձեռ. 4775, 360բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 313:

⁵¹⁰ ՄՄ. ձեռ. 4201, 47բ, 364բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 187:

⁵¹¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 107, էջ 228:

⁵¹² ՄՄ, ձեռ. 5542, 239բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 326:

⁵¹³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, էջ էջ 54–55:

⁵¹⁴ ՄՄ, ձեռ. 5702, 238ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 308:

դուք անմեղադիր լերուք, զի միտքս կուրացեալ էր մեղաք, ապա զցանկն խիստ եմ ըղորդել» (Զաքարիա, XIV դար)⁵¹⁵:

Վանի բարբառին առհասարակ բնորոշ է բայի սահմանական ներկան կազմել «կը» կամ «կ» մասնիկով. առաջինը՝ բաղաձայնով սկսվող բառերի առաջ, երկրորդը՝ ձայնավորով, իսկ միավանկ բայերի մոտ դրվում՝ «կու»⁵¹⁶: Աղթամարյան գրիչները երբեմն բայական խոնարհման ժամանակ ներկան կազմում են «կու» մասնիկով. «Աստուած կու գիտէ, որ, քան զառաջին գրողն, ես շատ աշխարեցայ, էնոր համար, որ կէս բանին աւելի դեռ ի տեղն էր» (Զաքարիա կրոնավոր, Ավետարան, 1377 թ.)⁵¹⁷: «Աւա՛ղ զայս շոքս, ու զճանձերս զաչքս կու հանեն» (Դանիել կրոնավոր, 1303)⁵¹⁸:

Այսպիսով, Աղթամարից մեզ հասած ձեռագրերը կարևորվում են և՛ իրենց ձեռագրագիտական (գրչություն, մանրանկարչություն և այլն), և՛ աղբյուրագիտական, և՛ մշակութաբանական արժեքով: Այս բազմաբովանդակ մատյաններն արդեն իսկ մի անգնահատելի մշակութային ժառանգություն են և անհերքելի ապացույցն այն բանի, որ այսօր հայությունից ամայացած Աղթամարն իր ողջ պատմական անցյալում եղել է տոհմիկ հայկական մշակույթի կերտման փառավոր օրրաններից մեկը:

⁵¹⁵ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 19, էջ 317–318:

⁵¹⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, էջ 175–176:

⁵¹⁷ ՄՄ, ձեռ. 6402, 347բ: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 522:

⁵¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 10451, 199բ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԼԻՄ ԵՎ ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ

*«Եւ կան ի նա երկու կըղզի,
որք Անապայր վերակոչին,
ուր եւ բազում եղբայրք բնակին,
անդէն ճըզնին քան զմարմին»:*

Ավետարան, 1739 թ.

ԼԻՄ ԵՎ ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ: Լիմ կղզին գտնվում է Վանա լճի հյուսիսարևելքում՝ արևելյան ափից մեկ կիլոմետր հեռավորությամբ. այն Վանա կղզիների մեջ ամենամեծն է: Կղզու հարթ մակերեսի մեծ մասը զբաղեցրել են արտերը, այգիներն ու վարելահողերը: Այս մասին XX դ. սկզբին Գ. Շերենցը գրում է. «Կղզում չկան բարձրացած լեռներ և բլուրներ. նորա ամենամեծ մասը հարթ տարածություն է, ուր կան մշակելի վարելահողեր՝ արօտատեղերք, փոքր և մեծ այգիներ, բազմաթիւ նշենիք, որոնք բուսնել են քարքարոտ տեղերում...»⁵¹⁹:

Կղզու Լիմ անունը գալիս է անհիշելի ժամանակներից և չունի ստույգ բացատրություն: Ղ. Ինձիձյանն այն բերում է հունարեն «լիմնի» բառից, որ նշանակում է լիճ, իսկ Հ. Ոսկյանը՝ հունարեն «լիմին» կամ «լիմէն» բառից, որ նշանակում է նավահանգիստ, ապաստարան. «ստուգիւ այս կղզին ապաստարան եղած է թշնամիներէ եւ աշխարհի փոթորիկներէ հոն խուսափողներու եւ միանձնելու»⁵²⁰:

Վանա լճի կղզիները, բոլոր կողմերից ծովապարփակ լինելով, հարմար էին ձգնակեցական կենցաղավարության համար: Ավանդությունը Լիմ կղզում վանքի հիմնադրումը կապում է սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Անապատի վաղ շրջանի գործունեության, վանական միաբանության մասին տվյալներ չկան: Ըստ Հակոբ վարդապետ Թոփուզյանի վկայության՝

⁵¹⁹ Գ. Շերենց, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 77:

⁵²⁰ Հ. Վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 4:

վանքում պահվում էր Սուրբ Գևորգ զորավարի մասունքը՝ արյունով լի անոթ, որը, ըստ ավանդության, բերել էր Գրիգոր Լուսավորիչը⁵²¹:

Վկայություն ունենք, որ 884 թ. այստեղ ձեռագիր է ընդօրինակվել, ինչը փաստում է այս դարաշրջանում կղզում գործող վանքի և գրչության կենտրոնի մասին⁵²²: Մենաստանի մասին պատմական հստակ տեղեկությունները գալիս են XIV դարից: Այս ժամանակաշրջանից պահպանված ամբողջական ձեռագրեր ունենք, որոնց հիշատակարաններն որոշակի տեղեկություններ են տալիս վանքի մասին:

Վանքի պատմության ամենակարևոր էջերից է այն, որ 1305 թ. Աղթամարի Զաքարիա Ա կաթողիկոսը հիմնովին վերակառուցել է մենաստանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին: Այս մասին ժամանակի պատմագիրը նշում է. «Զգեղեցիկ եւ լուսազգեաց գումբայթաձեւ զտաճար Սրբոյն Գէորգեայ զաւրավարին, եւ բազում սպասիւք զարդարեաց, եւ տուն աղաւթիցս շինեաց եւ տեղիս բնակութեան եւ դարապասս, եւ բազում կրանաւորս կարգեաց եւ հաստատեաց ի դոմն սուրբ տաճարին Գէորգեայ զաւրավարին»⁵²³:

⁵²¹ Յ. վ. Թօփուզեան, Զրօսարան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 29–30: Բնագիրը մեզ տրամադրելու համար շնորհակալ ենք Երուսաղէմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբան Տ. Շնորհք արեղա Պալոյանին:

⁵²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե–ԺԲ դդ., կազմ.՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1988, էջ 38:

⁵²³ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 309: Ըստ Հակոբ Թփուզյանի՝ Զաքարիա Ա–ի կառուցած եկեղեցին ունեցել է խաչաձև, գմբեթավոր հորինվածք. «Ապաքէն աստանօր է տեսանել իսկապէս զյայտնանշան մակերևոյթս ձեւաձգութեան առ ի վերայ տանեանցն շինութեան, որ ի չորեքկուսի թեւս արձակեալ անբարբառ իմն քարոզէ եւ քաղցրաձայնս վերագոչէ ցուցանելով, զի վերայ ինքեան զքառաթեւեանն նկարագրութիւն Քրիստոսական նշանի երկրպագելի Սրբոյ Խաչին, որոյ եւ ընդմիջատեղի յիսեալ ագուցանի ընդելուզեալ իբրեւ ակն պատուական եւ մարգարիդ լուսափայլ

Զաքարիա կաթողիկոսը թողել է նաև կալվածագիր՝ նշելով, որ Լիմ մենաստանի վանահայր և իր ազգական Հովհաննես եպիսկոպոս Արծրունու օգնությամբ վերանորոգել են Լիմի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին, միաժամանակ նաև՝ վանքապատկան տարածքներում գտնվող Սուրբ Սահակ, Սուրբ Էջմիածին և այլ եկեղեցիներ: Կաթողիկոսը բազմապատկում է վանքապատկան հողակտորները տարբեր գյուղերում՝ Զանիկ, Նորշեն, Ատեր, Նորավանից, և դրանց հարակից տարածքներում⁵²⁴:

Ուշագրավ է, որ Զաքարիա հայրապետն իր կոնդակում նշում է, որ այստեղ միաբանություն կար դեռևս Ներսես Մեծի օրոք. «որպէս յառաջագոյն ի մեծն Ներսէս սրբազան հայրապետէն հաստատեալ կայր»⁵²⁵: Սա փաստում է, որ Լիմ կղզում մենաստան կար վաղ ժամանակներից: Զաքարիա կաթողիկոսը այնքան մեծ դիրք ուներ, որ Լիմ մենաստանին անցած տարածքները հաստատվել են նաև շարիաթական կալվածագրով⁵²⁶: Այսպիսով, XIV դարասկզբին Լիմ անապատի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին վերակառուցվում է, միաբանությունը՝ մեծանում:

XIV դարի գրիչները Լիմ կղզում Սուրբ Գևորգ զորավարի անունից բացի, նշում են նաև Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Կա-

գմբէթն աննման Սուրբ Կաթողիկէն»: Յ. վ. Թօփուզեան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 21:

⁵²⁴ Զաքարիա կաթողիկոսը 1305 թ. Լիմի տաճարի նորոգության և իր կողմից արված նվիրատվությունների մասին մի ձեռագիր Մաշտոցում թողել է կալվածագիր: Թեև այս Մաշտոցը չի պահպանվել, սակայն կալվածագրի 2 ընդօրինակություն է մեզ հասել՝ կատարված Յ. Բարադայանի և Ղ. Փիրղալեմյանի կողմից (ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 100-101, ՄՄ, ձեռ. 4515, էջ 62-64), տպ. Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան, 1968, էջ 137-139, Ա. Մաթևոսյան, Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում, «Էջմիածին», 1966, Զ, էջ 54-55:

⁵²⁵ Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 138:

⁵²⁶ Լիմի կալվածագրի պարսկերեն բնագրի պատճենը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (թղթապանակ 3, վավերագիր 129, մագաղաթ), այն թարգմանել և հրատարակել է Հ. Փափազյանը. տե՛ս Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 47-53:

րապետ անունները: Օրինակ՝ Արրահամ գրիչը 1306 թ. հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ ի կղզիս Լիմն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Կարապետին, եւ Սուրբ Գէորգեայ Զաւրավարին»⁵²⁷: Նշանակում է՝ կա՛մ Սուրբ Գևորգ եկեղեցու խորաններն են, կա՛մ էլ կղզում եղել են այս անուններով մատուռներ, չի բացառվում նաև՝ եկեղեցիներ: Ինչևէ, գլխավոր՝ Սուրբ Գևորգ զորավարի անունը կրող եկեղեցու անունով էլ պատմության մեջ վանքը մնում է որպես Սուրբ Գևորգի ուխտ:

Թեև սակավ, սակայն պատմական տեղեկություններ կան Լիմի տարբեր վանահայրերի և նրանց գործերի մասին: Խաչատուր գրիչը 1301 թ. գրչագրում որպես մենաստանի վանահայր նշում է. «պատուական եպիսկոպոսին՝ տէր Յովան...»⁵²⁸: Այս Հովհաննես վանահոր օրոք է Զաքարիա կաթողիկոսը վերանորոգել Լիմի եկեղեցին, և, անշուշտ, վանահայրն ունեցել է իր անփոխարինելի դերը մենաստանի վերականգնման գործում: Տեղեկությունների սակավության պատճառով չենք կարող ասել, թե ստույգ մինչև որ թվականն է Հովհաննես եպիսկոպոսը ստանձնել վանահոր պաշտոնը, սակայն, միանշանակ, նա է մինչև 1315 թվականը եղել վանահայրը:

Դրան հաջորդող շուրջ ութսուն տարվա վանահայրերի մասին տեղեկություն չունենք: 1394 թ. Մանուել գրչի ընդօրինակած ձեռագրում որպես վանահայր նշված է Սարգիս վարդապետը, որի շուրջ Լենկ Թեմուրի մահասփյուռ արշավանքի ժամանակ համախմբվել էին բազմաթիվ միաբաններ⁵²⁹:

1421 թ. Հովհաննես գրչի ձեռագրում, ի շարս մենաստանի

⁵²⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, էջ 41:

⁵²⁸ Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 76, էջ 139-140:

⁵²⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ե, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1995, էջ 295-308:

այլ միաբանների, որպես Լիմի վանահայր հիշատակված է «գառաջնորդ սուրբ ուխտիս զՅովանէս խաչընդուս կրոնաւորն» (ՄՄ 4624)⁵³⁰: Մեզ հայտնի հաջորդ վանահայրը Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեցին է, որ կոչվել է նաև Լմնեցի: Նրանից մեզ հասած ձեռագրական ժառանգությունը ստեղծվել է 1549–1576 թթ. ընթացքում⁵³¹: Ըստ Հ. Թովուզյանի բերած վկայության՝ 1556 թ. ուժգին երկրաշարժ է լինում, որի հետևանքով քանդվում են Արծկե և Արճեշ քաղաքները, խոնարհվում է Լիմի Սուրբ Գևորգ տաճարը: Զաքարիա վանահայրը վերստին նորոգում է եկեղեցին⁵³²: 1582 թ. Կարապետ գրչի ձեռագրում որպես վանահայր հիշատակվում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսը⁵³³:

Պատմական վկայություններ ունենք, որ 1394 թ. Լենկ Թեմուրի արշավանքների, 1428 թ. Սքանդար բռնակալի ներխուժման, 1534 թ. Շահ Թահմազի ասպատակությունների ժամանակ ավամերձ շրջանների բնակչությունը պատսպարվել է Լիմ կղզում: Սակայն եղել են դեպքեր, երբ թշնամին կարողացել է ներխուժել կղզի և ավերել մենաստանը⁵³⁴:

1538 թ. Վանա բերդին տիրացած Գոգչա սուլթանն իր զորքով մտնում է կղզի, ավերում վանքը, կոտորում միաբաններին և այրում կամ ծովը նետում ձեռագրերը, որոնց միայն մի փոքր մասն է գտնվել ու փրկվել. «Եւ քանզի տիրէր Վանայ բերդն վատանուն մի Գոգչայ սուլթան, զի կեղեքելով նեղէր զՎան եւ զԱմնուկ, զԱրճեշ եւ զՄահմտանք՝ հարկս առնելով եւ պահանջելով... յուղարկեաց զօրսն իւր յերկիրն Ռշտունեաց, որ գերի արար սպանանելով եւ աւերեալ տարան ի Վան, եւ զաղէտս,

⁵³⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Ա, էջ 253:

⁵³¹ Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Լիմ անապատ, «Սիոն», 1949, հոկտեմբեր, էջ 280:

⁵³² Յ. վ. Թովուզեան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 22:

⁵³³ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 310–311:

⁵³⁴ Ե. Լալայեան, Վասպուրական. նշանատր վանքեր, Թիֆլիս, 1912, էջ 86:

զաղաղակս եւ զկոծս ո՞ կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել. այս ամենայն վրդովմունք եղեւ եւ դեռ զգրեանսն եղեալ էին յեկեղեցին Լմայ, եւ տեսեալ զօրացն Գոգչայ բէկին զաստուածային գրեանսն՝ թալանեցին եւ գերեցին, եւ շատ գիրք այրեցին եւ ձգեցին ի ծով»⁵³⁵:

XVI դարին վերաբերող պատմական տեղեկությունները սակավ են: Պարզ է միայն, որ մենաստանում կյանքը Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև տևական պատերազմի հետևանքով բավականին թշվառ վիճակում է եղել:

XVII դարում Հայաստանում սկսվում է անապատական կյանքի վերազարթոնք՝ Սարգիս վարդապետի (Սաղմոսավանք) և Կիրակոս քահանայի (Տրապիզոն) ջանքերով: Նրանք 1611-1613 թթ. Սյունիքում՝ Տաթևի վանքից քիչ հեռու՝ Հալիձոր գյուղի դիմաց, հիմնում են մենաստան՝ Հարանց անապատը: Ներսես վարդապետ Մոկացին՝ Բեղլու մականվամբ, իր շուրջ ժողովելով շուրջ 60 միաբանների, միանում է Հարանց անապատի սրբակենցաղ հայրերին:

Ներսես վարդապետ Մոկացին ծնվել է, հավանաբար, 1625 թ. Մոկաց գավառում, ուսանել է Երուսաղեմում՝ ստանալով վարդապետական գավազան: Հինգ տարի Հարանց անապատում մնալուց հետո՝ 1621 թ. նա յոթ միաբանների հետ ուղևորվում է Լիմ և այնտեղ վերականգնում անապատական կյանքը⁵³⁶: Այս մասին պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Աստ վարժեալ ուսաւ Մոկացի Ներսէս վարդապետն զվարս կրօնաւորական, և ելեալ գնաց ի գաւառն Վասպուրականի, և եմուտ ի կղզին Լմայ ի մէջ ծովուն, և անդ ժողովեցան առ նա բազմու-

⁵³⁵ Սույն հիշատակությունը պարունակող Մաշտոց մատյանն այժմ կորած է, ընդօրինակությունը պահպանել է Հ. Բարադամյանը, տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 101-102:

⁵³⁶ Տե՛ս Ներսես Մոկացի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագ., հոդվ. հեղ.՝ Ա. Դոլուխանյան, էջ 786-787:

թինք եղբարց, և եղև անապատ հաստատուն ամենայն կարգօք և կրօնիք միակեցութեան վարուց»⁵³⁷:

Ներսես վարդապետ Մոկացին Մարմետ գյուղում տեսած և իր գնած ձեռագիր Մաշտոցում գրում է, որ գալով Լիմ մենաստան՝ տեսավ այն թափուր և, համախմբելով 60 մենակյացների, վերահաստատեց անապատական կյանքը. «Ես՝ Ներսէս վարդապետ Մոկացի, թուին ՌՀ (1621) եկի ի Լմայ սուրբ ուխտս եւ տեսի զայս երկնանման սուրբ տաճարս, որ յանուն Սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին, զի խրթնացեալ էր ի բարեզարդութենէ փեսային եւ փեսայւէրին, եւ թափուր արդեանց եւ յամենայն գրոց, եւ փակեալ եկեղեցին: Եւ ես՝ ծառայ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եկի ի Տաթևու անապատէն աստ, Տեառն գործակցութեամբ սկսայ ժողովել աստ եղբարս վաթսուն խարազնազգեստ կրօնաւորս եւ սկսայ գիրք եւ արդիւնք ժողովել ի վայելումն սոցա»⁵³⁸:

Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցին, որը Ներսես Մոկացու հետ եկել էր Հարանց անապատից, 1621 թ. թողել է արձանագրություն՝ հիշատակելով այն անձանց անունները, ովքեր սկզբից համախմբվեցին Ներսես վարդապետի շուրջը. «Թվ. ՌՀ (1621). Աստուած ողորմի ասացէք Ներսէս վարդապետին, Տ[է]ր Աւ[է]տ[ի]սին, Տ[է]ր Պ[ե]տր[ո]սին, Տ[է]ր Սարգ[ի]ս, Տ[է]ր Յ[ո]վ[ա]նէս, Տ[է]ր Մելք[ե]ս[ե]թ, Տ[է]ր Դաւ[ի]թ, Տ[է]ր Ներսէս ս[ր]բականց., Գր[ի]գ[ո]ր, Վ[ա]րդ[ա]ն, Մ[ա]րգ[ա]ր, Խ[ո]սրով, Ոսկ[ա]ն, Վ[ա]րդ[ա]ն, Մ[ա]րկ[ո]ս, Սող[ո]մոն, Ծերուն, Գր[ի]գ[ո]ր, Անդր[ե]ալս, Դ[ա]վ[ա]ր, Ազատ, Գր[ի]գ[ո]ր, Խ[ա]չ[ա]տուր, Գր[ի]գ[ո]ր, Աւետ, Ներսէս, Պարս[ա]մ, Սէն[ե]ք[ե]ր[ի]մ, Կ[ի]ր[ա]–

⁵³⁷ Առաքել Դարիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, էջ 218:

⁵³⁸ Սույն ձեռագիրը մեզ չի հասել, պահպանվել է Ղ. Փիրդալեմյանի կատարած ընդօրինակությունը: Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 406, նաև՝ ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 118:

կ[ո]ս, Խ[ա]չիկ, Ս[ա]րգ[ի]ս, Մ[ա]րգ[ա]ր, Աւետ, Վ[ա]րդ[ա]ն, Կ[ա]ր[ա]յ[ե]տ, Գասպ[ա]ր, Թումէն, Ն[ա]հ[ա]յ[ե]տ, Ղ[ա]զ[ա]ր, Բարս[ե]ղ, Միք[ա]յէլ, Կ[ի]ր[ա]կ[ո]ս, Մ[ա]րգ[ա]ր, Վ[ա]րդ[ա]ն, Ադալ, Խ[ա]չ[ա]տ[ու]ր, այս են առաջնորդն, յիշեցէք անապատիս, ամ. ՌՀ. (1621) թվէն մինչև ՌՂԵ. (1646) թվին, Դ (4) ամ Ն[ե]րսէս վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տն կ[ե]ց[ա]լ, վախճալն[ե]ց[ա]լ եւ անտի մինչև ցայժն ես՝ Ստեփան[ո]ս վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տ սպախալովորեմ անապատիս և թ. աթուլ(°) վ[ե]ր[ա]կ[ա]ցութեան, եւ այժմ կամք Հ (70) եղբայր հաստատ. ով որ վախճալնի, գայցէք ողորմի տայցէք»⁵³⁹:

Ներսէս Մոկացին շարունակում է Լիմ անապատի վանահայրությունը մինչև իր մահը՝ 1627 թ., այնուհետ նրան փոխարինում է Ստեփանոս Շատախեցին: Վերջինիս օրոք Լիմի միաբանությունը ավելի բազմամարդ է դառնում, և ոմանք գնում են Կտուց՝ այնտեղ ևս վանական կարգը վերականգնելու համար: Հայտնի է, թե որ թվականին է վախճանվել Ստեփանոս վանահայրը: 1647 թ. Լիմում նորոգված մի ձեռագրի հիշատակարան հուշում է, որ այդ ժամանակ Ստեփանոս կրոնավորը դեռ վանահայր էր, սակայն նրա անվանը զուգահեռ նշված է նաև Ղուկաս վարդապետը, որ հաջորդել է Ստեփանոսին⁵⁴⁰: Ղ. Փիրղալեմյանը Ստեփանոսի վանահայրությունը հասցնում է մինչև 1651 թ.⁵⁴¹, իսկ Ն. Պողարյանը 1647–1651 թթ. նշում է որպես Ղազար վարդապետի վանահայրության տարիներ⁵⁴²:

⁵³⁹ Արձանագրության մեջ հատուկ անունները և մի շարք բառեր համառոտագրված են, որոնք մենք բացել ենք հետևյալ [] փակագծերով: Այս, ինչպես նաև վանքի մյուս վիմագրերն ընդօրինակել է Ե. Լալայանը. տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93–94, նաև՝ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 24–25:

⁵⁴⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 257:

⁵⁴¹ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 9027, 45բ:

⁵⁴² Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Լիմ անապատ, էջ 280:

Ինչպես նշում է Մարտիրոս գրիչը Շահգալդի գյուղի Սուրբ Խաչ վանքում ընդօրինակած իր Ավետարանի հիշատակարանում, 1689 թ. վանքի առաջնորդն եղել է Մինաս վարդապետը⁵⁴³: Ըստ Ն. Ծովականի՝ Մինաս վարդապետի վանահայրության սկիզբն է 1687 թ.: Համաձայն Ղ. Փիրդալեմյանի տվյալների՝ Մինաս վարդապետին հաջորդել է Պետրոս վարդապետը մինչև 1713 թ., նրան էլ՝ Վրթանես վարդապետը, ապա Արիստակես, Կիրակոս, Սարգիս, Մարտիրոս, Ղազար, Բաղդասար վարդապետները⁵⁴⁴:

1743-1792 թվականներին՝ 50 երկար տարիներ մենաստանի վանահայրը եղել է Հակոբ եպիսկոպոս Տինոյանց Վանեցին⁵⁴⁵: 1763 թ. նա և Կոռուց մենաստանի միաբան Աստվածատուր վարդապետը ներկայանում են Սուրբ Էջմիածին՝ Հայոց Սիմեոն կաթողիկոսին (1763-1780)՝ հայտնելով նրան իրենց միաբանությունների հարգանքն ու ենթակայությունը:

Հակոբ վանահոր օրոք՝ 1766 թ., Հովհաննես վարդապետ Մոկացի Արդարը, որ Երուսաղեմից էր եկել Լիմ մենաստան, հանգանակություններ է հավաքում և Սիոն վարդապետի ձեռքով մենաստանի համար կառուցում քարե դարպաս⁵⁴⁶: Այս մասին հիշատակված է նաև նրա տապանաքարին. «Կանգնեցաւ սուրբ խաչս վասն փրկութեան հոգւոյն Մոկացի Յովհաննէս փիլիսոփայն աստուածաբան վարդապետին, որ զբազում

⁵⁴³ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 971-974, թիւ 428:

⁵⁴⁴ Ղ. վ. Փիրդալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 9027, 46աբ:

⁵⁴⁵ Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Լիմ անապատ, էջ 280:

⁵⁴⁶ «Դարպաս» բառն ավելի հնում օգտագործվել է «ապարանք» իմաստով, սակայն այս դեպքում խոսքը ժամատան մասին է. «ի հարկէ շինեալ է եւ ընդառաջ նորա գդարպասն՝ տեղի ժամասացութեան եւ ժողովելոյ աղօթաւորացն», գրում է Հ. Թովուկյանը, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 31-32: Տե՛ս նաև Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 87, Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

մեծամեծ եկեղեցիս նորոգեաց, նաեւ սուրբ անապատի դարպասն շինեաց թուին ՌՄԺԹ (1770), ձեռամբ Քոթայեցի Սիօն վարդապետին կառուցաւ»⁵⁴⁷: Սիօն վարդապետ Քոթայեցին ևս Լիմ անապատի միաբան է եղել և վախճանվել է 1771 թվականին, ինչպես հուշում է նրա տապանագրի արձանագրությունը⁵⁴⁸: Հակոբ վանահոր օրոք մենաստանի վանականներից Դանիել վարդապետը մի քանի տարի շրջել է այլ վայրերում և հանգանակություն հավաքել վանքի համար⁵⁴⁹:

1786 թ. (ՌՄԼԵ) Հայոց Դուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի (1780-1799) հրամանով Կտուցի առաջնորդ Մարկոս վարդապետը պետք է փոխարիներ Լիմի ծեր վանահորը՝ Հակոբ վարդապետին⁵⁵⁰: Սակայն ինչպես երևում է Դուկաս կաթողիկոսի՝ 1792 թ. գրված մի թղթից, ինչ-ինչ պատճառներով Մարկոս վարդապետը կարճ ժամանակ է փոխարինում Հակոբ վարդապետին, որովհետև վերջինս արդեն 1792 թվականին թուղթ է հղում կաթողիկոսին՝ խնդրելով իր փոխարեն վանահայր նշանակել Միքայել վարդապետին⁵⁵¹: Վերջինիս էլ հաջորդել է Վարդան վարդապետը: Նա իր վանահայրության ընթացքում մի քանի տարի անցկացրել է Սուրբ Էջմիածնում, իսկ անապատում նրա փոխարեն հաջորդաբար վանահայրեր են եղել Աբրահամ և Դավիթ վարդապետները⁵⁵²:

1801 թ. Լիմի միաբանները դիմում են Դավիթ Ե կաթողիկո-

⁵⁴⁷ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 33, Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁵⁴⁸ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 95: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵⁴⁹ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁵⁵⁰ Տե՛ս Օրինակք գրութեանց Դուկասի կաթողիկոսի Կարնեցոյ, ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1056: Դիվան հայոց պատմության, կազմ.՝ Վ. Գրիգորյան, Երևան, 1984, էջ 520:

⁵⁵¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899, էջ 611:

⁵⁵² Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 9027, 47աբ:

սին (1801–1807)՝ խնդրելով Վարդան վարդապետի փոխարեն իրենց համար այլ առաջնորդ կարգել՝ պատճառաբանելով, թե Վարդան վանահայրն ավելացրել է միաբանության պարտքերը: Կաթողիկոսը, չհակադրվելով նրանց, Վարդան վարդապետին պահում է Մայր Աթոռում, իսկ Անանիա վարդապետին, ձեռնադրելով եպիսկոպոս, ուղարկում է Լիմ՝ որպես վանահայր⁵⁵³: Անանիա արքեպիսկոպոս Աստապատցու գործերից հայտնի է, որ 1805 թ. կառուցել է զանգակատունը⁵⁵⁴: Նա շուրջ 20 տարի եղել է վանքի առաջնորդը, իսկ 1820–1826 թթ. նրան հաջորդել է Հարություն արքեպիսկոպոսը⁵⁵⁵:

Ըստ Հ. Թովուզյանի՝ 1823 թ. անապատի միաբան Ստեփանոս եպիսկոպոսը եկեղեցում կատարել է բարեկարգման աշխատանքներ՝ մեծացրել է եկեղեցու ցածր մուտքը, նորոգել սուրբ սեղանները և այլն⁵⁵⁶:

Ղ. Փիրղալեմյանը նշում է նաև Հարություն վանահորը կարճ ժամանակով նախորդած Մարտիրոս և Հակոբ վարդապետներին, իսկ նրանից հետո՝ մինչև Գաբրիել եպիսկոպոսը, հիշատակում է Մարտիրոս վարդապետին: Ընդ որում՝ Գաբրիել վարդապետը և այլ վանահայրեր ևս մի քանի անգամ եղել են վանահոր պաշտոնին, քանի որ հաճախ նրանք հեռանում էին Վարագ կամ այլ վանքեր, իսկ հետո, Լիմի միաբանների խնդրանքներին ընդառաջելով, նորից վերադառնում⁵⁵⁷:

Լիմ անապատի ամենանշանավոր վանահայրերից է Գաբ-

⁵⁵³ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Զ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1904, էջ 103–105, 128:

⁵⁵⁴ Յ. վ. Թովուզեան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 34:

⁵⁵⁵ Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Լիմ անապատ, էջ 280: Հրատարակված են Անանիա և Հարություն վանահայրերի տապանազրերը. տե՛ս Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 95–96:

⁵⁵⁶ Յ. վ. Թովուզեան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086, էջ 23–24:

⁵⁵⁷ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 9027, 48աբ:

րիել եպիսկոպոս Շիրոյանը, որը 1847 թ. նստում է Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռին (1851-1857): Նույն թվականին Լիմում նրան փոխարինում է իր գիտական և մանկավարժական գործունեությամբ հայտնի Հակոբ վարդապետ Թոփուզյան Վանեցին: Նա եղել է Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի միաբան և գրագիր, ինչպես նշում է իր ընդօրինակած գրչագրերից մեկում⁵⁵⁸: Հետագայում նա գալիս է Լիմ, ստանձնում առաջնորդի պաշտոնը՝ վարելով այն 30 երկար տարիներ՝ մինչև 1877 թ.⁵⁵⁹: Նրան տապանաքարի արձանագրության մեջ միաբանները որակել են որպես «երանաշնորհ Յակոբ ծայրագոյն ռաբունապետ եւ դասատու հռետոր»⁵⁶⁰:

Հակոբ Թոփուզյանին հաջորդել է Պողոս եպիսկոպոս Մելիքյան Վանեցին (1878-1894), որը ևս հայտնի է իր մանկավարժական գործունեությամբ: Նրա ամենանշանավոր գործը 1883 թ. վանքում բացած դպրոցն է⁵⁶¹:

1885-1896 թթ. ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Լիմ մենաստանի համար ծանր ժամանակներ էին: 1898-1901 թթ. վանահայրը Հովսեփ եպիսկոպոս Խոստեղյանն էր, որը համատեղում էր նաև Կոտուցի վանահայրությունը: Համաձայն Դուկաս Տեր-Ղազարյանի հուշերի՝ այս ժամանակ «վանքի միաբանությւնը 20 անձէ աւելի էր, որոնցից 4-ը վարդապետ, 1 սարկաւագ, 1 տնտես, 1 հացթուխ, 1 մառնապան եւ 1 ժամկոչ, իսկ միւսները տիրացուներ էին: Սրբազան Յովսեփ Ռշտունին վանահայրն էր թէ՛ Լիմ եւ թէ՛ Կոտուց անապատներուն»⁵⁶²: Լիմ մենաստանի վերջին վանահայրը 1911 թվականից մինչև Մեծ

⁵⁵⁸ ՄՄ, ձեռ. 4964, 3ա:

⁵⁵⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 516:

⁵⁶⁰ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 96-97: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁵⁶¹ Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Լիմ անապատ, էջ 280: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵⁶² Շատախյի երէջը (Դուկաս Տեր-Ղազարեան), Յուշեր, Երևան, 2011, էջ 62:

եղեռնի օրերը եղել է Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը, որը բացառիկ դեր է ունեցել ինչպես Լիմ անապատի, այնպես էլ մի քանի այլ վայրերի ձեռագրերի փրկության գործում⁵⁶³:

Նշենք, որ լիսնելով հոգևոր և մշակութային կենտրոն՝ Լիմ անապատը անմասն չէր արևմտահայության քաղաքական ծանր դրությունը թեթևացնելու ազատագրական ծրագրերում: Ասվածի ապացույցն է 1772 թ. կղզում գումարված գաղտնի ժողովը, որին մասնակից հոգևորականներն ու իշխանները ծրագրում են միանալ արևելահայ ապստամբ ուժերին⁵⁶⁴:

Ե. Լալայանը, XX դարասկզբին այցելելով Վանա լճի կղզիները, նկարագրում է Լիմի և Կտուցի եկեղեցիները: Ըստ նրա՝ Լիմ անապատը «բաղկացած է միայն մի տաճարից, որ Ս. Գեորգ է կոչվում, բազմաթիւ խցերից և մի «դրսի տնից», որ զետեղուած է կղզու հանդէպ, լճի հարաւային ափին»⁵⁶⁵: Սուրբ Գևորգ եկեղեցին ուներ խաչաձև, գմբեթավոր հորինվածք, խորանի երկու կողմերում ավանդատներ, իսկ արևմտյան կողմում՝ երկու խցեր:

Եկեղեցուն արևմուտքից կցված էր գավիթը, որն իր չափերով եկեղեցուց ավելի մեծ էր. այն քառասկյունի էր և ուներ ութ սյուներ ու կամարներ, ինը պատուհան: Գավթին արևմուտքից կցված էր մի սյունազարդ զանգակատուն, որտեղ գտնվում էր Սուրբ Հրեշտակապետաց անվամբ սուրբ սեղան:

Համաձայն Ե. Լալայանի նկարագրության՝ «Միաբանների խցերը երկար, մուրճ նրբանցքի մէջ բացուող փոքրիկ, խոնավ եւ մուրճ սենեակներ են, ամէն մի միաբանի միայն մի սենեակ է

⁵⁶³ Տե՛ս Լ. Թումանյան, Լիմ և Կտուց մենաստանները Մեծ եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», 2013, Դ, էջ 96-107:

⁵⁶⁴ A. Ayvazyan, The secret meeting of Armenians on Lim island in 1722, Budapest-Cambridge, 2001.

⁵⁶⁵ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 85:

յատկացուած, ուր թէ՛ քնում է եւ թէ՛ ամբողջ օրը անցկացնում. մահճակալներ բնաւ չկան, քնում եւ նստում են նոյն իսկ չատակած գետնին, փսեաթի վրայ, այս պատճառով եւ գրեթէ բոլորը տանջուում են յօդացաւից»⁵⁶⁶:

Անապատն ուներ նաև իր կալվածքները՝ վարելահողեր, արոտատեղիներ, խոտատեղիներ, անտառ, այգի, ջրաղացներ, գոմեր, նաև խանութներ տարբեր քաղաքներում՝ Վանում, Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում և այլուր⁵⁶⁷:

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏ: Վանա լճի արևելյան հատվածում՝ ափից շուրջ մեկ կիլոմետր հեռավորությամբ, գտնվում է Կտուց կղզին: Անունն առաջացել է կղզու դիրքից, քանի որ այն լճի մեջ մխրձված, կտուց հիշեցնող հրվանդանի մի մասն է, որ լճի մակարդակի բարձրանալու պատճառով վերածվել է կղզու⁵⁶⁸:

Սակայն կղզու անվան վերաբերյալ մեզ է հասել նաև հետևյալ ժողովրդական ավանդությունը: «Հայոց Լուսավորիչ սուրբ Գրիգորը Հռոմից վերադառնալիս իր հետ բերում է Կենաց փայտից մի մասունք և յոթ սրբերի նշխարներ: Հասնելով այս կղզին՝ նա մի ձայն է լսում. «Մեզ այստեղ ամփոփեցեք»: Լուսավորիչը հնազանդվում է և, նշխարները տեղավորելով յոթ առանձին տեղերում, նրանց վրա նույնքան եկեղեցիներ է շինում՝ իր աշակերտներից մեկին առաջնորդ կարգելով: Կամաց-կամաց այստեղ հավաքվում են 500 միաբաններ: Մի օր նրանցից երեքը հիվանդանում և մահանում են: Միաբանակից եղբայրները, գալով մահացածների մոտ, տեսնում են, որ նրանց վրա կուտուց (մի խումբ) հրեշտակներ են իջել և սկսում են ձայնել մեկմեկու. «Կուտուց հրեշտակներ են իջել, կուտուց

⁵⁶⁶ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 88:

⁵⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 91-92:

⁵⁶⁸ Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ14:

հրեշտակներ...»: Դրանից հետո անապատը կոչվում է Կտուց»⁵⁶⁹: Ինչպես փաստում են Կտուցում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարանները, ընդունված է եղել Կտուց անապատը «Լուսավորչաշեն» անվանել:

Այն, որ Կտուց անապատում X–XI դարերում արդեն գործում էր կարգավորված վանք և կար գրատուն, փաստում է այստեղ գրված ձեռագիր Ճառնստիրից հասած պատառիկը⁵⁷⁰: Սակայն անապատի գործունեության մասին ավելի մանրամասն տեղեկությունները XV դարից են:

Կտուց կղզու մենաստանը կոչվել է Սուրբ Հովհաննես Կարապետ: XV դարում անապատում ընդօրինակված ձեռագրերը Սուրբ Կարապետ հատկանունից բացի, մեզ են ավանդում Սուրբ Խաչ, Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա, Սուրբ Հռիփսիմյանք անունները: Դժվար է ասել՝ սրանք բոլորն էլ առանձին եկեղեցիներ են, թե եղել են մատուռներ կամ եկեղեցու խորանների անուններ: Այսպես, Խաչատուր գրչի 1463 թ. Ավետարանում Սուրբ Կարապետը անվանված է Լուսավորչաշեն՝ «ի յերկիրըս Վասպիրականի, ի յանապատիս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սուրբ ճառագայթին ճրագ ձշմարտութեան լուսաւորչաշէն Սուրբ Կարապետիս, եւ Սուրբ Խաչիս, եւ Սուրբ Աստուածածնիս, եւ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայիս, եւ Սրբոց Հռիփսիմեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ» (ՄՄ 6356)⁵⁷¹:

Խաչատուրի 1481 թ. Ավետարանում Լուսավորչաշեն է անվանված Սուրբ Խաչը՝ «ի աստուածաբնակ, ի հրեշտակաճեմ եւ

⁵⁶⁹ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, էջ 246:

⁵⁷⁰ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, թիւ 306, ձեռ. 749, էջ 1175–1180:

⁵⁷¹ ՄՄ, ձեռ. 6356, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 197:

ի ներքսագոյն կղզիս՝ որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ լուսա-
գարդ եւ սքանչելագործ եւ դիւահալած Սուրբ Կարապետիս եւ
Լուսաւորչաշէն Սուրբ Խաչիս եւ Սուրբ Ստեփանոսիս եւ Սուրբ
Աստուածածնիս եւ այլ սրբոցս, որք աստ կան հաւաքեալ»⁵⁷²։
Ուստի կարող ենք ենթադրել, որ Սուրբ Կարապետից բացի՝
Սուրբ Խաչ անունով եկեղեցի ևս եղել է՝ ավանդաբար հիմ-
նադրված համարվելով սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից։

Կտուց անապատի միաբանների և պատմական իրադար-
ձությունների մասին որոշակի տեղեկություններ են պարունա-
կում Հովսեփ գրչի 1414 թ. Ավետարանի և 1421-1422 թթ. Վան
քաղաքում Գրիգոր արքեպիսկոպի, Մկրտիչ երեցի ու Կարապետի
կողմից գրված և Կտուց անապատի միաբան Ատոմ կրոնավո-
րին ընծայված Հայսմավուրքի հիշատակարանները, որոնցում
հանդիպում ենք Կտուց անապատի վանահայր Մխիթար արքե-
պիսկոպոսի անվանը⁵⁷³։ Նրա առաջնորդության ստույգ թվա-
կանները հայտնի չեն, պարզ է միայն, որ 1414-1422 թթ. նա եղել
է անապատի վանահայրը։

Մեզ հայտնի հաջորդ առաջնորդը Գրիգոր եպիսկոպոսն է։
Նա ևս բավականին երկար ժամանակ՝ 1462-1483 թթ., ղեկա-
վարել է մենաստանը։ 1462 թ.՝ Գրիգոր եպիսկոպոսի առաջնոր-
դության ժամանակ, Ստեփանոս վարդապետի նախաձեռնու-
թյամբ և մյուս վանականների օգնությամբ վերանորոգվում է
վանքը։ Այս մասին են վկայում նաև Խաչատուր գրչի 1462 թ.
(ՄՄ 4883) և Հովհաննես գրչի 1482 թ. (ՄՄ 4869) ձեռագրերի
հիշատակարանները⁵⁷⁴։ Վանքի նորոգման աշխատանքներին
մասնակցել են նաև այլ միաբաններ՝ Խաչատուր գրիչը, Հակոբ,

⁵⁷² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 200, էջ 488-489։

⁵⁷³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Ա, էջ 165, 296։

⁵⁷⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 181,
մասն Գ, էջ 30։

Սարգիս, Ստեփանոս, Հովհաննես, Մկրտիչ, մյուս Հովհաննես, Կարապետ, Ներսես, այլ Հովհաննես, Կարապետ, Աստուածատուր, մյուս Կարապետ, Մխիթար, մյուս Խաչատուր կրոնավորները և այլք: Գրիգոր եպիսկոպոսին հաջորդել է Խաչատուր հայրապետը:

XVI դարում և XVII դարի սկզբին երկրում տիրող պատերազմական վիճակի պատճառով ինչպես շատ այլ վանքերում, այնպես էլ Լիմում և Կտուցում վանական կյանքը հայտնվում է ծանր դրության մեջ: Հայտնի չէ, թե ինչպիսի դրություն էր մենաստանում, քանի միաբան ուներ, ովքեր էին առաջնորդները: Ամեն դեպքում այստեղ վանական կյանքը շարունակվում էր, որի ապացույցն է 1604 թ. գրված մատյանը (ՄՄ 4838), որի հիշատակարանի համաձայն՝ Կտուցի առաջնորդն էր Ստեփանոս վարդապետը. «Թուականութիւն Հայոց ազգի ՌԾԳ (1604) ամի, հայրապետութեան տեառն Էջմիածնի՝ Մելիքսէթ կաթաղիկոսի, եւ մերոյ պրոռակալի, եւ առաջնորդն է Սուրբ Կարապետի, կղզրնացեալ ի մէջ ծովի, Ստէփիւանիոս վարդապետի»⁵⁷⁵: Կտուցի վանքի մասին հաջորդ տեղեկությունը 1621 թ. է, երբ Պողոս գրիչն այստեղ ձեռագիր է ընդօրինակում՝ նշելով մենաստանի միաբանների անունները⁵⁷⁶:

XVII դարի 20-ական թվականներից հետո անապատական կյանքը Կտուց կղզում աշխուժանում է, Լիմում Ներսես վարդապետ Մոկացու սկսած և նրա հաջորդ Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցու շարունակած գործունեության շնորհիվ: Լիմի վանահայր Ստեփանոս Շատախեցու օրոք անապատի միաբանները շատանում են, և նրանց մի մասը տեղափոխվում է Կտուց՝ միանալով այնտեղի սակավաթիվ ձգնավորներին:

⁵⁷⁵ ՄՄ, ձեռ. 4838, 250ա:

⁵⁷⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, ձեռ. 70, էջ 63-66:

Ստեփանոս Շատախեցին Լիմուս վանահայր է եղել սկսած 1625 թվականից մինչև շուրջ 1650 թ.: Ուստի այս ընթացքում էլ պետք է տեղադրել Լիմից որոշ միաբանների անցումը Կտուց անապատ: Առաքել Դավրիժեցին այս մասին վկայում է. «Եւ յայսմ ժամանակիս և ևս աճեցին միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելեալ ի Լմայ՝ գնացին ի տեղին՝ որ անուանի Կտուց՝ որ և սա կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն, և անդ ևս շինեցին անապատ և եղբայրանոց, և է այժմ հաստատ ամենայն կրօնաւորական կարգօր»⁵⁷⁷:

Պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժած մենաստանը մեկ անգամ էլ վնասվում է 1646 թ. երկրաշարժից⁵⁷⁸: XVII դարավերջին մենաստանում վանահայր է եղել Մարտիրոս վարդապետ Գանձակեցին⁵⁷⁹: Գրիչ Հայրապետի 1691 թ. հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ ժամանակ Կտուց անապատի առաջնորդը եղել է հայր Կարապետը, որը ձիթհանք է կառուցել⁵⁸⁰, իսկ նույն գրչի 1694 թ. ձեռագրում հիշվում է Կյուրեղ առաջնորդը⁵⁸¹:

Կտուցի վանահայրերից է եղել Դավիթ Թոխատեցին, որ հիշված է Մարտիրոս գրչի 1696 թ. գրչագրում⁵⁸²: 1694 թ. Ավետիս երեցի մատյանում ևս որպես առաջնորդ նշված է Դավիթ վարդապետը հավանաբար վերջինս այդ նույն թվականին հաջորդել է Կյուրեղ վանահորը⁵⁸³: Ամեն դեպքում, XVII դարում մենաստանում վանական և մշակութային կյանքն աշխուժանում է:

⁵⁷⁷ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, էջ 218:

⁵⁷⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 218:

⁵⁷⁹ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 66-67:

⁵⁸⁰ ՄՄ, ձեռ. 4694, 419ա, 456ա:

⁵⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 5087, 311ա:

⁵⁸² ՄՄ, ձեռ. 1844, 311բ:

⁵⁸³ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 67: Ն. եպս. Ծովական (Պողարեան), Կտուց անապատ, «Սիոն», 1960, յունիս, էջ 138:

Կտուց մենաստանի նշանավոր վանահայրերից է Սուրբ Կարապետ եկեղեցու վերաշինումը ձեռնարկած Սիմեոն արքեպիսկոպոսը (1698–1712): Նա գնում է Սուրբ Էջմիածին, ներկայանում Հայոց Աղեքսանդր կաթողիկոսին (1706–1714) և, ստանալով նրա օրհնությունը, վերադառնում է և Երեմիա վարդապետի աջակցությամբ անմիջապես ձեռնարկում անապատի վերաշինության գործը⁵⁸⁴:

Դյուրին չէր վանքը վերաշինելու գործը նաև՝ դրամական տեսանկյունից: Մեծ պարտքերի պատճառով վանահայրը յոթ տարով հեռանում է վանքից, ապա վերադառնում և այստեղ կնքում իր մահկանացուն: Ինչպես նշված է եկեղեցու վերանորոգման արձանագրության մեջ. «մէկ քար երկու ոսկի եղաւ, եւ է (7) ամ ի հալածանս եկաց վասն ահէ պարտատիրաց եւ եկեալ աստ վախճանեցաւ»⁵⁸⁵:

Անապատի վերակառուցման գործը շարունակում և 1713 թ. ավարտին է հասցնում Երեմիա վարդապետը: Հանգանակություն հավաքելու համար Երեմիան գնում է Բաղէշ, ուր նրան օգնում են քաղաքի հոգևորականները: Այս մասին է վկայում Սուրբ Կարապետ եկեղեցու արևելյան պատի վերանորոգման արձանագրությունը. «Ես՝ Երեմիա վարդապետս եկի ի մայրաքաղաքն Բաղէշու սիրով հարկէք արին. Մեսրոպն, զՆերսէսն, զԱբրահամն, զՄանուէլն զարքեպիսկոպոս... սիրելի Բաղիշէցիք, ձեր դրածն փոխարէն Սուրբ Կուսի եւ Սուրբ Կարապետի եւ կրօնաւորացն Սուրբ Լուսաւորչի բարեխօսութեամբ»⁵⁸⁶:

Եկեղեցին վերակառուցող վարպետը Խոշխաթարն էր, որ եկեղեցին վերակառուցելու համար ոչինչ չի վերցրել: Նրա տապանաքարին գրված է. «Յիշեցէք Բաղշէցի վարպետ զմահտե-

⁵⁸⁴ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 74: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 67–68:

⁵⁸⁵ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 78:

սի անարժան Խոշխարարն, եկն ի սուրբ անապատն շինեց
գեկեղեցին քունբէթով, բնաւ հախ չառաւ, բաշխեաց Սուրբ
Կարապետու յիշատակ իւր հոգոյն եւ ծնողացն Յովանիսին,
Զմրութին, Մընուկին եւ Սահակին. թվին ՌՃԿԲ (1713)»⁵⁸⁷: Իսկ
դուռը քանդակազարդել է Մարտիրոս վարդապետը: Այսպիսով,
1712–1713 թթ. Սիմեոն արքեպիսկոպոսի նախաձեռնու-
թյամբ և Երեմիա վարդապետի նախանձախնդիր ջանքերի
շնորհիվ, հիմնովին վերաշինվում է Կտուց անապատի Սուրբ
Կարապետ եկեղեցին, որը կանգուն է մինչ օրս:

Վանքում հետագայում ևս կատարվել են շինարարական
աշխատանքներ. Կարապետ Դատիկ եպիսկոպոսը կառուցել է
Ժամատունը, մյուս Կարապետ եպիսկոպոսը՝ Հրեշտակապետաց
ավանդատունը: 1723–1766 թթ.՝ շուրջ 43 տարի, Կտուցի վանա-
հայրն է եղել Կարապետ եպիսկոպոս Բաղիշեցին, որը նաև
գրիչ էր: Նա մարել է մենաստանի պարտքերը, վերանորոգել
վանքի գրեթե բոլոր շինությունները: Ինչպես վկայում է նրա
տապանագրի չափածոն՝ «Տեառն Կարապետ վարդապետի, /
սա բնական Բաղեշեցի, / քառասներեակ ամ աստ աշխատի, /
յոլով պարտս անլսելի, / սորին ձեռամբն վճարի, / այլեւ արդե-
ամբք զարդարի...»⁵⁸⁸:

Կարապետին դեռևս ծերության օրերին՝ 1763 թ., փոխարի-
նում է Աստվածատուր վարդապետը, որը, ինչպես արդեն նշել
ենք, Լիմի Հակոբ առաջնորդի հետ 1768 թ. Սուրբ Էջմիածին է
գնում Սիմեոն կաթողիկոսի (1763–1780) մոտ, հայտնում իրենց
մենաստանների հպատակությունը: 1774 թ. Սիմեոն Երևանցի
կաթողիկոսի հրամանով Կտուցի առաջնորդ է կարգվում Հով-
հաննես Աստապատցին: 1782 թ. Դուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը

⁵⁸⁷ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁵⁸⁸ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 79: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 71:

Կտուցի առաջնորդ է կարգում Մարկոս վարդապետին⁵⁸⁹: 1786 թ. (ՌՄԼԵ) նույն կաթողիկոսի հրամանով Մարկոս վարդապետը ստանձնում է Լիմի վանահայրությունը, իսկ Կտուցում նշանակվում է Գասպար վարդապետը⁵⁹⁰:

1801 թ. Կտուցի վանահայր Կարապետ վարդապետը ձեռնարկում է եկեղեցու քայքայված փայտաշեն գավթի նորոգումը՝ այն քարակերտով փոխարինելու նպատակով: Նա Էջմիածին է ուղարկում Գրիգոր վարդապետին՝ Հայոց Դավիթ կաթողիկոսից (1801-1807) օրհնություն ստանալու: Ի պատասխան՝ կաթողիկոսը կոնդակ է ուղարկում՝ ողջունելով Կտուցի միաբանների նախաձեռնությունը, միևնույն ժամանակ հանդիմանում է Կարապետ վանահորը իրեն չայցելելու համար⁵⁹¹: Կարապետ վանահայրը վախճանվել է 1829 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանագիրը⁵⁹²:

Կարապետ վարդապետին հաջորդում է Հակոբ վարդապետ Շատախեցին, որը վախճանվել է 1888 թ.՝ համաձայն տապանագրի⁵⁹³: Սակայն, թերևս, իր ծերության պատճառով արդեն 1884 թվականից նրան որպես օգնական վանահայր է նշանակվել Հովսեփ եպիսկոպոս Խոստեղյան Ռշտունին (1898 թ. ստանձնել է նաև Լիմի վանահայրությունը): Ծերության պատճառով նրան օգնական է կարգվել Ստեփանոս վարդապետ Աղազատյանը, որն էլ Հովսեփ եպիսկոպոսի մահվանից հետո՝ 1901 թ., դարձել է վանահայր (վախճանվել է 1911 թ.):

Կտուց անապատի միաբաններից շատերի անունները գիտենք նրանց շիրմաքարերի արձանագրություններից. վանքի միաբաններ են եղել Հովհաննես և Դազար վարդապետները,

⁵⁸⁹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, էջ 467:

⁵⁹⁰ Տե՛ս Օրինակք գրութեանց Դուկասի կաթողիկոսի Կարնեցոյ, ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1057: Դիվան հայոց պատմության, էջ 520:

⁵⁹¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Զ, էջ 130-133:

⁵⁹² Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵⁹³ Նույն տեղում, էջ 81:

Սիմեոն եպիսկոպոսը, Սիմեոն, Գարրիել, Մարտիրոս վարդապետները, Հարություն եպիսկոպոսը, Գևորգ րաբուն Տեր-Բարսեղյանը, Մարգարե եպիսկոպոս Շատախեցին⁵⁹⁴: Կտուց անապատի վերջին վանահայրը եղել է Եղիազար վարդապետ Պետրոսյանը:

Ե. Լալայանի և Հ. Ոսկյանի նկարագրությունների համաձայն՝ XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Կտուցում կար մեկ՝ Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, որ քառանկյունի գմբեթավոր կառույց էր: Եկեղեցու Ավագ խորանը կոչվում էր Սուրբ Աստվածածին, աջակողմյանը՝ Սուրբ Կարապետ, ձախակողմյանը՝ Սուրբ Ստեփանոս: Եկեղեցուն արևմուտքից կցված էր ընդարձակ գավիթ՝ Սուրբ Մինաս և Սուրբ Հակոբ սեղաններով, իսկ գավիթից հյուսիս՝ Սուրբ Հրեշտակապետաց մատուռը, որտեղ պահվում էին վանքի ձեռագրերը: Եկեղեցու շուրջը գտնվում էին միաբանների փոքրիկ և նեղ խցերի շարքերը: Ինչպես նկարագրում է Ե. Լալայանը. «Վանքի արևմտահիւսիսային կողմը գտնւում են հին խուցերը, երկար նրբանցքի երկու կողմը դասաւորուած են գլխաւորապէս մի եւ երբեմն երկու սենեակից բաղկացած ցածր, կիսամութ, խոնաւ սենեակներ»⁵⁹⁵:

Անապատին էին պատկանում վարելահողեր, արոտատեղիներ, խոտատեղիներ, անտառ, այգի, ջրաղացներ, գոմեր, խանութներ տարբեր քաղաքներում՝ Վանում, Թիֆլիսում, Կոստանդնուպոլսում և այլուր: Կտուց կղզու դիմաց, Վանա լճի հարավարևելյան ափին գտնվում էր անապատի «դրսի տունը»: Այն բաղկացած էր փոքրիկ եկեղեցուց, մի քանի միաբանական սենյակներից, փոքրիկ դպրոցական շենքից, գոմերից և մի քանի շտեմարաններից⁵⁹⁶:

⁵⁹⁴ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 80-82:

⁵⁹⁵ Նույն տեղում:

⁵⁹⁶ Ե. Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 75-76: Հ. Վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 52-56:

Լիմ և Կտուց անապատների վանականները բավական խստակենցաղ են եղել: Եկեղեցիներում ամեն օր կատարել են ինը ժամերգությունները, կիրակի և տոն օրերին՝ սուրբ Պատարագի արարողությունը: Անգամ ազատ ժամերը վանականներն անցկացնում էին առանձնական աղոթասացությամբ: Նրանց ուտելիքը բավականին համեստ և աղքատիկ էր, մսեղեն և գինի բնավ չեն գործածել: Մխիթարյան հայրերից Ներսես Սարգիսյանը, երբ այցելում է այս անապատները, տպավորվում է նրանց վանական կենցաղով. «Կարգ աստուածային պաշտամանն անթերի եւ անխափան, նաեւ առաւելութեամբ իսկ, զորոյ գնմանն չէ ուրեք տեսանել ի Հայաստան աշխարհի»⁵⁹⁷:

Առհասարակ, Լիմ և Կտուց մենաստանների գործունեությունը զուգահեռաբար է ընթացել: Հաճախ մեկից մյուսը միաբաններ են գնացել, ինչպես Ստեփանոս Շատախեցու օրոք, կամ մի վանահայրը համատեղել է երկուսի առաջնորդությունը, ինչպես Հովսեփ Խոստեղյանը: Հաճախ անապատները միասին են հոգացել նաև իրենց նյութական կարիքներն ապահովելու խնդիրը: Սրա ապացույցն են XIX դարում երկու անապատների կողմից կազմված շրջաբերական նամակները, որոնցով հանգանակություն են հավաքել⁵⁹⁸:

⁵⁹⁷ Հ. Ն. վ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 278:

⁵⁹⁸ Շրջաբերականներից երկուսը պահվում են Մայր Աթոռում (տե՛ս Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», 1989, Դ-Ե-Զ, էջ 101-102, ձեռ. 681, 682), իսկ մյուսը պահվում է Ազգային պատկերասրահում. հայտնաբերել է Վ. Փունարջյանը:

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լիմ անապատի գրչության կենտրոնում գրված առաջին ձեռագիրը, որի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նրանից ընդօրինակված գրչագրում, Ավետարան է՝ գրված 884 թ. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՇԿԵՎՈՐԻ ձեռքով: Նշյալ ձեռագիրը կորած է, սակայն նրա հիշատակարանները պահպանվել են XIV դարի գրիչ և ծաղկող Հակոբ Երզնկացու ընդօրինակած Ավետարանում (ՄՄ 3711). «Գրի ձեռամբ Գրիգորի վարդապետին Քաջբերունոյ, ի թվին ԳՃԼԳ (884), Տրէ ամսոյ Է (7), ի սուրբ անապատին Լմայ, ի սկիզբն Աւետարանիս ի յանուն Սքանչելագործին», «Մեղապարտ գրիչ Գրիգոր վարդապետ Քաջբերունոյ, թվին ԳՃԼԳ (884), Տրէ ամսոյ Ի (20)»⁵⁹⁹:

Այսպիսով, Գրիգորն Ավետարանի գրչությունը սկսել է Սքանչելագործ վանքում և ավարտել Լիմ անապատում: Հակոբ Երզնկացին ևս նշում է, որ իր ընդօրինակությունը կատարվել է ոչ սովորական մի օրինակից. «Զի յոյժ տագնապիմ յուղղոյն գիւտ վասն արինակի»⁶⁰⁰: Այնուհետև մինչև XIV դարը տեղեկություններ չունենք Լիմ անապատի գործունեության մասին⁶⁰¹:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱ: XIV դարակեսին Լիմ անապատում ձեռագրեր է ընդօրինակել Խաչատուր արեղա գրիչը: Նրանից հայտնի է չորս ձեռագիր, որոնցից պահպանվել է միայն մեկը,

⁵⁹⁹ ՄՄ, ձեռ. 3711, 10բ, 92ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 38:

⁶⁰⁰ ՄՄ, ձեռ. 3711, 6բ:

⁶⁰¹ Ա. Մաթևոսյան, Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում, էջ 48-55:

իսկ մյուս երեքից առկա են միայն նկարագրությունները: 1301 թ. Խաչատուրն ընդօրինակում է մի Ավետարան. «Յամի 2Ծ (1301), գրեցաւ սա յանապատիս, ի կղզիս, որ կոչի Լիմն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Գէորգեա Զաւրավարի եւ ի հայրապետութեան Հայոց աստուածահաճոյ եւ սրբասնունդ հայրապետին տէր Զաքարիայի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս պատուական եպիսկոպոսին տէր Յովան...»⁶⁰²: Որպէս ձեռագրի ստացող նշվում է Աստվածատուր քահանան: Ձեռագիրը մինչև Եղեռնը պահվել է Լիմնում, իսկ այժմ ձակատագիրն անհայտ է:

Խաչատուրի մյուս ընդօրինակությունը (ՄՄ 3767) կատարվել է «ի թուականիս Հայոց 2ԾԸ (1309) եւ ի հայրապետութիւն տեառն Զաքարիայի, ի կղզիս, որ կոչի Լիմն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Գէորգեա նորակազմ տաճարի եւ յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Յովաննէսի»⁶⁰³: Ավետարանի ստացողը տանուտեր Գելուկն է, որն անգավակ էր և, պատվիրելով այս գրչագիրը, այն ընծայում է Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցուն:

Խաչատուր եպիսկոպոսը 1333 թ. ևս մեկ Ավետարան է ընդօրինակում Ահարոն կրոնավորի պատվերով (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Կարինում)⁶⁰⁴: Հիշատակարա-

⁶⁰² Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 76, էջ 139-140:

⁶⁰³ ՄՄ, ձեռ. 3767, 274բ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 159:

⁶⁰⁴ «Ես՝ ամենամեղս եւ փցունս ի գրչաց եպիսկոպոս Խաչատուր, յանձն առեալ կատարեցի [զսուրբ Աւետարանս ի թուին] 22Բ (1333), ի հայրապետութեան [Աղթամարայ] տեառն Զաքարիայի, գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտ գրչի, ի Լիմն [կղզին]՝ ի հռչակաւոր եւ ի մեծ անապատի, ընդ հովանեաւ Աստուածածնի եւ Գէորգեայ գօրավարիս լի խնդրոյ Ահարոն կրօնաւորի»: Ուղիղ փակագծերի մեջ առնված են Փիրղալեմյանի լրացումները: Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, 6273, էջ 142-143: ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 260:

նում, ստացողից բացի, գրիչը խնդրում է հիշել նաև Շատլուս, Եդիա, Մխիթար միանձանց և իր հոգևոր ծնողին՝ Հովհաննես կրոնավորին:

Խաչատուրին վերջին անգամ հանդիպում ենք 1336 թ. Հովհաննես կրոնավորի համար Ավետարան ընդօրինակելիս: Հիշատակարանում գրիչը դառնացած նշում է, որ թշնամու կողմից ավերվեց Արձեշ քաղաքը: Ավետարանը չունի տերունի պատկերաշար, սակայն յուրաքանչյուր Ավետարանից առաջ կա տվյալ ավետարանչի պատկերը: Ընդ որում՝ Մարկոս ավետարանչի մանրանկարում պահպանվել է ծաղկողի կարմրագիր հիշատակագրությունը. «ԶԿի[ր]ակոս սուտանուն քահանայ, զծաղկող սորայ աղաչեն յիշել ի Տէր»: Ձեռագիրը մինչ Եդեմնը պահվել է Բուլանդլի Յոնձալու գյուղում, իսկ այժմ գտնվում է Բեռլինի պետական գրադարանում (Բեռլին 10910)⁶⁰⁵:

Համաձայն մեզ հասած 1301 թ. Ավետարանի նկարագրության, ինչպես նաև դիտարկելով 1309 թ. ձեռագիրը (ՄՄ 3767), պարզվում է, որ Խաչատուրի Ավետարաններն ունեն խորաններ ու կիսախորաններ, տարբեր էջեր նկարազարդված են լուսանցազարդերով և զարդագրերով, գործածված են հետևյալ հիմնական գույները՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին: Տերունական նկարներ մեզ չեն հասել: Խաչատուրն իր հիշատակարաններում ոչ մի ծաղկողի անուն չի նշում, ինչից կարող ենք ենթադրել, որ նա ինքն է իր գրչագրերը նկարազարդել:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Լիմ անապատի հաջորդ գրիչը Աբրահամն է: 1306 թ. նա Ավետարան է ընդօրինակում Խաչատուր քահանայի խնդրանքով. «Սրբասէր եւ իմաստուն քահանայ Խաչատուր... ստացաւ զսա անջնջելի արձան ի մխիթարութիւն

⁶⁰⁵ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 11, էջ 104: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN68395735X&PHYSID=PHYS_0002&DMDID=10.12.2019

անծին իւրոյ եւ յոյս փրկութեան անծին իւր եւ ննջեցելոց իւրոց» (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Բաղէշում)⁶⁰⁶:

Գրչի հաջորդ ընդօրինակությունը Մաշտոց է՝ գրված 1310 թ. (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Լիմում): Հիշատակարանում Աբրահամ գրիչն Աղթամարի Զաքարիա հայրապետին նմանեցնում է սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին. «որ է ամենեւին բարի, աննենգ եւ անցասումն, նմանեալ աթոռակալին իւրոյ սուրբ Գրիգորի՝ խոնարհութեամբն եւ համբերութեամբն, որ եւ նա ի մէջ թունաւոր օձիցն համբերեալ հնգետասան ամ, նույնպէս եւ սա ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, ի մէջ անօրինաց եւ արինարբու գազանաց ազգին նետողաց»⁶⁰⁷: Գրիչն այս մատյանը ընծայաբերել է Լիմի վանքին:

Աբրահամ գրչից պահպանված միակ ձեռագիրը 1315 թ. գրված Աստվածաշունչն է (ՄՄ 192). բովանդակում է Եսայու մարգարեությունը և Պողոս առաքյալի 14 թղթերը: Մատյանի ստացողն է Թադէոս կրոնավորը. «Արդ, յայսմ դառն եւ ի դժնու ժամանակի, յորում խաւար անլոյս եւ մէգ անմխիթար տարածեալ մածեալ ունէր զամենայն երես երկրի, ես՝ Թադէոս կրաւնաւոր եւ եղկելի անձն, գրել տուի զՄարգարէս եւ զԱռաքեալս ի յարդար վաստակոց իմոց:... Գրեցաւ եւ կատարեցաւ Մարգարէս եւ Առաքեալս անարժան ձեռամբ սուտանուն Աբրահամու, ի թուականիս 24Դ (1315)»⁶⁰⁸:

Խաչատուրի և Աբրահամի ձեռագրերում նշված են Լիմ անապատի սրբատեղիները՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Գևորգ, որոնցից վերջինը միանշանակ եկեղե-

⁶⁰⁶ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, 6273, էջ 108:
Գ. վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Բ, էջ 253:

⁶⁰⁷ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, 6273, էջ 116-117: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 176:

⁶⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 192, 269բ-70ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 826-827:

ցու անուն է, մյուսները՝ գուցե մատուռների կամ խորանների: Նշված են նաև Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսի և Լիմի վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսի անունները: Հատկանշական է, որ և՛ Խաչատուր, և՛ Աբրահամ գրիչների ձեռագրերում Լիմի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին կոչվում է «նորակազմ տաճար»՝ ակնարկելով Զաքարիա Ա կաթողիկոսի կողմից եկեղեցու վերաշինման իրողությունը:

ՄԱՆՈՒԵԼ ԿՐՈՆԱՎՈՐԸ 1394 թ. ընդօրինակում է Գանձարան, որը Լիմ անապատում XIV դարում գրված և մեզ հասած վերջին ձեռագիրն է (Վնտ. 382): Մանուել գրիչը նշում է ստացողին՝ «բարեբարոյ եւ շնորհալի Հովհաննես քահանային, նրա ազգականներին և Գրիգոր վարդապետին, որի միջնորդությամբ Հովհաննես քահանայի համար գրել է մատյանը:

Գրիչը ուշագրավ տեղեկություն է հայտնում նաև այն մասին, որ Լենկ Թեմուրի վայրագ կոտորածներից իրենք զերծ մնացին Լիմ կղզում իրենց վարդապետի՝ Սարգսի շնորհիվ. «Արդ, գրեցաւ սա ի Լիմն կղզիս, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գեորգեայ հոյակապ եւ հռչակաւոր, բարձրաշէն եւ գեղեցկաշէն տաճարիս, յամի ութհարերերորդի, քառասներորդի եւ երրորդի (1394), յորում ամի աստուածասաստ բարկութիւնն շարժեցաւ ի վերայ երկրի, արիւնարբու զաւրքն թաթարին, որոյ անուն գլխաւորին Լանկ Թամուր կոչիւր, այր անողորմ եւ չարաբարք, դառն եւ դըժնեայ մանաւանդ ընդդէմ քրիստոնէական ազգիս, յորոյ սաստիցն զերծեալ մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետին Սարգսի, ի Լըման կղզիս»⁶⁰⁹:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՐԶԻ ձեռքով 1421 թ. գրված Ավետարանը (ՄՄ 4624) XV դարից Լիմից մեզ հասած առաջին ձեռագիրն է: Գրիչը հիշատակարանում պատմում է երկրում սկսված պատե-

⁶⁰⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ե, թիւ 761, ձեռ. 382, էջ 295-308:

րազմի և կոտորածների մասին: Ինքն ու իր եղբայր Վարդան կրոնավորը փախչում և ապաստանում են Լիմ կղզում: Այստեղ էլ սկսում են պատրաստել ձեռագիրը, սակայն թուղթը մշակելուց ութ օր անց Վարդան կրոնավորը վախճանվում է: Հովհաննես գրիչը սույն ձեռագիրն ավարտելուց հետո, այն թողնում է Լիմ անապատում՝ ի հիշատակ իր եղբոր⁶¹⁰:

Ձեռագիրը կազմել է գրչի հոգևոր եղբայր Գրիգորը. «Այլեւ զհոգեւոր եղբայրս մեր զԳրիգոր կազմաւդ, եւ զծնաւդսն իւր զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր, որ բազում աշխատութեամբ աւգնական եղել մեզ յամենայն գործ եւ ի սըպասաւորութիւն»⁶¹¹: Ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը նշում է նաև իր ուսուցչին՝ Դավիթ կրոնավորին, Լիմ մենաստանի առաջնորդին՝ Հովհաննես կրոնավորին և այլ միաբան եղբայրների: Հետաքրքրական է նաև վանքի տնտեսական բնույթի աշխատանքների մասին մասին հաղորդումը⁶¹²: Ձեռագիրն ունի ավետարանիչների պատկերները և այլ նկարազարդումներ:

⁶¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 4624, 221աբ: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524-525:

⁶¹¹ ՄՄ, ձեռ. 4624, 289ա: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 524:

⁶¹² «Այլեւ զհոգևոր ծնաւդսն մեր եւ զուսուցիչսն՝ զԴաւիթ կրանաւորն... այլեւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ զՅոհանէս խաչընդուս կրանաւորն, եւ զմիաբանքս՝ զտէր Յովհաննէս եպիսկոպոս, եւ զՍարգիս փիլիսոփայն, եւ զՄկրտիչ կրանաւորն, եւ զՍտեփաննոս եկեղեցականն, եւ զԹովմա կրանաւորն, եւ զհարազատն իւր զՅակոբ կր[ան]աւոր, եւ զհայրն իւրեանց զՍտեփաննոս: Այլեւ զՎարդան փիլիսոփա, հանդերձ հարազատին իւր Թորոսի, եւ զՅովաննէս, եւ զերկու հարազատն իւր զՅակոբ եւ զՄարտիրոսն՝ զքաջսն եւ զարիսն ի գործս հոգեւորս եւ մարմնաւորս, եւ զծեր հայրն նոցա զՍտեփաննոս, եւ զԿարապետ արեւդայն, եւ զՅովանէս Արձիշեցի, եւ զամենայն գործաւորք դրան սուրբ եկեղեցոյս՝ զտնտես, զմաճակալ, զհովի եւ զամենեսեան՝ զմեծ եւ զփոքր...»: ՄՄ, ձեռ. 4624, 288բ-9ա: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 253-254:

Լիմից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիրը, որը ևս Ավետարան է (ՄՄ 4979), սկսում է ընդօրինակել ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ (թերևս նախորդ Հովհաննես գրիչը), սակայն աշխատանքը դեռ չավարտած՝ մահանում է: Անապատի միաբաններից ՀՈՎՍԵՓ ՄԻԱՅՆԱԿՅԱՑԸ նախաձեռնում է ձեռագրի պակասը լրացնելու, ծաղկելու և կազմելու գործը. «վասն որոյ աստուածասէր եւ բարեպաշտ միայնակեացն Յովսէփ եռափափագ սրտիւ եւ կատարեալ սիրով... եւ ի յարդար վաստակոց, եւ ի քիրտն աշխատանաց իւրոց կատարել ետ զսուրբ Աւետարանս՝ գրելով եւ ծաղկելով եւ կազմելով...»⁶¹³: Բնագրի որոշ պակաս հատվածներ լրացրել է ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ, սակայն նա ևս տարածած մահացել է:

Ձեռագիրն ունի ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր: Խորանները նկարված են մուգ կարմիր և կանաչ գույներով, ունեն ինքնատիպ լուսանցազարդեր, սակայն լրացված չեն: Ձեռագրի կազմողը Գրիգորն է⁶¹⁴: 1439 թ., երբ ձեռագրի գրչությունն ավարտվում է, Հովսեփ միայնակյացն իր և Հովհաննես վարդապետի անունից մատյանն ընծայում է Լիմ մենաստանին: Ընդ որում՝ խստագույնս պատվիրում է, որ ոչ ոք իրավունք չունի այն հանել անապատից. «մի որ իշխեսցէ հանել զսա ի դրանէ սորա՝ ո՛չ կաթողիկոս, ո՛չ վարդապետ, եւ ո՛չ եպիսկոպոս, եւ ո՛չ հերպետ, եւ ո՛չ յազգականաց մերոց»⁶¹⁵:

1454 թ. ՀԵՐԱՊԵՏ ԳՐԻՉԸ Ավետարան է ընդօրինակում (ՄՄ 6509)⁶¹⁶: Ձեռագիրն ունի 4 ավետարանիչների պատկերները, 5

⁶¹³ ՄՄ, ձեռ. 4979, 250բ-1բ: Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 499:

⁶¹⁴ ՄՄ, ձեռ. 4979, 251բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 499-500:

⁶¹⁵ Նույն տեղում:

⁶¹⁶ ՄՄ, ձեռ. 6509, 256բ: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 43:

խորաններ, որոնք, սակայն, լրացված չեն, և այլ նկարագար-
դումներ: Ստացողներն են տանուտեր Մկրտոնը և Մարտիրոսը:

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԳՐԻԶԸ Քաջբերունիքի Խառաքաստավանքում
1454 թ. սկսում է մի ձեռագրի ընդօրինակություն՝ «Մեկնութիւն
կաթողիկէից թղթոց», սակայն երկրում տիրող ծանր իրավիճա-
կը, կոտորածները ստիպում են Քաջբերունիքի բնակիչներին,
որոնց հետ էր նաև գրիչը, առժամանակ փախչել և ապաստա-
նել այլ վայրերում՝ «եւ ոմանք ամրացան յանառիկ կղզիս Լիմն
կոչեցեալ, եւ շատք ցրուեցան յերկիր Ամկու...»⁶¹⁷: Լիմում Իգնա-
տիոս արեղան ավարտին է հասցնում իր գրչագիրը: Ստացողը
Կիրակոս արեղան է, որ ձեռագիրն ընծայում է «Վարագայ
սուրբ, հրաշագործ եւ աստուածընկալ Սուրբ Նշանին»⁶¹⁸ (ձեռա-
գիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Լիմում):

Արձեշ գավառում, որը մոտ էր գտնվում Լիմ կղզուն, Քաջ-
բերունիքի ռաբունապետ Վարդան վարդապետի խնդրանքով
հռչակավոր գրիչ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՆԿԱՍԱՐԵՆՑԸ սկսում է Ավե-
տարանի ընդօրինակությունը (ՄՄ 6570): Հովհաննեսը՝ որպես
գրչության հմուտ վարպետ, հայտնի էր Վասպուրականում⁶¹⁹:
Նա մեզ հայտնի ամենաբեղմնավոր հայ գրիչն է: Հովհաննեսի
գրչագրերը սովորաբար նկարագարդում էր Մինաս ծաղկողը:

Այս ձեռագիրը Հովհաննես քահանան սկսում է Արձեշում,
սակայն հանգամանքների բերումով ավարտում է 1454 թ.
Լիմում: Այստեղ էլ Մինաս ծաղկողը նկարագարդում է Ավետա-
րանը. «ԶՄինաս գեղկելի նկարողս եւ ծնողսն իմ յիշեցէք աղա-
չեմ ի Քրիստոս»⁶²⁰: Այս ձեռագիրը, ի տարբերություն Լիմ

⁶¹⁷ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, Նօտաքք Հայոց, թիւ 198, էջ 174-176: ԺԵ դարի հի-
շատակարաններ, մասն Բ, էջ 39:

⁶¹⁸ Նույն տեղում:

⁶¹⁹ Նրա մասին տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Մեծփավանքի գրչության կենտրո-
նը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 104-106:

⁶²⁰ ՄՄ, ձեռ. 6570, 13ա: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 40-41:

մենաստանի գրիչների գրած և նկարագարդած այլ ձեռագրերի, բավական հարուստ է մանրանկարներով՝ 14 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, ինչպես նաև՝ ստացող Վարդան վարդապետի պատկերը, 10 խորաններ, կիսախորաններ, նրբահյուս լուսանցազարդեր և զարդագրեր: Հովհաննես Մանկասարենցի՝ Լիմ կղզի գալը պայմանավորված էր երկրում տիրող խառնակ դրությամբ, այսինքն՝ պատճառը նույնն էր, ինչ Իգնատիոս գրչինը. «... գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արձէշ կոչեցեալ եւ ի կղզիս, որ կոչի Լիմն»⁶²¹:

Մեզ է հասել նաև մի Հայսմավուրք՝ գրված 1452-1457 թթ. Սուխարավանքում (Խառաբաստավանք), Արգելանում, ապա Լիմ անապատում (ՄՄ 4472): Ձեռագիրն ընդօրինակվել է ոչ միայն երեք տարբեր վայրերում, այլև գրչափոխությամբ: Առաջին գրիչը ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՀԱՆԱՆ է. «սակաւ աշխատողիս Յովհաննէս քահանայի, որ վասն սիրոյ եղբօրս մեր՝ մահդասի Ստեփանոսին գրեցի զայս Գ (3) սխրալի ճառս»⁶²²:

Գրիչը նշում է, որ Հասան անվամբ մահմեդական բռնակալն անմեղ քրիստոնյաներին գերեց, իսկ ձեռագրի ստացող Ստեփանոս մահդասին իր վաստակով ազատեց նրանց, ինչպես նաև գրքերն ու եկեղեցական սպասքը. «զի զամենայն գործս եւ զվաստակս ձեռաց իւրոց բաշխեաց առաջի մեր ի գինս գերեացն, զորս ազատեաց յանօրինաց, եւ զայլն ի գինս գրոց պատուականաց եւ յայլ սպասս եկեղեցեաց»⁶²³:

Ձեռագրի հաջորդ գրիչը ՂԱԶԱՐ ԿՐՈՆԱՎՈՐՆ է: Նա հիշում է նաև Կարապետ սարկավագին՝ թուղթ կոկողին, և ստացողին՝ մահդասի Ստեփանոսին: Հիշատակարանում գրելով

⁶²¹ ՄՄ, ձեռ. 6570, 287բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 41:

⁶²² ՄՄ, ձեռ. 4472, 667ա: Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը, էջ 113:

⁶²³ Նույն տեղում:

մատյանի ստեղծման՝ դեգերումներով լի պատմությունը, Ղազարը թվարկում է գրչության երեք վայրերը. «գրեցաւ սա յանառիկ ամուրն Լիմն, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գէորգեա, եւ այլ սրբութեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ: Եւ այլն գրեցաւ յերկրին Քաջբերունի, ի վանս Սուխարայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին եւ ամենայն սրբութեանցն: Եւ այլն գրեցաւ ի վանս Արգելան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Յարութեանս եւ Սուրբ Ստեփաննոսիս տէր Յուսկան որդոյ սուրբ գերեզմանիս»⁶²⁴:

Այս ձեռագրի ծաղկողը ևս Մինասն է, որն այն ճոխացրել է բազմաթիվ սրբերի լուսանցային մանրանկարներով, իսկ ձեռագրի սկզբում գետեղել է ամբողջական էջ զբաղեցնող մի շքեղ պատկեր՝ «Վերջին բարեխոսություն» (Ահեղ դատաստան, 4բ), որի ստորին հատվածում պատկերված են ձեռագրի ստացողները՝ Ստեփանոս մահդասին և նրա եղբայր Խըղըրշեն:

Լիմից մեզ հայտնի հաջորդ ձեռագիրը, որը Շարակնոց է (ՄՄ 6043), գրվել է 1527 թ.: Գրիչը, ով նաև ծաղկողն է, հիշատակարանում չի նշում իր անունը՝ այս ձեռագրի պարագային չկարևորելով այն, այլ արձանագրում է ձեռագրի ստեղծման տխուր պատճառը՝ երիտասարդ Մեսրոպ արեղայի ծովում խեղդվելը: Մեսրոպ արեղան գրչի հոգևոր որդին և աշակերտն էր, հնուտ էր «ի յուսմունս երաժըշտականս»⁶²⁵:

«Յայսմ ամի անկաւ Մեսրոփ փոքր արեղայն ի ծովս եւ խեղդամահ եղել, զի ի խստութենէ աւդոյն սառեալ պաղեցաւ ծովս: ...Եւ յաւուր միում, փետուրս Դ եւ Սահմի ԻԷ Առաջաւորաց պահոց երեքշաբաթի աւուրն յուղարկեցին զնայ ի դուրս ի հարկէ եւ ոչ ի կամաց, որ կոտորեցաւ սառն եւ անկեալ ի ծովն: Եւ այնպէս ողորմ եւ խեղճ մահուամբ խեղդեցաւ եւ եթող սուգ

⁶²⁴ ՄՄ, ձեռ. 4472, 632ա:

⁶²⁵ ՄՄ, ձեռ. 6043, 228ա:

բնակչաց սուրբ ուխտիս, մանաւանդ ինձ՝ եղկելի եւ անյիշելի գրչիս:... Արդ [ի յայսմ] ամի աւարտեցաւ Շարակնոցս ի Լիմն կղզիս, յերկիրս Ամկոյ, ձեռամբ անյիշելի] եւ անանուն գրչի, որ մեծաւ տառ[ապան]աւք գրեցի եւ ծաղկեցի ոսկով»⁶²⁶:

Ահա, իր հոգևոր գավակի հիշատակին անանուն գրիչը գաղափարում և ծաղկում է այս Շարակնոցը: Ձեռագիրն ունի վարժ խազագրություն, լուսանցային գեղեցիկ մանրանկարչություն, գույների մեջ գործածված է նաև ոսկի:

Հաջորդ ձեռագիրը Մաշտոց է՝ ընդօրինակված 1530 թ. (Եղմ. 289): Գրիչը ՄԿՐՏԻՉ ԱԲԵՂԱՆ է. «Մկրտիչ գրծողս յիշեցէք ի Քրիստոս»⁶²⁷:

Մեզ են հասել երկու Մաշտոց՝ գրված 1530 և 1533 թթ., թերևս նաև ծաղկված ՀՈՎՍԵՓ ԱՂԹԱՄԱՐՑՈՒ ձեռքով: Ձեռագրերն ունեն ծիսական մանրանկարներ: Առաջին Մաշտոցի (Եղմ. 302) ստացողն է Պարսամ կրոնավորը՝ «Պարսամ միայնակեաց Ուրանցին, եւ ետ զսայ ի նոյն գեաւղաքաղաքն յՈւրանց ի դուռն Սուրբ Ստեփանոս Նախավկային եւ Սուրբ Նշանին...»⁶²⁸: Ձեռագիրն ունի ծիսական երեք մանրանկարներ և բազմաթիվ լուսանցային պատկերներ:

Երկրորդ ձեռագրի (ՄՄ 945) ստացողն է Հովհաննես միայնակյացը, որն այն ընծայում է Աղթամարի Սուրբ Խաչին⁶²⁹:

⁶²⁶ ՄՄ, ձեռ. 6043, 227բ-8ա:

⁶²⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, կազմ.՝ Ն. Եսս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 117: Ձեռագրի գրության վայրը և թվականը նշված են կոնակին փակցված թղթին:

⁶²⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, էջ 146:

⁶²⁹ «Եւ Յովանէս միայնակեացս ստացայ զՄաշտոցս յարդար վաստակոց իմոց, եւ ետու ընծայ Սուրբ Խաչին Աղթամարայ վկայութեամբ Գրիգորիս կաթուղիկոսին, տէր Մեսրոբին եւ Յուսէփին: Եւ կացցէ սայ անջինջ յիշատակ ի դուռն գերահրաշ Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ»: ՄՄ, ձեռ. 945, 1ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1376:

Հիշատակարանում Հովսեփ գրիչը խնդրում է նաև ձեռագիրը կարդացողների և վայելողների ներողամտությունը եղած գրչական սխալների համար. «Այլեւ աղաչեմ զամենեսեան՝ անմեղադիր լինել խոշորութեանն եւ սխալանացն, զի տգէտ եմ գրոց գիտութեան եւ անյարմար ի գիրս գրչութեան: Վասն այն ներել հայցեմ եւ աղաչեմ՝ զաւելորդն բառնալ եւ զպակասն լնուլ»⁶³⁰: Գրիչը նաև չափածո պատգամ է թողել՝ ձեռագիրը թերթելիս մատը չթքոտելու, ձեռագիրն անպայման կտորով բռնելու մասին⁶³¹: Ձեռագիրն ունի ծիսական չորս մանրանկարներ և բազմաթիվ լուսանցային պատկերներ:

1534 թ. Հովսեփ գրիչն Ճաշոց է ընդօրինակում և ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում նկարագրում այն անմխիթար իրավիճակը, որում գտնվում էր երկիրն Իրանի և Թուրքիայի միջև ընթացող պատերազմի հետևանքով. հազարավոր մարդիկ են կոտորվում, քաղաքները՝ այրվում, վանքերը՝ թալանվում ու կողոպտվում:

Ըստ այս վկայության՝ ավերվում է նաև Լիմը, սպանվում են մի քանի միաբաններ, մյուսներն ապաստանում են Աղթամարում. «Մտին եւ ի Լիմն կղզին, թալանեցին զինչս եւ զսպասք Սուրբ Գէորգ զօրավարին, եւ արարին շատ աւերք եւ դառնութիւն... եւ մեք՝ ահաբեկ եւ տարեկուս կանք ի յԱղթամար...»⁶³²: Ահա այդ դառն օրերին էլ Հովսեփ գրիչը Լիմում գրած և ծաղկած իր ձեռագրով տեղափոխվում է Աղթամար, ուր ավարտում է մատյանը և ընծայում Աղթամարի Սուրբ Խաչին, մասնավորապէս Գրիգորիս կաթողիկոսին և իր հոգևոր զավակ Մեսրոպին (ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում):

⁶³⁰ ՄՄ, ձեռ. 945, 293բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1378:

⁶³¹ ՄՄ, ձեռ. 945, 4բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1376:

⁶³² Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, 6332, էջ 240:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳՐԻՉԸ 1553 թ. Աղաջանի խնդրանքով Մաշտոց է ընդօրինակում (ՄՄ 5976): Պատվիրատուն այն ընծայում է Վասպուրականի Սուրբ Էջմիածին եկեղեցուն՝ «ետուր յիշատակ ի դոմն Սուրբ Էջմիածին, Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ ըՍտեփանին»⁶³³: Հետաքրքիր է գրչի հիշատակարանում «Հ»–«Խ» տառադարձման բարբառային ձևը. «...զԱղաջան, որ լիեայփափաք եւ կատարմամբ սրտիւ, խալալ արդացն եւ արդար վաստակոց ետ գրել յիշատակ իւրն եւ ծնողեաց իւրոց՝ խաւր Թումաշախին, մաւր Մուղեալին, որդուն՝ Նորիջանին եւ Խլխաթին»⁶³⁴:

Մեզ է հասել Լիմում Կարապետ գրչի ձեռքով տեր Ստեփանոսի համար ընդօրինակված մի Տոնացույց (Եղմ. 2511)⁶³⁵: Հիշատակարանի եղծված լինելու պատճառով գրչության ժամանակը հայտնի չէ: Ձեռագիրը գրված է բոլորգրով, առատ է համառոտագրություններով: Ենթադրաբար կարող ենք ասել, որ գրչության ժամանակը XVI դարն է, իսկ գրիչ Կարապետը՝ վերոնշյալ Կարապետը:

1582 թ. Լիմում ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ ընդօրինակում է Մաշտոց՝ հիշատակարանում նշելով ուխտի առաջնորդին և միաբաններից մի քանիսին. «յառաջնորդութիւն Յօհաննէս արհիեպիսկոպոսին, տէր Դաւիթ վարդապետին, Գրիգոր հերպետին, տէր Սարգսին, տէր Հերապետին, տէր Գրիգորին»⁶³⁶: Ձեռագրի ձակատագիրն այժմ անհայտ է, մինչ եղեռնը պահվել է Վանում: Քանի որ տվյալները սակավ են, չենք կարող ասել՝ արդյո՞ք գրիչը վերոնշյալ Կարապետն է, թե ոչ:

Ժամանակագրորեն Լիմից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը ևս

⁶³³ ՄՄ, ձեռ. 5976, 150ա:

⁶³⁴ ՄՄ, ձեռ. 5976, 149բ:

⁶³⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ը, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1977, էջ 187:

⁶³⁶ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 310–311:

Մաշտոց է՝ գրված 1568 թ. ԹՈՐՈՍ ԳՐԶԻ ձեռքով (ՄՄ 3353): Հիշատակարանը կարևորվում է նրանով, որ նշված են սուրբ ուխտի առաջնորդի և մյուս միաբանների անունները⁶³⁷:

Լիմ մենաստանի ամենահայտնի վանահայրերից է եղել ԶԱՔԱՐԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՆՈՒՆԵՅԻՆ: Պահպանվել են ձեռագրերից մի քանիսը, որոնք նա և՛ գրել է, և՛ ծաղկել: Զաքարիա Գնունեցին ծնվել է Բզնունեաց Խժիժ գյուղում, աշակերտել է Գրիգորիս Աղթամարցուն և Հովսեփ վարդապետին⁶³⁸: Իր գրչագրերում նա հաճախ է երախտագիտությամբ հիշում իր վարդապետներին. «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զգուսուցիչքն իմ՝ զշնորհագարդ եւ զպատուական հայրապետն զԳրիգորիս Աղթամարցին եւ զՅովսէփ վարդապետն...»⁶³⁹:

Զաքարիա եպիսկոպոսը եղել է հայտնի տաղերգու, սակայն դրանց ինքնագրերը մեզ չեն հասել և պահպանվել են հետագայի ընդօրինակություններով: Նա նաև գրչության մեծ վարպետ էր և հայտնի ծաղկող: Զեռագրեր է նկարագարել Մոկաց երկրում, Վանում, անգամ հեռավոր Հռոմում և այլ վայրերում: Զաքարիա Գնունեցին եղել է Լիմ մենաստանի միաբան, նաև ստանձնել վանահայրությունը (շուրջ 1549–1576 թթ.):

Այստեղ ստեղծված ձեռագրերից մեկը 1549 թվականի Ավետարանն է (ՄՄ 5089). «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ՝

⁶³⁷ «Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել ի Քրիստոս զտիեզլերլալոյս քաջերջանիկ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ Զաքարիայ արքեպիսկոպոս, որ բազում աշխատեցաւ զսակաւ գիրս ուսուցանել... յիշել ի Տէր զմիաբան եղբարքս իմ՝ զտէր Յոհաննէսն, զտէր Դաւիթն, զտէր Գրիգորն, զտէր Սարգիսն, զՆիկար տնտեսն եւ Աստուած ողորմի ասացէք նոցա: Դարձեալ աղաչեմ սրղալանաց եւ խոշորութեան գըրոյս անմեղայդիւր լերուք, զի կարն իմ այս է»: ՄՄ, ձեռ. 3353, 165աբ:

⁶³⁸ Տե՛ս Հ. Ն. Վ. Ակինեան, Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց եւ իւր տաղերը, Վիեննա, 1910, էջ 1–4:

⁶³⁹ ՄՄ, ձեռ. 1613, 319բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 648:

Զաքարայ եպիսկոպոսի, ի գաւառս որ կոչի Ամոկ, ի կղզիս, որ կոչի Լիւմ... ի թուաբերութեան Հայոց ԶՂԸ (1549)»։ Ձեռագիրը գրվել է ի հիշատակ ոմն Հակոբի, որ «տարածամ մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս»⁶⁴⁰։ Ձեռագիրը հարուստ է մանրանկարներով՝ 14 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր։

1561 թ. Զաքարիա եպիսկոպոսը Հայսմավուրք է ընդօրինակում և ծաղկում Թորոս վարդապետի պատվերով (ձեռագիրը կորած է, մինչ եղեռնը պահվել է Կարինի Արծնյան վարժարանում)⁶⁴¹։ Գրչից մեզ հասած մյուս ձեռագիրը Մաշտոց է՝ գրված 1571 թ. (Վնտ. 1891/376), որի ստացողն է Հովսեփ եպիսկոպոսը։ Ձեռագրի ընդօրինակումը Զաքարիան սկսել է Լիւմում, ավարտել Արծվաբերի Սուրբ Աստվածածին վանքում, ծաղկել և կազմել այն, ապա հանձնել Հովսեփ եպիսկոպոսին, վերջինս էլ ընծայել է Խառակոնիսի Սուրբ Թեոդորոս եկեղեցուն⁶⁴²։

Զաքարիա առաջնորդի հաջորդ գրչագիրը 1576 թ. Շարակնոցն է (ՄՄ 1613), որի ստացողն է Մելքեսեթ քահանան. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականութեանս Հայոց Ռիւ (1576)... ի յանապատիս Լիւմն կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ տաճարիս Սրբոյն Գէորգայ, որ կառուցեալ կայ նման վերին խորանին, ձեռամբ անարիեստ գրչի Զաքարիայ եպիսկոպոս նկարողի»⁶⁴³։

⁶⁴⁰ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 651-654, թիւ 272։

⁶⁴¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 44, կազմ.՝ Յ. Ծ. Վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962, Ա-Դ, էջ 51-52։ Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 270-272։

⁶⁴² Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Գ, 1966, թիւ 376, ձեռ. 1891, էջ 383-390։ Տե՛ս նաև Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից, կազմ.՝ Ստ. արք. Յովակիմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1969, էջ 73։

⁶⁴³ ՄՄ, ձեռ. 1613, 355բ-6ա։ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 648-649։

Մատյանում Զաքարիան գրում է, որ կատարել է Մելքսեթ քահանայի խնդրանքը գրչության և ներկերի վերաբերյալ. «նախ՝ զգիրն, երկրորդ՝ զարհեստն զքճգիրն եւ զհիպիլին իմիսկոս, երրորդ՝ զերկաթագիրն, չորրորդ՝ զերեք խորանսն եւ զտնաւորինսկանքն, տախտակ ոսկով եւ ազնիւ լաժվարդով, եւ նուրբ թփերով եւ ծաղկայգրով...»⁶⁴⁴: Մատյանն ունի գեղեցիկ գիր, ճոխ նկարազարդում. կան երեք ամբողջական էջեր զբաղեցնող մանրանկարներ, ինչպես նաև լուսանցային հատվածներում սրբերի պատկերներ ու այլ նկարազարդումներ:

Մեզ հայտնի հաջորդ գրիչը ԴԱՎԻԹ ԱԲԵՂԱՆ է: 1573 թ. նա ընդօրինակում է Սաղմոսարան «ի խնդրոյ Նիգար խաթունին», որը բաղձալի մատյանը նվեր է թողնում Լիմ մենաստանին⁶⁴⁵: Դավիթ գրիչը ձեռագրի հիշատակարանում նշում է վանքի առաջնորդին՝ Զաքարիա արքեպիսկոպոսին, նաև իր հոգևոր եղբայրներին՝ «գտէր Յովանէս եպիսկոպոսն, եւ զԿարապետ եպիսկոպոսն, գտէր Գէորգն, եւ գտէր Սարգիսն, եւ գտէր Հերապետն»⁶⁴⁶: Այս ձեռագիրը 1725 թ. հավելել է Գրիգորիս գրիչը՝ ավելացնելով Խորհրդատետր: Ձեռագրի ճակատագիրն այժմ անհայտ է, մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում:

1575 թ. Դավիթ արեղան ընդօրինակում է Սաղմոսարան «ի խնդրոյ Յոհաննէս քահանայի» (ձեռագիրը կորած է, Եղեռնից առաջ պահվել է Վանում)⁶⁴⁷: 1585 թ. գրիչը Մաշտոց է ընդօրինակում, որը նկարազարդում է վանքի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը. «առաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ գտէր Յոհաննէս արհիեպիսկոպոսն, որ ծաղկեց զսուրբ Մաշտոցս»⁶⁴⁸: Դավիթը

⁶⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. 1613, 355բ–6ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., էջ 648–649:

⁶⁴⁵ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 28–29, թիւ 5:

⁶⁴⁶ Նույն տեղում:

⁶⁴⁷ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 297–298:

⁶⁴⁸ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 314–315:

երախտիքով է հիշում իր ուսուցչին՝ «քաջ ռաբունոյն Զաքարիայ արքեպիսկոպոսին», ինչպես նաև իր հոգևոր եղբայրներին՝ «զԿարապետ եպիսկոպոսն, եւ զտէր Գէորգն, զտէր Սարգիսն, եւ զտէր Հերապետն, զտէր Մարտիրոսն, եւ զտէր Գրիգորն, զտէր Ստեփաննոսն, եւ զտէր Մելքեսէթն»⁶⁴⁹։ Ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Այուր գյուղի եկեղեցում։

1588 թ. Դավիթ արեղան Ավետարան է ընդօրինակում պարոն Սլխամի խնդրանքով։ Այստեղ ևս գրիչը հիշում է իր ուսուցիչ Զաքարիա արքեպիսկոպոսին և իր հոգևոր եղբայրներին⁶⁵⁰։ Ձեռագիրը կորած է, մինչ Եղեռնը պահվել է Վանում։

Գրչից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը 1592 թ. Ավետարանն է (ՄՄ 5011)՝ ընդօրինակված խոջա Գրիգորի և Ասլիգադե խաթունի պատվերով։ Նախորդների պես այս ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը նշում է ինչպես իր ուսուցչին, այնպես էլ իր հոգևոր եղբայրներին⁶⁵¹։

1593 թ. Դավիթ գրիչն ընդօրինակում է Գանձարան (ՄՄ 5346), որն ունի նաև վարժ խազագրություն. «ի յերկիրս Գընունեաց, որ ասի Ամուկ, ի յաստուածաբնակ կրդզինս Լիմ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգ զաւրավարի տաճարիս եւ այլ սրբութեան, որ աստ կան հաւաքեալ»։ Ստացողն է «իմաստուն եւ հանձարեղ, աստուածասէր խաւջա Պուտախն»⁶⁵²։ Ձեռագրի ծաղկողը և հիշատակարանի գրողը Վասպուրականի հայտնի մանրանկարիչ Սարգիս Մազմանն է, որ Գանձարանը հարստացրել է բազմաթիվ լուսանցային պատկերներով՝ թռչնային, բուսական, տաճար, խաչ և այլն։ Ստացողը Գանձարանը

⁶⁴⁹ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 314–315։

⁶⁵⁰ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 319։

⁶⁵¹ Հիշատակարանում գրում է «զտէր Յոհանէս արքեպիսկոպոսն, զտէր Գէորգն, զտէր Սարգիսն, զտէր Հերապետն, զտէր Մելքեսէթն, զտէր Ստեփանոսն, եւ զտէր Պետրոսն, զտէր Պաղոսն...»։ ՄՄ, ձեռ. 5011, 305ա։

⁶⁵² ՄՄ, ձեռ. 5346, 452աբ։

ընծայել է Վասպուրականի Սուրբ Էջմիածին եկեղեցուն:

Ենթադրում ենք, որ Դավիթ աբեղան է գրիչը Մեծ եղեռնի ժամանակ Լիմից փրկված մի ձեռագիր «Նարեկ»-ի, որի հիշատակարանում ո'չ գրչության վայրն է նշված, ո'չ թիվը (ՄՄ 5650): Գրիչն իրեն անվանում է Դավիթ աբեղա, իսկ գրատեսակից դատելով՝ պետք է որ գրված լինի XVI դարում: Զեռագիրը պահվել է Լիմում, ուր 1760 թ. ավելացվել է արծաթյա կրկնակազմ: Բացի Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգութեան» աղոթագրքից, ձեռագիրը բովանդակում է նաև Նարեկացու ներբողը՝ ձոնված սուրբ Աստվածածնին, Ներսես Լամբրոնացու գրած «Նարեկ»-ի լուծմունքը և Նարեկացու վարքը⁶⁵³: Այս ձեռագիրը ժողովուրդն անվանել է սքանչելագործ և մեռելիհարույց:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈԿԱՑՈՒ շնորհիվ XVII դարը Լիմ մենաստանի համար դառնում է շրջադարձային: Անապատի կյանքում սկսվում է նոր փուլ՝ կապված Ներսես վարդապետի և նրա համախոհների, այդ թվում՝ Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցու, Հովհաննես Զգնազգյացի մենաստան գալու հետ:

Ներսես Մոկացին միանում է Լիմ անապատի սակավաթիվ միաբաններին, և իրենց շուրջ համախմբելով այլ անձանց ևս՝ վերսկսում են վանական կյանքը նոր ուժերով ու գաղափարներով: Այդ ժամանակ եկեղեցական աղոթասացության և ծիսակատարությունների համար նրանց անհրաժեշտ էին Սուրբ Գրքի և ծիսամատյանների օրինակներ, ինչպես նաև աստվածաբանական տարբեր գրվածքներ: Միաբանների թիվը 60-70-ի էր հասնում. նրանց մի մասը հոգևորականներ էին, իսկ մյուսներին դեռ պետք էր որոշակի աստվածաբանական կրթություն: Ուստի անհրաժեշտ էին Ավետարան, ծիսամատյաններ, քարոզ-գրքեր, տոմարական ձեռագրեր, ուսումնական բնույթի մատյաններ: Ահա, սրանով է պայմանավորված, որ մեծաքանակ և

⁶⁵³ ՄՄ, ձեռ. 5650:

բազմաբնույթ ձեռագրեր են սկսվում ընդօրինակվել, նաև պատվիրվում են մատյաններ այլ գշության կենտրոններում:

1621 թ. Ներսես Մոկացին Սյունյաց Գետաթաղ գյուղում գնում է մի ձեռագիր Մաշտոց և թողնում հիշատակագրություն առ այն, որ, գալով Լիմի Սուրբ Գևորգ վանքը՝ տեսել է այն գրքերից դատարկ, եկեղեցին՝ չգործող: Ուստի՝ համախմբում է միաբանակից եղբայրների՝ թվով 60 խարազնագգեստ կրոնավորների, նաև սկսում են տարբեր վայրերից ձեռագրեր գնել. «Եւ ես՝ ծառայ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եկի ի Տաթևու անապատէն աստ, Տեառն գործակցութեամբ սկսայ ժողովել աստ եղբարս վաթսուն խարազնագգեստ կրօնաւորս, եւ սկսայ գիրք եւ արդիւնք ժողովել ի վայելումն սոցա»⁶⁵⁴:

Անշուշտ, բանաստեղծ և տաղերգու Ներսես Մոկացին և՛ ընդօրինակել է զանազան գրչագրեր, և՛ ունեցել իր ստեղծագործությունների ինքնագրերը: Ներսես վարդապետի հեղինակած ներբողներից մի քանիսն ունեն պատմական բովանդակություն՝ «Ի հոլովել ժամանակին», «Հատդ անմահական», «...զուարճ մանկունք Եկեղեցւոյ»: «Աստուած եւ Տէրն ամենայնի» սկսվածքով ներբողը ձոնված է սուրբ Աստվածածնին, իսկ «Օրհնեալ Տէր Յիսուս Փրկիչ» սկսվածքով ներբողը՝ Հարանց անապատի հիմնադիրներին:

Նրա ստեղծագործություններից են «Վիճաբանութիւն երկնի եւ երկրի», «Մանուկ մտավարժ էի» բանաստեղծությունները, «Բարերար Աստուած, մարդասէր» սկսվածքով աղոթքը, Անդրեաս քահանային նվիրված գանձը⁶⁵⁵: Սակայն Ներսես վարդապետի ընդօրինակած որևէ ինքնագիր չի պահպանվել:

⁶⁵⁴ Դ. Վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 406: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Բ, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 26:

⁶⁵⁵ Տե՛ս Ներսես Մոկացի, Բանաստեղծություններ, աշխատ.՝ Ա. Դոլուխանյանի, Երևան, 1975:

Ներսես վարդապետը նաև ձեռագրերի պատվիրատուն էր և ստացողը, ինչպես՝ 1621 թ. Սյունյաց Գետաթաղ գյուղում ընդօրինակված Ժողովածուի դեպքում (ՄՄ 7104): Այս ձեռագիրը Ներսես րաբունին իր հետ Լիմ է բերել, որտեղ այն լրացվել է Ներսեսի չափածո ստեղծագործություններով և տոմարով՝ տոմարագետ Ավիկի ձեռքով:

Լիմում XVII դարի առաջին ձեռագրերից են ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՇԱՏԱԽԵՑՈՒ և ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՈԿԱՑՈՒ գրած ժողովածուները, որոնք իրենց բովանդակությամբ և մանրանկարներով հար և նման են միմյանց: Ստեփանոս Շատախեցին Բաղեշում 1620–1622 թթ. ընդօրինակում է Ժողովածու, որը մանրանկարներով հարստացնում է Սահակ Բաղիշեցին: Գալով Լիմ՝ Ստեփանոսը նյութեր է հավելում (Վնտ. 171/1250), ուստի ձեռագրի գրչության թվականներն են մոտ 1620–1624 թթ.⁶⁵⁶: Հիշատակարանում Ստեփանոս վարդապետն անդրադառնում է Ներսես Մոկացու՝ Լիմ գալու կարևոր իրողությանը (1622 թ.):

Կարծում ենք, որ Ստեփանոսի ձեռագիրն է գաղափար օրինակ ծառայել Լիմի միաբան Հովհաննես Մոկացու ձեռագրի համար (ՄՄ 2079), որի ծաղկողը թերևս ձեռագրի գրիչն է: Այն գրվել է Շատիկ անապատի միաբան Հովհաննես կրոնավորի խնդրանքով և նվիրվել «ի դուռն Շատիկայ յանապատին»:

Հովհաննես Մոկացին մեծ բերկրանքով է հիշատակում Ներսես Մոկացու՝ Լիմ անապատ գալու իրողությունը և նշում, որ ինքը ևս այն անձանցից էր, որոնք միացան նրան՝ «Նայել գիտելի է, զի ինքն ի Մոկաց է, եւ գնաց յանապատն Տաթեւոյ, Դ (4) տարի եկաց, եւ եկաւ անտի աստ՝ ի Լըմայ կղզիս հաստատեաց անապատ, որով բազում մարդիկք Աստուծոյ հաճոյացան

⁶⁵⁶ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. է, թիւ 1250, ձեռ. 171, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Զենձեմեան, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1996, էջ 296–316:

նորայ պատճառան, ի թվին ՌՀԱ (1622)», «զի Մոկաց Ներսէս վարդապետն ի վերին Տաթևոյ անապատն կացեր էր Դ (4) տարի, եկաւ ի Վանա երկիրս, ի Լմայ կղզիս անապատ հաստատեաց ի թվին ՌՀԱ (1622), եւ մեք այլ նորա միաբանեալ, բնակեցաք աստ...»⁶⁵⁷: Գրիչ Հովհաննէս կրօնավորը թողել է նաև չափածո փոքրիկ հիշատակարաններ:

Նշյալ երկու ձեռագրերն էլ աչքի են ընկնում հարուստ և արժեքավոր բովանդակությամբ և գեղեցիկ մանրանկարներով՝ հատկապես Ներսէս Շնորհալու: Բովանդակում են Ներսէս Շնորհալու տաղերը և այլ չափածո ստեղծագործություններ, Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհաննէս Երզնկացու, Հովհաննէս Ծործորեցու, Առաքել Սյունեցու, Հովհաննէս Թլկուրանցու և այլոց չափածո երկերը, հատվածներ Ագաթանգեղոսի, Մեսրոպ Վայոցձորեցու պատմագրքերից, Ներսէս Մեծի վարքը, Հովասափի և Բարադամի պատմությունը, ինչպես նաև Ներսէս Մոկացու տաղերը և մի գեղեցիկ տաղ-հիշատակարան («Աստուած, որ լոյսն է պարգագոյն,/ Բնութեամբ անհաս եւ բարձրագոյն,/ Երրեակ անձինք եւ մի բնութիւն,/ Պաշտեալ յէիցս Աստուածութիւնն»)⁶⁵⁸:

Ներսէս Մոկացուց հետո Լիմի վանահայր է դառնում Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցին: Նրա օրոք մենաստանում շարունակվում է ձեռագրերի ընդօրինակումը, ինչպես նաև ձեռագրեր են ձեռք բերվում այլ վայրերից: Վանահայր Ստեփանոսը ոչ միայն միաբաններին էր հանձնարարում ձեռագրեր ընդօրինակել, այլև ինքը մասնակից էր գրչագրերի ստեղծմանը: Ցավոք, նրա և այլ միաբանների կողմից գրված ու

⁶⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. 2079, 194բ, 210ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, էջ 1377-1404:

⁶⁵⁸ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Է, 309:

ծաղկված մատյանների զգալի մասը մեզ չի հասել:

1647 թ. Ստեփանոս վարդապետը Լիմնում Ավետարան է ընդօրինակում (ՄՄ 332) բարեպաշտ մի անձնավորության՝ Սարգսի խնդրանքով. «Արդ, աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ի Ռ եւ ՂԶ (1647), վերակացութեամբ նուաստ եւ անարժան Ստեփանոս անուամբ... ի Լմա Սուրբ Գէորգ անապատի...»⁶⁵⁹: Թեև ձեռագրի հիշատակարանն եղծված է, սակայն պահպանված հատվածից ենթադրելի է, որ գրիչը Ստեփանոսն է, ուստի գրչության վայրն էլ՝ Լիմն: Ստեփանոսը նաև լրացրել և կազմել է ձեռագրեր. սրանցից է XV դարում գրված Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց» աշխատությունը, որը վերստին կազմվել է Լիմնում (ՄՄ 4795):

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱ գրիչը 1648 թ. Ստեփանոս վարդապետի հանձնարարությամբ սկսում է ընդօրինակել մի մեծադիր Հայսմավուրք (ՄՄ 4693) տեր Աբրահամի պատվերով⁶⁶⁰: Ձեռագիրն ավարտին է հասցնում Ստեփանոս վարդապետը: Մատյանը կազմել են Մեսրոպ վարդապետը, Թումա երեցը, Թաթուլ միայնակյացը:

ՄՈՎՍԵՍ ՔԱՀԱՆԱՆ 1631 թ. գրում է Ժողովածու (Եղմ. 1652), ընդ որում, մի մասը՝ Պատարագի մեկնությունը, Վարագում, իսկ մյուս մասը՝ Կանոնականը և այլ միավորներ, Լիմնում. «Զմեկնիչն ի Վարագ գրեցի եւ զայլ կանոնականքն ի Լիմ անապատ»⁶⁶¹: Ձեռագիրը Մովսես քահանան գրում և նվիրում է Սուրբ Սարգիս և Սուրբ Թեոդորոս եկեղեցիներին (Վա՞ն):

⁶⁵⁹ ՄՄ, ձեռ. 332, 325բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Երևան, 2004, էջ 78:

⁶⁶⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 4693, 354ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 299:

⁶⁶¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե, կազմ.՝ Ն. Եսյս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1971, էջ 480–482:

Ձեռագրի կազմողը Սահակ արեղան է: Մովսես գրիչը նշում է նաև, որ այդ թվականին Վանի մահմեդական փաշան արշավում է և մեծ ավար ու գերիներ բերում: Վանեցիները ազատում են գերիներին և ետ ուղարկում:

1635 թ. Մովսես գրիչը պատրաստում է մի ընդարձակ և բազմաբովանդակ ժողովածու (ՄՄ 5128), որը պարունակում է անապատական կյանքին վերաբերող եվագրի, Նեղոսի և այլ եկեղեցական հայրերի խրատներ ու քարոզներ, գանձեր ու տաղեր: Ձեռագիրը պատկանել է Ներսես վարդապետ Մոկացուն: Թեև գրչության վայրը նշված չէ, սակայն չի բացառվում, որ գրիչը վերոնշյալ Մովսեսն է, վայրը՝ Լիմը⁶⁶²:

Մենաստանը կարիք ուներ նաև Հայոց տոմարը և նրա մեկնությունները բովանդակող ձեռագրերի: Վերն արդեն նշել ենք, որ ԱՎԻԿ գրիչը տոմարական միավորներով է լրացրել Ներսես Մոկացուն պատկանող ժողովածուն (ՄՄ 7104)⁶⁶³:

1631 թ. Ավիկը Տոնացույցով է համալրում 1628 թ. Մոկաց Սուրս գյուղում գրիչ Հովհանի գաղափարած ձեռագիրը՝ Ժամագիրք և Խորհրդատետր (ՄՄ 590): Ձեռագրի ստացողն է Հովհաննես միայնակյացը⁶⁶⁴: Տոմարական բնույթի է նաև Ավիկի ընդօրինակած և մեզ հասած 1632 թ. ձեռագիրը, որը գրիչը եզրափակել է ծոազատկի մասին իր բացատրությամբ (ՄՄ 1971)՝ «Ապիկար և եղեռնագործ Աիկս սակս ծոազատկին, որ զայս քանի բանս գրեցի»⁶⁶⁵:

⁶⁶² Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5128, 280ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 40:

⁶⁶³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 7104: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 461-462:

⁶⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. 590: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 1411-1416:

⁶⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. 1971, 118բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 756-757:

Երկու այլ մատյաններում (ՄՄ 7104, ՄՄ 1971) տեղ է գտել Ավիկի «Սակս Ծռագատիկին» մեկնությունը: Տոմարագետը Ծռագատիկի հարցը քննելիս կատարել է մանրամասն հաշվումներ և փորձել է ցույց տալ տոմարում եղած սխալները՝ կապված Զատկական փուլերը հաշվելու հետ⁶⁶⁶: 1632 թ. գրված իր ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը նշում է, որ մենաստանի վանահայրը Ստեփանոս վարդապետն է, իսկ միաբանների թիվը հասնում է 70-ի. «Գրեցաւ Տոմարս ի Լիմ անապատս, վերակացութեամբ Ստեփանոս վարդապետին, եւ միաբանութեամբ Ը (70) եղբարցս, որ աստ կան հաւաքեալ ի հաճոյս Աստուծոյ»⁶⁶⁷:

Մեզ հայտնի հաջորդ գրիչը ԱվեսիՍ ԵՐԵՅՆ է: Նրանից պահպանվել և մեզ են հասել երկու Ավետարան: Առաջինն ընդօրինակվել է 1635 թ. (ՄՄ 10697), ստացողը Հովհաննես տանուտերն է: Հիշատակարանում գրիչը նշում է և՛ Սուրբ Էջմիածնի, և՛ Աղթամարի կաթողիկոսներին: Մագաղաթյա այս ձեռագիրն ունի ձոխ նկարազարդում՝ տերունի 16 պատկերներ, խորաններ, ինչպես նաև ավետարանիչների մանրանկարներ և այլ գեղեցկառձ մանրանկարներ⁶⁶⁸:

Երկրորդ Ավետարանը գրվել է 1636 թ. (ՄՄ 5637): Ձեռագրի

⁶⁶⁶ Ավիկի «Սակս Ծռագատիկին» աշխատության մասին տե՛ս Զ. Էյնաթյան, «Զատիկ և Ծռագատիկ (3). ԺԷ. դարի տոմարագետ Ավիկի «Սակս Ծռագատիկին» մեկնությունը», «Բանբեր Մատենադարանի», հմր. 22, 2018, Երևան, էջ 367–389:

⁶⁶⁷ ՄՄ, ձեռ. 1971, 123ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 756–757:

⁶⁶⁸ Գրչի հիշատակարանը՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի ծովապատ եւ յաստուածապահ մենաստանս Լիմ յորջորջեալ, ի թվականիս Հայոց ՌՁԴ (1635), ի դուռն Սուրբ Գէորգա զաւրավարին, ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսի, եւ Աղթամարայ կաթողիկոսին՝ տէր Ստեփանոսին, եւ առաջնորդի սուրբ ուխտիս՝ Ստեփանոս վարդապետի, վերակացութեամբ Ը (70) եղբարցս եւ Պետրոս արհեպիսկոպոսին»: ՄՄ, ձեռ. 10697, 250բ:

գրչության ընթացքում վախճանվում է գրիչը՝ կիսատ թողնելով գործը (գրել է միայն Մատթեոսի և Մարկոսի Ավետարանները): Ստեփանոս վանահոր խնդրանքով Վան քաղաքի Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գաբրիել հրեշտակապետ եկեղեցիներում գործը շարունակում է Կարապետ երեցը: Հիշատակարանի վերջում նշվում է միաբանության կազմի մասին՝ «որ են յանապատս Լիմ ԲԺ (12) կարգաւորօք և Ծ (50) միակեցաւք...»⁶⁶⁹:

Ձեռագրի ծաղկող Ստեփանոս Զուղայեցին այն նկարագարդել է բազմաթիվ (շուրջ 30) տերունական բազմագույն պատկերներով, նաև ավետարանիչների և այլ մանրանկարներով: Պատկերներն արված են վարպետորեն, մեծ հմտությամբ, գործածված է նաև ոսկի: Ավետարանը իր շքեղ նկարագարդման շնորհիվ, հիրավի, արվեստի մի գլուխգործոց է:

Ձեռագրում կա նաև պատվիրատուի՝ Ստեփանոս վանահոր հիշատակարանը: Նա գրում է, որ մենաստանը վերահաստատելիս ցանկացել է լավ և ընտիր գաղափար օրինակից գրված Ավետարան ունենալ: Ուստի Ավետիս գրիչը բերել է Սսի Ավետարանը՝ նրանից կատարելով երեք ընդօրինակում. առաջինը ուղարկել է Թացու, երկրորդը՝ հանձնել Հովհաննես տանուտերին: Երրորդ ձեռագիրն այս է, որը գրելիս տարաժամ վախճանվել է. «Արդ, զայս սուրբ Աւետարանս յըստոյգ յօրինակէ ետու գրել, վասն յանապատիս հաստատութեան, ի Սրսայ յօրինակէն, զոր ընտրեաց տէր Աւետիս ծերն եւ գրեաց՝ Ա (1) իւրն, որ տարան Թացու, եւ Ա (1) Նորշինոյ Յովանիսին, եւ մինս այս ի տկարութեան ժամանակին, որ մինչ ի մեռնելոյ յօրն կու գրէր, զոր Տէր Աստուած ողորմեսցի իւրն. ամէն»⁶⁷⁰: Առաջին ձեռագիրը, որ ընդօրինակել է Ավետիս երեցը և ուղարկել իր հայրենի Թացու քաղաք, կորած է:

⁶⁶⁹ ՄՄ, ձեռ. 5637, 305բ:

⁶⁷⁰ ՄՄ, ձեռ. 5637, 306ա:

Ստեփանոս վանահոր պատվերով մեկ այլ ժողովածու էլ 1641 թ. գրում է ԹԱԹԵՈՍ ԳՐԻԶԸ (ՄՄ 4836): Ձեռագիրը բովանդակում է Ներսես Լամբրոնացու երկերը, նաև այլ հայերի և ուսուցիչների Պատարագի և Ժամերգությունների մեկնություններ: Այս գրչագիրը, անշուշտ, նախատեսված էր Լիմ անապատի միաբանների համար, որոնք, ձեռագրի հիշատակարաններից մեկի համաձայն, 60 հոգի էին. «Ստեփանոս վարդապետին եւ եղբարց անապատիս, որ կան այժմ Կ (60) միակեց...», իսկ մեկ այլ տեղ՝ ավելի քան 50. «ի վայելումն հոգետոր եղբարցս անապատի, որ քան զԾ (50) ոգի աւելի կան՝ ի փառաբանութիւն Ամենասուրբ Երրորդութեան, ի թուականութեանս Հայոց ՌՂ (1641), ի կաթողիկոսութեան Սուրբ Էջմիածնին՝ լուսապայծառ հոգով Փիլիպպոս սրբասնունդ հայրապետին...»⁶⁷¹:

Լիմի միաբաններից է եղել նաև ՍԱՐԳԻՍ ԵԴԵՍԱՑԻՆ: 1642 թ. նա գրում է մի ժողովածու (ՄՄ 45). «ի յերկիրս Ամկոյ, ի ծովապատ Լիմս, ի հրեշտակակրօն եւ քրովբէաձեմ մենաստանս՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Գէորգ զօրավարին, ի ՌՂԱ (1642) ամին... ի յառաջնորդութեան յայս սուրբ մենարանիս՝ տէր Ստեփաննոս վարդապետին, ի վայելումն ինձ՝ ամենաչար եւ եղեռնագործ ստրուկ գրչիս Սարգսի»⁶⁷²:

Ժողովածուն բազմաբովանդակ է. պարունակում է Վարդան Արևելցու Աշխարհացույցը, Խիկար Իմաստունի խրատները, Եվագր Պոնտացու և եկեղեցական այլ գործիչների ճառերու խրատներ, Հովհաննես Արձիշեցու Պատարագի մեկնությունը, Դավանանքի բացատրություն, տաղեր և այլ միավորներ: Գրիչը խնդրում է ընթերցողներին՝ «անմեղադիր լինել սխալանաց եւ խոշորութեան եւ մանրութեան եւ վասն լուսանց-

⁶⁷¹ ՄՄ, ձեռ. 4836, 250բ, 348ա:

⁶⁷² ՄՄ, ձեռ. 45, 295ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 173-180:

կի սակաւութեան եւ պատուով գրոյն...»⁶⁷³:

Սարգիս գրչից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը գրվել է դրանից 30 տարի անց՝ 1672 թ.: Անկասկած, այդ տարիների ընթացքում հնուտ գրիչը ընդօրինակել է այլ մատյաններ ևս, սակայն դրանք մեզ չեն հասել: 1672 թ. Ժողովածուն (ՄՄ 3069) մասնավորապես բովանդակում է քաղվածքներ Զենոբ Գլակի, Մեսրոպ Վայոցձորեցու, Կիրակոս Վարդապետի և այլոց պատմագրքերից⁶⁷⁴:

1657 թ. ԴՈՒԿԱՍ ԿՐՈՆԱՎՈՐԸ գրում է Աստվածաշնչի իմաստասիրական գրքերի մեկնություններ բովանդակող մի Ժողովածու, Միխայել Ատորու Ժամանակագրությունը (եղմ. 1761)⁶⁷⁵:

Անթվական է ՀՈՎՀԱՆ ԳՐԶԻ ընդօրինակությունը (ՄՄ 5049), որ բովանդակում է Եվագր Պոնտացու Վարքն ու մատենագրությունը: Ձեռագիրը գրվել է Հովհաննես ձգնավորի պատվերով, որը Ներսես Մոկացու հետ եկել էր Լիմ անապատ: Նրա մասին գրիչը հետևյալ գեղեցիկ տողերն է թողել. «գիարանց հայրն եւ զգարդն անապատի զկուսակրօն եւ զհեզահոգի, մաքրամիտ տէր Յովհաննէս խարազնագգեաց ձգնաւորն, որ ի տիս մանկութեան սիրեաց զվարս միակեցութեան եւ եռափափագ սիրով եկն ընդ Ներսէս վարդապետին Բեղլու կոչեցեալ, ի Լմա մենաստանս, թվին ՌՀԱ (1622), եւ հաստատեցին անապատ, ու եղեն բազում կարք ձգնաւորաց արանց սրբազանից՝ աւելի քան զԿ (60) կուսակրօն եղբարք, որք մշտամոռնչ հառաչմամբ եւ արտօսաթոր դիմօք հայցեն յԱստուծոյ զխաղաղութիւն աշխարհի եւ զփրկութիւն [հոգ]ւոց»⁶⁷⁶: Հիշատակարանը նաև մեզ հուշում

⁶⁷³ Նույն տեղում:

⁶⁷⁴ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 3069, 24ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1965, էջ 932:

⁶⁷⁵ Սույն ձեռագիրը 1609 թ. գրված մեկ այլ Ժողովածուի հետ մեկ կազմի մեջ է: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ, էջ 102-105:

⁶⁷⁶ ՄՄ, ձեռ. 5049, 235ա:

է, որ անթվական այս ձեռագիրը գրվել է 1622-ից հետո:

Մի համառոտ վկայություն ունենք, որ 1675 թ. Լիմում Ճաշոց է ընդօրինակվել՝ «Յաւուրս առաջնորդութեան Լիմ անապատի եղիայ վարդապետի, ՌՃԻԴ (1675)»⁶⁷⁷:

XVII դարում Լիմ անապատը ստացել է նաև բազմաթիվ ձեռագրեր՝ աղոթասեր կրոնավորների ուսման և կենցաղավարության համար: Այս ձեռագրերի մի մասը նվիրատվություն է բարեպաշտ մարդկանց կողմից, իսկ մյուսն էլ գրվել է անապատի միաբանների խնդրանքով կամ պատվերով: Հատկապես շատ են Ստեփանոս վանահոր պատվիրած ձեռագրերը: Ներկայացնենք մեզ հայտնի այն ձեռագրերը, որոնք ընդօրինակվել են մենաստանի համար:

1. 1624 թ. Լիմի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը ստացել է Մաշտոց (ՄՄ 5772), որի գրչության վայրն ու գրիչը նշված չեն: Հիշատակարանից հայտնի է միայն, որ այն գրվել է մեկենասությամբ Գուար տնտեսի և նվիրվել Լիմ անապատին⁶⁷⁸:

2. Հովհաննես անվամբ գրիչը 1625 թ. Մոկաց Սուրս գյուղում Ներսես Մոկացու և Ստեփանոս վարդապետի պատվերով ընդօրինակում է Պետրոս Արագոնացու «Գիրք առաքինութեանց»-ը և Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք հարցողաց»-ը (Հռոմ 81)⁶⁷⁹:

3. Կարապետ գրիչը 1633 թ. Վանում գրում է Ոսկեփորիկ՝ «ի վայելումն Ստեփանոս վարդապետին եւ միաբան եղբարցն ամենեցուն, որ կան հաւաքեալ ի Լիմ ծովապատին եւ ի դուռն Սուրբ Գէորգեայ զօրավարին, անջինջ յիշատակ հոգւոյ իւրեանց» (ձեռագիրը կորած է)⁶⁸⁰:

⁶⁷⁷ Ղ. վ. Փիրդալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 499:

⁶⁷⁸ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5772, 186բ, 34բ:

⁶⁷⁹ Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia, G. Uluhogian, Roma, 2010, 331-333.

⁶⁸⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Բ, էջ 522-523:

4. Հաջորդ ձեռագիրը հիշատակարանում կոչվում է «Սարգիս գիրք», այսինքն՝ բովանդակում է Սարգիս Շնորհալու Ընդհանրական թղթերի մեկնությունները: Այն 1633 թ. ընծայվել է Լիմ մենաստանին: Հիշատակարանում նշված է Ստեփանոս վանահայրը՝ որպես «գլուխ Հ (70) եղբարց, որ են սպասաւոր Սուրբ Գէորգեայ զօրավարին...» (ձեռագիրը կորած է)⁶⁸¹:

5. Բաղեշ քաղաքի Սուրբ Սարգիս եկեղեցում Մեսրոպ և Սահակ գրիչները 1638–1641 թթ. գրում և ծաղկում են մի ձեռագիր, որը պարունակում է Տոնացույց և Շարակնոց, ապա հանձնում Ստեփանոս վարդապետին⁶⁸²:

6. XV դարում գրված մի Ճաշոցի մեջ (ՄՄ 4702) հետագայի՝ 1643 թ. գրչությամբ կարդում ենք, որ Վարագա Սուրբ Նշան վանքի միաբան Սահակ արեղան և նրա եղբայր Թուման Ստեփանոս վանահոր խնդրանքով նորոգել են մատյանը. «...ի խնդրոյ սրբաննեալ վարդապետին Ստեփանոսի, որ է առաջնորդ Լիմն անուն կոչեցեալ սուրբ անապատի, զոր ետ նորոգել զսուրբ գիրքս ի վայելումն մաքրամիտ կրօնաւորացն...»⁶⁸³: Նշանակում է ձեռագիրը պատկանել է Լիմ մենաստանին:

7. Լիմ անապատի միաբան Հովհաննես արեղան 1647 թ. նորոգել է տալիս մի Աստվածաշունչ (ՄՄ 5343) և հիշատակ թողնում Լիմ անապատին: Այստեղ նա հիշում է Ստեփանոս վարդապետին, նաև նրա հաջորդին՝ Դուկաս առաջնորդին, տեր Մովսեսին ու իր եղբայր Հակոբ կրոնավորին, նաև նշում միաբանների թիվը՝ 50 անձ⁶⁸⁴:

8. 1647 թ. Մոկաց գավառի Սուրս գյուղում՝ Սուրբ Հովհանն-

⁶⁸¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Բ, էջ 522–523:

⁶⁸² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 32–33. ձեռագիրը պահվում է Կ. Պոլսում, Սուրբ Հրեշտակապետաց եկեղեցում, հմր. 71:

⁶⁸³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 107:

⁶⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 257:

նես Մկրտիչ և Սուրբ Գևորգ զորավար եկեղեցիներում, Լիմի վանահայր Ստեփանոս վարդապետը ավարտին է հասցնում մենաստանի համար նախատեսված Հայսմավուրքի ընդօրինակությունը (ձեռագիրը կորած է)⁶⁸⁵:

9. Մեսրոպ աբեղան, լսած լինելով Լիմի համբավը, 1648 թ. գալիս է և մի քանի տարի միաբանում վանքին: Նա անապատին նվիրում է 1430 թ. գրված «Վարք Հարանց» ձեռագիրը, նաև մի արծաթե խաչ, սուրբ սեղանի և սկիհի ծածկոցներ⁶⁸⁶:

10. XIV դարում Ամրդուլու վանքում Գրիգոր քահանայի ընդօրինակած Աստվածաշունչը 1659 թ. ամբողջացնում, ապա վերանորոգում և վերակազմում է Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին և բազում այլ գանձերի հետ նվիրում Լիմ անապատին: Այս մասին Վարդան վարդապետը ձեռագրում թողել է մի ընդարձակ հիշատակարան⁶⁸⁷:

11. 1675 թ. Բաղեշում Ներսես քահանայի խնդրանքով Դավիթ քահանան ընդօրինակում է «Նարեկ»-ը, որը ծաղկում է Սահակ Վանեցին: Ներսես քահանան այս ձեռագիրն ընծայում է Լիմ անապատին. «Եւ արդ, ես՝ Ներսէս այրի քահանայս, որ զսուրբ մատենաս եւ աստուածախօս տառս, որ ետու գրել, եւ ըստացայ ի հալալ արդեանց իմոց, եղի յիշատակ ի դուռն Լմայ Անապատին, Սուրբ Գէորգեայ զօրավարին, զի միշտ եւ հանապազ ընթերցեն՝ աղօթասէր հարքն եւ սրբակրօն միա-

⁶⁸⁵ «Արդ, ի յանգ ելեալ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ եւ Աստուծային մատենաս յիշխանական երկիրն Մոկաց, ի գեօղս որ կոչի Սուրս, ի դուռն Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին եւ Սուրբ Գէորգեայ զօրավարին, ձեռամբ Լիմ անապատի առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետին, ի թուականիս Հայոց ՌՂԶ ամին, եւ ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփանոսի՝ Աղթամարայ Հայոց սուրբ հայրապետին եւ Էջմիածնին՝ տեառն Փիլիպպոսի, առատաձեռնութեամբ տանուտէր Յոհաննիսի»: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 265:

⁶⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 320:

⁶⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 898-890:

գումար խարազանասագեստ սուրբ եղբարք»⁶⁸⁸:

12. 1678 թ. մահդասի Դիլանջին գնում է գեղեցկագիր և մանրանկարներով հարուստ մի Ավետարան (ՄՄ 5638) և նվիրում Լիմին⁶⁸⁹: 1748 թ. Պետրոս արեղա Վանեցին այս ձեռագրի համար արծաթե կրկնակազմ է պատրաստում:

13. 1757 թ. Լիմ մենաստանին է ընծայվում 1695 թ. Պետրոս գրչի օրինակած Խորհրդատետրը (ՄՄ 5389): Ենթադրելի է, որ Լիմին ընծայված ձեռագրերն ավելի շատ են եղել:

XVIII դարում Լիմ անապատում ընդօրինակված և մեզ հայտնի ձեռագրերն ավելի սակավաթիվ են, սակայն անփոխարինելի արժեք ունեն: Այս ձեռագրերից շատերը Ժողովածուներ են:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԿՐՈՆԱՎՈՐԸ 1701 թ. ընդօրինակում է բազմաբնույթ կրոնական նյութեր բովանդակող մի Ժողովածու՝ նախատեսված Արիստակես վարդապետի համար (Եղմ. 1760): Ձեռագիրը բովանդակում է Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու քարոզները, Պողոս Տարոնացու, Վարդան Վարդապետի երկերը, Գրիգոր Լուսավորչի և հրեշտակի մասին հայտնի պատումը, հոգևոր խրատներ, ինչպես նաև հայ մատենագրության մեջ եղած աստվածաբանական գործերի մի ցուցակ⁶⁹⁰:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԱԲԵՂԱՆ 1717 թ. ընդօրինակում է մի Ժողովածու (ՄՄ 7183), որը պարունակում է աղոթքներ, տոմարական նյութեր, քարոզներ, մեկնություններ, տաղեր և այլ միավորներ⁶⁹¹:

⁶⁸⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ժ, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1990, էջ 358–361: Ձեռագիրը Լիմ անապատին ընծայելու մասին ընդարձակ և համառոտ հիշատակություններ կան և՛ գրչի, և՛ ստացողի կողմից:

⁶⁸⁹ ՄՄ, ձեռ. 5638, 267ա:

⁶⁹⁰ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ, էջ 96–102:

⁶⁹¹ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 7183, 155բ: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 478:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՈԿԱՑԻՆ 1734 թ. ընդօրինակում է բազմաբովանդակ մի ժողովածու (ՄՄ 5747)⁶⁹²՝ նշելով, որ «օրինակն խիստ սղալ էր, եւ ես տկար, զի յոյժ գլխացաւութիւն ունիմ, մինչ զի բազում անգամ տանի զլոյս աչացս եւ այնչափ նուազեցուցանէ զիս, մինչեւ ի յետին տկարութիւն հասուցանէ: Բայց յորժամ տեսի զգիրքս, ցանկացող եղէ սմայ եւ ձեռն արկի գծագրել»⁶⁹²:

Ձեռագիրը բովանդակում է Վարդան Արևելցու «Երգ երգոց»-ի մեկնությունը, Դավիթ Անհաղթի, Առաքել Սյունեցու երկերն ու այլ միավորներ: Գրիչը հիշատակում է գաղափար օրինակը շնորհողին, ինչպես նաև թուղթը և գրչության համար անհրաժեշտ գործիքները տրամադրողին. «ըզհեզահոգի Յարութիւն աստուածաբան արքեպիսկոպոսն, որ զգաղափարն շնորհեց եւ այլ եւս բազում երախտիք ունի ի վերայ իմ... նաեւ տիրացու Պետրոսն՝ նորին աշակերտն, յիշեսցէ Քրիստոս Աստուածն մեր, զի եւ նա շնորհեաց մեզ Ա (1) դաստայ լաւ թուղթ, եւ Ա (1) կարակնի, եւ Ա (1) փարկալ, եւ Ա (1) ճարտարվար»⁶⁹³:

1766 թ. Հովհաննես վարդապետ Մոկացին Վարազավանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսի խնդրանքով ընդօրինակում է ներբողներ՝ նվիրված Վարազա Սուրբ Խաչին և Հովհաննես Մկրտչին: Մատյանը Եղեռնից առաջ պահվել է Վարազավանքում, իսկ այժմ կորած է⁶⁹⁴:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԲԵՂԱ ԲԱՆՏՐՄԱՆՑԻՆ 1741 թ. ժողովածու է ընդօրինակում (Եղմ. 1729)⁶⁹⁵, որը պարունակում է Մաշտոց ծիսամատյանի կանոններ, տարբեր քարոզներ, գանձեր և այլ միավորներ:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը

⁶⁹² ՄՄ, ձեռ. 5747, 252աբ:

⁶⁹³ ՄՄ, ձեռ. 5747, 252բ:

⁶⁹⁴ Յ. Բարադամեան, ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 211-212:

⁶⁹⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ, էջ 40-42:

պահվում է մի բազմաբովանդակ ժողովածու, որը մասամբ ընդօրինակել է Հարություն արեղան 1744 թ. (եղմ. 536)⁶⁹⁶: 1743 թ. Լիմ մենաստանում ընդօրինակվում է Մաշտոց (եղմ. 2547)⁶⁹⁷: Ձեռագրի վերջին թերթերը թափված են, ուստի անհայտ է մնում գրչի անունը:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԲԵՂԱՆ 1751–1752 թթ. ընդօրինակում է մի ժողովածու (ՄՄ 2009): Ինչպես գրիչը նշում է հիշատակարանում, ինքը հմուտ չէր գրչության արվեստին, բայց 50 տարի տառապում էր սատանայի որոգայթների դեմ և որոշում է ձեռագիր ընդօրինակել. «Աղաչեմ անմեղադիր լերո՛ւք տկարութեան եւ սխալանաց եւ խոշորութեան գրիս եւ թղթիս, զի կարն իմ այսքան էր. որպէս օրինակն էր, այնպէս եմ գրեր, ո՛չ յաւել եւ ո՛չ պակաս»⁶⁹⁸:

Ձեռագիրը տոմարական ժողովածու է: Նիկողայոս գրչից մեզ են հասել Գանձարան (ՄՄ 5620)⁶⁹⁹ ընդօրինակված 1721–1755 թթ. ընթացքում: «Ժողովեցի ամենայն գանձ գրքերաց եւ տաղերաց, եւ եղ աստ գլաւէտ պիտանիսն եւ զշահաւէտսն, եւ ի մի տուփ կազմեցի», նշում է գրիչը⁶⁹⁹: Նա ընդօրինակել է նաև Ժողովածու (ՄՄ 4982)⁷⁰⁰ 1759–1760 թթ., որը պարունակում է Դավիթ Անհաղթի գործերն ու դրանց մեկնությունները⁷⁰⁰:

1760–ական թթ. սկզբներին Լիմ անապատ է այցելում Կեսարիայի Սուրբ Կարապետ ուխտի միաբան ՂԱԶԱՐ ԱԲԵՂԱ ՇՈՌՈԹԵՅԻՆ: Տեսնելով անապատի խեղճ վիճակը՝ Ղազար

⁶⁹⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, էջ 549–550:

⁶⁹⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ը, էջ 234–235:

⁶⁹⁸ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 1014: Ձեռագիրը XVIII դարին պատկանող մեկ այլ ձեռագրի հետ մեկ կազմի մեջ է:

⁶⁹⁹ ՄՄ, ձեռ. 5620, 281բ–281ա:

⁷⁰⁰ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 4982, 348բ: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1327:

աբեղան, Հակոբ վանահոր և մյուս վանականների խնդրանքով, ուղևորվում է Վրաց, Աղվանից, Ռուսաց երկրները՝ հանգանակություն հավաքելու։ Վեց տարի հետո նա վերադառնում է՝ անապատին հանձնելով իր ժողովածը։

Այս ուղևորության ընթացքում Ղազար աբեղային ընկերակցում է Եվդոկեցի տիրացու Եղիան։ Վերջինս 1768 թ. ճանապարհին՝ Աստրախանում, Ղազար աբեղայի խնդրանքով մի լավ բնօրինակից ընդօրինակում է ում Հակոբ եպիսկոպոս քարոզչի «Բանք Ոսկիականք եւ գեղեցկագոյնք» աշխատությունը (ՄՄ 305)։ Այս աշխատությունը բովանդակում է տոնական տարվա համար քարոզներ։

Ձեռագիրն ավարտելուց հետո գրիչը վախճանվում է։ Ղազար վարդապետը 1772 թ. Լիմում գրում է ձեռագրի հիշատակարանը։ Նույն ձեռագրից էլ Լիմում նա կատարում է մեկ այլ ընդօրինակություն (ՄՄ 304)։ Թեև այս մատյանում չի նշում իր անունը, գրչության վայրը և թվականը, սակայն ենթադրելի է, որ Ղազար աբեղայի ձեռագիրն է, իսկ գրչության հավանական վայրը Լիմն է⁷⁰¹։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԱՐԱԿԱՆՑԻՆ Հովհաննես Մոկացու աշակերտն է։ 1762 թ. նա իր ուսուցչի շնորհած օրինակից ընդօրինակում է ժողովածու (ՄՄ 1834), որը բովանդակում է Առաքել Սյունեցու «Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց», «Ամենայն չար տանջելի է» և Հովհաննես Երզնկացու «Յաղագս երկնային շարժմանն» գործերը. «գիեզահոգի Մոկացի Յովաննէս աստուածաբան վարդապետն, որ նա իմ վարպետ, որ եւ զգաղափարն շնորհեաց եւ այլեւս բազում երախտիք ունի ի վերայ իմ»⁷⁰²։

⁷⁰¹ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 11-16։

⁷⁰² ՄՄ, ձեռ. 1834, 196բ։ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 118։

Գրիչը հիշատակարանում նշում է, որ նույն՝ 1762 թվականի Կրկնազատկի օրը երկնքից լույս է իջնում Ապարանից Սուրբ Նշան եկեղեցու վրա և մնում մինչև Համբարձման օրը. «Երկնային շարժմունք ի թվականիս մերում ՌՄԺԱ (1762), որ երեւեցաւ հրաշս սքանչելի Ապարանից Սուրբ Խաչի վանքն, որ Նոր Կիրակին լոյսն յայտնապէս իջաւ ի վերայ Սուրբ Խաչին, մինչեւ Համբարձումն, գիշեր եւ ցերեկ կար ի վերայ Սուրբ Խաչին»⁷⁰³: Նշենք, որ այս նույն վկայությունը կա նաև Կտուց մե–նաստանի Գեորգ վարդապետի գրչագրում (Վնտ. 2177/1444)⁷⁰⁴:

Հովհաննես գրիչը 1770 թ. ընդօրինակում է Գրիգոր Տաթևացու՝ Առակաց գրքի և Երգ երգոցի մեկնությունները (ՄՄ 5605): Հիշատակարանում նա սիրով է հիշում իր ուսուցչին՝ «զվարպետն իմ՝ Մոկացի Յովաննէս ձգնազգեաց վարդապետն, որ հանգուցեալն ի Քրիստոս»⁷⁰⁵: Գրիչն այս ձեռագրում ևս անդրադարձել է երկնային մարմիններին՝ «նշան մի երեւե–ցաւ յերկինս՝ աստղ մի հարաֆային կողմէն, մինչեւ Ը (8) օր, գնաց յոյսիոյ կողմն, կուրաւ»⁷⁰⁶:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՐԻՉԸ 1764 թ. ընդօրինակում է Պրոկոլ Դիա–դոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք» երկը: Ձեռագիրը պահվում է Պետերբուրգում և տվյալների սակավության պատ–ճառով չենք կարող ասել՝ սա նույն Հովհաննես Բարականցին է, թե այլ Հովհաննես⁷⁰⁷:

Հովհաննես Մոկացու աշակերտներից է եղել նաև ՏԵՐ

⁷⁰³ ՄՄ, ձեռ. 1834, 196ա: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 118:

⁷⁰⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Է, թիւ 1444, ձեռ. 2177, էջ 1023:

⁷⁰⁵ ՄՄ, ձեռ. 5605, 243աբ:

⁷⁰⁶ ՄՄ, ձեռ. 5605, 243ա:

⁷⁰⁷ К. Юзбашян, Православный палестинский сборник, выпуск 104, С. Петербург, 2005, стр. 79, ИВ, А. 35:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: 1771 թ. նա ընդօրինակում է մի ժողովածու (ՄՄ 1842)⁷⁰⁸՝ նշելով, որ օգտվել է ինչպես իր ուսուցչի, այնպես էլ Պետրոս ու Աստվածատուր վարդապետների օրինակներից, ուստի ձեռագիրն իր բովանդակությամբ նման է Հովհաննես գրչի օրինակին (ՄՄ 1834), քանի որ վերջինս պատկանել է Աստվածատուր վարդապետին⁷⁰⁸: Մատյանը բովանդակում է Առաքել Սյունեցու և Հովհաննես Երզնկացու երկերը, «Կտակ Մեծի Ուրբաթու» և Վարդան վարդապետ Արևելցու «Մեկնութիւն Անթառամ ծաղկին» գործերը:

XVIII դարում անապատի միաբանների համար ընդօրինակվել է Հովհաննես Կղեմաքոսի «Սանդուղք գիրքը» (ՄՄ 5151): Ձեռագիրը, բացի նշյալ գրքից, բովանդակում է նաև դրա Լուծմունքը, Հովհաննես Կղեմաքոսի վարքը և այլ միավորներ: Թեև գրչության հիշատակարանում նշված չեն ո՛չ գրչի, ո՛չ էլ գրչության վայրի անունները, սակայն երկու տեղ գրիչն արձանագրում է. «Յիշատակ է գիրքս ի դուռն Լմայ մեծ սուրբ անապատին», «Յիշատակ է աստուածահաճոյ մատեանս, որ Սանդուխտ գիրք կոչի, ի դուռն Լմայ մեծ սուրբ անապատին»⁷⁰⁹: Լիմին պատկանելու այս վկայությունը, գրչության այլ վայրի, գրչի և ստացողների անունների բացակայությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն Լիմում է ընդօրինակվել:

Ավելացնենք, որ 1769 թ. Լիմի միաբան Մատթեոս վարդապետին է նվիրվում 1666 թ. գրված մի ձեռագիր, որը բովանդակում է Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեան» երկը (Եղմ. 1074)⁷¹⁰:

⁷⁰⁸ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 1842, 192աբ: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, էջ 118:

⁷⁰⁹ ՄՄ, ձեռ. 5151, 198ա, 247բ:

⁷¹⁰ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ.Դ, էջ 187-110: Ձեռագրի գրիչը Հովսեփ վարդապետն է (1666 թ.), իսկ առաջին ստացողը՝ Սուրբ Թադեոս առաքյալի վանքի առաջնորդ Իսահակ վրդ. Մակվեցին:

Բեղուն գրիչ է ունեցել ՀԱԿՈՒՎ ԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈՓՈԽԶՅԱՆՑ ՎԱՆԵՑԻՆ: Նա եղել է Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի միաբան, ապա եկել է Լիմ մենաստան և 1847 թ. ստանձնել վանահայրությունը: 1823 թ. Հակոբ վարդապետը լրացրել և կազմել է դեռևս 1805 թ. Հակոբ արեղա Բաղիշեցու սկսած Ժողովածուն (ՄՄ 5373)⁷¹¹:

1830 թ. Հակոբ վարդապետը Լիմ անապատի համար երկու անգամ ընդօրինակում է Պետրոս Բերդումյանի «Աղբիւր բացեալ» աշխատությունը (ՄՄ 4964, ՄՄ 4974): 1833 թ. նա ընդօրինակում է Հակոբ Սիմոնյան Կարնեցու «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» աշխատությունը (ՄՄ 5461), իսկ 1840 թ.՝ Հարություն Եղեսացու «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն»-ը (ՄՄ 5449)⁷¹²:

1841 թ. Հակոբ վարդապետը Կտուց անապատի ձեռագրատանը տեսնում է Բարդուղիմեոս Մարաղացու «Քարոզգիրք»-ը, որում կային 37 քարոզներ ավելի՝ ի տարբերություն իր ունեցած օրինակի: Նա ձեռագիրը առժամանակ բերում է Լիմ և գաղափարում Բարդուղիմեոս Մարաղացու և Պետրոս Արագոնացու քարոզները (ՄՄ 5375)⁷¹³: 1845 թ. ընդօրինակում է «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակենդոնացոյ» հայտնի գործը (ՄՄ 5632)⁷¹⁴:

Հակոբ վարդապետ Թոփուզյանը հեղինակ է մի քանի արժեքավոր գործերի. նրան է պատկանում «Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ» աշխատությունը, որը ուսումնագիտական ձեռնարկ է եղել անապատի միաբանների

⁷¹¹ Գրիչների հիշատակարանները տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5373, 1բ, 34բ, 87ա:

⁷¹² Գրչի հիշատակարանները՝ ՄՄ, ձեռ. 4964, 3ա, ՄՄ, ձեռ. 4974, 3ա, ՄՄ, ձեռ. 5461, 4ա, ՄՄ, ձեռ. 5449, 2ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1324, 1326, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 109, 111-112:

⁷¹³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5375, 226ա:

⁷¹⁴ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5632, 129բ: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 152:

համար: Երկը մեզ է հասել 1832 թ. գրված հեղինակային զույգ ինքնագրերով (ՄՄ 5369, Եղմ. 2063)⁷¹⁵:

1863 թ. Հակոբ վարդապետը գրում է «Բարոյագիտութիւն» գործը (Եղմ. 2778)⁷¹⁶: Արժեքավոր է Թովուզյանի 1870 թ. հեղինակած «Զբօսարան» խորագրով աշխատությունը, որտեղ հեղինակը տալիս է Լիմ անապատի համառոտ պատմությունը (Եղմ. 2086)՝ սկսելով հիմնադրումից, անդրադառնալով Ներսես Մոկացուն, հասցնելով մինչև իր նախորդ՝ Գաբրիել Եպիսկոպոս Շիրոյանի առաջնորդության օրերը⁷¹⁷: Հակոբ վարդապետին է պատկանում նաև թվականն անորոշ մի Քարոզգիրք (Սուրբ Էջմիածին 178): Այն բովանդակում է նաև վարդապետի երեք նամակները, որոնցից մեկը գրվել է 1878 թ.⁷¹⁸:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՆՈՏԱՐԸ 1813 թ. ընդօրինակում է Հակոբ Ամասիացի Գևորգյանի «Համառոտութիւն կանոնաց» երկը (ՄՄ 2597) Լիմ անապատի միաբան Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցու համար. «Իսկ ի ՌՄԿԲ (1813) թուականիս մերոյ, յունիսի ԺԲ (12), գաղափարեցաւ ի յերրորդ գաղափարէ նախագրեցելոյ, ի վայելումն Լմայ սուրբ անապատի միաբան Աբրահամու Կոստանդնուպոլսեցոյ, ձեռամբ Յովհաննէս նուաստ նոտարիս»⁷¹⁹: Թեև հիշատակարանում նշված չէ Լիմ տեղանունը, սակայն, ենթադրաբար, գրչության վայրը Լիմն է, որովհետև ստացողը Լիմի միաբան էր:

Մեկ այլ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ գրիչ 1814 թ. ընդօրինակում է Ժողո-

⁷¹⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1974, էջ 111-112:

⁷¹⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ը, էջ 398:

⁷¹⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, էջ 135-136:

⁷¹⁸ Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», 1963, Դ, էջ 57:

⁷¹⁹ ՄՄ, ձեռ. 2597, 6բ-7ա: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 649-650:

վածու, որի հիմնական մասը կազմում է Պետրոս Բերդումյանի «Աղբիւր բացեալ» աշխատությունը (ՄՄ 5409): Ձեռագրի պատվիրատուն կրկին Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցին է, իսկ գրչության վայրը՝ ենթադրաբար Լիւմ⁷²⁰:

ԱՐԲԱՀԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑՈՒՑ պահպանվել է 1822 թ. ընդօրինակված Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» երկը (ՄՄ 5924)⁷²¹:

Աբրահամ վարդապետի աշակերտն է ՀՈՎԱԿԻՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՐՆԵՑԻՆ, որը, ի վայելումն իր ուսուցչի, 1823 թ. ընդօրինակում է Ներսես Լամբրոնացու երկերից մեկը՝ «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ» (ՄՄ 5377)⁷²²: Գրիչը նույն թվականին ընդօրինակում է նաև Պետրոս Բերդումյանի «Աղբիւր բացեալ» աշխատությունը (ՄՄ 5693)⁷²³: Ընծայելով այն մենաստանին. «եղի յիշատակ ի սուրբ անապատս Լիւմ»⁷²⁴:

1825 թ. Հովակիմ վարդապետը գաղափարում է Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» երկը (ՄՄ 5121)⁷²⁴: ձեռագրում թողնելով գեղեցիկ չափածո հիշատակարան. «Ի թուականիս մեր ՌՃՀ ամեայ (1825)/ Եւ ապրիլի միտասանեայ,/ Աշխատութեամբ Յովակիմայ,/ Սոսկ վարդապետ Էրզիւրումայ...»⁷²⁴:

ՀՈՎԱՆՆԵՍ ԱԲԵՂԱ ԿԱՐՆԵՑԻՆ 1841 թ. Լիւմ մենաստանում, երբ դեռևս սարկավագ էր, ընդօրինակում է Աղեքսանդր Գալամաթոյի «Սէր Աստուծոյ» երկը, որը պատկանել է Կարինի

⁷²⁰ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5409, 2ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 100–101:

⁷²¹ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5924, 60բ: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 212–213:

⁷²² Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5377, 1ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 94:

⁷²³ ՄՄ, ձեռ. 5693, 10ա:

⁷²⁴ ՄՄ, ձեռ. 5121, 80ա:

Արծնյան վարժարանին, իսկ այժմ կորած է⁷²⁵: 1845 թ. գրիչը Հակոբ Թոփուզյանի պատվերով ընդօրինակում է Գրիգոր Փեշտըմալձյանի «Տրամաբանութիւն»-ը (ՄՄ 10292)⁷²⁶:

Հովհաննես արեղան 1847 թ. գաղափարում է Անտոն Անապատականի վարքը, 1850 թ.' Պետրոս Բերդումյանի «Քարոզ-գիրք»-ը (ՄՄ 3765)⁷²⁷, իսկ 1851 թ.' «Քարոզ Մեծի Պահոց»-ը: 1847 և 1851 թթ. ձեռագրերը պահվել են Կարինի Արծնյան վարժարանում, իսկ այժմ դրանց ձակատագրերն անհայտ են⁷²⁸:

ՀԱԿՈԲ ԴՊԻՐ ՂԶԼԱՐԵՑԻ ՇԱՄԱԽԵՑՈՎՅԱՆԸ եղել է Լիւս անապատի միաբաններից: 1847 թ. Թադեոս վարդապետի խնդրանքով նա ընդօրինակում է երկու Աղոթագիրք (ՄՄ 10170, Վրաց. արխիվ 581)⁷²⁹: 1847 թ. Հակոբ գրիչն սկսում է ընդօրինակել մի ժողովածու (ՄՄ 9635), որն ավարտին է հասցնում 1855 թ.: Այս ձեռագիրը պարունակում է քարոզների բնաբաններ և հոգևոր երգեր⁷³⁰: 1849 թ. գրիչն ընդօրինակում է մի ձեռագիր Հակոբ վարդապետ Խիզանցու պատվերով, որը բովանդակում է մի շարք քարոզներ և Աղեքսանդր Գալամաթոյի «Անտառ նորագոյն մտածմանց»-ը (ՄՄ 5550)⁷³¹:

⁷²⁵ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 51, կազմ.' Յ. ծ. վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962, Թ-ԺԲ, էջ 341-342:

⁷²⁶ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 10292, 1ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 1086-1087:

⁷²⁷ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 3765, 4աբ: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1078:

⁷²⁸ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, կազմ.' Յ. ծ. վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962 թ., թիւ 52, էջ 342-343, թիւ 54, 344-345:

⁷²⁹ ՄՄ, ձեռ. 10170: Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի, կազմ.' Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Բանբեր Մատենադարանի», հմր. 4, Երևան, 1958, ձեռ. 581, թիվ 26, էջ 398:

⁷³⁰ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 9635, 1ա, 97ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 965:

⁷³¹ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5550, 3ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 131:

1850 թ. Հակոբ գրիչն Աղթամարի վանքի ավագ սարկավագ Խաչատուր Փշավանցու խնդրանքով ավարտում է քարոզների և խրատների մի ժողովածու (ՄՄ 5749). «գոյ ի սմա զանազան ասացուածք այլ եւ այլ վարդապետաց՝ ի պէտքս ձգնակիր սուրբ հայր եւ եղբայրց»⁷³²: 1851 թ. գրիչն ընդօրինակում է քարոզներ, տաղեր, ողբեր և այլ միավորներ պարունակող ժողովածու (Եղմ. 3572)⁷³³, իսկ 1854 թ.՝ կրկին Աղեքսանդր Գալամաթոյի «Անտառ նորագոյն մտածմանց»-ը (Եղմ. 2952)⁷³⁴:

1848-1849 թթ. Մխիթարյան հայրերից ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆԸ, այցելելով Լիմ, Կոուց անապատները և Վան քաղաքը, ընդօրինակում է Սարգիս Կունդի ավետարանական Մեկնությունները՝ «Մեկնութիւն Ղուկասու եւ Յովհաննոս» (Վնտ. 687/1350), Եպիփան Կիպրացու երկերը (Վնտ. 669/1539) և Եկեղեցու հայրերի գրվածքներից այլ ընտիր երկեր՝ «Հաւաքումն բանից նախնեաց» խորագրով (Վնտ. 678/305)⁷³⁵:

ԵՐԵՄԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍՅԱՆՑԸ 1855 թ. արտագրում է Հակոբ վարդապետ Թովուզյանի «Տրամաբանութիւն» աշխատությունը (ՄՄ 5696)⁷³⁶: Անթվական է Երեմիա վարդապետի Լիմում գրած մյուս ձեռագիրը (ՄՄ 4172), որը բովանդակում է Ներբող՝ նվիրված սուրբ Աստվածածնին, Լիմ անապատին ընծայված գովք և Գևորգ վարդապետ Աստապատցու վարքը: Գրիչը նշում է, որ վարքը շարադրել է Հակոբ

⁷³² ՄՄ, ձեռ. 5749, 31ա:

⁷³³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ժ, էջ 550-552:

⁷³⁴ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1979, էջ 147-148:

⁷³⁵ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, թիւ 305, ձեռ. 678, էջ 1161-1174, հ. Է, թիւ 1350, ձեռ. 687, հ. Ը, թիւ 1539, ձեռ. 669, էջ 209-214:

⁷³⁶ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5696, 1ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 166:

վարդապետ Թովուզյանի պատգամով Գևորգ վարդապետի վախճանվելուց տասներեք տարի անց⁷³⁷:

ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԻԼՈՅԱՆ: Այս գրչից մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը 1829 թ. Լիմում ընդօրինակված Ուրբաթագիրքն է (ՄՄ 11301)⁷³⁸:

1856 թ. գրիչն ընդօրինակում է Պետրոս Բերդումյանի «Աղբիւր բացեալ» աշխատությունը (ՄՄ 4914): Ձեռագրի առաջին իսկ էջին գրիչն ակնածանքով է նշում իր ուսուցչին՝ Հակոբ վարդապետ Թովուզյանին, որի օրինակից արտագրել է ձեռագիրը. «Ի սրբագրեալ յընտիր օրինակն ձեռագրութեան հոգեգգօն եւ բազմերախտ հօր մերոյ՝ տեառն Յակոբայ ծայրագոյն վարդապետի Վանեցոյ Թօփուղեանց կոչեցելոյ, վանահօր Սրբոյ Անապատիս Լմայ, ի վայելումն անձին իմոյ՝ Տիւօյեանց ունպետ չնչին Բարդուղիմէոս աբեղայիս մեղապարտի, եւ առ ապագայ եկելոց՝ բանասէր եղբարց մերոց»⁷³⁹:

1873 թ. գրիչն ընդօրինակում է Պետրոս Բերդումյանի «Քարոզգիրք»-ը իր ուսուցչի՝ Հակոբ վարդապետ Թովուզյանի օրինակից. «Վերստին օրինակեալ ի սրբագրեալ յընտիր օրինակն ձեռագրութեան բազմերախտ հօրն մերոյ տեառն Յակոբայ սրբազան արքեպիսկոպոսի Թօփուղեան կոչեցելոյ, վանահօր սուրբ անապատիս Լիմայ սրբոյն Գէորքեայ»⁷⁴⁰: 1884 թ. կրկին իր ուսուցչի օրինակից նույն մատյանում հավելում է Վանական

⁷³⁷ Հիշատակարանում գրված է «...Յետ երեքտասան ամի ննջման մեծ ձգնաւորիս, հրամանաւ հոգեւոր դաստիարակի իմոյ՝ Յակոբ ծայրագոյն վարդապետի Թօփուղեանց Վանեցոյ, բազում փափագանօք աշխատասիրեալ, նոր ի նորոյ սկզբնաւորեալ շարադրեցի գիրաշալի պատմութիւն Գէորգ վարդապետին»: ՄՄ, ձեռ. 4172, 24ա:

⁷³⁸ ՄՄ, ձեռ. 11301:

⁷³⁹ ՄՄ, ձեռ. 4914, 3ա:

⁷⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. 5035, 29բ:

վարդապետի, Վարդան Արևելցու երկերը (ՄՄ 5035)⁷⁴¹:

ՀՈՎՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՈԼԱԽՅԱՆԸ 1858 թ. ընդօրինակում է Հակոբ պատրիարք Նալյանի «Մեկնութիւն բարոյական փիլիսոփայութեան» երկը (ՄՄ 4863)⁷⁴²:

ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ 1864 թ. գաղափարում է Գևորգ արքեպիսկոպոս Եվդոկացու «Գիրք քարոզից»-ը (ՄՄ 3341)⁷⁴³:

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՆԵՑԻՆ 1867 թ. գաղափարում է Հակոբ վարդապետ Թոփուզյանի «Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ» գործը (ՄՄ 2645), որը պահվում էր Լիմում. ձեռագրում գրիչը չի նշում գրչության վայրը, սակայն կարող ենք ենթադրել, որ Իգնատիոս արքեպիսկոպոսն այս ձեռագրի ընդօրինակման համար այցելել է Լիմ՝ Թոփուզյանի օրինակից այն գաղափարելու համար⁷⁴⁴: Իգնատիոս գրիչն այս ձեռագիրը նվիրել է վանեցի դասատու Սարգիս Բարսեղյան Գնունուն⁷⁴⁵:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԸ 1869 թ. ընդօրինակում է Քարոզ-գիրք Լիմի միաբան Պաղտասար վարդապետի համար (Սուրբ Էջմիածին 179): Գրչության վայրը նշված չէ, սակայն, հավանաբար, Լիմն է⁷⁴⁶:

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ 1880 թ. ընդօրինակում է Պետրոս

⁷⁴¹ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 5035, 31ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 21:

⁷⁴² Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 4863, 52ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1303:

⁷⁴³ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 3341, 1ա: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 992:

⁷⁴⁴ Գրչի հիշատակարանը՝ ՄՄ, ձեռ. 2645, 164բ: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 914:

⁷⁴⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 2645, 164բ: Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 914:

⁷⁴⁶ Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», 1963, Դ, էջ 58:

Բերդումյանի «Քարոզգիրք»-ը (ՄՄ 6407)՝ «ձեռամբ ի տէր Պաղ-տասար վարդապետ Բայտաղդրեան Երեւանցոյ ի միաբանութենէ Լիմ կոչեցեալ ծովապատ սրբոյ անապատի եւ լուսարար սրբոյ ուխտիս, յամի Տեառն 1880, ի սկիզբն ապրիլի 1, եւ ի թուականութեան Յաբեթեան սեռիս 1329»⁷⁴⁷: Պաղտասար վարդապետ Երևանցուց պահպանվել է նաև մի Քարոզգիրք, որի գրչության թվականն անորոշ է, նշված չէ նաև գրչության վայրը, սակայն ենթադրելի է, որ Լիմն է (Սուրբ Էջմիածին 178)⁷⁴⁸:

Անթվական և առանց գրչության վայրի է ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՊԻՐԻ ընդօրինակած ձեռագիրը՝ «Կտակ Աւագ Ուրբաթու» (ՄՄ 5477): Գրչի միակ հիշատակարանը հետևյալ երկտողն է. «Աշխատող սորայ Յօհաննէս դպրիս ծնողաց հոգոյն ասէք ողորմիս»⁷⁴⁹: Ձեռագրի գրչության ենթադրյալ ժամանակը XIX դարն է, բացի այդ ձեռագիրը կրում է Լիմ անապատի կնիքը և պահվել է այնտեղ ընդհուպ մինչև XX դարասկիզբը. ուստի ենթադրելի է, որ գրչագրի ստեղծման վայրը Լիմն է:

Լիմ անապատի միաբաններն այլ գրչության կենտրոններում ևս կատարել են ընդօրինակություններ: Օրինակ՝ 1838 թ. Ղազար վարդապետ Տեր-Մարտիրոսյանն իր ծննդավայր Թավրիզ քաղաքում կատարում է մի ձեռագրի ընդօրինակություն՝ ընդդեմ բողոքական ուղղությունների (ՄՄ 1640): Գրիչն իրեն անվանում է «Լիմ անապատի միաբան»⁷⁵⁰: Ինչպես վերը տեսանք, Լիմ անապատում գրչագրեր են ընդօրինակել ոչ միայն անապատի միաբանները, այլև ուրիշ անձինք:

Նշենք նաև, որ Լիմը եղել է ձեռագրապահպանման խոշոր

⁷⁴⁷ ՄՄ, ձեռ. 6407, 11ա:

⁷⁴⁸ Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», 1963, Դ, էջ 57-58:

⁷⁴⁹ ՄՄ, ձեռ. 5477, 7ա:

⁷⁵⁰ ՄՄ, ձեռ. 1640, 4բ:

կենտրոն, ունեցել է ընդարձակ ձեռագրապահոց: Իսկ սա արդեն ենթադրում է, որ հատուկ ուշադրություն են դարձրել նաև ձեռագրերի կազմմանը և պահպանմանը: Այն, որ Լիմում հատկապես XVII–XVIII դարերում զարգացած է եղել կազմարվեստը, փաստում են այնտեղ կազմված և մեզ հասած ձեռագրերը:

Հայ կազմարվեստի ուսումնասիրող Ա. Մալխասյանը Լիմում պատրաստված կրկնակազմերի մասին գրում է. «ԺԸ դարում Լիմում ստեղծվում են նաև գեղարվեստական արժեք ունեցող արծաթե կրկնակազմեր, որոնք պատրաստել են վարպետ Զիրաքը (1739 թ.), Օհանեսը (1756 թ.), մահտեսի Զաքարը, մահտեսի Գրիգորը (1760 թ.) և Հովսեփ վարդապետը (1765 թ.)... Լիմ անապատում ստեղծված արծաթե կրկնակազմերին բնորոշ է դրվագման գեղարվեստական մի ոճ, որը յուրահատուկ է իր միաստիճան բարձրությամբ, ընդհանրացումներով և զուսպ ու չափավոր զարդաքանդակներով»⁷⁵¹:

Ուսումնասիրողն առանձնացրել է թվով յոթ ձեռագիր, որոնց կրկնակազմերը պատրաստվել են XVIII դարում Լիմում (ՄՄ 5580, 5638, 5645, 5646, 5649, 5650, 5653): Կրկնակազմերն աչքի են ընկնում բարձրարվեստ զարդաքանդակներով: Օրինակ, ուստա Զիրաքի պատրաստած արծաթե կրկնակազմի Ա փեղկին Խաչելությունն է, Բ փեղկին՝ սուրբ Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին (ՄՄ 5580): ՄՄ 5645, ՄՄ 5650 ձեռագրերի արծաթե կրկնակազմի Ա փեղկին Խաչելությունն է, Բ փեղկին՝ սուրբ Աստվածամայրը՝ մանուկ Հիսուսի հետ: Այս կրկնակազմերն ունեն նաև արձանագրություններ, որոնք ձեռագրերի հիշատակարանների պես տեղեկություններ են տալիս կազմող վարպետների, պատվիրատուների, կազմերի պատրաստման ժամանակի մասին:

⁷⁵¹ Ա. Մալխասյան, Վասպուրականի կազմարվեստի պատմությունից, «Էջմիածին», 2004, Զ, էջ 84–85, 88:

Այսպիսով, Լիմ մենաստանից մեզ հայտնի են 113 ձեռագրեր (95՝ պահպանված, 18՝ կորած): Լիմը բավականին մեծ մենաստան է եղել և դարեր շարունակ ծավալել լուրջ հոգևոր և մշակութային գործունեություն: Ենթադրելի է, որ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից ի վեր այն եղել է սրբատեղի, սակայն ո՞ր ժամանակից է այստեղ ձևավորվել վանական համալիրը, ովքե՞ր են եղել առաջին առաջնորդներն ու միաբանները, առաջին գրիչներն ու ծաղկողները՝ չենք կարող ասել: Ինչպես տեսանք, առաջին տեղեկությունը պատկանում է 884 թվականին, սակայն սա էլ միայն վկայություն է ճակատագիրն անհայտ մի մատյանի մասին:

XIV դարից սկսած՝ պահպանվել են ամբողջական ձեռագրեր կամ գոնե դրանց նկարագրությունները՝ մեզ պատմելով մենաստանի և նրա գործունեության մասին: XIV դարում Խաչատուր, Աբրահամ և Մանուել կրոնավորները գրչության հմուտ վարպետներ էին: Թեև նրանց գրչագրերն աչքի չեն ընկնում առանձնակի հարուստ մանրանկարչությամբ, սակայն բավականին համաչափ և գեղեցիկ գիր ունեն:

XV դարից ունենք երեք գրչագիր՝ ստեղծված Լիմի Հովհաննես, Հովսեփ և Հերպետ գրիչների կողմից, և երեք այլ գրչագիր՝ ընդօրինակված 1454 թ. աղետալի դեպքերի պատճառով մենաստանում ապաստանած այլ վանքերի գրիչների՝ Իգնատիոսի, Հովհաննես Մանկասարենցի և Ղազարի կողմից: Ընդ որում՝ Մանկասարենցը Վասպուրականի ամենահայտնի գրիչներից է: Այդ ժամանակ Լիմում էր նաև հռակավոր Մինաս ծաղկողը: Այս գործիչների թեկուզ և կարճատև ներկայությունը Լիմում նոր գույներ է հաղորդում տեղի ձեռագրաստեղծման արվեստին:

XVI դարում Թուրքիայի և Իրանի միջև մղվող արյունալի պատերազմի հետևանքով Հայաստանում շատ վանքեր ավեր-

վեցին, գիտական և մշակութային կյանքը անկում ապրեց, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Լիմ մենաստանի գրիչներն անգամ ամենածանր իրավիճակներում ցած չեն դրել գրիչը և պատմական ահասարսուռ դեպքերի դեմ պայքարել են թղթով ու թանաքով: XVI դարում այստեղ ձեռագրեր են ստեղծել Մկրտիչ ու Հովսեփ արեղաները, Կարապետ ու Թորոս գրիչները, նաև մենաստանի վանահայրը՝ տաղերգու Զաքարիա եպիսկոպոսը:

XIV–XVI դարերի ձեռագրերը, ըստ բովանդակության, հիմնականում Ավետարաններ են, սակայն ունենք նաև Աստվածաշունչ և վանական կյանքի համար անհրաժեշտ ու մենաստանի կյանքում կիրառվող զանազան ծիսական մատյաններ՝ Մաշտոց (Եղմ. 289, Եղմ. 302, ՄՄ 945 և այլն), Շարակնոց (ՄՄ 6043, ՄՄ 1613), Գանձարան (Վնտ. 382, ՄՄ 5346), Հայսմավուրք (ՄՄ 4472) և այլն: Այս դարաշրջաններից հասած ձեռագրերի նյութը թուղթն է, իսկ գիրը՝ բոլորգիրը, XVII դարում օգտագործված է նաև նոտրգիրը, իսկ ավելի ուշ՝ շղագիրը:

Ձեռագրերի ընդարձակ հիշատակարանները որոշակիորեն պարզաբանում են մենաստանի պատմությունը՝ մեզ հաղորդելով տարբեր ժամանակների առաջնորդների անուններ, օրինակ՝ Հովհաննես եպիսկոպոս (XIV դարի առաջին կես), Սարգիս վարդապետ (XIV դարի երկրորդ կես), Հովհաննես կրոնավոր (XV դար), Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեցի (XVI դար): Տարբեր ձեռագրերի հիշատակարաններում նշված է նաև եկեղեցու վերաշինության իրողության մասին և այլն:

XVII դարը Լիմ անապատի վանական և մշակութային կյանքում զարթոնքի սկիզբ էր՝ գլխավորությամբ Ներսես վարդապետ Մոկացու: Առհասարակ, XVII–XIX դարերում այստեղ բավականին բուռն գիտամշակութային գործունեություն է ծավալվել, որի արգասիքներից են գրված, ծաղկված և կազմված տասնյակ ձեռագրերը: Ներսես Մոկացու սկսած ձեռագրա-

ստեղծման և ձեռագրական հավաքածուն համալրելու գործընթացը շարունակվել է նաև Ստեփանոս վանահոր և հետագա առաջնորդների կողմից: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի՝ XVII–XIX դարերում բավականին շատ գրիչների ենք հանդիպում, որոնք աստվածաբանական կամ պատմական բովանդակության ձեռագրեր են ընդօրինակում:

Ավետարաններից բացի՝ ընդօրինակվել են Մաշտոցներ, Հայսմավուրքներ (ՄՄ 4693), Սուրբգրային մեկնություններ (Եղմ. 1761, ՄՄ 5605 և այլն), աղոթքներ, տաղեր, ներբողներ և այլ չափածո երկեր պարունակող ժողովածուներ (ՄՄ 2079, ՄՄ 5121 և այլն), տոմարագիտական ձեռագրեր (ՄՄ 1971, ՄՄ 2009, ՄՄ 7104), Պատարագի և Ժամերգությունների մեկնություններ (ՄՄ 4836, ՄՄ 5377), հոգևոր խրատներ (ՄՄ 45), հայրախոսական այլ երկեր (ՄՄ 5049, ՄՄ 1834), քարոզգրքեր (ՄՄ 5409, 5693, 6407):

Գրվել են նաև ինքնուրույն գործեր. Ներսես Մոկացին գրել է տաղեր, Հակոբ Թովուզյանը՝ աստվածաբանական, պատմական և կրթական տարբեր երկեր: Ի տարբերություն XIV–XVI դարերում գրված ձեռագրերի՝ XVII–XIX դարերի մատյանների հիշատակարանները բավականին համառոտ են, հաճախ ընդամենը մեկ նախադասությամբ նշում են գրչության վայրը, թիվը և գրչի անունը: Պատճառը հավանաբար այն է, որ այդ ձեռագրերն ստեղծվել են տեղի միաբանների համար և նախատեսված չեն եղել մենաստանից դուրս բերել:

Այսպիսով, Լիմ անապատում դարեր շարունակ գրվել, ծաղկվել ու կազմվել են բազում ձեռագիր մատյաններ, ինչպես նաև հավաքվել են այլուր կատարված ընդօրինակություններ, ինչի շնորհիվ կազմվել է ձեռագրական մեծ հավաքածու⁷⁵²:

⁷⁵² Տե՛ս նաև Լ. Թումանյան, Լիմ մենաստանի ձեռագրական ժառանգությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2014, հմր. 3, էջ 163–183:

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանա լճի Կտուց կղզու Սուրբ Կարապետ անապատի գրչության կենտրոնին վերաբերող հստակ տվյալները XV դարից են: Մինչ այդ միայն մեկ վկայություն ունենք Կտուց անապատի և նրանում գործող գրչության կենտրոնի վերաբերյալ: Այն ձեռագրական մի փոքրիկ միավոր է՝ մագաղաթյա ձեռագրից պահպանված մի թերթ: Պատահիկն ընդօրինակվել է երկաթագրով, հավանաբար X–XI դարերում, բովանդակում է Հովհան Ոսկեբերանի՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մի հատված, իսկ ստորին լուսանցքում գրչի ձեռքով գրված է Կտուց մենաստանի անունը՝ «Կտցոյս է»:

Մագաղաթյա պատառիկն այժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատանը⁷⁵³: Բարսեղ վարդապետ Սարգիսյանը, նկարագրելով սույն պատառիկը, գրում է. «...թէ՛ մագաղաթը, թէ՛ սրճագոյն մեղանն և թէ՛ երկաթագիրն ժ դարու կնիքը կը կրեն: Իր յստակութեան և գեղեցիկ կազմաձևութեամբ հազուագիտ է և օրինակելի»⁷⁵⁴:

Հնագույն ամբողջական ձեռագիրը, որի մասին տեղեկություն ունենք, մի Ավետարան է՝ գրված 1414 թ. ՀՈՎՍԵՓ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ձեռքով. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց ՊԿԳ (1414) ի դրան Սուրբ Խաչին եւ Սուրբ Կարապետին եւ

⁷⁵³ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, թիւ 306, ձեռ. 749, էջ 1175–1180: Այս ձեռագիրը բաղկացած է 13 մագաղաթյա թերթերից, որոնք մաս են կազմել տարբեր ձեռագրերի, սակայն բուն ձեռագրերը չեն պահպանվել:

⁷⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 1178:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին... որ կոչի Կտուց: ...Ի հայրապետութեան տեառն Հայոց կաթողիկոսի տէր Դաւթի, Սուրբ Խաչի Աղթամարայ առաջնորդի, եւ առաջնորդութեան սուրբ ուխտին Սուրբ Կարապետին... արհիեպիսկոպոսին Մխիթարա...»⁷⁵⁵:

Ձեռագիրը կորած է, սակայն նրա հիշատակարանը պահպանել է տեղեկություններ Կտուց մենաստանի մասին, այդ թվում ուխտի անունը՝ Սուրբ Կարապետ, վանքի եկեղեցիների կամ խորանների անունները՝ Սուրբ Խաչ, Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, տարբեր հոգևորականների, վանքի առաջնորդ Մխիթար արքեպիսկոպոսի և Աղթամարի Դավիթ Գ կաթողիկոսի անունները (1393–1433):

Ղևոնդ Փիրղալեմյանից վկայություն ունենք, որ 1415 թ. ԾԵՐՈՒԿ ԳՐԻՉԸ Կտուց անապատում մի ժողովածու է գրել, սակայն այն մեզ չի հասել⁷⁵⁶:

XV դարի առաջին կեսի վերաբերյալ նշենք նաև, որ 1422 թ. Վան քաղաքում Գրիգոր արեղան, Մկրտիչ երեցը և Կարապետը գրում են Հայսմավուրք՝ Կտուց անապատի միաբան Ատոմ կրոնավորի խնդրանքով: Այս ձեռագրի հիշատակարանում նշված են և՛ վանքի, և՛ վանահոր՝ 1414 թ. հիշատակարանից արդեն հայտնի տեր Մխիթար եպիսկոպոսի անունները, հիշատակված են նաև Սուրբ Ուխտի այլ միաբաններ. «զմիաբանք սուրբ ուխտին՝ Կտցի Սուրբ Խաչին, եւ Սուրբ Կարապետին, եւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Գրիգորին, եւ Սուրբ Հռիփսիմեանցն, զառաջնորդ ուխտին զտէր Մխիթար եպիսկոպոսն, եւ զԿարապետ սպասաւոր քանի, եւ զՄելքիսէթ կրօնաւոր, եւ զՄկրտիչ կրօնաւոր, եւ զԿարապետ կրօնաւոր, եւ զՍարգիս կրօնաւոր, եւ զՅովհաննէս կրօնաւոր, եւ զՍիմէօն կրօնաւորն,

⁷⁵⁵ Մ. եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, էջ 235: Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 58:

⁷⁵⁶ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, Նօտարք հայոց, էջ 47:

եւ Յովաննէս կրօնաւոր, այլեւ զԴաւիթ կրօնաւոր, հանդերձ ամենայն բնակչօքն...»⁷⁵⁷:

Հիշատակարանը պատմում է նաև թուրքմենական կարա-կոյունլու ցեղի գործած ավերածությունների ու կոտորածների մասին. «Ո՛հ դառնութիւն վշտիս եւ աղիողորմ կսկծանաց, զի յարձակեցան ի վերայ նոցա որպէս գայլս պատառողս. զոր տեսեալ նոցա զփայլումն սուսերաց եւ զշաւղալ աղեղանցն, թուլացաւ սիրտք նոցա, տկարացաւ զաւրութիւնք նոցա, բարձաւ աւգնութիւն ի նոցանէ...»⁷⁵⁸:

Կտուց անապատը որպէս գրչության վայր հիշատակող XV դարի մյուս ձեռագրերը պատկանում են դարի երկրորդ կեսին: Դրանք ստեղծել են Խաչատուր, Հովհաննէս, Մինաս և Բարսեղ գրիչները, Մինաս և Կարապետ ծաղկողները:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱՅԻՑ մեզ հայտնի են 6 ձեռագրեր, վաղագույնը գրվել է 1456 թ., վերջինը՝ 1482 թ.: Առաջին ձեռագիրն Ավետարան է (Փարիզ 18)⁷⁵⁹, որը գրվել է Հովհաննէս տանուտերի պատվերով: Որպէս գրչության արվեստի հմուտ վարպետ՝ Խաչատուրը կարևորել է գաղափար օրինակի ճիշտ լինելը և ձեռքի տակ ունեցել ու միաժամանակ օգտագործել է երկու գրչագիր. «...յերկու ճշմարիտ արիւնակաւ գրեցաւ սա՛ ի թվականիս Հայոց ՋԵ (1456), ի վանքս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետիս, եւ Սուրբ Աստուածածնիս, եւ Սուրբ

⁷⁵⁷ Ձեռագիրն կորած է. Դ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 70, էջ 68: Յ. Բարաղամեան, Ցուցակ Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 124-125: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Ա, էջ 296-297, մասն Գ, էջ 355-356:

⁷⁵⁸ ՄՄ, ձեռ. 6333, ձեռ. էջ 124-125: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 355-356:

⁷⁵⁹ Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուում. R. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, #18, Paris, 1998 pp. 26-30.

Խաչիս, եւ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչիս, եւ Սրբոց Հոփսիմեանցս, եւ այլ սրբոց, որ աստ հաւաքեալ կան, ձեռամբ մեղսաներկ եւ սառուցեալ Խաչատուրու, ի խնդրոյ Յոհանէս բարէմիտ տանուտէրին...»⁷⁶⁰:

Գրիչը հիշում է իր ծնողներին, եղբորը, որ Կտուց անապատի միաբան էր և իրենց «հայրագլուխը», իր ուսուցչին, թուղթ կոկողին և այլ մերձավորների. «զհայրն իմ՝ զՅովանէս, եւ զմայրն իմ՝ զԱսըլ-Մելիքն, եւ զեղբայրքն իմ՝ զԵւատշէն, որ է հայրագլուխ մեր, եւ զՍտեփանոս քահանայն՝ հարազատ հոգոյ իմոյ, որ բազում աշխատեցաւ ի կոկել թխթիս: Եվ զԳրիգոր վարդապետն մեր զԱթաբեկէսցն, որ բազում հոգ տարաւ ի վերա մեր եւ զսակաւ գիծս մեզ ուսոյց...»⁷⁶¹: Հիշատակարանից իմանում ենք նաև մենաստանի առաջնորդի անունը՝ Գրիգոր եպիսկոպոս:

Ձեռագրի նկարագարողոյն է հռչակավոր Մինաս ծաղկողը, որին գրիչը համեմատում է Բերսելիէլի՝ Հին Ուխտի տապանակի նկարողի հետ. «Եւ դարձեալ աղաչեմ յիշել յաղաթս ձեր ըզտէր Մինաս քաջ նկարաւղն, որ յար եւ նման է Բերսելիէլի՝ հոգիընկալ առաջին նկարողին տապանակին, եւ է յաշակերտաց սուրբ վարդապետացն Թումային եւ Մկրտիչ Աւբեկենց վարդապետին, եւ է բանիբուն եւ հոգիընկալ, որպէս զվարդապետքն իւր՝ ամենայն իմաստութեամբ եւ եւութնարփեան շնաւրհաւքն ի լի»: Մեկ այլ հատվածում դարձյալ գովաբանում է տաղանդավոր նկարչին՝ «որ յար եւ նման է Բերսելիէլի՝ զարդարաւղին տապանակին, եւ կուսութեամբն՝ Յեսուայ որդոյ Նաւեայ, եւ իմաստութեամբն՝ Սողոմոնին»⁷⁶²: Ձեռագրի առաջին էջերը զբաղեցնում են տերունի 13 պատկերները, որոնց հաջոր-

⁷⁶⁰ Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, pp. 29:

⁷⁶¹ Նույն տեղում, էջ 28:

⁷⁶² Նույն տեղում, էջ 29:

դում են խորաններն են, կան նաև ավետարանիչների մանրանկարներ և այլ գեղեցկառճ նկարազարդումներ:

1462 թ. Խաչատուր արեղան Հայսմավուրք է ընդօրինակում՝ «տառքս յիշատակ սրբոցն Աստուծոյ» (ՄՄ 4883), իր և եղբոր՝ Ստեփանոս արեղայի ցանկությամբ: Նա նշում է նաև իր մյուս եղբորը՝ Հովհաննես քահանա Արծկեցուն՝ «զի նա եւս բազում աշխատեցաւ ի գիրքս», իր հոգևոր հորը՝ Ստեփանոս վարդապետին, որը Թովմա Մեծովեցու աշակերտն էր, քաջատեղյակ էր Հին և Նոր Կտակարաններին, եկեղեցական երգեցողությանը, աղոթասացության կարգին՝ ուսուցանելով նաև իր սաներին՝ «հոգեւոր հայր մեր եւ խրատիչ ամենայն բարութեանց»⁷⁶³: Գեղեցկագիր և նկարազարդ այս ձեռագիրը նախատեսված էր Մարմետ գյուղի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու համար⁷⁶⁴: Ձեռագիրն ունի նաև բազմաթիվ լուսանցային մանրանկարներ՝ սրբերի պատկերներ և այլ նկարազարդումներ:

Ընդարձակ հիշատակարանում խոսվում է 1462 թ. առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսի և միաբան Ստեփանոս վարդապետի ձեռքով Կտուց անապատի վերանորոգության մասին, նշված են վանքի կրոնավորների անունները⁷⁶⁵: Գրիչը պատ-

⁷⁶³ ՄՄ, ձեռ. 4883, 613բ-614ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 182:

⁷⁶⁴ «...Ի յաստուածապահ գեաւղաքաղաքն Մարմետ, ի դուռն Սուրբ Ստեփանոսի Նախավկային»: ՄՄ, ձեռ. 4883, 614ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 183:

⁷⁶⁵ «Աւարտեցաւ... սուրբ տառս ի յամի ԶԺԱ (1462), ի վանքս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչիս եւ սուրբ նշխարաց ճառագայթի ձրբագ ձմարտութեան Սուրբ Կարապետիս, որ յայսմ ամի նորոգեցաւ մոլայիւ ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի, որ մականունն՝ Ֆալաք, եւ կամեց[աղութեալ]մբ Գրիգոր եպիսկոպոսի, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս եւ այլ միեղէն եղբարցս, որ չարչարեցան եւ աշխատեցան ի սուրբ եկեղեցիս՝ Խաչատուր գծողս, եւ Յակոբ կրօնաւորն, եւ Սարգիս կրօնաւորն, եւ Ստեփանոս կրօնաւորն, եւ Յովանէս կրօնաւորն, եւ

մում է, որ ժամանակի Աղթամարի կաթողիկոսը՝ Զաքարիան, տիրեց Էջմիածնի և Աղթամարի երկու աթոռներին, նաև Ս. Էջմիածնից Գրիգոր Լուսավորչի Աջը տեղափոխեց Աղթամար:

Խաչատուր գրչի ընդօրինակած մյուս չորս մատյաններն Ավետարաններ են: Սրանցից առաջինը գրվել է 1463 թ. (ՄՄ 6356) Հալիֆե տանուտերի և նրա կնոջ՝ Խաբիրի խնդրանքով, որոնց պատկերները ծաղկողը տեղադրել է Խաչի ստորին աջ և ձախ անկյուններում (10բ): Գրիչը հիշատակում է իր աշակերտ Ստեփանոսին, որը կոկել էր թուղթը. «ԶԽաչատուր բազմամեղ գծաւ եւ զՍտեփանոս աշակերտն իմ՝ զթղթիս կոկաւղն յիշեցէք յաղաւթս ձեր...»⁷⁶⁶:

Ձեռագրի հիշատակարանի վերջին թերթերը թափված են, և չի պահպանվել ծաղկողի անունը: Սակայն մանրանկարների համադրությունը Մինաս ծաղկողի նկարազարդած մեկ այլ Ավետարանի հետ (ՄՄ 5519) ցույց է տալիս, որ այս մատյանի մանրանկարները ևս պատկանում են Խաչատուր գրչի՝ գրեթե բոլոր ձեռագրերը ծաղկած Մինասին: Ձեռագիրն ունի 15 մանրանկարներ, որոնք նկարված են մեծ վարպետությամբ, գունազարդված բազմաթիվ երանգներով, օգտագործված է նաև ոսկի: Կան նաև խորաններ և կիսախորաններ, ավետարանիչների պատկերներ և այլ մանրանկարներ:

Հաջորդ Ավետարանը գրվել է 1475 թ. (ձեռագիրը կորած է): Այդ «աստուածեղէն եւ երկնապարգեւ գանձիս եւ լուսափայլ մարգարտիս» ստացողներն են «սրբասէր եւ բարեմիտ խոջայն

Մկրտիչ կրօնաւորն, եւ Յովանէս կրօնաւորն, եւ Կարապետ կրօնաւորն, եւ Ներսէս կրօնաւորն, եւ Յոհանէս ճգնաւորն, եւ Կարապետ կրօնաւորն, եւ Աստուածատուր կրօնաւորն, եւ Կարապետ կրօնաւորն, եւ Մխիթար կրօնաւորն, եւ Խաչատուր կրօնաւորն եւ այլ ամենայն աշխատաւորք...»: ՄՄ, ձեռ. 4883, 613ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 181:

⁷⁶⁶ ՄՄ, ձեռ. 6356, 263բ:

Էդրլշէն եւ մայրն իւր Գաւնգուլլէն»⁷⁶⁷: Մանրանկարներով հարուստ այս գրչագիրը պատվիրատու-ստացողներն ընծայում են Լիմ անապատին, ուր և պահվել է մինչև 1915 թ.:

Երրորդ Ավետարանը գրվել է 1481 թ.՝ «ի խնդրոյ սրբասէր եւ մաքրամիտ արքեպիսին Վարդանայ, որ զեկեղեցոյ գլուխն սուաղեաց եւ զարտն ի Շատուան երար ռխֆ եկեղեցոյն, թուականիս մերում ԶԼ (1481)...»⁷⁶⁸ (ձեռագիրը կորած է): Գրիչը հիշում է Ստեփանոս կրոնավորին, որ «զթուղթս լաւ կոկեաց», նաև գրում է, որ եղանակը շոգ էր և անհարմար գրելու համար. «Եվ վասն սղալանաց եւ արհեստից եւ խոշորութեան գրիս անմեղադիր լինել աղաչեմ. զի տեղս անհանգիստ էր, շոգ, թանաքն կու մածէր եւ չէր ճապղեր»⁷⁶⁹: Հոգալով ձեռագրի մասին՝ գրիչը պատգամել է, որ այն գործածողները վառվող մոմը վրան չպահեն. «Եւ ընթերցաւք սուրբ Աւետարանիս, լաւ եւ սուրբ պահեցէք եւ մոմն ի մէջն մի բռնէք»⁷⁷⁰:

Այս երկու ձեռագրերի ճակատագիրն էլ անհայտ է, իսկ նրանց նկարագրություններն ու հիշատակարանները մեզ է փոխանցել Ե. Լալայանը: Հստակ է, որ առաջինը Մեծ եղեռնից առաջ պահվել է Լիմ անապատում, երկրորդը՝ Մոկսի Սուրբ Հարություն եկեղեցում: Համաձայն Լալայանի նկարագրության՝ այս երկու ձեռագրերն էլ բավական հարուստ են եղել մանրանկարներով՝ և՛ տերունական, և՛ ավետարանիչների, և՛

⁷⁶⁷ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 194, էջ 469-476: Յ. Բարադամեան, ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 117-118: Ձեռագիրն ունեցել է 17 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

⁷⁶⁸ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 200, էջ 485-492: Ձեռագիրն ունեցել է 15 տերունի և 4 ավետարանիչների պատկերներ, 10 խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր:

⁷⁶⁹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 200, էջ 488-489:

⁷⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 489:

լուսանցազարդերով ու զարդագրերով: Սակայն պահպանված հիշատակարաններում ոչինչ չի ասվում ծաղկողի անձի մասին: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Խաչատուր արեղայի գրչագրերը նկարազարդել է Մինաս ծաղկողը, և որ այս մատյանների նկարագրությունների մեջ շեշտվում է դրանց հարուստ նկարազարդված լինելու մասին՝ չի բացառվում, որ սրանք ևս կարող էր նա ծաղկած լինել:

Խաչատուր արեղայից մեզ հասած վերջին Ավետարանը 1482 թվականի մատյանն է (Նոր Զուղա 479), որի ծաղկողը Մինասն է. «ՋՄինաս նկարաւղս յիշեցէք»⁷⁷¹: Տերունի պատկերաշարով, խորաններով և այլ մանրանկարներով հարուստ այս գրչագրի ստացողն է խոջա Իդիլշին: Խաչատուր գրիչը մատյանում նշում է, որ թուղթը մշակել է Ստեփանոս արեղան, նաև հիշում է իր աշակերտ Ստեփանոսին. «ՋԽաչատուր գծող սուրբ Աւետարանիս եւ զաշակերտն իմ զՍտեփանոս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս»⁷⁷²: Խաչատուր արեղայից մեզ հասած բոլոր վեց ձեռագրերում էլ նշված է գրչության վայրը՝ Կոտուց անապատը:

Գրիչ Հովհաննես ԱԲԵՂԱՅԻՑ մեզ հայտնի են հինգ ձեռագրեր: Բոլորի հիշատակարաններում էլ նա երախտագիտությամբ նշում է իր ուսուցիչներին՝ Գրիգոր և Խաչատուր վարդապետներին (թերևս Խաչատուր գրչին). «յիշեցէք յաղաթս ձեր զվարպետն իմ զԳրիգորն եւ զԽաչատուրն կրօնաւորն»⁷⁷³: 1470 թ. և 1483 թ. ձեռագրերում Հովհաննես գրիչը հիշում է նաև իր ծնողներին՝ Մուրատին և Մարգարտին⁷⁷⁴:

⁷⁷¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 71, ձեռագրի համարը Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցում՝ 479, էջ 107:

⁷⁷² Նույն տեղում:

⁷⁷³ Նույն տեղում, էջ 95: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, մասն Բ, էջ 301, մասն Գ, էջ 39-40:

⁷⁷⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, մասն Բ, էջ 301, մասն Գ, էջ 39:

Առաջին ձեռագիրն Ավետարան է՝ գրված 1470 թ. «ի վանքս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, եւ Սուրբ Կարապետին, եւ Սուրբ Ստեփանոսին, եւ Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին»⁷⁷⁵: Ձեռագրի ձակատագիրն անհայտ է. այն եղեռնից առաջ պահվում էր Բաբերդի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում, որտեղ էլ 1871 թ. Ղ. Փիրղալեմյանը հատվածաբար արտագրել է հիշատակարանը:

1472 թ. Հովհաննես գրիչն ընդօրինակում է Ավետարան (Նոր Զուղա 476), որի ստացողն էր Խազարբեկը: Ձեռագրի ծաղկողը Կարապետն է. «ԶԿարապետ նկարողս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս եւ Աստուած զձեզ»⁷⁷⁶: Նա գրչագիրը հարստացրել է տերունի և ավետարանիչների պատկերներով, խորաններով և այլ գունագեղ մանրանկարներով:

Հովհաննեսի հաջորդ ձեռագիրը Ճառընտիր-Տոնական է (ՄՄ 4869)՝ գրված նախորդից 10 տարի հետո՝ 1482 թ.: Այս մեծադիր ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանում գրիչը երախտագիտությամբ է հիշում իր ուսուցիչներին՝ Գրիգոր և Խաչատուր վարդապետներին, ինչպես նաև Նիգարին՝ «որ զգրոց թէրձան մանեց»⁷⁷⁷:

Վանքի՝ Ստեփանոս կրոնավորի կողմից վերանորոգվելու մասին արդեն գիտենք Խաչատուր գրչի 1462 թ. գրված ձեռագրից: Հովհաննես գրիչն իր այս ձեռագրում, 20 տարի անց ևս հիշատակում է անապատի համար կարևոր այս իրադարձությունը, նշում իր կրոնավոր եղբայրների անունները՝ այդ թվում վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսին, ուսուցիչ

⁷⁷⁵ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, ՄՄ, ձեռ. 4515, թիւ 224, էջ 200–201: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Բ, էջ 300–301:

⁷⁷⁶ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, թիւ 62, ձեռագրի համարը Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցում՝ 476, էջ 96:

⁷⁷⁷ ՄՄ, ձեռ. 4869, 668ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 30:

Խաչատուրին, Մինաս ծաղկողին եւ այլոց⁷⁷⁸: Ձեռագիրն ունի գեղեցիկ մանրանկարներ՝ Սուրբ Ծնունդ (128), Հարություն (653բ), լուսանցազարդեր և զարդագրեր⁷⁷⁹:

Հովհաննես գրչից մեզ հասած հաջորդ գրչագիրը շուրջ քսան տարի հետո է գրվել՝ 1483 թ.: Այն Ավետարան է, որի ծաղկողը կրկին Մինասն է (ՄՄ 6879): Ձեռագիրն ունի 17 տերունի և ավետարանիչների պատկերներ, խորաններ և այլ նկարազարդումներ: Գրիչը հիշատակում է մենաստանի եպիսկոպոսներին, կրոնավորներին և մյուս միաբաններին: Թեև անցել է քսան տարի, սակայն շատ անուններ նույնն են մնացել. «զԳրիգոր եպիսկոպոսն, եւ զՍարգիս եպիսկոպոսն, եւ զմեծ Խաչատուր կրօնաւորն՝ զվարպետն իմ, եւ զԳրիգոր վարպետն իմ, եւ զՅակոբ կրօնաւորն, եւ զՍտեփանոս կրօնաւորն, եւ զԽաչատուր խելքպետն, եւ զՆերսէս կրօնաւորն, եւ զԿարապետ եկեղեցպանն, եւ զՄինաս ծաղկաւղն, եւ զայլ քահանայսն եւ զմիաբան ուխտիս՝ զմեծ եւ զփոքր առհասարակ...»⁷⁸⁰:

Գրիչը պատմում է նաև բնական աղետների ու այլ դեպքերի մասին. «Եւ արդ, գրեցաւ սա ի դատն եւ ի նեղ ժամանակիս, զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Երզրնկա քաղաք տապալե-

⁷⁷⁸ «...Ջտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, եւ զՍարգիս եպիսկոպոսն, եւ զԽաչատուր վարդապետն իմ, եւ զՅակոբ կրօնաւորն, եւ զՀայրապետ եպիսկոպոսն, եւ զՆերսէս կրօնաւորն, եւ զփոքր Խաչատուր կրօնաւորն՝ զհայրպետ վանացս, եւ զՍտեփանոս րաբունապետն՝ զնորոգող սուրբ եկեղեցոյս Սուրբ Կարապետի, եւ զՄինաս ծաղկօղ սուրբ գրոցս, որ զարդարեալ պայծառացոյց, եւ զԿարապետ եկեղեցպան կրօնաւորն, եւ զայլ միեղէն եղբարքն առհասարակ՝ զմեծ եւ զփոքրն»: ՄՄ, ձեռ. 4869, 667բ-668ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 29-30:

⁷⁷⁹ Օգտվել ենք նաև Մատենադարանի Մայր ցուցակի սույն ձեռագրի (ՄՄ, ձեռ. 4869) անտիպ նկարազարդությունից, նկրգ.՝ Ն. Վարդանյան:

⁷⁸⁰ ՄՄ, ձեռ. 6879, 363աբ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 39-40:

ցաւ, եւ ԺԸՌ (18 000) ոգի ի ներքեւ հողու մնաց, եւ այլ ոչ մնաց մի կենդանի: Եւ տաճկունք քակեցին զՍքանչելագործն: Բայց յայս ուրախ եմք, զի կրակ անգաւ յերկնից եւ էրեց զՔարայն՝ ԺԲ (12) մընիրա ի հետ եւ վեց հազար ոգի»⁷⁸¹:

Ինչպէս նախորդ, այնպէս էլ այս ձեռագրում, գրիչը հանգամանորեն նշում է գրչության վայրը. «ի յաստուածաբնակ Սուրբ Ուխտս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, եւ Սուրբ Խաչիս, եւ Սուրբ Կարապետիս, և Սուրբ Ստեփանոսիս, եւ այլ ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ, ձեռամբ մեղսաներկ Յոհանիսի...»⁷⁸²: Գեղեցկագիր և նկարագարդ այս Ավետարանը գրիչն իր ծնողների անունից ընծայում է Կողնգու Սուրբ Աստուածածին վանքին⁷⁸³:

Հովհաննէս գրչից մեզ հասած հինգերորդ ձեռագիրը Մաշտոց է (ՄՄ 4087), որի ստացողը Ասպահանշին է: Հիշատակարանի եղծված լինելու պատճառով՝ անհայտ է մնացել գրչության թվականը: Սակայն հարակից տվյալներով հնարավոր է մոտավորապէս որոշել այն: Հիշատակարանում նշվում են Աղթամարի կաթողիկոս տեր Ստեփանոսի և Կտուց անապատի առաջնորդի՝ Խաչատուր հայրապետի անունները՝ «ի յառաջնորդութիւն Խաչատուր հայրապետի, եւ ի տէր Գրիգոր եպիսկոպոսի, եւ տէր Սարգիս եպիսկոպոսի, եւ տէր Հայրապետ եպիսկոպոսի, եւ տէր Խաչատուր վարդապետի, եւ Յակոբ կրօնաւորի, եւ Ստեփանոս կրօնաւորի, եւ Ներսէս կրօնաւորի... լի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի...»⁷⁸⁴:

Հայտնի է, որ Ստեփանոս Դ Տղան Աղթամարում կաթողիկոս

⁷⁸¹ ՄՄ, ձեռ. 6879, 364աբ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 40:

⁷⁸² ՄՄ, ձեռ. 6879, 364ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 40:

⁷⁸³ ՄՄ, ձեռ. 6879, 11ա:

⁷⁸⁴ ՄՄ, ձեռ. 4087, 344ա:

է եղել 1465–1489 թթ.: Սակայն, ինչպես հայտնի է 1483 թ. Հովհաննես գրչի ընդօրինակած գրչագրից, այս թվականին Կտուցի առաջնորդը դեռևս Գրիգոր եպիսկոպոսն է, իսկ Խաչատուր հայրապետը հաջորդել է նրան: Ուստի Մաշտոցը պետք է գրված լինի 1483 թվականից հետո, մինչև 1489 թվականը: Ձեռագիրն ունի ծիսական մանրանկարներ՝ Եկեղեցու հիմնարկեք (141բ), Ձեռնադրություն (209բ), Կղերիկոսների դաս (210ա) և այլ նկարազարդումներ, սակայն ծաղկողի անունը մեզ չի հասել:

ՄԻՆԱՍ ԾԱՂԿՈՂ: Վասպուրականի ամենահայտնի ծաղկողներից մեկի՝ Մինասի գործունեության մեզ հայտնի տարիներն են 1432–1483 թթ.⁷⁸⁵: Նրա ծաղկած մատյաններում հաճախ հիշատակված են նկարչի ծնողները՝ Մաղլուիթը և Մարմելիքը⁷⁸⁶: Մինասն աշակերտել է Թովմա Մեծոփեցուն՝ Մեծոփավանքում, և Մկրտիչ Օրբելենց վարդապետին (Ստեփանոս Հուսկանորդու վանքի առաջնորդ)⁷⁸⁷:

Շնորհաշատ ծաղկողը գրչագրեր է նկարազարդել Վասպուրականի տարբեր գրչության կենտրոններում, այդ թվում՝ Վանա լճի կղզիներում⁷⁸⁸: Տեղեկություն ունենք, որ նա 1460 թվականից քիչ առաջ շուրջ չորս տարի մնացել է Աղթամարում և այնտեղ մանրանկարչության արվեստ ուսուցանել⁷⁸⁹: Մինասին աշակերտել են հետագայում հայտնի ծաղկողներ Կարապետ Աղթամարցին և Կարապետ Բերկրեցին:

Վանա լճի կղզիներում մեզ հայտնի են հետևյալ ձեռագրերը, որ ծաղկել է Մինասը. Աղթամարում ծաղկել է Թումա

⁷⁸⁵ Ն. արք. Ծովական (Պողարեան), Հայ նկարողներ, Երուսաղեմ, 1989, էջ 113–117:

⁷⁸⁶ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, մասն Բ, էջ 182:

⁷⁸⁷ Է. Վարդանյան, Մինաս մանրանկարչի գեղարվեստական ժառանգությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1999, թիվ 2–3, էջ 268–282:

⁷⁸⁸ Ա. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 408–415:

⁷⁸⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժե դար, մասն Բ, էջ 135:

քահանայի Ավետարանը (ՄՄ 5519), ենթադրաբար նաև՝ Ներսես կրոնավորի 1458 թ. Ավետարանը (ՄՄ 3848), Լիմուս՝ Ղազար գրչի 1454 թ. Հայսմավուրքը (ՄՄ 4472), Հովհաննես Մանկասարենցի 1454 թ. Ավետարանը (ՄՄ 6570):

Կտուցում նկարագարդած մատյանները համեմատաբար շատ են: Մինասին են պատկանում Խաչատուր գրչի գրեթե բոլոր գրչագրերի՝ 1462 թ. Հայսմավուրքի, 1456 թ., 1463 թ. և 1482 թ. Ավետարանների (Փարիզ 18, ՄՄ 4883, ՄՄ 6356, Նոր Զուղա 497) նկարագարդումները: 1482 թ. ծաղկել է նաև Կտուցի Հովհաննես գրչի Տոնական-Ճառերստիքը (ՄՄ 4869), իսկ հաջորդ տարի՝ 1483 թ., Հովհաննեսի ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 6879): Հավանաբար Մինաս ծաղկողը որոշ ժամանակ կենցաղավարել է Կտուց մենաստանում, ինչին թերևս կարող է հիմք ծառայել Կտուցի Հովհաննես գրչի Ավետարանի (ՄՄ 6879) հիշատակարանում մենաստանի կրոնավորների անունների կողքին Մինասի անվան հիշատակումը:

Ճոխ նկարագարդված են հատկապես Ավետարանները. տերունի պատկերաշարը զբաղեցնում է ձեռագրերի առաջին թերթերը, այնուհետ խորաններն են, յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է ավետարանչի պատկերով և կիսախորանով, բազմաթիվ են լուսանցագարդերն ու զարդագրերը: 1483 թ. Կտուցում նկարագարդած Ավետարանի պատկերաշարն է՝ Իսահակի զոհաբերություն, Ավետում, Ծնունդ, Ընծայում, Մկրտություն, Պայծառակերպություն, Ղազարոսի հարությունը, Մուտք Երուսաղեմ, Ոտնվա, Խաչելություն, Ննջում (Թաղում), Դժոխքի ավերում, Հարություն (Յուդաբեր կանայք), Համբարձում, Հոգեգալուստ, Քառակերպ Աթոռ (Չորեքկերպյան Աթոռ), Ահեղ դատաստան: «Քառակերպ Աթոռ» դրվագում Աստվածության առջև գրիչը պատկերել է իր ծնողներին՝ Մուրատին և Մարգարիտին: Լուսանցագարդերն արված են մուգ կարմիր և մանու-

շակագույն երանգներով, որոնք նրբորեն միահյուսված են:

Մինասի մանրանկարներն աչքի են ընկնում նկարչական վարպետությամբ, արտակարգ գեղեցկությամբ. մարդկային կերպարները պատկերված են համաչափ, նրբին դիմագծերով: Հիմնական գույներն են կարմիրը՝ մուգ և վառ երանգներով, կապույտը և մանուշակագույնը, դեղինը և շագանակագույնը, կանաչը, վարդագույնը, սևը և այլ երանգներ: Ընդ որում՝ Կտուցում Մինասի ծաղկած ձեռագրերում օգտագործված է նաև ոսկի, որը քիչ է պատահում վասպուրականյան միջավայրում: Ավետարաններից բացի՝ Ճաշոց մատյանները և Հայսմավուրքները ևս աչքի են ընկնում մանրանկարներով. որոշ լուսանցային հատվածներում ծաղկողը նկարել է սրբերի պատկերներ (ՄՄ 4883, ՄՄ 6378, ՄՄ 6501 և այլն):

ՄԻՆԱՍ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Կտուց անապատից մեզ հայտնի հաջորդ գրիչը Մինաս կրոնավորն է: 1484 թ. նա Ազբեկի և նրա կնոջ՝ Հաթունմելեքի խնդրանքով ընդօրինակել է Մաշտոց ծիսարան (ՄՄ 4966). «Արդ, գրեցաւ սուրբ Մաշթոցս յանապատս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանօ սուրբ եւ դեւահալած Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Աստուածածնին, ի թուականին Հայոց ՋԼԳ (1484)»⁷⁹⁰: Ձեռագրի պատվիրատուներն այն ընծայում են Մարմետի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցուն⁷⁹¹:

ԲԱՐՍԵՂ ԿՐՈՆԱՎՈՐ: Համաձայն Ղևոնդ Փիրղալենյանի՝ գրիչ Բարսեղ կրոնավորը Կտուցում 1487 թ. գաղափարել է Մաշտոց ծիսամատյան. «Գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս յանապատս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սուրբ եւ դիւահալած Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Աստուածածնին, ի թուականին Հայոց

⁷⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. 4966, 329ա:

⁷⁹¹ Ձեռագիրը հետագայում պահվել է Կտուցում (տե՛ս Ղ. Վ. Փիրղալենյան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, 195աբ), որտեղից էլ 1915 թ. բերվել է Սուրբ Էջմիածին:

ՋԼԶ (1487)»⁷⁹²: Ձեռագիրը հետագայում պահվել է Վան քաղաքում, իսկ այժմ կորած է:

Աղթամարի վանքի գրիչ ՀԱԿՈԲ ԱԲԵՂԱՆ 1499 թ. Կտուցում ընդօրինակում է մի Ավետարան՝ հիշատակարանում նշելով, որ թշնամին ներխուժել է Աղթամար, և իրենք՝ Աղթամարի միաբանները, ապաստանել են Կտուց կղզում: Ահա այստեղ էլ «ի յանուանի եւ ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս ի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչի եւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Կարապետի տաճարիս» գրիչն ստեղծում է հերթական մատյանը: Այն մանրանկարներով է հարստացնում ծաղկող ՀՈՎՍԵՓ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻՆ. «ԶՅովսէփ նկարողս յիշեցէք ի Քրիստոս»: Մատյանի գեղեցկագիր թերթերը, 11 տերունի պատկերները, խորանները, ավետարանիչների պատկերները Աղթամարի գրչության կենտրոնի արգասիքն են՝ ստեղծված Կտուց կղզում դառն ու նեղ օրերին: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանում (Կ.Պոլիս 74)⁷⁹³:

XVI դարում Կտուց մենաստանում գրված որևէ ձեռագիր մեզ հայտնի չէ: XVII դարում գրված վաղագույն ձեռագիրը 1604 թ. Ավետարանն է՝ ընդօրինակված ԿԱՐԱՊԵՏ և ՍԱՀԱԿ գրիչների կողմից՝ խոջա Սպանդիարի պատվերով (ՄՄ 4838)⁷⁹⁴: Գրիչներից Կարապետը թողել է ընդարձակ և չափածո մի հիշատակարան, որը հանդիպում է նաև այլ գրչության կենտրոնների ձեռագրերում (օրինակ՝ ՄՄ 2804, ՄՄ 4206). *«Փառք Աստուծոյ լուսոյն մեծի, / Արարողին ամենայնի, / Եր-*

⁷⁹² Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 346: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Գ, էջ 101:

⁷⁹³ ՄՄ, միկրոժապավեն 559: Ա. Մաթևոսյան, Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, Մաշտոցի անվան Մատենադարան):

⁷⁹⁴ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, մասն Ա, էջ 141-142:

րեակ անձանց անձատելի, / Միակ բնութեանն անելի...»⁷⁹⁵:

Ձեռագիրը բավականին հարուստ է մանրանկարներով (27 տերունական, խորաններ, չորս ավետարանիչներ և այլն), սակայն որևէ նշում չկա ծաղկողի մասին: Դատելով մանրանկարների ոճից և համեմատելով Զաքարիա Ավանցու 1603 թ. ծաղկած Ավետարանի հետ (ՄՄ 4101)⁷⁹⁶՝ այս մատյանի ծաղկողը ևս ԶԱԶԱՐԻԱ ԱՎԱՆՑԻՆ է:

ՊՈՂՈՍ ԳՐԻՉԸ 1621 թ. պարոն Մուրադի խնդրանքով մի ձեռագիր է ընդօրինակում «ի յերկիրս Վանայ, ի սուրբ ուխտս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին, եւ Սուրբ Աստուածածնի, եւ Սուրբ Հռիփսիմացն, եւ Սուրբ Գայիանեանց»⁷⁹⁶: Ձեռագրի հիմնական բովանդակությունն է Հայոց Ներսես Մեծ կաթողիկոսի վարքը, սակայն բուն նյութին նախորդում է Եզնիկ Կողբացու կրոնավորության մասին հարցմունք և պատասխանիքը:

Պողոս գրիչը հիշատակում է իր մի քանի միաբանակից եղբայրների անունները՝ «սէր Գէորգ, եւ զտէր Սահակ հերպետն, եւ զտէր Յակոբն, եւ զտէր Թումէն եւ յայլ միայբան եղբարցս»⁷⁹⁷, ինչպես նաև գրում է այն մասին, որ մենաստանն արդեն 16 տարի է, ինչ օտարազգի բռնակալների պատճառով նեղության մեջ է: Այս գրչագիրը Եղեռնից առաջ պահվում էր Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքում, իսկ այժմ կորած է:

Մենաստանում վանական կյանքն աշխուժանում է XVII դարի 20-ական թվականներից հետո, երբ վանական կյանքի վերազարթոնքը Լիմից Կտուց անապատ է տարածվում: Լիմի վանահայր Ներսես վարդապետ Մոկացու հաջորդի՝ Ստեփա-

⁷⁹⁵ ՄՄ, ձեռ. 4838, 248ա-250ա:

⁷⁹⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Սուրբ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, ձեռ. 70, էջ 63-66:

⁷⁹⁷ Նույն տեղում:

նու Շատախեցու օրոք Լիմի միաբանների մի մասը տեղափոխվում է Կտուց՝ միանալով տեղի սակավաթիվ ճգնավորներին:

ՂՈՒԿԱՍ ԿՐՈՆԱՎՈՐԸ 1646 թ. Կտուցում ընդօրինակում է Ժողովածու, որը պարունակում է Աղոթամատույց (Ժամագիրք), «Նարեկ», Եփրեմ Ասորու աղոթքը, Յուդաբերից Ավետարան, քարոզներ, հոգեշահ խրատներ, բժշկական նյութեր, քերականությանը վերաբերող նյութեր, հոգևոր տաղեր (ՄՄ 6989): Գրիչը, ինչպես հարկն է, կարևորել է գաղափար օրինակի լավ ընտրությունը. «Աւարտեցաւ գիրքս, որ կոչի Աղօթմատուց, ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ, այլեւ սակաւ ինչ ժողովեալ աստի եւ անտի, եղաք ընդ սմա, որ է Նարեկացի եւ Աւետարան, եւ սակաւ ինչ քարոզ եւ քերական, եւ Ժամակարգութեան խրատք, եւ այլ սոյնպիսիք, եւ եղաք ի մի տուփ»⁷⁹⁸:

Ղուկաս կրոնավորը ձեռագրի հիշատակարանում դառնությամբ գրում է, որ այդ տարի ավերիչ երկրաշարժ եղավ. «Եղեւ ահագին շարժ յերկիրս Վանայ, ի Յարութեան ճրագալուցի շաբաթ արն ի մէջ գիշերի, եւ արար բազում աւեր, մանաւանդ ի Վան եւ ի Վարագ: Եւ բազում եկեղեցիք տապալեցան եւ շինուածք կործանեցան, եւ բազում ոգիք մեռան ի յաւերակի...»⁷⁹⁹:

Հայտնի է, որ ԴԱՎԻԹ ԳՐԻՉԸ 1655 թ. Կտուցում Ավետարան է ընդօրինակում (Եղմ. 2601)⁸⁰⁰:

1654 թ. և 1675 թ. Կտուց է այցելում ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՇՈՌՈՐԵՑԻՆ, որը Նախիջևանի Երնջակ գավառի Շոռոթ գյուղաքաղաքից էր, Վարդան քահանայի որդին: Նա Ամենայն Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով 1652 թ. գնում է

⁷⁹⁸ ՄՄ, ձեռ. 6989, 351ա: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 218:

⁷⁹⁹ ՄՄ, ձեռ. 6989, 351բ: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ, էջ 218:

⁸⁰⁰ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե, էջ 269:

Երուսաղեմ: Ահա այստեղ ժողովրդին ուսուցանելու ու խրատելու համար մի լավ և ընտիր քարոզգրքի կարիք է ունենում: Այդ պատճառով վերադառնում է Հայաստան և շրջելով տարբեր վայրերում՝ քարոզներ արտագրում: Ձեռագրի (ՄՄ 2111) ընդօրինակումը սկսում է իր հայրենի Շոռոթի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում, ապա այնտեղից գնում Կտուց անապատ, ուր պահվող մի հնագույն և ընտիր օրինակ համարվող Քարոզգրքից ընդօրինակում է քարոզներ: Նրան աշխատակցում է Առաքել քահանա Վանեցին:

Հիշատակարանում այդ մասին ասվում է. «...Յետ ժամանակաց ինչ ելեալ ի վանաց մերոց, եւ եկաք ցերկիրս Վասպուրականի, յանապատս Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Կարապետիս, որ մականուամբ Կտուց յորշորջի, որ է ծովապատ և ծովահայեաց տեղի վայելուչ: Եւ աստ եւս կայր ընտիր օրինակ հին Քարոզգրք մի, եւ մեք սկսեցաք գաղափարել: Սկիզբն արարաք ի ՃԷ (107) քարոզէն, որ է Մեծի Բ շաբաթի քարոզն, մինչև ի վերջ գրքիս աւարտեցաք, զորս մեք գրեցաք եւ զորս՝ Քաղաքացի (=Վանեցի) տէր Առաքել հոգիաշունչ եւ ճարտար քարտուղարն, եւ յեզր հասաք զօրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ»⁸⁰¹:

Կտուց անապատից հետո գրիչը շարունակել է իր աշխատանքը նաև այլ վայրերում՝ Ամասիայում, Արդնիում, Խարբերդում, Բազմենից Սուրբ Էջմիածին և Սուրբ Աստվածածին վանքերում, Սուրբ Սահակ Պարթև վանքում և այլ վայրերի ձեռագրատներում: Ձեռագիրը պարունակում է հիմնականում Գրիգոր Տաթևացու քարոզները՝ քաղված «Ամառան» և «Ձմեռան» հատորներից, ինչպես նաև այլ հեղինակների քարոզներ, տոմարական նյութեր:

⁸⁰¹ ՄՄ, ձեռ. 2111, 5բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012, էջ 51-62, ձեռ. 2111-ի նկրգ.՝ Օ. Եգանեան:

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԶԸ 1661 թ. գաղափարում է Ներսես եպիսկոպոս Լամբրոնացու⁸⁰² «Մեկնութիւն Առակաց» գործը (ՄՄ 4994). ձեռագրի ստացողը վանքի վերատեսուչ Մարտիրոս Գանձակեցին է. «ի գեղչէն որ կոչի Գանձակ, եւ յետնեալ ամենեցուն եւ վերատեսուչ սուրբ մենաստանիս Կտցու սուրբ անապատիս, որ բազում փափագանօք եւ աշխատութեամբ հազիւ կարացի ստանալ սուրբ գիրքս»⁸⁰³: Մատյանը նա թողնում է մենաստանին:

Կտուցի միաբան ՂԱԶԱՐ ԱԲԵՂԱ ԱՐՂՆԵՅՈՒՑ մեզ հայտնի է երկու ձեռագիր: Առաջինը, որ գրվել է 1681 թ., բովանդակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» աղոթագիրքը և մի քանի այլ աղոթքներ (ՄՄ 4989): Հիշատակարանում գրիչը նշում է, որ թվով երեսուն միաբան են, և մենաստանի առաջնորդը Ավետիս վարդապետն է: Նա նաև ընթերցողների ներողամտությունն է հայցում գրչության արվեստում իր սխալների համար, մանավանդ որ երկու տարբեր գաղափար օրինակ կար, և ինքն էլ աչքերից տկար էր. «զի Բ (2) օրինակ էր, եւ ես՝ տկար ի յաչաց, բայց յօժարութիւնս, որ առ սուրբ գիրքս, յաղթեաց գտկարութիւնս»⁸⁰⁴:

Ղազար աբեղայի երկրորդ ձեռագիրը, որ գրվել է 1683 թ. «ի կըղզիս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Աստուածածնին»⁸⁰⁵, ժողովածու է (ՄՄ 5624): Այն բովանդակում է տարբեր հայրերի գրած աղոթքներ, դեղագրեր, հանելուկներ: Ղազար աբեղայի երկու գրչագրերն էլ գրված են

⁸⁰² Ներսես Լամբրոնացին ապրել և ստեղծագործել է XII դարում Կիլիկյան Հայաստանում: Եղել է Լամբրոնի բերդի իշխանի որդին, սովորել է Սկևռայի վանքում Հայոց կաթողիկոսներ Գրիգոր Գ Պահլավունու և Ներսես Շնորհալու հովանավորությամբ, եղել է Տարսոն քաղաքի արքեպիսկոպոսը, թողել է հսկայածավալ մատենագրական ժառանգություն:

⁸⁰³ ՄՄ, ձեռ. 4994, 221ա:

⁸⁰⁴ ՄՄ, ձեռ. 4989, 316բ:

⁸⁰⁵ ՄՄ, ձեռ. 5624, 352բ:

համաչափ, գեղեցիկ բոլորգրով, միասյուն:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՀՄՈՒՏԱՆՑԻՆ 1687 թ. ընդօրինակում և կազմում է ժողովածու (եղմ. 2332) Նիկողայոս վարդապետի խնդրանքով. «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա ստացողի գրոցս՝ Նիկողայոս վարդապետին եւ ծնողաց նորին. ամէն: Գրեցաւ ձեռամբ Հայրապետի, ի դուռն Կտցու Սուրբ Անապատի, ՌՃԼՁ (1687) թուականին. ամէն»⁸⁰⁶: Ժողովածուն կրոնական բնույթի է, բովանդակում է քարոզներ, հարցուպատասխաններ, առակներ: Այս ձեռագրում 1809 թ. Լիմ մենաստանի միաբաններից Գրիգոր կրոնավորը թողել է չափածո հիշատակագրություն. «Ծովամէջս գրեցաւ յԱնապատ,/ Լիմ կոչեալ մենաստանս անպաղդատ...»⁸⁰⁷:

Հայրապետ քահանայից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիրը 1691/2 թ. Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»-ն է (ՄՄ 4694): Այս ձեռագրում գրիչը նշում է, որ Սուրբ Հոգվոց վանքի առաջնորդն էր, սակայն հարկապահանջությունների և ծանր օրերի պատճառով փախել և եկել է Կտուց անապատ: Նա գրում է, որ 60 տարեկան էր, ու թեև տեսողությունը վատ էր, սակայն չի կարողացել մերժել իր հոգևոր եղբայրների խնդրանքը՝ գաղափարելու ձեռագիրը. «Ի խնդրոյ եւ աղաչանաց հարց եւ եղբարցն յանձն առի ի ծերութեան ժամանակին եւ գրեցի շնորհօք Սուրբ Հոգոյն եւ բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետին Յովհաննու Կ (60) ամեայ եւ վատացեալ աչօք զՄեկնիչս»⁸⁰⁸:

Գրիչը հիշատակարանում նշում է Սուրբ Էջմիածնի Նահապետ կաթողիկոսին (1691–1705), Աղթամարի Թովմա կաթողիկոսին, Կտուց անապատի առաջնորդին՝ հայր Կարապետին,

⁸⁰⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է, էջ 452–453:

⁸⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 453:

⁸⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. 4694, 331բ:

ձեռագրի ստացողին՝ Սարգիս վարդապետին, անապատի մյուս միաբաններին, որոնցից Ղազարը կոկել էր ձեռագրի թուղթը, ինչպես նաև իր ազգականներին⁸⁰⁹:

Ձեռագրի ծաղկողը Գևորգ վարդապետն է, որ գրչագիրը հարստացրել է նրբառձ ձևատազարդերով, լուսանցազարդերով և զարդագրերով, ինչպես նաև պատկերել Կիլիկյան Հայաստանի մեծ վարդապետ, մեկնիչ Ներսես եպիսկոպոս Լամբրոնացուն (2բ): Ձեռագրի պատվիրատուն՝ Սարգիս կրոնավորը, ձեռագիրն ընծա է թողնում Կտուց անապատին:

Հայրապետի երրորդ ձեռագիրը Աղոթագիրք-Ժողովածու է, 1694 թ. (ՄՄ 5087). այն պարունակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանը», ինչպես նաև այլ միավորներ: Ձեռագրում պատկերված է Գրիգոր Նարեկացին (6բ), կան նաև սակավ նկարագրողումներ: Գրիչը նշում է, որ ընդօրինակել է որդու՝ Ավետիսի համար, հիշատակում է նաև իր ծնողներին, ինչպես նաև չի մոռանում գաղափար օրինակի գրչին՝ «Գրիգոր վարդապետին՝ օրինակիս գծագրողին» և մենաստանի առաջնորդին՝ «գհայր Կիրեղ՝ մեծաւոր Կտցու անապատիս»⁸¹⁰:

⁸⁰⁹ «Զվանից հայր Կարապետն եւ զմիեղեն կրօնաւորքն եւ եղբարքն՝ զՅոհան վարդապետն եւ զԴաւիթ վարդապետն, զտէր Սիմոն եւ զտէր Վարդան, զտէր Ռստակէս եւ զտէր Ղազարն, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, եւ զԳէորգ սարկաւազն, եւ զՄարտիրոս սարկաւազն, եւ զԿարապետ սարկաւազն, եւ զմաղդասի եղ եւ պանիր բերօղ Աւետիսն, եւ զՄարտիրոս, եւ զՍարգիս, որ մականունն ծուռ Սրգօ ասի, եւ զհացթուխ Գրիգորն, եւ զեղբայրն իւր Սարգիս, եւ զբէշարչի Սարգիսն, եւ զՍուքիասն, եւ զՅովանէս բազմաշխատ՝ երթալն եւ ի գալն ի Վան, եւ զԲ (2) Դաւիթն, եւ զփոքր Կարապետն, եւ զՄէլքէսէթն միրզէն, եւ զՄարխասն, եւ զչամչաբէր Յովասափն, եւ զլուսաւորք Յովսէփն եւ զՎարդանն, եւ զՅոհանն, եւ զՂազար կոկօղ թղթիս, եւ զԹումօսն, եւ զհայրի Գրիգորն, եւ զչամչակեր Գրիգորն, եւ զփինաչի Սարգիս եւ զՊօղոսն»: ՄՄ, ձեռ. 4694, 628բ:

⁸¹⁰ ՄՄ, ձեռ. 5087, 277աբ:

Հայրապետ գրիչը նաև հմուտ կազմարար է: 1687 թ. Կտուցում նա Թումա քահանայի խնդրանքով արծաթե կրկնակազմով մի Ավետարան է կազմել (ՄՄ 4666): Հայրապետը 1701 թ. վերակազմել է նաև XV դարում Աղթամարում գրված Ավետարանը (ՄՄ 5519):

XVII դարավերջին է գործել ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՄԹԵՑԻ գրիչը: Նրա ընդօրինակությամբ մեզ են հասել երեք ձեռագրեր. առաջինը՝ Քարոզգիրք է՝ գրված 1696 թ. (ՄՄ 1844), որի հիշատակարանում նշված է անապատի առաջնորդ Դավիթ վարդապետ Թոխատեցու անունը⁸¹¹:

1696–1708 թթ. Մարտիրոսը գրում է տոմարական բնագրեր, առակներ, քարոզներ և այլ նյութեր բովանդակող ժողովածու (ՄՄ 2191): Նա ձեռագիրը սկսում է Կտուց անապատում, ապա այն հարստացնում բազմապիսի նյութերով Ամրդոլու վանքում, Ախթայի վանքում, Երուսաղեմում⁸¹²: Վերջին հիշատակարանում՝ 1707 թ., գրիչը նշում է ձեռագրի ստացողին՝ «ի վայելումն յերուսաղեմացի Սիմէօն վարդապետին»⁸¹³: Մարտիրոս գրչի երրորդ ձեռագիրը ժողովածու է, 1697 թ. (Վնտ. 22), որը պարունակում է տոմարական նյութեր, հայրախոսական գրվածքներ:

Վկայություն ունենք, որ 1694 թ. գրիչ ԱՎԵՏԻՍ ԵՐԵՑՆ ընդօրինակել է «Վարք հարանց»-ը, սակայն այս ձեռագրի ճակատագիրը մեզ անհայտ է⁸¹⁴:

⁸¹¹ ՄՄ, ձեռ. 1844, 311բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 162–163, ձեռ. 1844-ի նկրգ.՝ Յ. Բէյլերեան: Ձեռագիրը մեկ կազմի մէջ է XVIII դ. Ամրդոլու վանքում Հակոբ Բաղիշեցու ձեռքով գրված ձեռագրի հետ:

⁸¹² Ձեռագիրը մեկ կազմի մէջ է 1687 թ. Մատին քաղաքի Սուրբ Հովհաննէս վանքում Իգնատիոս սարկավագի ձեռքով գրված ժողովածուի հետ:

⁸¹³ ՄՄ, ձեռ. 2191, 192բ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, էջ 391–396, ձեռ. 2191-ի նկրգ.՝ Օ. Եգանեան:

⁸¹⁴ Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 67:

ՀԱԿՈՒ ՔԱՀԱՆԱ ԲԱՂԻՇԵՑԻՆ 1711 թ. ընդօրինակում է «Վարք հարանց եւ քաղաքավարութիւնք նոցա» ժողովածուն (ՄՄ 4706): Ձեռագիրն ունի բավականին ընդարձակ հիշատակարան, ուր գրիչը նշում է վանքի բոլոր հոգևորականներին, առաջնորդին՝ Սիմեոն վարդապետին, ուսուցիչներին՝ Հովհաննես վարդապետ Ղափանեցուն և Երեմիա վարդապետ Էրզրումցուն, վանքի քարտուղարին և ձեռագիրը նկարագրողդին ու կազմողին՝ տեր Հայրապետին: Այսպես գրիչը շարունակում է միաբանների շարքը՝ հասնելով մինչև «դրսի տանը» սպասավորություն անողներին:

Ձեռագրի պատվիրատուն Սարգիս կրոնավորն է, ով դեռ մանկուց հրաժարվել էր աշխարհական կյանքից, իսկ ծնողների մահվանից հետո, վաճառելով ողջ ունեցվածքը, գնացել էր Կտուց և կրոնավորության ուխտ արել⁸¹⁵: Հակոբ գրիչը երախտագիտությամբ է նշում նաև ձեռագիրը սրբագրողներին. «գարբասնեալ զԿեսարեցի տէր Մարտիրոս զփակակալ սուրբ եկեղեցոյս եւ զԹաքիրտաղցի տիրացու Յարութիւնն, որ բազում աշխատանք կրեցին ի վերայ գրոյս՝ լաւ եւ ընտիր օրինակէ գրել տուին եւ մտերմութեամբ սրբագրեաց՝ մինն ընթեռնելով, եւ միւսն նայելով, եւ ես եղկելիս զծումն եւ զստոյգն սրբելով»⁸¹⁶:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻՉԸ 1726 թ. գաղափարում է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրք»-ը (ՄՄ 8053): Ձեռագրի պատվիրատուն Բաղդասար վարդապետ Բաղիշեցին է (1735–1736 թթ. Աղթամարի կաթողիկոս), որն այն ընծա է թողնում Կտուց անապատին: Ձեռագիրն ունի միայն հետևյալ փոքրիկ հիշատակագրությունը. «Եւ յիշեալ զմեղապարտ Գրիգոր, թվին ՌՃՀԵ»⁸¹⁷: Քանի որ ձեռագրում գրչության վայրը նշված չէ, ուստի հնարավոր չէ

⁸¹⁵ ՄՄ, ձեռ. 4706, 459բ–461բ:

⁸¹⁶ ՄՄ, ձեռ. 4706, 461ա:

⁸¹⁷ ՄՄ, ձեռ. 8053, 365ա:

որևէ հստակ վայր նշել, սակայն չի բացառվում, որ կարող էր հենց Կտուցում գրված լինել:

Գրիգոր Տաթևացու «Յաղագս Գավազան տալոյ» երկը (ՄՄ 5721), ընդօրինակված 1733 թ., նախատեսված էր վանքի միաբան Կարապետ Բաղիշեցու համար՝ «ի վայելումն անձին Կարապետ վարդապետին Բաղիշեցոյ, որ էր սպասաւոր Կտուցայ, ծով<ավ>ապատ եւ ջրամէջ անապատի Սուրբ Կարապետին»⁸¹⁸: Ունի շատ գեղեցիկ ծիսական մանրանկարներ (2բ, 22բ): Ձեռագրում որևէ հիշատակություն չկա գրչի անձի մասին:

1741 թ. Կտուցում ընդօրինակվել է Աղոթագիրք, որի հիմնական բովանդակությունը Բենիկ վարդապետի աղոթքներն են (Եղմ. 793): Ձեռագիրը նախատեսված էր մահտեսի Գրիգորի համար, սակայն անհայտ է գրչի անունը⁸¹⁹: 1753 թ. մենաստանում Քարոզգիրք է ընդօրինակվել (Վիեն. 1527), սակայն կրկին որևէ տվյալ չկա գրչի մասին⁸²⁰: 1754 թ. Կտուցի միաբան Սարգիս արեղա Կարնեցին Կոստանդնուպոլսում ընդօրինակում է մի բազմաբովանդակ ժողովածու (Եղմ. 1465)⁸²¹:

1760 թ. Կտուցի միաբան ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ընդօրինակում, նկարազարդում և կազմում է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրք»-ը (Վնտ. 2177/1444): Ձեռագիրը հարուստ է լուսանցային մանրանկարներով, որոնց մեջ բավականին շատ են տերունի և սրբերի պատկերները:

Բացի բուն գրչության հիշատակարանից՝ գրիչը թողել է նաև մանր հիշատակարաններ, որոնք հետաքրքիր տվյալներ են բովանդակում թե՛ իր կյանքի, թե՛ այլ դեպքերի մասին, ինչ-

⁸¹⁸ ՄՄ, ձեռ. 5721, 76բ:

⁸¹⁹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1968, էջ 248-249:

⁸²⁰ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Գ, կազմ.՝ Հ. Օ. Սեբուեան, Վիեննա, 1983, էջ 266-270:

⁸²¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե, էջ 181-182:

պես օրինակ՝ «Թվին ՌՃԺԱ (1762), ապրիլի ԺԴ (14), Նոր Կիրակի կրկնագատկին, երկիր Մոկաց Ապարանից Սուրբ Խաչի վանից լոյյս էջ վանից վերա եւ տւեաց ամիս վեց»⁸²²: Ձեռագրից իմանում ենք նաև, որ գրիչը Կտուց անապատի միաբան է դարձել 1747 թ., իսկ ձեռագրի գրչության ժամանակ տեղի վանահայրն էր Կարապետ կրոնավորը. «հորն մերոյ Կարապետին, այս սուրբ ուխտիս դիտապետին»⁸²³: Ձեռագրի հիմնական հիշատակարանը չափածո է:

Սակավաթիվ են նաև XIX դարում ընդօրինակված ձեռագրերը: Մասամբ 1801 թ. և մասամբ 1826 թ. գրված մի գրչագիր բովանդակում է Պետրոս Բերդումյանի «Աղբիւր բացեալ»-ը (ՄՄ 6576): Ձեռագրում զանազանվում են գրչական երկու ձեռագիր. երկրորդ հատվածի գրիչը ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՈԼՍԵՑԻՆ է: Նա նշում է, որ իր գրչագիրն ընդօրինակել է «ի ընտիր օրինակէն Թիֆլիզէցի Մատթէոս վարդապետէս ի միաբանութենէ Կուտուցու անապատի, ընդ հուանեալ մեծի Ամլորդոյն Սրբոյն Յօհանու Կարապետին, որ ի Վան, ի կղզոջ ծովոյն»⁸²⁴:

Երկու ձեռագիր ունենք գրված ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԻՖԼԻՍՑՈՒ ձեռքով: Առաջինը 1827 թ. Աղոթագիրքն է (ՄՄ 3471), որը տարբեր աղոթքների ժողովածու է: Գրիչը խնդրում է. «Ով որ վայելէք զայս փոքր բուրաստանս աղօթից, յիշեցէք անպիտան գրօղս սորա՝ Տիֆլիզցի իբրեւ սարգաւագ Յարութինս, եւ եթէ իցէ վայելօղ սորա կարգաւոր ի ժամ աղօթից եւ ի Պատարագին, յիշեսցէ զեղկելիս վասն Քրիստոսի»⁸²⁵: Գրչի՝ արդեն Հարություն վարդապետի մյուս մատյանը 1853 թ. ընդօրինակ-

⁸²² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, հ. է, թիւ 1444, ձեռ. 2177, էջ 1023:

⁸²³ Նույն տեղում, էջ 1025:

⁸²⁴ ՄՄ, ձեռ. 6576, 94բ:

⁸²⁵ ՄՄ, ձեռ. 3471, 175բ:

ված Քարոզգիրքն է (ՄՄ 5357), որը բովանդակում է 56 քարոզներ՝ քաղված եկեղեցու հայրերի, տարբեր հոգևորականների գրվածքներից: Հատկանշական է Հովհաննես Աթիբարմաղյան Մոկացու (Վանեցու) գովերգությունը և չափածոն՝ ձոնված Կտուց մենաստանին⁸²⁶:

1848-1849 թթ. Մխիթարյան հայերից ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԱՐԳԻՍՅԱՆԸ այցելում է Լիմ և Կտուց անապատները և գաղափարում Սարգիս Կունդի Ավետարանական Մեկնությունները՝ «Մեկնութին Դուկասու եւ Յովհաննու» (Վնտ. 687), Հովհան Ոսկեբերանի երկերը (Վնտ. 652), եկեղեցու հայրերի գրվածքներից այլ ընտիր երկեր՝ «Հաւաքումն բանից նախնեաց» խորագրով (Վնտ. 678):

Կտուց մենաստանի գրչության կենտրոնը բավականին հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում: XI դարում գրված Ճառընտիրի մագաղաթյա թերթն ապացույց է, որ կղզում ոչ միայն գործող վանք է եղել, այլև եղել է գրչության կենտրոն (Վնտ. 749): Դեռ ավելին, ամեն գրչության կենտրոն չէր, որ Ճառընտիրներ էր պատրաստում, ինչից ենթադրելի է, որ աշխատել են գրչության արվեստին քաջատեղյակ անձինք: Սակայն որևէ տեղեկություն չունենք, թե ինչ վիճակում է գտնվել անապատը մինչև XV դարը:

Այդ դարի գրչագրերը, ինչպես վերը տեսանք, բավականին լավ ընդօրինակություններ են՝ նկարազարդված Վասպուրականի լավագույն ծաղկողների կողմից: Մենաստանն ուներ իր հիմնական գրիչները՝ Խաչատուր և Հովհաննես աբեղաները: Իսկ Մինաս և Բարսեղ կրոնավորներից հայտնի են մեկական գրչագրեր: Սակայն մենաստանը չունեի իր ծաղկողները, ուստի անհրաժեշտություն կար դիմելու վասպուրականյան այլ վանքերի ծաղկողներին:

⁸²⁶ ՄՄ, ձեռ. 5357, 110ա-120բ:

XV դարում, ինչպես տեսանք՝ գրչագրերի մեծ մասը ծաղկել է նշանավոր Մինաս ծաղկողը: Նրա ներկայությունը Կտուց անապատի կյանքում է՛լ ավելի է մեծացնում մենաստանի դերը և արժևորում գրչության կենտրոնի գործունեությունը: Ձեռագրերի նյութը ոչ թե մագաղաթն է, այլ բավականին լավ մշակված թուղթը: Գիրը բոլորգիրն է, XVII դարում օգտագործված է նաև նոտրգիրը, իսկ ավելի ուշ՝ շղագիրը:

Գրչության կենտրոնի գործունեության հաջորդ փուլը սկսվում է XVII դարից և շարունակվում մինչև XIX դարավերջ: Այս դարաշրջանում Կտուցում կարծես թե փոխվում է գրչության կենտրոնի գործելաոճը: Ավելի շատ գրիչների ենք հանդիպում, գրչագրերն ունեն բազմազան բովանդակություն, ավելի ինքնուրույն է գրչի մոտեցումը ձեռագրի ստեղծման գործին ու նրա ճակատագրին:

Ձեռագրերը, ըստ բովանդակության, հիմնականում Ավետարաններ են, կան նաև Մաշտոցներ (ՄՄ 4966, ՄՄ 4087), Հայսմավուրքներ (ՄՄ 4883), Ճառընտիրներ (ՄՄ 4869): Ընդօրինակվել են նաև Աստվածաշունչ (Եղմ. 2601), Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան»-ը (ՄՄ 4989, ՄՄ 5087), Աստվածաշնչյան տարբեր գրքերի հայրախոսական մեկնություններ, օրինակ՝ Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Առակաց»-ը (ՄՄ 4994), «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»-ը (ՄՄ 4694): Հայտնի են նաև քարոզգրքեր, տոմարական, դավանաբանական և այլ նյութեր բովանդակող ժողովածուներ:

Երբեմն գրիչները Կտուցից այցելում էին այլ վանքեր՝ ընդօրինակվելիք ձեռագրի բովանդակությունը հարստացնելու համար: Կամ էլ այլ վայրերից էին գալիս Կտուց՝ օգտվելու նրա հարուստ ձեռագրական հավաքածուից:

Այսպիսով, Կտուց մենաստանից մեզ հայտնի են 44 ձեռագրեր՝ 36-ը պահպանված, որոնցից մեկը պատառիկ է, իսկ 8-ը՝

կորած: Անշուշտ Կտուցում, ինչպես նաև հայկական այլ գրչության կենտրոններում, ստեղծվել են ավելի մեծ քանակով ձեռագրեր. սրանց մի մասը կորել, ոչնչացել է տարաբնույթ աղետների, պատերազմների ու կոտորածների հետևանքով⁸²⁷: Թեև Կտուցից մեզ հասած ձեռագրական վաստակը քանակական առումով ավելի քիչ է, քան Աղթամարինը և Լիմինը, այնուամենայնիվ, այդ ձեռագրերը մեր մշակութային անգին և անգնահատելի գանձերն են:

Համադրելով Աղթամարի գրչության կենտրոնը Լիմի և Կտուցի հետ՝ նշենք մի հանգամանք. Աղթամարի վանքը՝ որպես կաթողիկոսանիստ, ավելի մեծ հաստատություն էր՝ հոգևոր, գիտական և մշակութային խոշոր կենտրոն, ուներ մշտական գործող դպրոց, իսկ մենաստանների հնարավորություններն ավելի սահմանափակ էին:

Աղթամարում վանքում գրչության և մանրանկարչության արվեստները բավականին զարգացած էին, բազմաթիվ էին այստեղ ստեղծված մատյանները, իսկ Լիմ և Կտուց մենաստաններում գրիչները սակավաթիվ էին, մատյանները նկարագարողնու համար նրանք հաճախ դիմել են այլ վանքերի ծաղկողներին: Աղթամարում հանդիպում ենք և՛ քահանաների, և՛ կուսակրոն հոգևորականների: Գրչության և մանրանկարչության արվեստների հմտությունները հաճախ փոխանցվում էին հորից որդուն կամ սերնդեսերունդ՝ այլ ազգականների միջոցով, կային գրիչների տոհմեր, իսկ Լիմում և Կտուցում կենցաղավարում էին մենակյացներ և կուսակրոն հոգևորականներ, ուստի բացակայում էր գրչական ավանդույթների անմիջական փոխանցման երևույթը:

⁸²⁷ Տե՛ս նաև Լ. Թումանյան, Կտուց անապատի ձեռագրական ժառանգությունը, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2012, թիւ 1-12, էջ 35-48:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

*«Այդ ձեռագիրների մէջ էր մարմնաւորուած
հայ արուեստը, հայ մշակոյթը, հայ միտքը, դարերի
ընթացքում հայի սրեղծագործութիւնները,
հայ հոգին, որոնց նոյնպէս նահապտակութեան եւ
ոչնչացման մեծ բաժին հասաւ»:*

*Գարեգին Ա Յովսէփեան
կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
«Դէպի լոյս եւ կեանք», Անթիլիաս, 1947 թ.*

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԸ XIX–XX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ ձեռագրական ժառանգությունը XIX դարում չափազանց մեծ քանակ էր ներկայացնում: Բազմաթիվ ընտանիքներ ունեին իրենց ձեռագրերը, որոնք պահվում էին տանը՝ որպես սրբություններ, յուրաքանչյուր գյուղի կամ քաղաքի գործող եկեղեցիներն ունեին առօրյա ծիսակատարության համար անհրաժեշտ ձեռագրեր ու տպագիր գրքեր, իսկ վանքերը և վարժարանները առավել ևս հարուստ էին ձեռագրական հավաքածուներով ու տպագիր գրքերով: Հայոց վանքերի մեծ մասը եղել են ոչ միայն գրչության, այլև ձեռագրապահպանման հայտնի կենտրոններ:

Շատ վանքեր ունեցել են հսկայական ձեռագրապահոցներ, որոնցում դարեր շարունակ պահպանվել և ուսումնասիրվել են հազարավոր ձեռագրեր: Յուրաքանչյուր վանքում, բնականաբար, ձեռագրական հավաքածուի կորիզը եղել են տեղի գրչության կենտրոնի արգասիք հանդիսացող ձեռագրերը, սակայն դրանք համալրվել են տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում ստեղծված մատյաններով: Վերջիններիս մի մասը եղել է նվիրատվություն, մի մասն էլ պատվիրված է եղել վանքերի կողմից՝ ծիսական կամ գիտական նպատակներով օգտագործելու համար: Բնականաբար, այս ձեռագրերն ունեցել են տարբեր բովանդակություն, կրել կնիքը իրենց ստեղծած գրչության կենտրոնի:

Վասպուրականի հարյուրավոր վանքերն ու եկեղեցիները, Հայոց աշխարհի մնացած վանքերի նման, ունեցել են գրադարաններ ու ձեռագրատներ: Առանձին հայ ընտանիքներում,

ինչպես արդեն նշել ենք, ևս գտնվել են բավականին ճոխ և ընտիր ձեռագրեր, ինչի մասին վկայում է Լիմի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը. «Վասպուրականի ինչպես շէն եղած բոլոր վանքերու մէջ, նոյնպէս բոլոր գիւղերու եկեղեցիներու մէջ չկար եկեղեցի մը կամ գիւղ մը, ուր 10, 20, 30 կտոր ձեռագրեր չը գտնուէին, նոյն իսկ անհատներու քով իրենց տուներու մէջը, արկղներու մէջը դրուած 100աւոր, շուշփաներու մէջ փաթաթուած իբրեւ նուիրական սրբութիւն կը յարգուէին, կը պահպանուէին»⁸²⁸: Մեծաքանակ ձեռագրեր էին պահվում Վարագում ու Արգելանի վանքում, Մեծոփավանքում ու Սքանչելագործի վանքում, Վան քաղաքի, Ոստանի եկեղեցիներում, անգամ Այուր գյուղի եկեղեցում, ի թիվս այլ ձեռագրերի, պահվում էր սուրբ Գրիգոր Նարեկացու ինքնագիրը⁸²⁹:

Ձեռագրապահպանման առումով բացառություն չէին նաև Աղթամար, Լիմ և Կտուց վանքերը: Ավելին, բնականից ամուր՝ թշնամու անակնկալ կողոպտչական հարձակումներից զգալիորեն ապահով ծովամիջի աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ դրանցում ավելի մեծաքանակ մատյաններ էին հավաքվել: Դարեր շարունակ այս վանքերը եղել են և՛ ձեռագրաստեղծման, և՛ ձեռագրապահպանման կենտրոններ: Նրանց ձեռագրական հավաքածուները հասել են մի քանի հարյուրի՝ բաղկացած տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում ընդօրինակված և կազմված, բազմաբնույթ բովանդակություն ունեցող մատյաններից: Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը նշում է, որ Եղեռնից առաջ «Լիմ անապատի ձեռագիրներու թիւը հասնում էր 550 կտորի, ունէր նաեւ 3000 չափ տպագրուած մատենաներ:...

⁸²⁸ Յ. Վ. Հիւսեան, Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուական շէն եւ միաբանական վանքեր էին, աշխ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Արեւագալ» պարբերական, 2004, էջ 112:

⁸²⁹ Նույն տեղում, էջ 115:

Կտուց անապատն ալ ճոխ ու փարթամ էր ազգային եւ եկեղեցական թանգարժէք հնութիւններով, ունէր նաեւ մօտ հինգ հարիւր կտորի ձեռագիր մատեաններ»⁸³⁰:

XIX դարում հայկական ձեռագրական հավաքածուներն արժանացան հայագետների ուշադրությանը, և հրամայական դարձավ ցուցակագրել այդ անգին գանձերը, որպեսզի նրանք գտնվեն ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: XIX դարում և XX դարասկզբին Հայերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության և ցուցակագրման գործով են զբաղվել անվանի գիտնականներ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը (Կիլիկիոյ կթղ. 1943–1852), Նիկողայոս Մառը, Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցը, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր–Մովսիսյանը, Հակոբ վարդապետ Քոսյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը, Գալուստ վարդապետ Տեր–Մկրտչյանը, Ներսես վարդապետ Ակինյանը, Հակոբ Թովաճյանը և այլք⁸³¹:

Վասպուրականի վանքերում պահվող ձեռագրերին անդրադարձել է Վարագավանքի միաբան Դևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը «Նշխարք պատմութեան հայոց» աշխատության մեջ: 1860–80–ականն թթ. նա այցելել է Վասպուրականի բազմաթիվ վանքեր, այդ թվում Աղթամար, Լիմ և Կտուց կղզիներին, ծանոթացել դրանց ձեռագրական հավաքածուներին և ընդօրինակել իրեն անհրաժեշտ հիշատակարանները: Այսպես մեզ են հասել նրա երեք ընդարձակ մատյանները՝ պարունակող ձեռագրերի հիշատակարաններ (ՄՄ 4515, ՄՄ 6273, ՄՄ 6332), և տարբեր ձեռագրերից քաղված պատմական տվյալներով հարուստ ևս մեկ մատյան (ՄՄ 9027)⁸³²:

⁸³⁰ Նույն տեղում, էջ 111, 114:

⁸³¹ Հայերեն անտիպ և տպագրված ձեռագրացուցակների ցանկը տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 199–211:

⁸³² Փիրղալեմյանի մատյանները ցայժմ անտիպ են, միայն մի փոքր հատված է տպագրված՝ տես Դ. Վ. Փիրղալեմյան, Նօտարք հայոց:

Սակայն Ղ. Փիրղալենյանի մոտ տեղ են գտել միայն պատմական կարևորություն ունեցող հիշատակարանները, քանի որ նա նպատակ ուներ ներկայացնելու պատմական տարբեր իրողություններ, վանքերի և եկեղեցիների պատմություններ: Թեև անգնահատելի արժեք է ներկայացնում Ղևոնդ վարդապետի կատարած գործը, սակայն միևնույն ժամանակ դժվար է վերականգնել նրա այցելած վանքերի ձեռագրատների կամ գրադարանների ամբողջական պատկերները:

Համիդյան ջարդերի ժամանակ՝ 1895–1896 թթ., ձեռագրերը ոչնչացումից փրկելու համար շատ այլ վանքերի պես Լիմում, Կտուցում և Աղթամարում ձեռագրերը պահվել են թաքստոցներում: Եվ այսպես շուրջ 14 տարի մնացել են չուսումնասիրված, մինչև ազգագրագետ Ե. Լալայանը նախաձեռնում է Վասպուրականի գրչագրերի ցուցակի կազմման գործը⁸³³:

Այս նպատակով նա այցելում է Վանա լճի կղզիները, խոնավ թաքստոցներից հանում ձեռագրերը, դրանք մաքրում և չորացնում արևի տակ: Թեև անվանի հայագետը մտադիր էր կազմել առհասարակ Վասպուրականի բոլոր ձեռագրերի ցուցակը, սակայն նրան հաջողվում է նկարագրել 1525 ձեռագիր, որոնք պահվում էին Աղթամար, Լիմ, Կտուց վանքերում, Վարազավանքում, Վան քաղաքի և շրջակայքի եկեղեցիներում: Սույն 1525 ձեռագրերից 374–ը եղել են Լիմի հավաքածուում, 264–ը՝ Կտուցի, 286–ը՝ Աղթամարի: Վանեցի ուսուցիչ Հովհաննես (Օհան) Բարադամյանը ևս Վասպուրականի տարբեր վանքերում ձեռագրերից հիշատակարաններ է ընդօրինակել: 1906 թ. նա այցելել է Լիմ և Կտուց կղզիները: Նրա կազմած ցուցակում (ՄՄ 6333) տեղ են գտել Կտուցի 106 ձեռագրերի

⁸³³ 480 ձեռագրերի նկարագրությունները հրատարակվել են 1915 թ. Թիֆլիսում, մյուս մասը դեռևս անտիպ է (Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 8):

հիշատակարաններ, իսկ Լիմից՝ 257 ձեռագրերի⁸³⁴:

Առաջին ձեռագիրը, որ Լիմում նկարագրել է Հ. Բարադամյանը, 1675 թ. Բաղեշում Դավիթ քահանայի գրած և Լիմին ընծայված Նարեկացու Աղոթագիրքն է: Ձեռագրի 899 էջի ստորին լուսանցքում Հ. Բարադամյանը թողել է գրություն առ այն, որ 1906 թ. ինքը սկսել է Լիմ անապատի ձեռագրերի հիշատակարանների ընդօրինակումը. «Այսօր սկսայ Լիմ Ս. մենաստանիս ձեռագրաց յիշատակարաններն ընդօրինակել.– 1906, յուլիս 12.– Օ. Բարադամ.»: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Երուսաղեմում (հմր 3432)⁸³⁵: Սակայն, Բարադամյանի այս ցուցակում Աղթամարից ոչ մի ձեռագրի հիշատակարան չկա: Ենթադրվում է, որ նա երկու տետր է կազմել, որոնցից միայն մեկն է մեզ հասել, իսկ մյուսի ձակատագիրը, փաստորեն, անհայտ է: Հենց այս կորած տետրակում էլ, ի թիվս այլ վանքերի ձեռագրերի, հավանաբար, տեղ են գտել նաև Աղթամարինը⁸³⁶:

Փաստորեն, ո՛չ Փիրղալեմյանը, ո՛չ Լալայանը, ո՛չ էլ Բարադամյանը կղզիներում պահվող ձեռագրական հավաքածուների վերաբերյալ չեն տվել ամբողջական պատկերը, այլ ընտրողաբար են նկարագրել ձեռագրերը՝ թերևս ելնելով ժամանակի սղությունից: Համեմատաբար մեծ թվով ձեռագրեր նկարագրել է Ե. Լալայանը: Ամեն դեպքում, վերոնշյալ ցուցակները անփոխարինելի են, որովհետև միակ վկաներ են Եղեռնի ժամանակ կորած կամ ոչնչացված բազմաթիվ ձեռագրերի:

Մխիթարյան հայրերի հետաքրքրությունը Վանա լճի կղզիներում պահվող ձեռագրերի հանդեպ ևս խոսում է այն մասին, որ դրանք եղել են հնամենի և բովանդակային առումով հազ-

⁸³⁴ ՄՄ, ձեռ. 6333, 1ա–25ա, 27ա–65ա:

⁸³⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ժ, էջ 361:

⁸³⁶ Տե՛ս Ս. Քոլանջյան, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կուրսուները, «Էջմիածին», 1965, Ե–Է, էջ 141–142, ծանոթագրությունը:

վագյուտ գրչագրեր: Հայր Ներսես վարդապետ Սարգիսյանը, երեք կղզիներն էլ այցելելով, եկեղեցու հայրերի գրվածքներից ընդօրինակություններ է կատարել:

Հայոց հնություններով և ձեռագրերով հետաքրքրված են եղել ոչ միայն ազգությամբ հայ, այլև օտարազգի գիտնականներ: Օրինակ՝ գերմանացի դոկտոր Բելքը այցելել է Հայաստանի տարբեր վանքեր և ուսումնասիրել ձեռագրատները: Ընդ որում, բավականին տպավորված է եղել Աղթամարի, Լիմի և Վարագի հարուստ ձեռագրական հավաքածուներով: «Արարատ» ամսագրի խմբագրությունը, անդրադառնալով նրա գիտական այցին Հայաստան, գրում է. «Պարոնը տեսել է շատ հայերէն ձեռագրեր Լիմ անապատում, Վարագում և մասնաւորապէս Աղթամարում: Ի թիվս ուրիշ ձեռագրերի տեսել է նաև հին Խորենացիներ. ինչպէս հաւաստիացնում է պարոնը, միմիայն Լիմ անապատում կայ երեք Խորենացի: Պարոնի տեսած ձեռագրերից մի քանիսը 900 տարեկան և աւելի հին են եղել»⁸³⁷:

Ցավոք, Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձեռագրական հավաքածուների ցուցակագրման, ձեռագրերի ուսումնասիրման գործընթացը Առաջին աշխարհամարտի պատճառով մնաց անավարտ: Մեծ եղեռնը իր նախադեպը չուներ ոչ միայն մարդկային զոհերի, այլև հայ մշակույթի ոչնչացման առումով: Այդպես էլ լիարժեքորեն չուսումնասիրված՝ բյուրավոր ձեռագրեր կորստյան մատնվեցին կամ հրո ճարակ դարձան: Հատկանշական է, սակայն, որ փրկված մասունքները հիմնականում Վանա լճի կղզիներում պահված գրչագրերն էին:

⁸³⁷ «Արարատ», 1891, ԺԲ, էջ 679:

ԿՂԶԻՆՆԵՐԻ ՎԱՆՔԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Բազմաթիվ են մատենագրական վկայությունները, որ տարբեր դարերում ասպատակությունների և կոտորածների ժամանակ Վանա լճի ափամերձ շրջանների հայ բնակչությունը ապաստանել է լճի կղզիներում: Մենաստանները ժողովրդին փրկելու, ամոքելու համար ոչինչ չեն խնայել. տվել են օթևան ու սնունդ, պահել ու պաշտպանել են մինչև վտանգի անցնելը: Համիդյան աղետալի ջարդերի ժամանակ՝ 1895–1896 թթ., Լիմ և Կտուց մենաստանները կրկին ստանձնում են անպաշտպան բնակչությանը պատսպարելու դերը, թեև ամբողջությամբ կողոպտվում են մենաստանների «դրսի տները»: Այս ժամանակ էլ Աղթամարի վանքը հայտնվում է բավականին ծանր վիճակում:

Արսեն վարդապետ Մարգարյանը Սուրբ Էջմիածին ուղարկած վիճակագրական տեղեկագրի մեջ (1896 թ., հուլիս) նկարագրում է Վասպուրականի տարբեր գավառների տխուր վիճակը համիդյան կոտորածների ժամանակ և դրանից հետո: Աղթամարի մասին նշում է, որ միաբանները, զգուշանալով քրդական նավերի հարձակումներից, տեղափոխվել են Կտուց, իսկ վանքի «դրսի տունը», ուր գտնվում էին վանքապատկան հարստությունները, պահվում վանքի անասունները, ամբողջությամբ թալանվել է⁸³⁸:

Աղթամարի վերջին կաթողիկոսը՝ Խաչատուր Բ Շիրոյանը, վախճանվում է 1896 թ., և երբեմնի ծաղկուն վանքն իր գոյու-

⁸³⁸ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, վավերագիր 236, թ. 18, 31, 33: Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57 (Կաթող. դիվան), ց. 5, գ. 4, թ. 4–5:

թյունը շարունակում է բավականին խղճուկ վիճակում՝ ունենալով մի քանի միաբան: Կաթողիկոսական տեղապահ է նշանակվում Արսեն վարդապետ Մարգարյանը, իսկ վերջինիս 1909 թ. հաջորդում է Հովսեփ եպիսկոպոս Խոստեղյանը⁸³⁹:

1915 թվականը դարձավ հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ ամենաողբերգականը: Օսմանյան կառավարության հրամանով սկսվեց հայ ժողովրդի բնաջնջումն իր բնօրրանում: Այս դժնդակ օրերին Վանա լճի ափամերձ հայ ազգաբնակչության համար Լիմ և Կտուց կղզիները դարձան փրկության ափ: Այստեղ կարողացան պատսպարվել, իրենց կյանքը փրկել ափամերձ գյուղերից հազարավոր հայեր: Ժողովուրդը, գյուղից գյուղ փախչելով և իրար օգնելով, մոտենում էր ծովափին՝ Լիմ կամ Կտուց հասնելու նպատակով:

Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը⁸⁴⁰ Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին հղում է հետևյալ հեռագիրը. «...Վասպուրականը որպէս ապստամբ և հակառակ ներկայացուցուած է թուրք կենդրոնական կառավարութեան, եւ արքայաւաւեր հրովարտակով ազատ ու համարձակ սկսեալ ապրիլ 6-ին մինչ ապրիլ 14-ը, այս տողերը գրուած ըռպէին տակաւին կկոտորուին անմեղ հայեր, և քար ու հողը կներկուի հայու անմեղ արիւնով: Միմիայն մօտ 3000 երիտա-

⁸³⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1896 թ., Ե, էջ 245-249; 1911 թ., Դ, էջ 285-287:

⁸⁴⁰ Հովհաննես վրդ. Հյուսյան. 1879-1943 թթ., վանեցի, ձեռնադրվել է 1908 թ., եղել Լիմ անապատի վանահայր: Կոտորածներից հետո տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին: 1941 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի ժամանակ Ս. Էջմիածնի միաբանությունը ուներ չորս հոգևորական, որոնցից մեկը Հովհաննես վրդ. Հյուսյանն էր, մյուսներն էին՝ կաթողիկոսական տեղակալ և Գերագույն հոգևոր խորհրդի նախագահ Գևորգ արք. Չորեքյանը, Արսեն արք. Ղլտչյանը, Մատթեոս վրդ. Աջեմեանը: Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Գիրք Զ, կազմ.՝ Ս. Բէիբուդեան, Երևան, 1999, էջ 282-283, 922:

սարդներով և նոյն թուով կոյսերով և հարսներով պատուած ծրարուած կանք Լիմ Անապատի կղզիի մէջ՝ համրելով օրհասականիս: Ոչ մի կողմէ օգնութիւն, ոչ մի կողմէ փրկութիւն Աստուծմէ ի գատ, ի սէր Աստուծոյ, Հայր, Հայր ողորմէ մեզ, անմիջական և երագահաս ըրէ օգնութեան Ձեռքը և փրկութեան ժամը...» (14 ապրիլ, 1915 թ.)⁸⁴¹:

Հովհաննէս վանահայրը ստեղծված իրավիճակում հոգում էր և՛ վանքի, և՛ ձեռագրերի և՛ թանկարժեք սպասքի պահպանման, և՛ հազարավոր հայերին Լիմում ապաստան տալու և մահից փրկելու խնդիրները: Կոտորածի ամենածանր պահերին նա կարողացավ կազմակերպել պաշտպանություն, նավեր ուղարկել ափ ու հնարավորինս շատ մարդ բերել կղզի: Անապատն այդ ժամանակ վեց նավ ուներ, նավեր կային նաև ափամերձ գյուղերում:

Լիմ և Կոուց կղզիներում պատսպարվելու մասին հետագայում վկայել են իրենք իսկ փրկվածները: Լիմ կարողացել են տեղափոխվել հատկապես Թիմարի շրջանի⁸⁴² գյուղերից: Տարիներ անց Լիմում ապաստանածներից մեկը Հովհաննէս վանահոր ցուցաբերած օգնության մասին հետևյալն է պատմում. «Պաշարում են գյուղը, սկսվում է կռիվը 400-500 թուրք և քուրդ հրոսակների և 25-30 հայերի միջև: Ահավոր դրություն էր: Թշնամին շրջապատել էր. միայն մի ճանապարհ էր մնացել, այն էլ ծովն էր: Տղաները որոշում են մինչև վերջ կռվել: Բայց դրությունը հուսահատական էր: Եվ ահա՝ հրաշք պատահեց: Մեր վանահայր Հովհաննէս ծայրագույն վարդապետ Հյուսյանը կազմա-

⁸⁴¹ «Արարատ», 1915, Բ-Գ, էջ 177-178:

⁸⁴² Թիմարի գյուղախումբը կամ գավառակը գտնվում էր Վանի նահանգում, Վան քաղաքից հյուսիս, Վանա լճի արևելյան ափամերձ շրջանում, Լիմ կղզու դիմաց: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պատմական Վասպուրական աշխարհի Բոգունիք գավառին և Առբերան գավառի մի հատվածին:

կերպեց օգնությունը, և նավով գնացինք, հասանք օգնության Օվունի խմբի տղաներին (Հովհան Դարբինյանի խմբին)»⁸⁴³:

Թշնամուն դիմադրելու համար խմբապետ փիրկարիպցի Սիրուն Սարոյանն իր զինված խմբով դիմադրում է թշնամուն, մինչև գյուղերի բնակչությունը կարողանում է տեղափոխվել Լիմ: Այսպես Թիմարի շրջանի գյուղերից Լիմ գնալով՝ մի քանի հազար մարդ է փրկվել:

Արձեշ գավառակում⁸⁴⁴ հայ ազգաբնակչությունը ևս դիմում է ինքնապաշտպանության, սակայն զենքի պաշարների բացակայության պատճառով ենթարկվում է թշնամու բռնություններին: Սակավաթիվ մարդիկ են կարողանում փրկվել՝ կամ լեռներում թաքնվելով, կամ գերության մեջ մնալով մինչև ազատվելը, կամ ապավինելով Լիմ անապատին: Արձեշցի մի վերապրած վկայում է. «...մի քանի ընտանիքներով փախչելով նավով անցանք Լիմ»⁸⁴⁵:

Ինչպես Թիմարի, այնպես էլ Արծկե-Ալջավազ⁸⁴⁶ գավառակի հայ ազգաբնակչության համար միակ փարոսը Լիմ անապատն էր: Ժողովուրդը պայքարի էր դուրս եկել մեծաքանակ և լավ զինված թշնամու դեմ, որը մտնում էր հայկական բնակա-

⁸⁴³ Տե՛ս Վ. Սվազլյան, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011, էջ 128:

⁸⁴⁴ Արձեշ գավառակը գտնվում էր Վան նահանգում, տարածվում էր Վանա լճի հյուսիսարևելյան ծովախորշից մինչև Ծաղկանց լեռները: Կենտրոնը Արձեշ քաղաքն էր: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պատմական Տուրուբերան աշխարհի Աղիովիտ գավառին:

⁸⁴⁵ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), կազմ.՝ Գ. Ավագյան, խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, հ. Ա, Երևան, 2012, 249:

⁸⁴⁶ Արծկե գավառակը գտնվում էր Վան նահանգում, տարածվում Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, լճի եզերքով, Խլաթի և Արձեշի միջև: Կենտրոնը Արծկե քաղաքն էր: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի պատմական Տուրուբերան աշխարհի Խորխոռույաց գավառի մի հատվածին:

տեղիները՝ իրականացնելու թուրքական կառավարության հրամանը: Արծկե-Ալջավազի բոլոր գյուղերում կազմվում են մարտական-դիմադրական զինված խմբեր՝ Հովհան Դարբի-նյանի գլխավորությամբ:

Ալջավազցիներից ոմանք կարողանում են հեռանալ լեռները, ոմանք թաքնվում են Թիմարի շրջանի տարբեր գյուղերում, ոմանք էլ Հովհաննես վանահոր ուղարկած նավերով տեղափոխվում են Լիմ. «Կոտորածից ազատված ալջավազցիները ապաստանեցին լեռներում. գյուղերը իջնում էին միայն գիշերները՝ հաց կամ որևէ ուտելիք ձարելու, իսկ հետո տեղափոխվեցին մի մասը՝ Լիմ անապատ, իսկ մյուսները՝ Թիմարի շրջանի գյուղերը, մինչև ռուսների վրա հասնելը»⁸⁴⁷:

Մեծ և անսկարագրելի է Լիմի վանահոր՝ Հովհաննես վարդապետի ծառայությունը ժողովրդին: Նա հոգում էր նաև այդ հազարավոր մարդկանց սննդով ապահովելու խնդիրը՝ վանքում եղած մթերքի ողջ պաշարը տալով ժողովրդին: Բացի այդ, փրկվածներն իրենց հետ բերում էին այլուր և այլ մթերքներ, երբեմն էլ գիշերով գնում էին դեպի ափ և լքված գյուղերից սնունդ հայթայթում: Թեև վանքում սնունդը քիչ էր և հազիվ էր բավարարում, սակայն ժողովուրդը սովամահ չի լինում:

Հետագայում փրկվածները երախտագիտությամբ են հիշում Հովհաննես վանահոր ծառայությունը. «Եզներ էին մորթում և միսը կերակուր անելով՝ ժողովրդին բաժանում: Ուտելիքի կողմից ժողովուրդը, պետք է ասել, որ այնքան էլ չհեղվեց. երբեմն չոր ցորեն բովելով (աղանձ), ժողովրդին բաժանում էին, երբեմն էլ մաքուր հացի հետ թանապուր կամ մածուն, պանիր էին տալիս: Այստեղ տեղին է հիշել, որ շատ մեծ ծառայություն և հայրական խնամք ու հոգածություն ցույց տվեց ժողովրդին

⁸⁴⁷ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, հ. Ա, էջ 228:

Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը, ով գյուղացիների ցորենները, վանքի բոլոր անասունները հավաքելով՝ հավասարապես բաժանեց ժողովրդին: Այս վիճակով ժողովուրդը Լիմ անապատի մեջ ապրեց մոտ 24 օր»⁸⁴⁸:

Թշնամին փորձում էր գրավել Լիմ կղզին, բայց հանդիպում էր այնտեղ հաստատված հայերի զինված դիմադրությանը և նահանջում. «Ամեն օր թուրքն ու քուրդը գալիս էին ծովափ, սկսում էին ռմբակոծել ու սարսափ ազդել, որ մենք անձնատուր լինենք, սակայն ամեն անգամ հանդիպելով մեր դիմադրությանը՝ թողնում հեռանում էին»⁸⁴⁹:

Թեև հստակ չենք կարող նշել, թե որքան է եղել Լիմ գնացածների թիվը, սակայն վկայությունների համաձայն՝ այն անցել է 8.000–ից: Խոսվում է անգամ 12 հազարի մասին. «Ժողովուրդը նավերով տեղափոխվեց անապատ, դա տևեց երկու երեք օր. սարսափն ու նեղությունը սոսկալի էր: Լիմում հավաքվեց ավելի քան 12.000 ժողովուրդ»⁸⁵⁰:

Կտուց անապատում պատսպարվածների մասին թեև ավելի սակավ, բայց խոսում վկայություններ ունենք: Ինչպես վերը նշեցինք, Թիմարի Աստվածածին գյուղի բնակիչներից ումանք, հեռանալով Լիմ, փրկվում են: Սակայն գյուղում անպաշտպան մնացած կանայք և երեխաներ կային. նրանք էլ կարողանում են հասնել Կտուց կղզի⁸⁵¹: Երբ Վերին Սիփանից մի քանի գյուղացիներ կարողանում են հասնել Կոձերեր, տես–

⁸⁴⁸ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, էջ 296:

⁸⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 143–144:

⁸⁵⁰ Ա–Դօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թականներին, Երևան, 1917, էջ 213: Նույն փաստը տե՛ս նաև Ա. Փոխարեան, «Ինքնապաշտպանութեան կռիւներ Արձակի շրջանում եւ Թիմարում», Վասպուրական (հոդվ. ժող.), Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1930, էջ 53:

⁸⁵¹ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, էջ 119–121:

նում են, որ կոճերերցիները պատրաստվում են նավերով գնալ դեպի Կտուց, իրենք էլ միանում են նրանց⁸⁵²:

1915 թ. մայիսին, երբ Վասպուրականն ազատագրվում է հայ կամավորների և ռուսական զորքերի կողմից, կղզում ապաստանած մարդիկ վերադառնում են իրենց գյուղերը, փորձում կրկին վերականգնել քանդված ու այրված տները, վարուցանք անել իրենց արտերում: Նույն թվականի հուլիսին ռուսական զորքերը նահանջում են, ինչն էլ ստիպում է Վասպուրականի հայությանը թողնել հայրենի եզերքը և գաղթել Արևելյան Հայաստան կամ Կովկասի այլ բնակատեղիներ:

Լիմ կղզում ապաստանած տարբեր անձինք 1916 թ. հունվարի 26-ին միասնաբար գրություն են հղում Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ իրենց շնորհակալությունը հայտնելով առ այն, որ Եղեռնի ժամանակ հազարավոր մարդիկ Հովհաննես վարդապետի ջանքերի շնորհիվ կարողացել են պատսպարվել Լիմ մենաստանի մեջ և փրկվել կոտորածից. «1915 արիւնոտ թուականին տաս հազարէ ավելի թշուառ ժողովուրդ պատսպարուեցաւ նոյն ծովածորար ս. կղզիին մէջ գեր. վանահօր ազգասիրական և եռանդուն աջակցութեամբ: Դա անուրանալի ճշմարտութիւն մն է...»⁸⁵³:

1915 թ. ապրիլյան եղեռնալից օրերը անհամար անմեղ հայերի կյանք խլեցին: Շատուշատ բնակատեղիներից գրեթե ոչ ոք չփրկվեց: Եղեռնի օրերին անդամալի կորուստներ ունեցան նաև մենաստանների միաբանությունները: Աղթամարի վանքը կոտորածի առաջին իսկ օրերին ամայանում է և անցնում թշնամու ձեռքը: Վանքի երկու միաբանները՝ Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանը և

⁸⁵² Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, էջ

⁸⁵³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 52, ցուցակ 2, գործ 1976, թերթ 17-18:

Դանիել վարդապետ Զադոյանը, թողնելով կղզին և անցնելով ցամաք, քաջաբար մասնակցում են Վանի հերոսամարտին, իսկ Աղթամարն անցնում է թշնամու ձեռքը⁸⁵⁴։ Լիմ անապատի միաբաններից Հակոբ վարդապետ Հակոբյանը նահատակվում է կոտորածների օրերին, Ավետիս վարդապետ Սեդրաքյանը՝ վախճանվում գաղթի ճանապարհին⁸⁵⁵, իսկ Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը մնում է Լիմում մինչև հայերի վերջին նահանջը՝ 1918 թ., ապա հաստատվում Սուրբ Էջմիածում։

Կտուց անապատի վանահայրը՝ եղիազար ծ. վարդապետ Պետրոսյանը և միաբաններ Պողոս վարդապետ Հակոբյանն ու Ներսես սարկավազը նահատակվում են Մեծ եղեռնի օրերին. մենաստանի մյուս միաբաններն էին Սահակ վարդապետ Ատոմյանը, Պետրոս վարդապետ Շահինյանը, Ստեփան վարդապետ Տեր-Հովհաննիսյանը, Ստեփան վարդապետ Աղազատյանը⁸⁵⁶։

1915 թ. Վանի առաջնորդարանից Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղված մի գրությունից (հունիսի 8) պարզ է դառնում, որ Կտուց մենաստանը հայտնվել էր ծանր վիճակում. թուրք կառավարության կողմից իբր պահակ նշանակված 14 ոստիկանները սպանել էին մի վարդապետի ու մի դպրի, մակույկավարին և մշակին, թալանել եկեղեցու թանկարժեք սպասքը, գրքեր ու ձեռագրեր, հոգևորականների իրերը⁸⁵⁷։

Ինչպես նշել ենք, 1915 թ. հուլիսին ռուսական զորքերն անակնկալ նահանջում են, ինչն էլ ստիպում է Վասպուրականի հայությանը թողնել հայրենի եզերքը։ Հովհաննես վարդապետը 1934 թ. գրած իր հուշերի մեջ ռուսական զորքերի՝ 1915 թ. հուլիսյան մեծ նահանջն անվանում է «դիտումնաւոր եւ աղէտաբեր

⁸⁵⁴ Տե՛ս Հ. վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 131։

⁸⁵⁵ Տե՛ս Թէոդիկ, Գողգոթա թրքահայ հոգևորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, Անթիլիաս-Լիբանան, 1966, էջ 35։

⁸⁵⁶ Թէոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 35-36։

⁸⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 54, թ. 28-29։

նահանջ... հարիւր հազարաւոր հայ ժողովրդեան կորստեան հետ կորստեան մատնուեցան եւ փչացան նաւ ցեղին դարաւոր կուլտուրայի-ստեղծագործութեան եւ գրականութեան անգին գանձերն եւ գոհարներն՝ հազարաւոր հատոր գրչագրեր եւ զանազան հնութիւններ»⁸⁵⁸: Վասպուրականում մնացած հայերը վերջին անգամ հարկադրաբար գաղթում են 1918 թ.:

⁸⁵⁸ Յ. վ. Հիւսեան, նշվ. աշխ., էջ 111:

ՎԱՆՔԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Անդրադառնանք կղզիների ձեռագրական հավաքածուներին և Եղեռնի ժամանակ դրանց ձակատագրերին: Ինչպես նշեցինք, 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում վանքերը համատարած թալանվեցին ու այրվեցին, հիմնահատակ քանդվեցին, իսկ այնտեղ պահվող անթիվ ու անհամար ձեռագրեր, տպագիր գրքեր, անգամ ամբողջ գրադարաններ անվերադարձ ոչնչացան⁸⁵⁹: Միայն մի փոքր մասը փրկվեց:

Լիմում, Կտուցում, Աղթամարում, Վարազավանքում, Վանում գտնվող ձեռագրերի պահպանման և Սուրբ Էջմիածին տեղափոխման չափազանց դժվարին, գերմարդկային ջանքեր պահանջող գործը նախաձեռնում է Հովհաննես վանահայրը: Նրա ջանքերի շնորհիվ էլ այս ձեռագրական հավաքածուները մասնակիորեն փրկվեցին՝ հակառակ գաղթի ճանապարհին եղած զգալի կորուստներին:

Այսպես՝ հուլիսյան մեծ գաղթի ժամանակ, Վասպուրականից Էջմիածին են տեղափոխվում 284 ձեռագիր (Աղթամարից՝ 201, Վանից և շրջակայքից՝ 61, Լիմից՝ 22), իսկ մնացածը առժամանակ թաքցվում է: Նույն թվականի հոկտեմբերին Գևորգ Ե կաթողիկոսը, քաջ գիտակցելով Արևմտյան Հայաստանում տիրող դժոխային կացությունը, կարգադրում է Հովհաննես

⁸⁵⁹ Արևմտյան Հայաստանի ձեռագրական կորուստների մասին հանգամանակից են Օնիկ Եգանյանի և Սուրեն Քոլանջյանի ուսումնասիրությունները. Վասպուրականի ձեռագրերի մասին տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 93-105: Ս. Քոլանջյան, նշվ. աշխ., էջ 133-144:

վանահորը և Կտուց անապատի միաբան Ստեփան վարդապետին կրկին վերադառնալ հայրենիք և հավաքելով մենաստանների բոլոր ձեռագրերն ու թանկարժեք հնությունները՝ կանոնավոր ցուցակագրել և փոխադրել Սուրբ Էջմիածին⁸⁶⁰:

Վանի և շրջակայքի մշակութային արժեքների պահպանմամբ մտահոգություն է հայտնում նաև Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը: Վերջինիս հանձնարարությամբ Կովկասյան (Թիֆլիսի) թանգարանի ավագ հսկիչ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը մեկնում է Վան, սակայն մինչ այդ ուղերձ է գրում Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ խնդրելով, որ Վան գնացած վարդապետներից մեկը այս գործում նշանակվեր որպես հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչ⁸⁶¹: Կաթողիկոսը արտոնում է Հովհաննես վարդապետին և պատվիրում, որ հավաքված իրերը տեղափոխվեն Էջմիածին և ոչ թե Թիֆլիս:

Վերադառնալով Վասպուրական՝ Հովհաննես վարդապետը սրտի խոր ցավով ականատես է լինում, որ բավականին թվով արժեքավոր ձեռագրեր և թանկարժեք սպասք կողոպտված ու բռնագրավված են: Այս մասին նա Վեհափառին ուղղված իր տեղեկագրության մեջ գրում է. «Ս. Օծուրեանդ հայրական բարձր հրամանի համաձայն ողջամբ հասանք երկիրը և Լիմ անապատի կղզին մտնելով գտանք զայն աւերակ և կողոպտուած վիճակի մէջ: Եկեղեցւոյ և ամբողջ սենեկաց դռները խորտակուած, ձեռագիրներու ընտիր մասը վերցուած է. կը մնան Ճառընտիր Յայսմաւորքներ և մաս մը անարժէք ձեռագրեր...» (10 նոյեմբեր, 1915 թ.)⁸⁶²:

Նույն ուղերձում վանահայրը նշում է, որ Կտուց անապատ դեռ չէն կարողացել գնալ՝ նաև չունենալու պատճառով, իսկ

⁸⁶⁰ Տե՛ս «Արարատ», 1915 թ., ԺԱ-ԺԲ, էջ 811:

⁸⁶¹ Նույն տեղում, էջ 860-862:

⁸⁶² Նույն տեղում, էջ 863:

Վարագավանքը թալանված և այրված վիճակում է. այնտեղ ձեռագրերով և թանկարժեք սպասքով միայն մեկ պահարան են գտնում, որը, բարեբախտաբար, վրիպել էր կողոպտիչների աչքից: Պահարանից մատյանները հանում և տանում են Վան: Բոլոր եկեղեցիներն առհասարակ թալանված և այրված էին:

Ի վերջո, կաթողիկոսի ցուցումով (21 նոյեմբերի) և Լիմի վանահայր Հովհաննես վարդապետի, Կտուցի միաբան Ստեփան վարդապետի, Աղթամարի միաբան Դանիել վարդապետ Զադոյանի, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի ջանքերով Աղթամարում, Լիմում, Կտուցում, Վարագավանքում մնացած ձեռագրերը և Վանի եկեղեցիներից փրկվածները հավաքվում են, ցուցակագրվում և 1916 թ. հունվարի 27-ին տեղափոխվում Սուրբ Էջմիածին. ընդհանուրը՝ 1082 ձեռագիր (Աղթամարից՝ 84, Վանից՝ 173, Կտուցից՝ 187, Լիմից՝ 281, Վարագից՝ 357, որոնցից 9-ը եղել են տպագիր գրքեր): Էջմիածնում ձեռագրերը հանձնվում են մատենադարանապետ Հուսիկ արքեպիսկոպոս Մովսիսյանի խնամքին⁸⁶³: Ձեռագրերից բացի, տեղափոխվել են նաև թանկարժեք եկեղեցական սպասք, սրբերի մատունքներ⁸⁶⁴: Վասպուրականից բերված բոլոր ձեռագրերը նկարագրվում են Էջմիածնի մատենադարանի գրքապահ Գագրիկ Ներսիսյանի կողմից (Գագրիկյան ցուցակ)⁸⁶⁵:

Այսպիսով, 1915–1916 թթ. Վասպուրականից Էջմիածին է տեղափոխվել շուրջ 1366 ձեռագիր: 1916–1917 թթ. Թիֆլիսում Մ. Մաքսուդյանի և Մ. Տեր-Մովսիսյանի ջանքերով Վասպուրա-

⁸⁶³ «Արարատ», 1916 թ., Ա-Բ, էջ 46–47:

⁸⁶⁴ Վանի և շրջակայքի եկեղեցիների վիճակի, պահպանված մշակութային արժեքների մասին տե՛ս նաև «Վան–տոսպ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1915 , թիւ 3, էջ 13: Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, Գիրք ԺԳ., կազմ.՝ Ս. Բէիբուղեան, Երևան, 2005, էջ 570–571:

⁸⁶⁵ Ցուցակ Վասպուրականից և Տարոնից բերված ձեռագրերի, կազմ.՝ Ներսիսյան Գ., Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 6:

կանի գաղթականներից ևս 15 ձեռագիր է ստացվել, իսկ հետագայում տարբեր անձանց կողմից Մատենադարան են բերվել ևս 18-ը: 1916 թ. մայիսին Հյուսյան վարդապետը Վանից և շրջակայքից ձեռագրեր է ուղարկել Էջմիածին Զուլֆայի վրայով, սակայն ռուսական մաքսային վարչությունը թույլ չէր տալիս դրանք անցկացնել: Միայն կաթողիկոսի միջնորդությամբ հետո այս ձեռագրերը մուտք են գործել Էջմիածին, որոնք թվով 87-ն են (սրանցից 20-ը՝ այլալեզու)⁸⁶⁶:

1934 թ. Հովհաննես վարդապետն իր «Համառոտ նկարագրություն...» աշխատանքի մեջ նշում է, որ ևս 660 ձեռագիր է ուղարկել Էջմիածին, որից 400-ը կապիտան Չանկալյանի միջոցով, իսկ 260-ը՝ բժիշկ Առաքել Գարադոնյանի միջոցով: Ցավոք, մեզ հայտնի չէ այս ձեռագրերի ճակատագիրը: Ո՛չ «Գազրիկյան» ցուցակում, ո՛չ էլ հետագա արձանագրություններում սրանք չեն հիշատակվում: Ո՛ր կորան այդ ձեռագրերը. Հովհաննես վարդապետը կարո՞ղ էր արդյոք թյուրիմացաբար նման բան գրել: Ի վերջո, խոսքը ոչ թե մի քանի տասնյակ, այլ մի քանի հարյուր ձեռագրերի մասին է: Այս հարցն առայժմ մնում է անպատասխան:

Այսպիսով, Վանա լճի Աղթամար, Լիմ և Կոուց կղզիներից, Վանից և մերձակա գյուղերից 1915 թ. Սուրբ Էջմիածին է տեղափոխվել 284, 1916 թ. հունվարին՝ 1082 ձեռագիր, ապա՝ ևս 87-ը, սրանց գումարվել են գաղթականներից ձեռք բերված 15 և ընծայված 18 ձեռագրեր: Այս 1496 միավորներից 9-ը եղել են տպագիր գրքեր, 1-ը՝ այլևայլ թղթերի հավաքածու, 4-ը մասն են կազմել այլ ձեռագրերի և հետագայում միացվել են դրանց, 9 ձեռագիր նորից ետ է հանձնվել Լիմի Հովհաննես վանահորը: Լիմի ձեռագրական հավաքածուից մեկ ձեռագիր էլ 2003 թ.

⁸⁶⁶ «Արարատ», 1916 թ., Ե-Զ, էջ 344:

նվիրվել է Մաշտոցյան Մատենադարանին (ՄՄ 11100)⁸⁶⁷:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում այժմ պահվում են Վասպուրականից տեղափոխված շուրջ 1473 ձեռագիր. Վանից և շրջակայքից՝ 335, Աղթամարից՝ 285, Լիմից՝ 307, Կտուցից՝ 202, Վարագից՝ 345⁸⁶⁸: Նշենք նաև, որ Լիմից երկու ձեռագիր պահպանվել և հասել են Քյուրդյան հավաքածու, իսկ Կտուց անապատից մի ձեռագիր գտնվում է Պետերբուրգում⁸⁶⁹, մեկ ձեռագիր էլ Լիմից՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց քանի ձեռագրատանը (Եղմ. 3432):

Կարելի է ենթադրել, որ Մեծ եղեռնի ժամանակ Վասպուրականի ձեռագրական հավաքածուների փրկությունը և Սուրբ Էջմիածին տեղափոխումը տարերային իրողություն չէր, այլ Գևորգ Ե հայրապետի կողմից ծրագրված և նվիրյալ անձանց ջանքերով իրագործված գործողություն՝ ի նպաստ հայ եկեղեցական մշակութային արժեքների պահպանման:

Փորձենք ձշտել, թե շուրջ քանի՞ ձեռագիր կար Վանա լիճի կղզիներում Եղեռնից առաջ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Ե. Լալայանը իր ցուցակում նկարագրել է 1525 ձեռագրեր, որոնք պահվում էին Աղթամար, Լիմ, Կտուց վանքերում, Վարագավանքում, Վան քաղաքի և շրջակայքի եկեղեցիներում: Հիմք ընդունելով Օ. Եզանյանի կազմած համեմատական ցուցակները՝ կարելի է ասել, որ Ե. Լալայանի նկարագրած ձեռագրերի մի մասը՝ շուրջ 650 ձեռագիր, կորել է Մեծ եղեռնի օրերին:

⁸⁶⁷ Սույն ձեռագիրը իրենց ցուցակներում նշել են և՛ Բարադամյանը, և՛ Լալայանը: Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 6333, 46բ, Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, հմր. 8, ձեռ. 482: Գ. Տէր-Վարդանեան, Մատենադարանի նոր ձեռագիրը, «Հայ արվեստ» մշակութային հանդես, 2003, Երևան, թիվ 2, էջ 28:

⁸⁶⁸ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 99-105:

⁸⁶⁹ Տե՛ս Ս. Քոլանջյան, նշվ. աշխ., էջ 140: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 102:

Ե. Լալայանի ցուցակում տեղ են գտել Լիմից 374 ձեռագրեր, որոնցից պահպանվել են 183-ը, Կտուցից՝ 264 ձեռագիր, պահպանվել են 154-ը, Աղթամարից՝ 286 ձեռագիր, պահպանվել են 202-ը: Միաժամանակ, այս կղզիներից մեզ հասել են ձեռագրեր, որոնք չկան Ե. Լալայանի ցուցակում: Բավականին կարևոր է Հովհաննես վանահոր այն տվյալը, թե մինչ Եղեռնը Լիմ անապատի ձեռագրերի թիվը հասնում էր 550-ի, իսկ տպագիր գրքերինը՝ 3 հազարի, Կտուց անապատն էլ ուներ նաև մոտ 500 ձեռագիր մատյան⁸⁷⁰:

Ուստի՝ կարելի է վստահ լինել, որ կղզիներում պահվող ոչ բոլոր ձեռագրերի նկարագրություններն են տեղ գտել Լալայանի ցուցակում: Սակայն, միանշանակ չէ նաև այն, որ Վանի, Վարագի, Աղթամարի, Լիմի և Կտուցի անունով Մատենադարան հասած այն բոլոր ձեռագրերը, որոնք չկան Լալայանի ցուցակում, պատկանել են այս վանքերին: Այսպես՝ Ս. Քոլանջյանը ենթադրում է, որ ձեռագրերը Սուրբ Էջմիածին տեղափոխելիս այլ վայրերից փրկված ձեռագրեր էլ են խառնվել, բայց չի նշվել դրանց պատկանելությունը որևէ վանքի⁸⁷¹:

Ամփոփելով ասենք, որ Եղեռնի տարիներին Աղթամարում, Լիմում և Կտուցում պահվող ձեռագրերի շուրջ կեսը, տպագիր գրքերի զգալի մասը կորել կամ ոչնչացել է, իսկ պահպանված ձեռագրերը միայն բացառիկ անձնագոհության արդյունք են: Այսպիսով, Մեծ եղեռնի օրերին Լիմ և Կտուց մենաստաններն արել են հնարավորը շրջակա բնակավայրերի հայությանը փրկելու համար, իսկ վանքերի միաբանների ու մի քանի նվիրյալների ջանքերով փրկվել են հնարավորինս շատ ձեռագրեր՝ որպես սուրբ մատունքներ Վասպուրական աշխարհից:

⁸⁷⁰ Յ. Վ. Հիսենան, նշվ. աշխ., էջ 111, 114:

⁸⁷¹ Ս. Քոլանջյան, նշվ. աշխ., էջ 142:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Մասունք Նոր Կտակարանի, 1277 թ., գրիչ՝ Սիմէոն, ստացող՝ Խաչատուր քահանայ (թուղթ, 222 թերթ, 24.7x17), ՄՄ (Մաշտոցի անվան Մատենադարան), ձեռ. 208
2. Թովմայ Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1303 թ., գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, ստացող՝ Զաքարիա Ա Աղթամարցի (թուղթ, 325 թերթ, 32.6x24.4), ՄՄ, ձեռ. 10451
3. Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց Սարգսի Շնորհալույ, 1306 թ., գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, ստացող՝ Զաքարիա Ա Աղթամարցի, այժմ կորած⁸⁷²
4. Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Կոչումն ընծայութեան, 1307 թ., գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, ստացող՝ Մխիթար կրօնաւոր (թուղթ, 275 թերթ, 34x25), ՄՄ, ձեռ. 4881
5. Թուղթք Պաւղոսի, 1309 թ. (այլ ձեռագրի հետ միասին), գրիչ եւ ծաղկող՝ Դանիէլ կրօնաւոր, ստացող՝ Գրիգոր կրօնաւոր (թուղթ, ընդհանուրը՝ 355 թերթ, 23x16), Սեբաստիա, ձեռ. 3, այժմ կորած⁸⁷³
6. Ծաշոց, 1312 թ. (Ա), 1371 թ. (Բ), գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր (Ա), Զաքարիա կրօնաւոր (Բ), ծաղկող՝ Դանիէլ գրիչը (թուղթ, 592 թերթ, 42.5x30.5), ՄՄ, ձեռ. 4687
7. Մաշտոց, 1312 թ., գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, ստացող՝ Գրիգոր միայնակեաց (թուղթ, 259 թերթ, 33x24), ՄՄ, ձեռ. 4801

⁸⁷² Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 108-111: Նույնի ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 41-43:

⁸⁷³ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանոց ի Սեբաստիա, կազմ.՝ Թ. արք. Գուշակեան, Վիեննա, 1961:

8. Ճաշոց, 1313 թ., գրիչ՝ Դանիել կրօնաւոր, ստացող՝ եղբարք Թովմայ եւ Առաքել կրօնաւորք (թուղթ, 290 թերթ, 33x23.5), ՄՄ, ձեռ. 4890
9. Ժողովածոյ, 1316 թ., գրիչ՝ Դանիել եպիսկոպոս, ստացող՝ Տիրացու կրօնաւոր (թուղթ, 292 թերթ, 33.5x23), ՄՄ, ձեռ. 976
10. Ճաշոց, 1319 թ., գրիչ՝ Կարապետ կրօնաւոր, ստացող՝ Մոկաց առաջնորդ տէր Ստեփանոս (թուղթ, 264 թերթ, 32x23), ՄՄ, ձեռ. 4738
11. Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց, 1333 թ., գրիչ՝ Կարապետ կրօնաւոր, ստացող՝ Յակոբ տանուտէր (թուղթ, 513 թերթ, 47x32), ՄՄ, ձեռ. 4674
12. Ժողովածոյ, 1353-1354 թթ., գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 260 թերթ, 18x13), ՄՄ, ձեռ. 5600
13. Աւետարան, 1354 թ., գրիչ՝ Կարապետ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ տանուտէր Անան (թուղթ, 318 թերթ, 23.2x15.5), ՄՄ, ձեռ. 2843
14. Աւետարան, 1355 թ., գրիչ՝ Գրիգոր, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, Թումա քահանայ, ստացող՝ Մուրատ (թուղթ, 288 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4915
15. Աւետարան, 1357 թ., գրիչ՝ Կարապետ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Խնդու (թուղթ, 276 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 5332
16. Աւետարան, 1358 թ., գրիչ՝ Կարապետ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Թանկխաթուն, Չեսթեր բիթի, ձեռ. 555⁸⁷⁴
17. Աւետարան, 1363 թ., Արղնի, ձեռ. 119 (հմր. 19), այժմ կորած⁸⁷⁵
18. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, գրիչ՝ Զաքարիա կրօնաւոր, 1369 թ., այժմ կորած⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ S. Der-Nersessian, The Chester Beatty library, Dublin, 555, 1958, p. 15.. Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 18, «Արարատ», 1911 թ., էջ 562-563:

⁸⁷⁵ Die Armenischen Handschriften des Klosters von Argni (Arghana), von dr. Friedrich Muller. Wien, 1896.

19. Աւետարան, 1368 թ., գրիչ՝ Կարապետ քահանայ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր (ենթադրաբար), ստացող՝ Ստեփանոս քահանայ (թուղթ, 17 թերթ, 27.5x21.5), ՄՄ, ձեռ. 10116
20. Աւետարան, 1377 թ., գրիչ՝ Աւագ դպիր, ծաղկող եւ կազմող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ (թուղթ, 348 թերթ, 24x17.5), ՄՄ, ձեռ. 6402
21. Ճաշոց, 1385 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Թումա եպիսկոպոս (թուղթ, 476 թերթ, 34x25), ՄՄ, ձեռ. 4870
22. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, 1387 թ., գրիչ՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Թումա քահանայ (թուղթ, 320 թերթ, 24x16), ՄՄ, ձեռ. 5558
23. Ճառընտիր, 1389 թ., գրիչ՝ Կարապետ քահանայ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Ստեփանոս միայնակեաց, այժմ կորած⁸⁷⁷
24. Աւետարան, 1390 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, կազմող՝ Սարգիս քահանայ, ստացող՝ Թադաչար (թուղթ, 287 թերթ, 26x18), ՄՄ, ձեռ. 4941
25. Աւետարան, 1392 թ., գրիչ՝ Կարապետ քահանայ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Թադէոս կրօնաւոր (թուղթ, 300 թերթ, 19x28), այժմ կորած⁸⁷⁸
26. Աւետարան, 1393 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Թադէոս կրօնաւոր (թուղթ, 288 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4908
27. Աւետարան, 1399 թ., գրիչք՝ Զաքարիա կրօնաւոր, Դանիէլ սարկաւագ, ծաղկողք՝ Զաքարիա կրօնաւոր, Թումա քահանայ, ստացող՝ Դանիէլ տանուտէր (թուղթ, 274 թերթ, 27x20.5), ՄՄ, ձեռ. 5510

⁸⁷⁶ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, 493ա:

⁸⁷⁷ Մ. վ. Մաքսուդեան, Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, թիւ 24, «Արաբատ», 1911, էջ 759-765:

⁸⁷⁸ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմ.՝ Ե. Լալայեան, թիւ 107, Թիֆլիս, 1915, էջ 225-228:

28. Աւետարան, ԺԴ դար, գրիչ՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ծաղկողք՝ Զաքարիա կրօնաւոր, Թումա քահանայ (թուղթ, 287 թերթ, 31x21.5), ՄՄ, ձեռ. 10522
29. Աւետարան, ԺԴ դար, գրիչ՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Յակովբ եպիսկոպոս (թուղթ, 257 թերթ, 26x20), Արծնեան վարժարան, ձեռ. 19⁸⁷⁹
30. Աւետարան, 1403 թ., գրիչք՝ Դանիէլ եւ հայրը՝ Կարապետ քահանայ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր, ստացող՝ Մխիթար քահանայ (թուղթ, 264 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4923
31. Մաշտոց, 1404 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Դանիէլ քահանայ, ստացող՝ Կիրակոս քահանայ (թուղթ, 220 թերթ, 24x16), ՄՄ, ձեռ. 4787
32. Ճառընտիր, 1409 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Դանիէլ քահանայ, ստացող՝ Յովհաննէս տանուտէր (թուղթ, 484 թերթ, 31.5x22), ՄՄ, ձեռ. 994
33. Ճաշոց, 1412 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Դանիէլ քահանայ, ստացողք՝ Յովհաննէս, Ստեփանոս կրօնաւորք (թուղթ, 435 թերթ, 40x27), ՄՄ, ձեռ. 9093
34. Աւետարան, 1418 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ծաղկող եւ կազմող՝ Դանիէլ քահանայ, ստացող՝ Խաչատուր (թուղթ, 299 թերթ, 28x18), ՄՄ, ձեռ. 5512
35. Աւետարան, 1418 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր (մասնավոր, պահվում է Զավախքի Աբուլ գյուղում)
36. Ճաշոց, 1419 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ստացող՝ Մկրտիչ քահանայ, այժմ կորած⁸⁸⁰
37. Աւետարան, 1420 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Թումա Մինասէնց, ստացող՝ Վարդան արեղայ (թուղթ, 302 թերթ, 28.5x17), ՄՄ, ձեռ. 5514
38. Ճաշոց, 1421 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ստացող՝ Յովհաննէս կրօնաւոր (թուղթ, 468 թերթ, 41x30), ՄՄ, ձեռ. 4695

⁸⁷⁹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, կազմ.՝ Յ. Ժ. Վ. Քոսեան, թիւ 19, «Հանդէս ամսօրեայ», 1961, Ե-Թ, էջ 317-318:

⁸⁸⁰ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 58, Կ.Պօլիս, 1888, էջ 57-58:

39. Աստուածաշունչ, 1421-1422 թթ. (նաեւ՝ Վարագ), գրիչ՝ Թումա արեղայ, կազմող՝ Թումա արեղայ (գրիչը), ստացողք՝ Յովհաննէս վարդապետ, Սաղաթէլ արեղայ (թուղթ, 560 թերթ, 28x18.3), ՄՄ, ձեռ. 207
40. Աւետարան, 1425 թ., գրիչ՝ Թումա Մինասենց, ծաղկող՝ Մկրտիչ կրօնաւոր, ստացող՝ Խաթուն (թուղթ, 243 թերթ, 27.5x18), ՄՄ, ձեռ. 5542
41. Աւետարան, 1426 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ստացողք՝ Յովաննէս, Շահուոր, Վրաց. թանգարան, ձեռ. 23⁸⁸¹
42. Աւետարան, 1428 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Թումա Մինասենց, ստացող՝ Աբրահամ կրօնաւոր (թուղթ, 308 թերթ, 27.5x18.5), ՄՄ, ձեռ. 6324
43. Մանրուսմունք, 1430 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ստացող՝ Թումա կրօնաւոր (այլ) (թուղթ, 119 թերթ, 7,6x10,1), ՄՄ, ձեռ. 11342
44. Աւետարան, 1436 թ., գրիչ, ծաղկող եւ կազմող՝ Դանիէլ քահանայ, ստացող՝ Յովհաննէս տանուտէր (թուղթ, 291 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 5543
45. Աւետարան, 1439 թ., գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ, ստացողք՝ Յովհաննէս, Թուրանդա (թուղթ, 307 թերթ, 27.5x18), ՄՄ, ձեռ. 4928
46. Աւետարան, 1441 թ., գրիչ՝ Դանիէլ քահանայ, ծաղկող՝ Թումա Մինասենց, ստացող՝ Մկրտիչ տանուտէր (թուղթ, 283 թերթ, 27.5x18), ՄՄ, ձեռ. 5515
47. Յայսմաւուրք, 1442 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, այժմ կորած⁸⁸²
48. Յայսմաւուրք, 1444 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Ստեփանոս քահանայ (թուղթ, 702 թերթ, 36x24.5), ՄՄ, ձեռ. 3806
49. Աւետարան, 1444 թ., գրիչք՝ Թումա Մինասենց, Հայրապետ արեղայ, ծաղկող եւ կազմող՝ Թումա Մինասենց, ստացողք՝

⁸⁸¹ Տվյալներն ըստ Լ. Խաչիկյանի, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Ա, Եր., 1955:

⁸⁸² Դ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 137, էջ 128:

- Թումա Գաւաշեցի, Ծերուն արեղայ (եղբարք) (թուղթ, 304 թերթ, 27.5x17.5), ՄՄ, ձեռ. 4829
50. Մաշտոց, 1444 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Քարիմ (թուղթ, 262 թերթ, 26x18), ՄՄ, ձեռ. 4846
 51. Ճաշոց, 1444 թ., գրիչ՝ Դանիէլ քահանայ, ստացող՝ Առաքել քահանայ, այժմ կորած⁸⁸³
 52. Գանձարան, 1445 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Թումա Մինասենց, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, մի քանի էջը մագաղաթ, 436 թերթ, 27.5x18), ՄՄ, ձեռ. 5521
 53. Մաշտոց, 1445 թ., գրիչ՝ Թումա Մինասենց, ստացող՝ Յովհաննէս կրօնաւոր, այժմ կորած⁸⁸⁴
 54. Աւետարան, 1446 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, այժմ կորած⁸⁸⁵
 55. Աւետարան, 1447 թ., գրիչ, ծաղկող եւ կազմող՝ Թումա Մինասենց, ստացող՝ Մովսէս Ուրանցի (թուղթ, 141 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4436
 56. Ճաշոց, 1447 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս արեղայ, այժմ կորած⁸⁸⁶
 57. Աւետարան, 1448 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ, ստացող՝ Հայրապետ արեղայ, այժմ կորած⁸⁸⁷
 58. Աւետարան, 1449 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Մկրտիչ (թուղթ, 324 թերթ, 28x18). (մասնավոր, պահվում է Հրազդանի Զրառատ գյուղում)
 59. Աւետարան, 1452 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Սուլթանմելք (թուղթ, 318 թերթ, 27x18.5), ՄՄ, ձեռ. 4830
 60. Աւետարան, 1452 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս արեղայ, կազմող՝ Պարսամ արեղայ, ստացող՝ Մկրտիչ տանուտէր (թուղթ, 287 թերթ, 27.2x18), Նոր Զուղայ, ձեռ. 55

⁸⁸³ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 146, էջ 134-135:

⁸⁸⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 149, էջ 136-139:

⁸⁸⁵ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 168, էջ 395-398: Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 157, էջ 152-153:

⁸⁸⁶ Յ. Բարաղամեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 201:

⁸⁸⁷ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 149, էջ 159-160:

61. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, 1452 թ., գրիչ՝ Թումա Մինասենց, այժմ կորած⁸⁸⁸
62. Աւետարան, 1453 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Խաչատուր տանուտէր (թուղթ, 289 թերթ, 28x18), ՄՄ, ձեռ. 5513
63. Աւետարան, 1454 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Ատոմ քանահայ (թուղթ, 20 թերթ, 24.9x17.2), ՄՄ, ձեռ. 9274
64. Աւետարան, 1454 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Աննա (թուղթ, 255 թերթ, 18.3x13.2), (ենթադրաբար Աղթամար), Անթիլիաս, ձեռ. 34
65. Ճաշոց, 1455 թ., գրիչք՝ Թումա Մինասենց, Հայրապետ արեղայ, ստացողք՝ Ստեփանոս եւ Աբրահամ կրօնաւորք (թուղթ, 12 թերթ, 30.7x21.8), ՄՄ, ձեռ. 9216
66. Աւետարան, 1457 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ, ստացող՝ Խալիմ խաթուն եւ Ղըսմաթ (թուղթ, 25x18), Մշո Առաքելոց, ձեռ. 26, այժմ կորած⁸⁸⁹
67. Աւետարան, 1457 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ, այժմ կորած⁸⁹⁰
68. Աւետարան, 1458 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս (ենթադրաբար), ստացողք՝ Աստուածատուր եւ որդին՝ Ստեփանոս քահանայ (թուղթ, 270 թերթ, 20x15), ՄՄ, ձեռ. 3848
69. Մաշտոց, 1458 թ., գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, ստացող՝ Աւետիս տանուտէր (թուղթ, 310 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 959
70. Աւետարան, 1459 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Մուրատ սարկաւազ, ստացող՝ Գիւլբահար (թուղթ, 301 թերթ, 26.5x18), ՄՄ, ձեռ. 5417
71. Մաշտոց, 1460 թ., գրիչ՝ Մկրտիչ, ստացող՝ Վարդան տանուտէր (թուղթ, 360 թերթ, 21.5x16), ՄՄ, ձեռ. 5470

⁸⁸⁸ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 189, էջ 170:

⁸⁸⁹ Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 26, կազմ.՝ Ս. Մուրատեան, Ն. Մարտիրոսեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 117-118:

⁸⁹⁰ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 218, էջ 185:

72. Աւետարան, 1460 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ, ծաղկող՝ գրիչը (ենթադրաբար), ստացող՝ Թումա եւ կինը՝ Նշխուն (թուղթ, 321 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 5544
73. Աւետարան, 1460 թ., գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Մուրատ սարկաւազ, ստացող՝ Խոնձա (թուղթ, 337 թերթ, 26.5x17.5), ՄՄ, ձեռ. 7627
74. Մասունք Ճառնստիրի (մեկ կազմի մէջ է այլ Ճատրնստիրներից պահպանված թերթերի հետ), 1460–1464 թթ., գրիչ՝ Թումա, ստացող՝ Սմբատ թագաւոր (թուղթ, ընդհանուրը՝ 220 թերթ, 55.6x30) (ենթադրաբար Աղթամար), Վենետիկ, ձեռ. 41 (հմր. 226)
75. Մաշտոց, 1461 թ., գրիչը՝ Գրիգոր քահանայ եւ որդի՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Խաչատուր Շատուանցի (թուղթ, 346 թերթ, 28x18.8), ՄՄ, ձեռ. 7846
76. Աւետարան, 1461 թ., գրիչ՝ Ներսէս արեղայ (թուղթ, 336 թերթ, 19x27), այժմ կորած⁸⁹¹
77. Ճառնստիր, 1461 թ., գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝ Ատոմ կրօնաւոր, այժմ կորած⁸⁹²
78. Աւետարան, 1462 թ., գրիչը՝ Գրիգոր քահանայ եւ որդի՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացողը՝ Սարգիս, Խաչատուր, տէր Աւագ (եղբարք) (թուղթ, 323 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 7632
79. Մաշտոց, 1463 թ., գրիչը՝ Գրիգոր քահանայ եւ որդին՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Մարտիրոս (թուղթ, 376 թերթ, 27x18.5), ՄՄ, ձեռ. 2788
80. Մաշտոց, 1463 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ստացող՝ տանուտէր Աւիտոն, այժմ կորած⁸⁹³
81. Գանձարան, 1466 թ., գրիչ՝ Մկրտիչ, ստացող՝ Յովանէս քահանայ (թուղթ, 242 թերթ, 24x16), ՄՄ, ձեռ. 5376
82. Ճառնստիր, 1467 թ., գրիչ՝ Կիրակոս Զօշկանց, այժմ կորած⁸⁹⁴

⁸⁹¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 184, էջ 435–438:

⁸⁹² Դ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 237, էջ 199–200:

⁸⁹³ Դ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 249, էջ 216:

83. Ճառընտիր, 1467 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ստացող՝ տանուտէր Յոհաննէս, այժմ կորած⁸⁹⁵
84. Աւետարան, 1470 թ., գրիչ՝ Գրիգոր արեղայ, ստացող՝ Զուլալ խաթուն (թուղթ, 320 թերթ, 27.5x17.5), ՄՄ, ձեռ. 4970
85. Աւետարան, 1470 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Մկրտիչ կրօնաւոր (թուղթ, 291 թերթ, 26.8x18.4), ՄՄ, ձեռ. 8928
86. Մաշտոց, 1471 թ., գրիչ՝ Ներսէս եպիսկոպոս, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ (թուղթ, 243 թերթ, 21.5x16.5), ՄՄ, ձեռ. 5702
87. Աւետարան, 1471 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Մարտիրոս Բառեցի (թուղթ, 322 թերթ, 27x18.5), ՄՄ, ձեռ. 2632
88. Մաշտոց, 1471 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, կազմողք՝ հիւսն Թումա, Աւետիս, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 360 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4775
89. Աւետարան, 1475 թ., գրիչ՝ Ներսէս եպիսկոպոս, ստացողք՝ Յովաննէս եւ Մկրտիչ քահանայ (թուղթ, 334 թերթ, 22x17), Նոր Զուղայ, ձեռ. 409 (հմր. 64)
90. Աւետարան, 1476 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ տանուտէր Սադաղայ Ծիրենց (թուղթ, 335 թերթ, 26x17.5), ՄՄ, ձեռ. 5333
91. Ճառընտիր, 1476 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ստացող՝ Մինայ խաթուն, այժմ կորած⁸⁹⁶
92. Աւետարան, 1477 թ., այժմ կորած⁸⁹⁷
93. Աւետարան, 1478 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Դուռնէս (թուղթ, 220 թերթ, 26x18.2), Նոր Զուղայ, ձեռ. 527 (հմր. 66)

⁸⁹⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 273, էջ 229-230:

⁸⁹⁵ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք հայոց, թիւ 275, էջ 231:

⁸⁹⁶ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 324-325:

⁸⁹⁷ Մ. եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 218:

94. Մաշտոց, 1480 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Կարապետ տանուտէր (թուղթ, 244 թերթ, 21x15.6), ՄՄ, ձեռ. 5581
95. Յիշատակարան Աւետարանի, 1484 թ., գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացողը՝ խօջայք Սադաղայ, Թումարէկ եղբարք (թուղթ, 4 թերթ, 20x15.5), ՄՄ, ձեռ. 9233
96. Շարակնոց, 1484 թ., գրիչ՝ Սարգիս (մագաղաթ (թուղթ՝ 12 թերթ), 224 թերթ, 12.7x8.6), ՄՄ, ձեռ. 1585
97. Գանձարան, 1484 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ստացողը՝ տանուտէր Սարգիս, Եղիսաբեթ (թուղթ, 314 թերթ, 27x17.5), ՄՄ, ձեռ. 4767
98. Աւետարան, 1484 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ստացող՝ Գուհար, այժմ կորած⁸⁹⁸
99. Շարակնոց, 1485 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, ստացող՝ Ստեփանոս կրօնաւոր, այժմ կորած⁸⁹⁹
100. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, 1489 թ., գրիչ՝ Յոհաննէս արեղայ (թուղթ, 178 թերթ, 18.5x12.5), ՄՄ, ձեռ. 5177
101. Յայսմաւորք, 1489 թ., գրիչ՝ Ներսէս եպիսկոպոս, ստացող՝ Վարդան (թուղթ, 513 թերթ, 36x26), ՄՄ, ձեռ. 4728
102. Աւետարան, 1490 թ., գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Դովլաթխաթուն (թուղթ, 269 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 7585
103. Ծիսական ժողովածու, 1491 թ., գրիչ՝ Մատթէոս կրօնաւոր, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 748 էջ, 8x13), Երուսաղէմ, ձեռ. 1741
104. Մաշտոց, 1492 թ., գրիչը՝ Հայրապետ արեղայ, Կարապետ քահանայ, ծաղկող եւ կազմող՝ Կարապետ քահանայ (գրիչը), ստացող՝ Պաւլոս հիւսն (թուղթ, 367 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 4201
105. Գանձարան, 1492 թ. (թուղթ, 329 թերթ, 24.5x17), (եւթադրաբար Աղթամար), ՄՄ, ձեռ. 4782

⁸⁹⁸ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 330:

⁸⁹⁹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 334-335:

106. Աւետարան, 1493 թ., գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Պարսամ, ստացող՝ Խօջայ Միրիջան (թուղթ, 324 թերթ, 26x17), ՄՄ, ձեռ. 4937
107. Աւետարան, 1494 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ստացող՝ տանուտէր Ամենաւագ (թուղթ, 337 թերթ, 26.7x18), Նոր Զուղայ, ձեռ. 403 (հմր. 78)
108. Աւետարան, 1495 թ., գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, այժմ կորած⁹⁰⁰
109. Աւետարան, 1496 թ., գրիչ՝ Մատթէոս աբեղայ, ծաղկող՝ Յովսէփ, կազմող՝ Աբրահամ Արծկեցի, ստացող՝ Շիրին տնտես (թուղթ, 321 թերթ, 17x12.3), ՄՄ, ձեռ. 10956
110. Մաշտոց, 1496 թ., գրիչ և ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Մուրատ, այժմ կորած⁹⁰¹
111. Աւետարան, 1497 թ., գրիչ՝ Մատթէոս աբեղայ, ծաղկող՝ Յովսէփ (թուղթ, 352 թերթ, 18x13), ՄՄ, ձեռ. 3534
112. Աւետարան, 1497 թ., գրիչ՝ Մատթէոս կրօնաւոր, ծաղկող՝ Յովսէփ կրօնաւոր (թուղթ, 347 թերթ, 17.8x13), ՄՄ, ձեռ. 158
113. Աւետարան, 1497 թ., գրիչ՝ Գրիգոր աբեղայ, ստացող՝ Ստեփանոս (թուղթ, 286 թերթ), Օքսֆորդ, ձեռ. 9⁹⁰²
114. Մաշտոց, 1499 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Յովսէփ, ստացող՝ Խամօշ (թուղթ, 409 թերթ, 26.5x18), ՄՄ, ձեռ. 6326
115. Գանձարան, գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, ԺԵ դար (թուղթ, 336 թերթ, 24.5x16.5), (Ենթադրաբար Աղթամար), ՄՄ, ձեռ. 430
116. Տոմարական ժողովածոյ, ԺԵ դար (այլ ձեռագրի հետ միասին), գրիչ՝ Թումա աբեղայ, ստացող՝ Ստեփանոս քահանայ (թուղթ, ընդհանուրը՝ 247 թերթ, 14.5x11), ՄՄ, ձեռ. 2001
117. Աւետարան, ԺԵ դար, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր քահանայ, ստացող՝ Կարապետ քահանայ (թուղթ, 328 թերթ, 27x17), ՄՄ, ձեռ. 4848

⁹⁰⁰ Գ. վ. Սրուանձտեանց, «Թորոս Աղբար», Բ, Կ.Պոլիս, 1885, էջ 446-447:

⁹⁰¹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 371-372:

⁹⁰² Calalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian library, by the rev. Sukias Baronian and F. C. Conybeare F.B.A., Oxford, 1918.

118. Աւետարան, ԺԵ դար, գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Մինաս Ծաղկող, ստացող՝ Խունարմէլէք եւ Նասրատին (թուղթ, 328 թերթ, 27x18), ՄՄ, ձեռ. 5519
119. Մաշտոց, ԺԵ դար, գրիչ եւ ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ, ստացող՝ Մուրադ հիւսն, Ղփչալի խաթուն (թուղթ, 258 թերթ, 18x13), ՄՄ, ձեռ. 5181
120. Աւետարան (միայն 6 մանրանկար), ԺԵ դար, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ (թուղթ, 5 թերթ, 21x15.5), ՄՄ, ձեռ. 10128
121. Շարակնոց, ԺԵ դար, գրիչ՝ Հայրապետ արեղայ (մագաղաթ, 360 թերթ, մագաղաթ (1-240), թուղթ (241-360), 12.2x9.5), Անթիլիաս, ձեռ. 144
122. Աւետարան, ԺԵ դար, գրիչ՝ Ստեփանոս արեղայ, ստացող՝ Էլեքսան (թուղթ, 258 թերթ, 18x24), այժմ կորած⁹⁰³
123. Մաշտոց, 1501 թ., գրիչ՝ Կարապետ քանահայ, ստացող՝ խօջա Միրիջան, այժմ կորած⁹⁰⁴
124. Ժողովածոյ, 1503 թ., գրիչ՝ Յովսէփ կրօնաւոր, ծաղկող՝ Յովսէփ գրիչ (ենթադրաբար), ստացողք՝ Մկրտիչ քահանայ, Յովանէս քահանայ, Փոխան սարկաւազ (մագաղաթ, 286 թերթ, 9.2x6.5), ՄՄ, ձեռ. 2033
125. Շարակնոց, 1504 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Յովսէփ կրօնաւոր, ստացող՝ Մեսրոպ քահանայ (թուղթ, մագաղաթ, 291 թերթ, 13x8.4), ՄՄ, ձեռ. 10741
126. Շարակնոց, 1512 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Յովսէփ կրօնաւոր, ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ (թուղթ, 321 թերթ, 9.5x13), Վենետիկ, ձեռ. 770 (հմր. 475)
127. Շարակնոց, 1512 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Յովսէփ կրօնաւոր, ստացողք՝ Մկրտիչ կրօնաւոր, Յովհաննէս քահանայ (թուղթ, մագաղաթ, 321 թերթ, 8.5x12.5), Վենետիկ, ձեռ. 1365 (հմր. 476)
128. Սաղմոսարան, 1592 թ., գրիչ՝ Մէլքէսէթ (թուղթ, 176 թերթ, 15x10), ՄՄ, ձեռ. 5986

⁹⁰³ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 228, էջ 545-546:

⁹⁰⁴ Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 222:

129. Աղուէսագիրք, ԺԶ դար (1526 թ.-ից առաջ), գրիչ՝ Յակոբ կրօնաւոր, կազմող՝ Յուսէփ (Լիմ) (թուղթ, 319 թերթ, 24x17), Մաղնիսա, ձեռ. 97, այժմ կորած⁹⁰⁵
130. Աւետարան, 1691 թ., գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Պարսամ (ենթադրաբար), ստացող՝ Ստեփանոս տանուտէր, Գուլագիզ դարբին (թուղթ, 337 թերթ, 26.5x18.1), ՄՄ, ձեռ. 8888
131. Ժողովածոյ, ԺԷ դար, գրիչ՝ տէր Սուքիաս (թուղթ, 63 թերթ, 21.2x15.5), ՄՄ, ձեռ. 10065
132. Աւետարան, ԺԷ դար, գրիչ՝ Աւետիս, ծաղկող՝ Մեսրոպ (մագաղաթ, 246 թերթ, 20x14), (ենթադրաբար Աղթամար), ՄՄ, ձեռ. 5578
133. Մաշտոց ձեռնադրութեան, 1741 թ. (թուղթ, 52 թերթ, 16.5x11), ՄՄ, ձեռ. 6011
134. Ղազար արքեպ Խալիֆեանց, Պատմութիւն Աթոռոյն Աղթամարայ, 1824 թ., գրիչ՝ հեղինակը, ստացող՝ Յովհաննէս կաթողիկոս Շատախսեցի (թուղթ, 55 թերթ, 23x16), ՄՄ, ձեռ. 5467
135. Յովհան Ոսկեբերան, Մեկնութիւնք եւ ճառք, 1848/9 թթ. (նաեւ՝ Վարագ, Կտուց), գրիչ՝ Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան (թուղթ, 317 թերթ, 22.5x35.2), Վենետիկ, ձեռ. 652 (հմր. 1622)
136. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1849 թ. (նաեւ՝ Վարագ, Վան, Լիմ, Կտուց), գրիչ՝ Ներսէս վարդապետ Սարգսեան, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 236 թերթ, 36x22.7), Վենետիկ, ձեռ. 678 (հմր. 305)
137. Եզնիկ Ներկարարեան Մոկացի, Քարոզգիրք, 1887-1893 թ., գրիչ՝ հեղինակը, ծաղկող՝ Գէորգ վարդապետ Եղեսեան, ստացող՝ Յովսէփ վարդապետ Թովմասեան (թուղթ, 410 թերթ, 17.5x11), ՄՄ, ձեռ. 5264
138. Բուրաստան հոգեւոր, 1889 թ., գրիչ՝ Մատթէոս վարդապետ Խիզանցի, ստացող՝ Յովսէփ վարդապետ Պատականցի (թուղթ, 359 թերթ, 17.8x11.7), ՄՄ, ձեռ. 5270

⁹⁰⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, նկրգ.՝ Տ. եպս. Պալեան, կազմ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Երեւան, 2002:

139. Մաշտոց ձեռնադրութեան, ԺԹ դար, ստացող՝ Խաչատուր կաթողիկոս Աղթամարցի (թուղթ, 39 թերթ, 24x15.5), ՄՄ, ձեռ. 5534
140. Մաշտոց ձեռնադրութեան, ԺԹ դար, ստացող՝ Խաչատուր կաթողիկոս Աղթամարցի (թուղթ, 42 թերթ, 25x18), ՄՄ, ձեռ. 5564

ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՂ ԹԵՐԹԵՐ

1. Երկու Կոնդակների սեւագրեր, գրիչ՝ Ներսէս կրօնաւոր, մոտ 1463 թ. (մագաղաթ, 22.3x53), Պատառիկ 1449
2. Զաքարիա Գ կաթողիկոս, Օրհնութեան գիր, ԺԵ դար (մագաղաթ, 28x18.5), ՄՄ, ձեռ. 5512, 1աբ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՐԻԶՆԵՐԻ ԵՎ ԾԱՂԿՈՂՆԵՐԻ՝ ԱՅԼ ԳՐԶՈԶԱԽՆԵՐՈՒՄ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

1. Աւետարան, 1365–1366 թ., Խիզան, գրիչ՝ Ստեփանոս, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 10829
2. Աւետարան, 1368, Խիզան, գրիչ՝ Ստեփանոս, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 5347
3. Աւետարան, 1388, Մանուկ Ս. Նշան, գրիչ՝ Պետրոս, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 5480
4. Աւետարան, ԺԴ դար, գրչության վայրը անյայտ, գրիչ՝ Թումա քահանայ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 6422
5. Աւետարան, ԺԴ դար, գրչության վայրը եւ գրիչը՝ անյայտ, ծաղկող՝ Զաքարիա կրօնաւոր Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4740
6. Աւետարան, 1419 թ., Պատրկի վանք, գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր, ծաղկող՝ Թումա արեղա Մինասենց, այժմ կորած⁹⁰⁶

⁹⁰⁶ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 144, էջ 317–318:

7. Աւետարան, 1433 թ., Ուրանց, գրիչ՝ Թումա կրօնաւոր Աղթամարցի, ծաղկող՝ Դանիէլ քահանայ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4963
8. Աւետարան, 1450 թ., Յիպնա վանք, գրիչ՝ Յովհաննէս կրօնաւոր, ծաղկող՝ Թումա կրօնաւոր Մինասէնց, ՄՄ, ձեռ. 5355
9. Աւետարան, 1460 թ., Արծկէ, գրիչ՝ Միքայէլ քահանայ, ծաղկող՝ Մուրատ սարկաւազ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4850
10. Մաշտոց, Սուրբ Էջմիածին, 1461 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս կրօնաւոր Աղթամարցի, ստացող՝ Զաքարիա Գ կաթողիկոս (մագաղաթ, թերթ 137, 18x24). ՄՄ, ձեռ. 4997
11. Աւետարան, 1463 թ., Բերդաձորի վանք (Ռշտունիք), գրիչ՝ Մարգարէ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4837
12. Աւետարան, 1474 թ., Խիզան, գրիչ՝ Յովսէփ քահանա, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 5738
13. Աւետարան, 1474 թ., Խիզան, գրիչ՝ Յովաննէս քահանայ, ծաղկող՝ Ներսէս եպիսկոպոս Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4779
14. Աւետարան, 1498 թ., Առնաց գիւղ, գրիչ՝ Յովաննէս, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 4955
15. Մաշտոց, 1499, Հասրախ, գրիչ՝ Թումա արեղա Աղթամարցի, Յովհաննէս երէց, Վենետիկ, ձեռ. 1157 (հմր. 354)
16. Շարակնոց, 1499, Արգելան, գրիչ, ծաղկող՝ Յովսէփ Աղթամարցի (Բեռլին, Գերմ. պետ. գրադ., ձեռ. 2068)⁹⁰⁷
17. Աւետարան, 1504 թ., գրչության վայրը եւ գրիչը՝ անյայտ, ծաղկող՝ Կարապետ քահանայ Աղթամարցի, ՄՄ, ձեռ. 6355:

⁹⁰⁷ Armenische Handschriften, Hg. J. Assfalg und J. Molitor, Wiesbaden, 1962, SS. 40–47.

Իսահակի զոհաբերությունը, Ավետուհի,
ծաղկող՝ Դանիել քահանա, 1418 թ. (ՄՄ 5512)

Սուրբ Ծնունդ, ծաղկող՝ Թումա Մինասեանց, 1428 թ. (ՄՄ 6324)

Ընծայումը տաճարին, ծաղկող՝ Չաքարիա կրոնավոր, XIV դ. (ՄՄ 10522)

Մկրտութիւն, ծաղկող՝ Հովսէփ Աղթամարցի, 1497 թ. (ՄՄ 158)

Պայծառակերպություն, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանա, 1452 թ. (ՄՄ 4830)

Ղազարոսի արարածքներ:

Ղազարոսի արարածքները, ծաղկող՝ Մուրատ սարկավագ, 1459 թ. (ՄՄ 5417)

Մուտք Երուսաղեմ, ծաղկող՝ Միևսա, XV դ. (ՄՍ 5519)

Ոտնվա, ծաղկող՝ Պարսամ, 1493 թ. (ՄՄ 4937)

Իսաչելություն, ծաղկող՝ Կարապետ քահանա, 1471 թ. (ՄՄ 2632)

Դժոխքի ավերումը, ծաղկող՝ Չաքարիա Փսունեցի, 1549 թ. (ՄՄ 5089)

Ննջում, ծաղկող՝ Կարապետ քահանա, 1490 թ. (ՄՄ 7585)

Հարություն (Յուդաբեր կանաչ), ծաղկող՝ Միհաս, 1463 թ. (ՄՄ 6356)

Համբարձում, ծաղկող՝ Ներսես կրոնավոր, 1460 թ. (ՄՄ 5544)

Հոգեգալուստ, ծաղկող՝ Գրիգոր քահանա, 1462 թ. (ՄՄ 7632)

Լեզուրի լուսն Երեմի Եկեղեցի:

Երկրորդ գալուստ, ծաղկող՝ Հովսեփ Աղթամարցի, 1496 թ. (ՄՄ 10956)

Քառակերպ Աթոռ, ծաղկող՝ Չաքարիա Ավանցի, 1604 թ. (ՄՄ 4838)

ԼԻՄ ՄԵՆԱՍՏԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Աւետարան, 884 թ. (նաեւ՝ Սքանչելագործի վանք), գրիչ՝ Գրիգոր Մաշկետր⁹⁰⁸
2. Աւետարան, 1301 թ., գրիչ՝ Խաչատուր, ստացող՝ Աստուածատուր քահանայ (թուղթ, 252 թերթ, 17x25), այժմ կորած⁹⁰⁹
3. Աւետարան, 1306 թ., գրիչ՝ Աբրահամ, ստացող՝ Խաչատուր քահանայ, այժմ կորած⁹¹⁰
4. Աւետարան, 1309 թ., գրիչ՝ Խաչատուր, ստացող՝ Գելուկ (թուղթ, 275 թերթ, 30x21.5), ՄՄ, ձեռ. 3767
5. Մաշտոց, 1310 թ., գրիչ՝ Աբրահամ, այժմ կորած⁹¹¹
6. Մասունք Աստուածաշնչի, 1315 թ., գրիչ՝ Աբրահամ, ստացող՝ Թադէոս կրօնաւոր (թուղթ, 270 թերթ, 23.5x16.5), ՄՄ, ձեռ. 192
7. Աւետարան, 1333 թ., գրիչ՝ Խաչատուր, ստացող՝ Ահարոն կրօնաւոր, այժմ կորած⁹¹²
8. Աւետարան, 1336 թ., գրիչ՝ Խաչատուր եպիսկոպոս, ստացող՝ Յովհաննէս կրօնաւոր⁹¹³, Բեռլին, Գերմ. պետ. գրադ., ձեռ. 10910
9. Գանձարան, 1394 թ., գրիչ՝ Մանուէլ, ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ (թուղթ, 233 թերթ, 13x18), Վենետիկ, ձեռ. 382 (հմր. 761)
10. Աւետարան, 1421 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս, կազմող՝ Գրիգոր (թուղթ, 283 թերթ, 18x13.5), ՄՄ, ձեռ. 4624
11. Աւետարան, 1439 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս վարդապետ, Յովսէփ միայնակեաց, ծաղկող՝ Յովսէփ միայնակեաց, կազմող՝ Գրիգոր (թուղթ, 252 թերթ, 24x17), ՄՄ, ձեռ. 4979

⁹⁰⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3711, 10բ, 92ա, նախագաղափար յիշատակարաններ:

⁹⁰⁹ Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 76, էջ 139-140:

⁹¹⁰ Գ. վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, հ. Բ, էջ 253: Փիրղալէմեան Դ. վ., Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 108:

⁹¹¹ Դ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 116:

⁹¹² Դ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 143:

⁹¹³ Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 11, էջ 104:

12. Յասմաուրք, 1452–57 թթ. (նաեւ՝ Խառաքաստավանք, Արգելան), գրիչ՝ Ղազար (այլ վայրերում՝ այլ գրիչներ), ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր (թուղթ, 668 թերթ, 32x21.5), ՄՄ, ձեռ. 4472
13. Աւետարան, 1454 թ., գրիչ՝ Հերպետ, ստացող՝ Մկրտոն տանուտէր եւ Մարտիրոս (թուղթ, 258 թերթ, 22x16), ՄՄ, ձեռ. 6509
14. Աւետարան, 1454 թ. (նաեւ՝ Արձէշ), գրիչ՝ Յովհաննէս Մանկասարենց, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր (թուղթ, 290 թերթ, 23.5x16), ՄՄ, ձեռ. 6570
15. Աւետարան, 1454 թ. (նաեւ՝ Խառաքաստավանք), գրիչ՝ Իգնատիոս արեղայ, ստացող՝ Կիրակոս արեղայ, այժմ կորած⁹¹⁴
16. Շարակնոց, 1527 թ. (թուղթ, 233 թերթ, 12x8.5), ՄՄ, ձեռ. 6043
17. Մաշտոց, 1530 թ., գրիչ՝ Մկրտիչ արեղայ (թուղթ, 796 էջ, 27x19), Երուսաղէմ, ձեռ. 289
18. Մաշտոց, 1530 թ., գրիչ՝ Յովսէփ Աղթամարցի, ստացող՝ Պարսամ (թուղթ, 620 էջ, 26x18), Երուսաղէմ, ձեռ. 302
19. Մաշտոց, 1533 թ., գրիչ՝ Յովսէփ Աղթամարցի, ստացող՝ Յովանէս միայնակեաց (թուղթ, 294 թերթ, 21x15), ՄՄ, ձեռ. 945
20. Ճաշոց, 1534 թ., գրիչ՝ Յովսէփ, այժմ կորած⁹¹⁵
21. Աւետարան, 1549 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա եպիսկոպոս, ՄՄ, ձեռ. 5089
22. Մաշտոց, 1553 թ., գրիչ՝ Կարապետ, ստացող՝ Աղաջան (թուղթ, 223 թերթ, 17x13), ՄՄ, ձեռ. 5976
23. Յայսմաուրք, 1561 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա եպիսկոպոս, այժմ կորած⁹¹⁶
24. Մաշտոց, 1568 թ., գրիչ՝ Թորոս (թուղթ, 166 թերթ, 18.5x14), ՄՄ, ձեռ. 3353
25. Մաշտոց, 1571 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա եպիսկոպոս, ստացող՝ Յովսէփ եպիսկոպոս (թուղթ, 226 թերթ, 16.8x13), Վենետիկ, ձեռ. 1891 (հմր. 376)

⁹¹⁴ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, թիւ 198, էջ 174–176:

⁹¹⁵ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 240:

⁹¹⁶ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 44, կազմ.՝ Յ. ծ. վ. Քօւտեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962, Ա–Դ, էջ 51–52: Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 270–272:

26. Սաղմոսարան (Ա) եւ Խորհրդատետր (Բ), 1573 թ. (Ա), գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ստացող՝ Նիգար խաթուն (Ա), 1725 թ. (Բ), գրիչ՝ Գրիգորիս (թուղթ, 192 թերթ, 16x26), այժմ կորած⁹¹⁷
27. Սաղմոսարան, 1575 թ., գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ, այժմ կորած⁹¹⁸
28. Շարակնոց, 1576 թ., գրիչ եւ ծաղկող՝ Զաքարիա եպիսկոպոս, ստացող՝ Մելքիսէթ քահանայ (թուղթ, 357 թերթ, 13x8.5), ՄՄ, ձեռ. 1613
29. Մաշտոց, 1582 թ., գրիչ՝ Կարապետ եպիսկոպոս, այժմ կորած⁹¹⁹
30. Մաշտոց, 1585 թ., գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ծաղկող՝ Յոհաննէս արքեպիսկոպոս, այժմ կորած⁹²⁰
31. Աւետարան, 1588 թ., գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ստացող՝ պարոն Մլխամ, այժմ կորած⁹²¹
32. Աւետարան, 1592 թ., գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ստացող՝ խոջա Գրիգոր եւ Ասիղաղէ խաթուն (թուղթ, 307 թերթ, 18.5x14), ՄՄ, ձեռ. 5011
33. Գանձարան, 1593 թ., գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ, ծաղկող՝ Մագման Սարգիս, ստացող՝ խոջայ Պուտալի Վանեցի (թուղթ, 482 թերթ, 23.5x17), ՄՄ, ձեռ. 5346
34. Տօնացոյց, ԺԷ դար (ենթադրաբար), գրիչ՝ Կարապետ, ստացող՝ տէր Ստեփանոս (թուղթ, 370 էջ, 9x6.5), Երուսաղէմ ձեռ. 2511
35. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան եւ Ներսէս Լամբրոնացի, Լուծմունք, ԺԷ դար, գրիչ՝ Դաւիթ արեղայ (թուղթ, 448 թերթ, 12x9), (ենթադրաբար Լիմ), ՄՄ, ձեռ. 5650
36. Ժողովածոյ, 1620-1624 թթ., գրիչ՝ Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցի, ծաղկող՝ Սահակ Բաղիշեցի (թուղթ, 427 թերթ, 13x19.5), Վենետիկ, ձեռ. թիւ 171 (հմր. 1250)

⁹¹⁷ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 28-29, թիւ 5:

⁹¹⁸ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 297-298:

⁹¹⁹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 310-311:

⁹²⁰ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 314-315:

⁹²¹ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 319:

37. Ժողովածոյ, ԺԷ դար (1622 թ.-ից յետոյ), գրիչ, ծաղկո՞ղ՝ Յովհաննէս կրօնաւոր Մոկացի, ստացող՝ Յովհաննէս քահանայ Շատախեցի (թուղթ, 413 թերթ, 18x13), ՄՄ, ձեռ. 2079
38. Ժողովածոյ, 1621 թ. (Ա, Գետաղթաղ), 1621-ից յետոյ (Բ, Լիմ), գրիւր՝ Աիկ (Բ), ստացող՝ Ներսէս վարդապետ Մոկացի (թուղթ, ընդհանուրը՝ 343, 13x10), ՄՄ, ձեռ. 7104
39. Ժողովածոյ, 1631 թ. (նաեւ՝ Վարագ), գրիչ՝ Մովսէս քահանայ, կազմող՝ Սահակ աբեղայ (թուղթ, 908 էջ, 16.5x11), Երուսաղէմ, ձեռ. 1652
40. Ժողովածոյ, 1631 թ. (նաեւ՝ Սուրս) գրիչ՝ Աիկ (Բ), (թուղթ, ընդհանուրը՝ 336 թերթ, 12.5x9), ՄՄ, ձեռ. 590
41. Ժողովածոյ, 1632 թ., գրիչ՝ Աիկ (թուղթ, 126 թերթ, 19.2x12.5), ՄՄ, ձեռ. 1971
42. Ժողովածոյ, 1635 թ., գրիչ՝ Մովսէս, ստացող՝ Ներսէս վարդապետ Մոկացի (թուղթ, 282 թերթ, 15x9), (ենթադրաբար Լիմ), ՄՄ, ձեռ. 5128
43. Աւետարան, 1635 թ., գրիչ՝ Աւետիս երէց, ստացող՝ Յովհաննէս տանուտէր (թուղթ, 254 թերթ, 22.8x16.5), ՄՄ, ձեռ. 10697
44. Աւետարան, 1636 թ. (նաեւ՝ Վան), գրիչ՝ Աւետիս երէց, ծաղկող՝ Ստեփանոս Զուղայեցի, ստացող՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս (թուղթ, 314 թերթ, 17x11), ՄՄ, ձեռ. 5637
45. Ժողովածոյ, 1641 թ., գրիչ՝ Թաթէոս, ստացող՝ Ստեփանոս վարդապետ (թուղթ, 348 թերթ, 27x19.5), ՄՄ, ձեռ. 4836
46. Ժողովածոյ, 1642 թ., գրիչ՝ Սարգիս Եղեսացի (թուղթ, 332 թերթ, 15.5x10.5), ՄՄ, ձեռ. 45
47. Աւետարան, 1647 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս վարդապետ Շատախեցի, ստացող՝ Սարգիս (թուղթ, 326 թերթ, 20x12.5), ՄՄ, ձեռ. 332
48. Յայսմաւորք, 1648 թ., գրիչ՝ Մարտիրոս քահանայ, Ստեփանոս վարդապետ, ստացող՝ տէր Աբրահամ (թուղթ, 354 թերթ, 40x26), ՄՄ, ձեռ. 4693
49. Ժողովածոյ, 1657 թ., գրիչ՝ Ղուկաս կրօնաւոր (թուղթ, 762 էջ, 21x15), Երուսաղէմ, ձեռ. 1761
50. Ժողովածոյ, 1672 թ., գրիչ՝ Սարգիս Եղեսացի (թուղթ, 216 թերթ, 20.8x15.8), ՄՄ, ձեռ. 3069

51. Հաշոց, 1675 թ., այժմ կորած⁹²²
52. Եւագր Պօստացի, Մատենագրութիւն, ԺԷ դար, գրիչ՝ Յոհան, ստացող՝ Յովհաննէս ձգնաւոր (թուղթ, 236 թերթ, 20.5x12), ՄՄ, ձեռ. 5049
53. Ժողովածոյ, 1701 թ., գրիչ՝ Հայրապետ, ստացող՝ Արիստակէս վարդապետ (թուղթ, 656 էջ, 22x15), Երուսաղէմ, ձեռ. 1760
54. Ժողովածոյ, 1717 թ., գրիչ՝ Կիրակոս արեղայ (թուղթ, 287 թերթ, 10.5x7.7), ՄՄ, ձեռ. 7183
55. Ժողովածոյ, 1734, Յովհաննէս վարդապետ Մոկացի (թուղթ, 252 թերթ, 21x16), ՄՄ, ձեռ. 5747
56. Ժողովածոյ, 1741 թ., գրիչ՝ Յարութիւն արեղայ Բանտրմանցի (թուղթ, 324 էջ, 11x8), Երուսաղէմ, ձեռ. 1729
57. Մաշտոց, 1743 թ. (թուղթ, 178 էջ, 13x9), Երուսաղէմ, ձեռ. 2547
58. Գանձարան, 1721–55, գրիչ՝ Նիկողայոս արեղայ (թուղթ, 287 թերթ, 16x10.5), ՄՄ, ձեռ. 5620
59. Ժողովածոյ, 1744 թ., գրիչ՝ Յարութիւն արեղայ Բանտրմանցի (նաեւ՝ այլ գրիչներ) (թուղթ, 422 էջ, 23x18), Երուսաղէմ, ձեռ. 536
60. Ժողովածոյ, 1751–1752, գրիչ՝ Նիկողայոս արեղայ (թուղթ, 237 թերթ, 16.7x10.5), ՄՄ, ձեռ. 2009
61. Ժողովածոյ, 1759/60, գրիչ՝ Նիկողայոս արեղայ (թուղթ, 349 թերթ, 21x16), ՄՄ, ձեռ. 4982
62. Ժողովածոյ, 1762 թ., գրիչ Յովհաննէս Բարականցի, ստացող՝ տէր Աստուածատուր (թուղթ, 197 թերթ, 22.2x16), ՄՄ, ձեռ. 1834
63. Պրոկլ Դիադոխոս, Շաղկապք աստուածաբանականք, 1764 թ., գրիչ՝ Յովաննէս, Ս. Պետերբուրգ, ձեռ. А 35⁹²³
64. Ներբողեանք, 1766 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս վարդապետ Մոկացի, ստացող՝ Գրիգոր եպիսկոպոս Վարագավանուց, այժմ կորած⁹²⁴

⁹²² Ղ. վ. Փիրղալէմեան, ՄՄ, ձեռ. 6332, էջ 499:

⁹²³ К. Юзбашян, Православный палестинский сборник, выпуск 104, С. Петербург, 2005.

⁹²⁴ Յ. Բարաղամեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ, 6333, էջ 211–212:

65. Գրիգոր Տաթևացի, Լուծմունք Սուրբ Գրոց, 1770 թ., գրիչ՝ տէր Յովհաննէս (թուղթ, 252 թերթ, 17x10) ՄՄ, ձեռ. 5605
66. Ժողովածոյ, 1771 թ., գրիչ՝ Յարութիւն (թուղթ, 224 թերթ, 20.7x15.5), ՄՄ, ձեռ. 1842
67. Յակոբ եպիսկոպոս, Բանք Ոսկիականք եւ գեղեցկագոյնք, 1772 թ., Ղազար վարդապետ (թուղթ, 735 թերթ, 22x16), ՄՄ, ձեռ. 304
68. Կղէմաքոս, Սանդուղք գիրք, ԺԸ դ. (թուղթ, 247 թերթ, 22.5x15), (ենթադրաբար Լիմ), ՄՄ, ձեռ. 5151
69. Ժողովածոյ, 1805–1823 թթ., գրիչք՝ Յակոբ աբեղա Բաղիշեցի, Յակոբ Թօփուզեան (թուղթ, 101 թերթ, 13.2x17), ՄՄ, ձեռ. 5373
70. Յակոբ Ամասիացի Գէորգեան, Համառոտութիւն կանոնաց, 1813, գրիչ՝ Յոհաննէս նոտար, ստացող՝ Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպօլսեցի (թուղթ, 55 թերթ, 24.8x18), (ենթադրաբար Լիմ), ՄՄ, ձեռ. 2597
71. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1814 թ., գրիչ՝ Յոհաննէս կրօնաւոր, ստացող՝ Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպօլսեցի (թուղթ, 80 թերթ, 25.5x19), (ենթադրաբար Լիմ), ՄՄ, ձեռ. 5409
72. Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, 1822 թ., գրիչ՝ Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպօլսեցի (թուղթ, 62 թերթ, 16.5x12), ՄՄ, ձեռ. 5924
73. Ներսէս Լամբրոնացի, Մատենագրութիւն, 1823 թ., գրիչ՝ Յովակիմ վարդապետ Կարնեցի, ստացող՝ Աբրահամ վարդապետ Կոստանդնուպօլսեցի (թուղթ, 162 թերթ, 23.5x16), ՄՄ, ձեռ. 5377
74. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1823 թ., գրիչ՝ Յովակիմ վարդապետ Կարնեցի (թուղթ, 114 թերթ, 18.5x10.5), ՄՄ, ձեռ. 5693
75. Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, 1825 թ., գրիչ՝ Յովակիմ վարդապետ Կարնեցի (թուղթ, 82 թերթ, 14.6x9.9), ՄՄ, ձեռ. 5121
76. Ուրբաթագիրք, 1829 թ., գրիչ՝ Բարդուղիմէոս կրօնաւոր, ՄՄ, ձեռ. 11301
77. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1830 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 282 թերթ, 26x18), ՄՄ, ձեռ. 4964

78. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1830 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 289 թերթ, 23x19), ՄՄ, ձեռ. 4974
79. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ, 1832 թ., գրիչ՝ հեղինակը (թուղթ, 147 թերթ, 22.5x17), ՄՄ, ձեռ. 5369
80. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ, 1832 թ., գրիչ՝ հեղինակը (թուղթ, 302 էջ, 23x17), Երուսաղէմ, ձեռ. 2063
81. Յակոբ Կարնեցի, Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, 1833 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 202 թերթ, 22.5x16), ՄՄ, ձեռ. 5461
82. Յարութիւն Եղեսացի, Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, 1840 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 339 թերթ, 21.5x17), ՄՄ, ձեռ. 5449
83. Բարդուղիմէոս Մարաղացի, Պետրոս Արագոնացի, Մատենագրութիւնք, 1841 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 229 թերթ, 22x17), ՄՄ, ձեռ. 5375
84. Աղէքսանդր Գալամարօ, Սէր Աստուծոյ, 1841 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս սարկաւազ Կարնեցի, այժմ կորած⁹²⁵
85. Պատմութիւն Աղէքսանդրի Մակեդոնացոյ, 1845 թ., գրիչ՝ Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան (թուղթ, 132 թերթ, 17.5x10.5), ՄՄ, ձեռ. 5632
86. Գրիգոր Փեշտըմալձեան, Տրամաբանութիւն, 1845, գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ Կարնեցի (թուղթ, 139 թերթ, 23.3x17.1), ՄՄ, ձեռ. 10292
87. Աղօթագիրք, 1847 թ., գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի, ստացող՝ Թաղէոս վարդապետ (թուղթ, 103 թերթ, 13.5x9.3), ՄՄ, ձեռ. 10170

⁹²⁵ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, թիւ 51, կազմ.՝ Յ. Ծ. Վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962 թ., էջ 341-342:

88. Աղօթագիրք, 1847 թ., գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի, ստացող՝ Թադէոս վարդապետ (թուղթ, 196 թերթ, 10.5x7), Վրաց. արխիվ, ձեռ. 581 (հմր. 26)⁹²⁶
89. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1848/9 թթ., գրիչ՝ Ներսէս վրդ. Սարգիսեան (թուղթ, 222 էջ, 18.5x31), Վենետիկ, ձեռ. 669 (հմր. 1539)
90. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1849 թ. (նաեւ՝ Վարագ, Վան, Կտուց, Աղթամար), գրիչ՝ Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 236 թերթ, 36x22.7), Վենետիկ, ձեռ. 678 (հմր. 305)
91. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1848/9 թ. (նաեւ՝ Կտուց), գրիչ՝ Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 346 էջ, 23x36), Վենետիկ, ձեռ. 687 (հմր. 1350)
92. Ժողովածոյ, 1848–55 թթ., գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի (թուղթ, 99 թերթ, 18x11.8), ՄՄ, ձեռ. 9635
93. Վարք Աստոնի աբբայի, 1847 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ Կարնեցի, այժմ կորած⁹²⁷
94. Ժողովածոյ, 1849 թ., գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի, ստացող՝ Յակոբ վարդապետ Խիզանցի (թուղթ, 128 թերթ, 32x21), ՄՄ, ձեռ. 5550,
95. Քարոզ Մեծի Պահոց, 1851 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ Կարնեցի, այժմ կորած⁹²⁸
96. Պետրոս Բերդումեան, Քարոզգիրք, 1850 թ, գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ Կարնեցի (թուղթ, 270 թերթ, 23.5x16.5), ՄՄ, ձեռ. 3765
97. Քարոզգիրք, 1850, գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի, ստացող՝ Խաչատուր սարկաւազ (թուղթ, 79 թերթ, 21.4x17.4), ՄՄ, ձեռ. 5749

⁹²⁶ Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի, կազմ.՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Բանբեր Մատենադարանի, հմր. 4, Երևան, 1958:

⁹²⁷ Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, կազմ.՝ Յ. Ժ. Վ. Քոսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962 թ., թիւ 52, էջ 342–343:

⁹²⁸ Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, կազմ.՝ Յ. Ժ. Վ. Քոսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1962 թ., թիւ 54, էջ 344–345:

98. Ժողովածոյ, 1851 թ. գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի (թուղթ, 160 էջ, 22x18), Երուսաղէմ, ձեռ. 3572
99. Աղէքսանդր Գալամարօ, Անտառ նորագոյն մտածմանց, 1854 թ., գրիչ՝ Յակոբ դպիր Ղզլարեցի (թուղթ, 330 էջ, 25x19), Երուսաղէմ, ձեռ. 2952
100. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ, 1855, գրիչ՝ Երեմիա Տէր-Սարգսեան (թուղթ, 102 թերթ, 23.4x17), ՄՄ, ձեռ. 5696
101. Երեմիա Տէր-Սարգսեան, Մատենագրութիւնք, ԺԹ դ., գրիչ՝ հեղինակը (թուղթ, 28 թերթ, 25.5x19), ՄՄ, ձեռ. 4172
102. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1856 թ., գրիչ՝ Բարդուղիմէոս վարդապետ Տիլոյեանց (թուղթ, 256 թերթ, 31.5x20), ՄՄ, ձեռ. 4914
103. Յակոբ Նալեան, Մեկնութիւն բարոյական փիլիսոփայութեան, 1858 թ., Յովսէփ վարդապետ Սօլախեան (թուղթ, 56 թերթ, 27.5x19), ՄՄ, ձեռ. 4863
104. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Բարոյագիտութիւն, 1863 թ., գրիչ՝ հեղինակը (թուղթ, 24 էջ, 18.5x12.5), Երուսաղէմ, ձեռ. 2778
105. Գէորգ Եվդոկացի, Քարոզգիրք, 1864, գրիչ՝ Մինաս վարդապետ (թուղթ, 208 թերթ, 21.7x17.3), ՄՄ, ձեռ. 3341
106. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Պարզաբանութիւն փոքր տրամաբանութեան Կովտնոյ, 1867 թ., գրիչ՝ Իգնատիոս արք. Վանեցի (թուղթ, 164 թերթ, 27x19), ՄՄ, ձեռ. 2645 (ենթադրաբար)
107. Քարոզգիրք, Լիմ, 1869 թ., գրիչ՝ Մատթէոս սարկաւազ, ստացող՝ Պաղտասար վարդապետ Երեւանցի (թուղթ, 98 թերթ, 24,8x17,5) (ենթադրաբար Լիմ), Ս. Էջմիածին, ձեռ. 179
108. Յակոբ վարդապետ Թօփուզեան, Զբօսարան, 1870 թ., գրիչ՝ հեղինակը (թուղթ, 64 էջ, 22x18), Երուսաղէմ, ձեռ. 2086
109. Ժողովածոյ, 1873 թ., գրիչ՝ Բարդուղիմէոս Տիլոյեանց (թուղթ, 46 թերթ, 22x15), ՄՄ, ձեռ. 5035

110. Պետրոս Բերդումեան, Քարոզգիրք, 1880 թ., գրիչ՝ Պաղտասար վարդապետ (թուղթ, 348 թերթ, 24.5x17.5), ՄՄ, ձեռ. 6407
111. Կտակ ավագ ուրբաթու, ԺԹ դ., գրիչ՝ Յովհաննէս դպիր (թուղթ, 38 թերթ, 24x16), ՄՄ, ձեռ. 5477
112. Քարոզգիրք, ԺԹ դ., գրիչ՝ Յակոբ եպիսկոպոս Թօփուզեան (թուղթ, 107 թերթ, 24,8x17,5), Ս. Էջմիածին, ձեռ. 177
113. Քարոզգիրք, ԺԹ դ., գրիչ՝ Պաղտասար վարդապետ Երեւանցի (թուղթ, 151 թերթ, 25x18,5) (ենթադրաբար Լիմ), Ս. Էջմիածին, ձեռ. 178:

ԿՏՈՒՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Ճառ, ԺԱ դար (1 թերթ, մագաղաթ), Վենետիկ, ձեռ. 749 (հմր. 306)
2. Աւետարան, 1414 թ., գրիչ՝ Յովսէփ քահանայ, այժմ կորած⁹²⁹
3. Ժողովածոյ, 1415 թ., գրիչ՝ Ծերուկ, այժմ կորած⁹³⁰
4. Աւետարան, 1456 թ., գրիչ՝ Խաչատուր արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր, ստացող՝ Յովհաննէս տանուտէր (թուղթ, 313 թերթ, 15x20.5), Փարիզ, ձեռ. 18⁹³¹
5. Յայսմաւորք, 1462 թ., գրիչք՝ Խաչատուր արեղայ, Յովհաննէս քահանայ Արծկեցի, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր, ստացողք՝ Խաչատուր արեղայ (գրիչը), Ստեփանոս արեղայ (թուղթ, 615 թերթ, 32x21), ՄՄ, ձեռ. 4883
6. Աւետարան, 1463 թ., գրիչ՝ Խաչատուր արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր, ստացողք՝ Հալիֆէ տանուտէր եւ կինը՝ Հաբիբ (թուղթ, 266 թերթ, 25x17), ՄՄ, ձեռ. 6356
7. Աւետարան, 1470 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, այժմ կորած⁹³²
8. Աւետարան, 1472 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, ծաղկող՝ Կարապետ (թուղթ, 379 թերթ, 17.6x13), Նոր Զուղայ, ձեռ. 476 (հմր. 62)
9. Աւետարան, 1475 թ., գրիչ՝ Խաչատուր արեղայ, ստացող՝ Էդլլշէն (թուղթ, 240 թերթ, 17x26), այժմ կորած⁹³³
10. Աւետարան, 1481 թ., գրիչ՝ Խաչատուր արեղայ, ստացող՝ Վարդան արեղայ (թուղթ, 244 թերթ, 18x30), այժմ կորած⁹³⁴

⁹²⁹ Հ. վ. Ոսկեան, Վասպուրական–Վանի վանքերը, Ա. մաս, Վիեննա, 1940, էջ 58:

⁹³⁰ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ.Պօլիս, 1888, էջ 47:

⁹³¹ R. Kevorkian, A. Ter-Stepanian, Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France. Paris, 1998.

⁹³² Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 4515, էջ 200–201:

⁹³³ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմ.՝ Ե. Լալայեան, թիւ 194, Թիֆլիս, 1915, էջ 469–476: Յ. Բարաղամեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ. 6333, էջ 117–118:

11. Տօնական-ճառքնատիր, 1482 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր (թուղթ, 669 թերթ, 32x20), ՄՄ, ձեռ. 4869
12. Աւետարան, 1482 թ., գրիչ՝ Խաչատուր արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր, ստացող՝ Խոջա Իդիլշին (թուղթ, 290 թերթ, 26.8x17.9), Նոր Զուլայ, ձեռ. 479 (հմր. 71)
13. Աւետարան, 1483 թ., գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, ծաղկող՝ Մինաս կրօնաւոր (թուղթ, 366 թերթ, 17.4x12.1), ՄՄ, ձեռ. 6879
14. Մաշտոց, 1484 թ., գրիչ՝ Մինաս կրօնաւոր, ստացող՝ Ագբէկ եւ Հաթունմելէք (թուղթ, 331 թերթ, 26x17), ՄՄ, ձեռ. 4966
15. Մաշտոց, 1487 թ., Բարսեղ կրօնաւոր, այժմ կորած⁹³⁵
16. Աւետարան, 1499, գրիչ՝ Յակոբ արեղայ Աղթամարցի, ծաղկող՝ Յովսէփ արեղայ Աղթամարցի, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, ձեռ. 74
17. Մաշտոց, ԺԵ դար, գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, ստացող՝ Ասպահանշի (թուղթ, 350 թերթ, 25x17), ՄՄ, ձեռ. 4087
18. Աւետարան, 1604 թ., գրիչք՝ Կարապետ, Սահակ, ծաղկող՝ Զաքարիա Աւանցի (ենթադրաբար), ստացող՝ Խօջայ Սպանդիար (թուղթ, 250 թերթ, 26.5x18), ՄՄ, ձեռ. 4838
19. Պատմութիւն վարուց Ներսէսի Մեծի, 1621 թ., գրիչ՝ Պօղոս, ստացող՝ պարոն Մուրադ, այժմ կորած⁹³⁶
20. Ժողովածոյ, 1646 թ., գրիչ՝ Ղուկաս կրօնաւոր (թուղթ, 352 թերթ, 15x10.5), ՄՄ, ձեռ. 6989
21. Ժողովածոյ, 1654–1675 թթ., գրիչք՝ Յովհաննէս Շոռոթեցի, Առաքել քահանայ Վանեցի (թուղթ, 512 թերթ, 21x15), ՄՄ, ձեռ. 2111
22. Աստուածաշունչ, 1655 թ., գրիչ՝ Դաւիթ, Երուսաղէմ, ձեռ. 2601
23. Ներսէս Լամբրոնացի, Մեկնութիւն առակաց, 1661 թ., գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ վերատեսուչ Մարտիրոս Գանձակեցի (թուղթ, 221 թերթ, 21x15), ՄՄ, ձեռ. 4994

⁹³⁴ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, թիւ 200, էջ 485–492:

⁹³⁵ Ղ. վ. Փիրղալէմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273, էջ 346:

⁹³⁶ Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց–Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, թիւ 70, էջ 63–66:

24. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, 1681 թ., գրիչ՝ Ղազար արեղայ (թուղթ, 316 թերթ, 21x12), ՄՄ, ձեռ. 4989
25. Ժողովածոյ, 1683 թ., գրիչ՝ Ղազար արեղայ (թուղթ, 358 թերթ, 15x10), ՄՄ, ձեռ. 5624
26. Ժողովածոյ, 1687 թ., գրիչ՝ Հայրապետ Մահմուտանցի, ստացող՝ Նիկողայոս վարդապետ (թուղթ, 230 էջ, 16x10.5), Երուսաղէմ, ձեռ. 2332
27. Ներսէս Լամբրոնացի, Մեկնութիւն Սաղմոսաց, 1691/2 թթ., գրիչ՝ Հայրապետ Մահմուտանցի, ծաղկող՝ Գէորգ վարդապետ, ստացող՝ Սարգիս կրօնաւոր (թուղթ, 629 թերթ, 38x25), ՄՄ, ձեռ. 4694
28. Ժողովածոյ, 1694 թ., գրիչ՝ Հայրապետ Մահմուտանցի, ստացող՝ գրչի որդին՝ Աւետիս (թուղթ, 311 թերթ, 19x12), ՄՄ, ձեռ. 5087
29. Վարք Հարանց, 1694 թ., գրիչ՝ Աւետիս երէց, այժմ կորած⁹³⁷
30. Քարոզգիրք, 1696 թ., գրիչ՝ Մարտիրոս Համթեցի (թուղթ, ընդհանուրը՝ 342 թերթ, 19x14.3), ՄՄ, ձեռ. 1844
31. Ժողովածոյ, 1696–1708 թթ. (նաեւ՝ Աղթայի վանք, Երուսաղէմ), գրիչ՝ Մարտիրոս Համթեցի, ստացող՝ Սիմէօն վարդապետ (թուղթ, 194 թերթ, 16x11), ՄՄ, ձեռ. 2191
32. Ժողովածոյ, 1697 թ., գրիչ՝ Մարտիրոս Համթեցի (թուղթ, 176 թերթ, 17x22), Վենետիկ, ձեռ. 22 (հմր. 1238)
33. Վարք հարանց եւ քաղաքավարութիւնք նոցա, 1711 թ., գրիչ՝ Յակոբ Բաղիշեցի, ստացող՝ Սարգիս կրօնաւոր (թուղթ, 461 թերթ, 41x26), ՄՄ, ձեռ. 4706
34. Գրիգոր Տաթեւացի, Քարոզգիրք, 1726 թ., գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցի (թուղթ, 371 թերթ, 22.4x16.8), ՄՄ, ձեռ. 8053
35. Գրիգոր Տաթեւացի, Յաղագս Գավազան տալոյ, 1733 թ., ստացող՝ Կարապետ վարդապետ Բաղիշեցի (103 թերթ, 21.5x16.5), ՄՄ, ձեռ. 5721

⁹³⁷ Հ. Վ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 67:

36. Աղօթագիրք, 1741 թ., ստացող՝ մահտեսի Գրիգոր (թուղթ, 236 էջ, 21.5x14.5), Երուսաղեմ, ձեռ. 793
37. Քարոզգիրք, 1753 թ. (թուղթ, 152 թերթ, 23x17), Վիեննա, ձեռ. 1527
38. Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, 1760 թ., գրիչ՝ Գեորգ վարդապետ (թուղթ, 211 թերթ, 14.5x21.5), Վենետիկ, ձեռ. 2177 (հմր. 1444)
39. Պետրոս Բերդումեան, Աղբիւր բացեալ, 1801/1826, գրիչ՝ Յովհաննէս Պօլսեցի (Բ հատուածի), (թուղթ, 96 թերթ, 21x14), ՄՄ, ձեռ. 6576
40. Աղօթագիրք, 1827 թ., գրիչ՝ Յարութիւն Թիֆլիսցի (թուղթ, 176 թերթ, 15.3x10), ՄՄ, ձեռ. 3471
41. Յովհան Ոսկերերան, 1848/9 թթ. (նաեւ՝ Վարագ, Աղթամար), գրիչ՝ Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան (թուղթ, 317, 22.5x35.2), Վենետիկ, ձեռ. 652 (հմր. 1622)
42. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1849 թ. (նաեւ՝ Վարագ, Վան, Լիմ, Աղթամար), գրիչ՝ Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 236 թերթ, 36x22.7), Վենետիկ, ձեռ. 678 (հմր. 305)
43. Հաւաքումն բանից նախնեաց, 1848/9 թ. (նաեւ՝ Լիմ), գրիչ՝ Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան, ստացող՝ գրիչը (թուղթ, 346 էջ, 23x36), Վենետիկ, ձեռ. 687 (հմր. 1350)
44. Քարոզգիրք, 1853 թ., գրիչ՝ Յարութիւն Թիֆլիսցի (թուղթ, 221 թերթ, 21x17), ՄՄ, ձեռ. 5357:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹՈՒՄԱ ԱՔԵՂԱ ՄԻՆԱՍԵՆՑ, ՏԱՂԵՐ

(Գանձարան, 1445 թ., ՄՄ 5521)⁹³⁸

[Մեղեղի Սուրբ Ծննդեան]⁹³⁹

Աղանայ տըսաւ մեծ աւերիս,
Յորժամ ծընաւ Կոյսըն Մարիամ
Զիւր անդրանիկ զորդին:
Լըսաւ եւ Եւայ ըզձայն աւերեացն,
Թէ դուստրըն քո ծընաւ մարմնով
Զէմանութէն Աստուած:
Կոյսըն Մարիամ ցընծայր հոգւովն,
Յորժամ երես ըզՏէրըն բազմեալ
Ի յանքանից մըստուն:

Յորդորակ [Յովնանու մարգարէի]⁹⁴⁰

Հրաման Տեառն եհաս առ մարգարէն Յունան՝
Երթալ ի Նինուէ եւ քարոզել նմա:
Յունան, իմացեալ ըզգրթութիւնըն Տեառն,
Իջեալ ի Յուպէ եւ ի Թարսիս նաւեալ:
Ծովուն Տէր սասարեալ եւ ըզնա յոյժ խռովեալ,
Նաւն ալէկոծեալ մերձ յընկրդմել եղեալ:
Որք ի նաւին լեալ, ահիւ մեծաւ սարսեալ,
Վիճակաւ դարեալ, զՅունան ի ծովն արկեալ:

⁹³⁸ Թումա արեղա Մինասենցի տաղերը տպագրվում են առաջին անգամ:

⁹³⁹ ՄՄ, ձեռ. 5521, 27աբ. «Մեղեղի անոյշ եւ գեղեցիկ», Սուրբ Ծննդյան և Աստվածհայտնության վեցերորդ օրվա գանձից հետո է: Ցանկում այս մեղեղիի դիմաց գրված է՝ «ի գրծողէս» (Յբ), այսինքն Թումա Մինասենցին է:

⁹⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. 5521, 76աբ. «Յորդորակս ի գծողէս է», այսինքն Թումա Մինասենցին է: Առաջավորի ուրբաթ օրվա Գանձից և Տաղից հետո է:

Տէրըն հրամայեալ, ձուկըն զՅունան կրլեալ,
 Երեք ար պահեալ եւ անապական թողեալ:
 Ի յանդունդս իջեալ եւ զնիգս երկրի ցուցեալ,
 Յեւ երեք աւուրն զնա ի ցամաքըն թքեալ:
 Բան Տեառն ասացեալ, դարձեալ առ նա կրրկնեալ՝
 Երթալ քարոզել եւ Նինուէի սպառնալ:
 Մըրեալ Յունանու եւ գոյժ մահու փրկեալ,
 Թերեք (=թէ երեք) ար անցեալ, Նինուէ ոչ երեւեալ:
 Բանն արդիւնացեալ, քաղաքն ի շարժ առեալ,
 Եւ շուրջանակի միգով եւ ամպով պատեալ:
 Տեսեալ թագաւորն եւ յերկիւղէն սարսեալ,
 Զթագն յերկիր արկեալ եւ ի գերնի նըստեալ:
 Ծերքըն պարուական սպիտակ ալեալք ծաղկեալ,
 Քրթազգեաց եղեալ եւ մոխրաթաւալեալ:
 Բնակիչք քաղաքին ահիւ մեծաւ լըցեալ,
 Ձեռն յԱստուած արկեալ եւ Մեղայ ասացեալ:
 Նա, որ յոչէից զբընաւս ի գոյ ածեալ,
 Նոցա ողորմեալ եւ զցասումն անցուցեալ:
 Երեք արն անցեալ, եւ առաւաւր եղեալ,
 Շարժըն դադարեալ, եւ լոյս պայծառ ծագեալ:
 Արդ, ո՛վ բարերար Տէր եւ երկայնամիտ,
 Քաղցրութեամբ ականք դարձեալ ի մեզ նայեա՛ց,
 Փրկեա՛ ի մեղաց եւ յանցանաց ըզմեզ
 Եւ արքայութեան Քոյ արժանի՛ արաւ:
 Զի ընդ արդարոց, կարարելոց հոգւոցն
 Քեզ փառս երգեսցուք անլըռելի ձայնիւ:

Տաղ [Երեւման Սուրբ Խաչի]⁹⁴¹

Արհնեալ ես, փա՛յտ սուրբ Բրիսպոսի, այնմ, որ Կուսին ծընաւ որդի,
 Արհնեալ ես, փա՛յտ սուրբ մորենի, այն, որ էր փիպ Մարիամի:
 Որ դու ցամաք փայտ մի գըրար, յոյժ դիւրակէզ դիմաւք ցուցար,
 Զայն արտաշէկ բոցըն փարար, փայլականացայտ պայծառացար:

⁹⁴¹ ՄՄ, ձեռ. 5521, 316աբ. «Տաղս ի գըծողէս է»։ Խաչվերացի յոթներորդ օրվա գանձից՝ «Եաթնաւորն գանձ», հերթ է։

Ի Գողգոթայ սուրբ կառուցար, բոլոր ազանց երեւեցար,
Ընդ ամպս երկնից վերաւազար եւ ի տաճարն եկեալ մըտար:
Որ եւ քաղաքն զըղըրդեալ եւ ի մայրաննն սուրբ դիմեալ,
Կենաց փայտիդ երկըրպագեալ, զՔրիստոս ի քեզ աչաւք տեսեալ:
Իսկ սուրբ Կիրեղ պապրիարգին՝ ուղղափառաց ախոյսանին,
Գլըով առեաց մեծ արքային Կոստանդինոս հերձուածողին,
Որ էր որդի մեծ կայսերին աստուածասէր ուղղափառին,
Բայց էր ներկեալ յաղանդ չարին՝ Արիոսի հերձուածողին:
Ոչ դաւանէր զՄարում Որդին ի բնութենէ Հօր անդրադին,
Այլ արարած ասէր ըզնա՝ հանգոյն բոլոր եղականին:
Կարծիս առեալ հայրապետին, ուղղել ըզնա բանիւք թըրթին,
Բայց նա անգեղջ կացեալ ի նմին՝ հալածելով զուղղափառնին:
Արդ, մեք՝ ծառայք քրիստոսի, որ եմք զընեալ Արեամբ Նորին,
Պաշտեմք զՔրիստոս և զԽաչ Նորին, Արարչակից Հաւր անեղին:
Յուսով սպասեմք լուսոյ Խաչին, յորժամ ծագէ յաւրըն վերջին,
Որ անբարբառ բարեխաւսէ եւ զմեզ դասէ յաջակողմին:

Տաղ լիասարակ աւուրց գիշերապաշտման⁹⁴²
Արարչակից Հաւր անեղին եւ փառակից Հոգոյ Նորին,
Յիսո՛ւս Քրիստոս Հաւր Միածին, նոյնդ եւ որդի սրբոյ Կուսին:
Որ զբթացար կամաւ Քոյին, եւ իջեր յերկնից յերկիր ստորին,
Զկիրս մարդկային կրեցեր յանձին վասն յանցանաց
նախասարեղծին:
Ի Յորդանան առեր զհոգին վրկայութեամբ Հաւր քո ձայնին,
Ի փորձ ելեր յանապարին, խայրառակեր զմեր թըշնամին:
Աղաթեցեր առ Հայր յերկինս, քաղցրացուցեր զկամըս Նորին
Եւ ուսուցեր ամենեցուն հըսկել յաղաթս գիշերային:
Արդ, մեք կանխեալ յառաւարտու՝ առ Քեզ գոչեմք ողորմագին,
Դու ողորմեա՛ հոգոց նոցին, յորոց յանուն մաղթանքս մաղչին:
Որ ի վերայ քառաթեւին տարածեցեր զբազուկսդ կրրկին,
Արբեր զղեղին ընդ քացախին՝ փոխան պըրդոյ դառնագունին:
Զիմ առի մեղս անկեալ հոգիս եւ դառնացեալ թունաւք չարին,

⁹⁴² ՄՄ, ձեռ. 5521, 341ա. «Տաղ է աւուրս» ստորին լուսանցքում՝ «Եւ տաղս ի զընողէս է», «Հասարակ աւուրց գիշերապաշտման» գանձից հետո է:

*Քաղցրացուցես սիրով Քոյին եւ ճաշակմամբ սուրբ Խորհրդրդին:
Որ աջակողմ աւագակին բացեր ըզդուռն աղին Դրախարին,
Վասն միոյ զրդջման բանին, զոր նա ասաց յետին շրնչին:
Եւ զի՛ս յիշես, Տէ՛ր, ընդ նրմին յԱրքայութեան քո հայրենին,
Եւ ողորմես՝ հոգոց նոցին, յորոց յանուն մաղթանքս մարչին:*

Տաղ սուրբ Առաքելոց⁹⁴³

*Յիսուս Քրիստոս Հաւր Միածինն իջեալ յերկնից յերկիր սպորին՝
Առ ի խընդրել զազգս մարդկային, զոր կորուսեալ էր
բանասարկոյին:*

*Գրբեալ յորոցքս մարդկային կամակարար իւր հրամանին
Եւ առաքեաց յաշխարհ զնոսին քարոզք բանին աստուածային:
Եւ վիճակեալ զաշխարհս բնաւին հաւատարիմ մըշակ քնարին,
Զրոյր աշխարհըս հերկեցին, զբանըն կենաց սերմանեցին:
Բազում հրրաշս յերկրի ցուցին անուամբ իւրեանց առաքողին,
Զհաւար հոգոց փարսպեցին, զախարս մարմնոց բըծըշկեցին:*

ԴԱՆԻԷԼ ԿՐՕՆԱԽՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

(Ճաշոց, 1312 թ., ՄՄ 4687, 589բ–590ա)

Մեղուցեալ Դանիէլի արարեալ զսակաւ բանքս անյարմար,
բայց անմեղադրութիւն խնդրեմ⁹⁴⁴

*Զայս ծանուցեմ ձեզ, սիրելի՛ք, բայց դուք լերո՛ւք ինձ
ունկնդի[ր]ք,*

*Դառն մեղաւք եմ պաշարեալ, հոգիս չարիւք է իմ լցեալ,
Արդարադարս եւ ողորմածն, որ բընութեամբ է Նա գթած,
Նորոգեցէ՛ զմեղաւք մեռեալս, զապականեալ պարկերս եղծեալ.
Ի յանգոյից է զսա սրեղծեալ եւ ի հողոյ է յարիւնեալ:
Էական աստուածութիւնն, որ հաճեցաւ ի մեր բնութիւնս,*

⁹⁴³ ՄՄ, ձեռ. 552I, 374ա. «Տաղ սուրբ առաքելոցս», սպորին լուսանցքում՝
«Առաջին տաղս ի գրծողէս է, երբ երգես, ինձ Աստուած ողորմի ասա»:

⁹⁴⁴ Տպագրւում է առաջին անգամ:

Լոյսն ի Հարիւ առաքեցաւ եւ ի Կուսէն մարմին զգեցաւ,
 Մկրտեցաւ ի Յորդանան մեծ զաւրութեամբ աստուածական,
 Երկնային ձայնն հայրական հնչեաց առ Նա ճշմարտական,
 Ղամբար լուսոյ ճառագայթեալ, համբաւն յաշխարհս փարածեալ:
 Ուր կաղ եւ կոյր եւ ախարածեալ առ Նա եկին ողորմագին,
 Ի ուլ (=հուլ) առ ոյս Նորս անկան եւ խնդրէին զքժշկական.
 Յաւոց բժիշկն եւ փարափիչն սրբեաց զնոսս ի յայն կրիցն:
 Ես ընդ նոսին աղաղակեմ եւ արտասուաւ վերագոչեմ,
 Առի պապուէր աստուածային եւ գործեցի զկամս չարին:
 Լո՛ւր, Տէ՛ր, ձայնի մեղուցելոյս, կանգնեա՛ եւ զիս ի յայս փղմոյս,
 Գոչեմ առ Քեզ ողորմագին, անբիծ արեան Քո եմ ես գին,
 Բարբոնեաց պե՛տ զաւրաւոր, բանսարկուն զիս խոցեաց ի խոր,
 Ի յԱրարչէդ ամենեցուն արար նա զիս բնաւ նրկուն,
 Չեմ արժանի կալ առաջի վասն չարեացս պապճառի:
 Միտք իմ մեղաց է շրեմարան, չարեաց փուն է եւ դարան,
 Յիս բանսարկուն է բընակեալ, եւ սալանայ է զիս գրեալ,
 Ի խաւարի եմ ես կացեալ եւ զիւր մեղաց եմ ես շրջեալ,
 Շար դարարկ եմ ես կացեալ, բամբասանաց եմ պարապեալ:
 Եղբա՛րք, դարձեալ զձեզ աղաչեմ եւ ցաւակից զձեզ ինձ խնդրեմ,
 Յանկամ ձերոց պաղապանաց առ նոյն գթածն եւ ողորմած,
 Էնն Աստուած խոնարհեացի եւ յաղաչանս հայեացի,
 Քաւիչ մեղաց մերոց լինի եւ վերադին յիս գթացի,
 Ի միսանգամ Իւր գալստեանն դասէ ի դաս աջակողմանն,
 Քանզի եւ մեք քաղցր ձայնիս փացուք Նմա փառք յաւիտեանս.
 Սրբասաց փառապրութեամբ՝ Քրիստոս արիւնեալ է յաւիտեան:

(ծայրակապ՝ «ԶԴանիէլ մեղուցեալ գրիչս յիշեցէք ի ՔՍ
 (=Քրիստոս)»)

ՉԱՓԱԾՈՒ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ⁹⁴⁵

Գրիգոր քահանայ, Աղթամար,
Յայսմաւորք, 1444 թ. (ՄՄ 3806, 702աբ)⁹⁴⁶

Յիշատակարան գծագրողիս.
Ո՛վ կրօնաւորք եւ կարգակիցք,
Ճգնաւորաց հանդիսակիցք,
Սուրբ կուսանացն ջահակիցք
Եւ Քրիստոսի գոլ խաչակիցք:
Յորժամ զայս գիրքըս փեսանէք,
Եւ ընթերցեալ ըզսա լըսէք,
Զմեղօք լցեալս դուք յիշեցէ՛ք
Եւ զՈղորմին բարբառեցէ՛ք:
Իմ աչքս ի ձեզ է հանապազ,
Որ եմ լըցեալ մեղօք աննըւազ,
Դուք ընթերցիք զայս աննիազ,
Զհոգիս հանէք ի սրբոց դասս:
Ես յաշխարհի մեղօք կացի
Եւ ծուլութեամբ զկեանս անցուցի,
Զմարմնոյ կարիս կաւարեցի,
Զհոգիս ի միտս ես ոչ ածի:
Ի յայս կրօնս, որ ես մըրի,
Ի փղայութեանն ես յանձն առի,
Զոր ուխտեցի, զայն չպահեցի,
Այլ զհակառակսն գընացի:
Զայս հրեշտակաց կարգս, որ առի,

⁹⁴⁵ Չի բացատրվում, որ սույն հիշատակարանները հանդիպեն նաև այլ գրչության կենտրոնների ձեռագրերում:

⁹⁴⁶ Սույն հիշատակարանը որոշ տարբերություններով կա նաև Թումա Մինասենցի (ՄՄ, 6324), Բաղեշի Սյունիանոս երեցի (ՄՄ, 4866) ձեռագրերում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Զամէն մեղօք ծրարեցի,
 Եւ զմեղաց դուռն բացի
 Եւ անպարկառ ընդ այն մըրի:
 Չար օրինակ բազմաց եղայ
 Եւ ծուլութեամբ ընկըմեցայ,
 Մարմինս հակեաց եւ գլորեցայ
 Եւ չարաչար վարթարացայ:
 Ընդդէմ բարոյն եւ հեղգացայ
 Եւ ընդ խորանսն ժիր գտայ,
 ԶԱւետարանն, որ ընթերցայ,
 Զայն խըփեցի եւ մոռացայ:
 Զինչ յաշխարհիս մարդիկք, որ կայ,
 Զամէնն լաւ, քան զիս տեսայ,
 Քան զամենայն յանցող գըրայ,
 Եւ ի սրբութեանց եւ հեռացայ:
 Միշտ ըզբերանս ի բաց ունիմ,
 Լեզուս խօսի յար զաղտեղիս,
 Այլօք հայիմ ցանկականին,
 Եւ ի սիրտս առնում ըզխոց վերին:
 Ի ծերութիւնս եկի հասի,
 Զպակասութիւնս իմ գիրացի,
 Զսէր աշխարհիս եւ փորձեցի,
 Որ է վարթար եւ յոյժ յոռի:
 Փոխան սիրոյն Պարարագի՝
 Զաղտեղութիւնն սիրեցի,
 Հեշտախտութեանց ծառայեցի,
 Եւ ցանկութեամբ զիս մաշեցի:
 Զմարդիկք ի յայն հրաւիրեցի,
 Շարոց ըզմեղս եւ ուսուցի,
 Ի յաղօթից ծուլացուցի,
 Եւ ի սէր մեղացն կապեցի:
 Եւ ձեզ մեղա, իմ սո՛րբ եղբարք,
 Որ Քրիստոսի էք նրմանակք,
 Անբիժ Գառին Հօր պարարագք
 Եւ Սուրբ Հոգոյն էք ընդունակք:

Զձեզ իմ մեղօքըս խոցեցի
 Եւ չարաչար թերացուցի,
 Բազում մեղաց դուռըն բացի,
 Շապոց հոգի դառնացուցի:
 Զքահանութեան կարգս, որ առի,
 Ես ի սմանէ ի զար կացի,
 Զաղքապրութիւնն ես արեցի,
 Որ Աստուծոյ է սիրելի:
 Արդ, ես ի ձեր յոյսդ անկանիմ,
 Զձեր գարշապարսդ համբուրեմ,
 Զըղջմամբ սրտիւ յոյժ արտասւեմ
 Եւ զիմ գանգապըս ծանուցեմ:
 Զիմ վապրութիւնս պարսաւեցէ՛ք
 Եւ ներելով մեղադրեցէ՛ք,
 Վասն իմ ըզՏէրն աղաչեցէ՛ք
 Եւ թողութիւն ինձ հայցեցէ՛ք:
 Մի՞թէ լինի, որ ողորմի
 Ի ծերութեանս ժամանակի
 Եւ փոխեցէ զիս ի բարի,
 Զի մի անփոխ մապնիմ չարի:
 Ես՝ Գրիգոր մեղապարտ գծողս,
 Որ կամ մըտօքս միշտ կոր ի կոր,
 Զձեզ աղաչեմ սրտիւ բոլոր,
 Զի յիշեցէք ի կամս յորդոր:
 Ո՛վ քահանայք աստուածասէրք,
 Մաքուր մտօք սրբբանուէրք,
 Յորժամ, որ զայս գիրքըս կարդէք,
 Յաղօթըս ձեր զմեզ յիշեցէ՛ք:
 Դուք ըզՔրիստոս աղաչեցէ՛ք
 Եւ թողութիւն ինձ հայցեցէ՛ք,
 ԶԱստուած ընդ իս հաշտեցուցէ՛ք
 Եւ ի չարեաց անփորձ կացէ՛ք:
 Մի՞թէ ի յիս Տէրն ակնարկէ,
 Զմեղօք հնացեալըս նորոգէ,
 Ընդ սուրբ վկայսըն խառնեցէ,

Զանանց պրսակըն պարգեւէ:
 Ի յաշխարհի սիրոյս հանէ,
 Եւ յաստուածային սէրն յորդորէ,
 Իւր երկիւղիւրն պարփակէ
 Եւ արդարոց դասաւորէ:
 Յարքայութիւնն հրաւիրէ,
 Եւ իւր սուրբ փեսայն արժան առնէ,
 Ընդ սրբոցն պրսակէ
 Եւ սուրբ լուսովն լուսաւորէ:
 Եւ ձեզ եւ մեզ մասնն լիցի
 Յարքայութիւնն Քրիստոսի,
 Յահեղ աւուր դաբասպանի
 Քրիստոս ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի.
 Ամէն:
 Ո՛ր գիր, որ մնաս,
 Ո՛ր գրիչ, որ փրիս,
 Ո՛ր մայրունք, որ հողանաս,
 Ո՛ր հոգի, որ առ Աստուած դառնաս:
 Էաք, որպէս էքդ,
 Լինիք, որպէս եմքս:
 Ձեռս երթայ,
 Ձեռաց գիրքս մնայ,
 Ով որ զայս գիրքս կարդա,
 Աստուած ողորմի մեզ եւ նորա.
 Ամէն, եղիցի, եղիցի:

Յակոբ կրօնաւոր, Աղթամար,
 Մաշտոց, 1458 թ. (ՄՄ 959, 43բ)⁹⁴⁷

Խնդրեմ ի ձէնջ արդաստալի՝
 Առնել յիշման զիս արժանի.
 Կեղծիւ կացեալ յայսմ աշխարհի,

⁹⁴⁷ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարե-
 նադարանի, հ. Գ, էջ 1451:

Փոյթ չառնելով զայնմ արենի:
Քանզի մարնեալ կամ գերողի՝
Արինարբու չար գազանի,
Ջնախնի աւանդն իմ կորուսի
Ուխտազանցեալս յամենայնի:
Ով հանդիպի այսմ րառի,
Եւ զիս յիշէ անձանձրալի,
Քրիստոս Աստուած ողորմեացի,
Որպէս յիշէ՝ ինքն յիշեացի,
Ամէն, ամէն եւ եղիցի:

Խաչատուր արեղայ, Կտուց,
Յայսմաւորք, 1462 թ. (ՄՄ 4883, 612բ)⁹⁴⁸

Ձեռքրս փրի եւ հող դառնայ,
Մոխիր, փոշի, գազախանայ,
Գիրս յիշարակ առ ձեզ մնայ:
Թէպէտ խոշոր է գիր սորա,
Այլ դիր ընթերցով գիրենայ,
Երբ սովորի եւ հըմարանայ:
Որք ընթեռնութ եւ աւգրիք ի սմա,
Յիշէ՛ք առ Տէր զգծաւղ սորայ,
Եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ,
Փա՛ռք յաւիտեանս. ամէն:

Սարգիս գրիչ, Աղթամար,
Շարակնոց, 1484 թ. (ՄՄ 1585, 213բ)⁹⁴⁹

Փա՛ռք անեղ Էին,
Անգկիզբն Արարչին,
Ամէնից գոյացուցչին,

⁹⁴⁸ Տե՛ս նաև ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 184:

⁹⁴⁹ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարե-
նադարանի, հ. Ե., էջ 568–569:

Յանէից հասարչին:
 Հաւրն անպարճառին,
 Որդւոյն՝ պարճ իւրում Բանին,
 Զի է միակ ի յերեսին,
 Երբեակ ի մին անքննային:
 Ի պարկերէս մեր տիրային
 Տէր ճանաչի անհասն յերկին,
 Մարմին եւ Բան եւ Հոգիս մին,
 Երիս եւ մի ի բոլորին:
 Որ արժանի արար սմին,
 Հանել ի յանկ զգրառս կռժաին,
 Զի յոյժ կարիք էաք ամին,
 Ի կղզիս, որ Ախթիսայար կոչին,
 Ընդ հովանեաւ Սրբոյ Խաչին,
 Եւ ամէնարիհնեալ Աստուածածնին,
 Թուով հասեալ յԶ-ին,
 ԼԳ սարքար նորին (1488),
 Ի վայելումս իմում անձին,
 Եւ յիշարակ իմ ծնողին:

Յովհաննէս արեղայ, Աղթամար,
 «Նարեկ», 1489 թ. (ՄՄ 5177, 177բ)⁹⁵⁰

Զսակաւ վասարակս իմոյս մարանց
 Ընկա՛լ ի սէր Քոյին կամաց,
 Ո՛վ կարեւոր իմ սիրեցած
 Եւ բարեկամ մեր ի սրտաց:
 Սակաւ է բանս այս ի բազմաց,
 Բայց զօրաւոր ըստ գիտութեանց,
 Է զարթոցիչ սա ծոյլ մտաց
 Եւ միտիթարէ քրտմութեանց:
 Յոյժ փարատիչ է սա վըշտաց
 Եւ ըսփոփիչ ըսգաւորաց,

⁹⁵⁰ Տե՛ս նաև ԺԵ դարի հիշարակարաններ, մասն Գ, էջ 135–136:

Առիթ պատճառ է թողութեանց,
 Գործոց մեղաց եւ յանցանաց:
 Սա յիշատակ մեզ անմոռաց,
 Ի բարէսէր քոյին մըաց,
 Ինձ եւ իմոցն ծընողաց՝
 Մարմնատրաց, հոգեւորաց:
 Յոհաննէս յերինս բանասիրաց,
 Այլ եւ փրորուպ կարգատրաց,
 Զիս յանձն առնեմ քոյին կամաց
 Յաղօթս յիշել բարի մըաց:

Յովսէփ կրօնաւոր, Աղթամար
 Ժողովածոյ, 1503 թ. (ՄՄ 2033, 206բ)⁹⁵¹

Երբ մեռայ եւ ի տապան եղայ,
 Քան զերագ ի քննոյ զարթեա,
 Ըզմեղս իմ աջօք տեսայ,
 Է անթիւ ու համար չկայ,
 Հոգիս իմ սասանեալ կայ,
 Յայրմանէ հըրոյն կու դողայ,
 Եռանդն այն անքուն որդանցն,
 Կըրըրել զիս ի սպասու կեա [=կեալ]:
 Բայց Փրկչին իմ անուն մի կայ,
 Ողորմած շար տեղ գրած կայ,
 Ա՛յ Յովսէփ, քեզ ճարա՛կ արայ,
 Զվայելողք տեսորիս աղաչեա՛,
 ՅԱստուած բարէխօ՛ւ արայ,
 Եւ աներկբայ յուսով հաւատա՛յ,
 Դու, ո՛վ եղբայր իմ, սրտո՛վ ասայ,
 Թէ Աստուած իրենն ողորմեայ:

⁹⁵¹ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, էջ 1127:

Յովսէփ կրօնաւոր, Աղթամար,
Շարակնոց, 1512 թ. (Վենետիկ 770/475)⁹⁵²

*Ո՛վ սիրելի, լո՛ւր իմ բանիս,
Որ հանդիպար Շարակնոցիս,
ԶՅովսէփ եղկելի ոգիս,
Յիշել ի Տէր զանյիշելիս:
Քանզի ունիմ անթիւ չարիս,
Յոյժ մեծագոյն, քան ըզՄասիս,
Ընդ ասելոյդ ինձ ողորմիս,
Միթէ գթայ Փրկիչն ի յիս:*

Յովսէփ կրօնաւոր Աղթամարցի, Լիմ,
Մաշտոց, 1533 թ. (ՄՄ 945, 4բ)⁹⁵³

*Ո՛վ սիրելի եղբայրդ, որ ես,
Տամ քեզ խըրատ, պիտի լըսես,
Զըլնի թէ զմայրդ թըքոյրես
Եւ ապա ըզթուիսրն շրջես:
Ով որ ըզմայրն թըքոյրէ
Եւ ըզգրրոց թուիսրն շրջէ,
Նա յԱստուծոյ ամառ կրրէ
Եւ ի բարեացն անմասն ելցէ:
Ով որ շորով զգիրքն բըռնէ,
Պատրասարութեամբ զթուիսրն շրջէ,
Աստուած ըզիր մեղքն ջընջէ
Եւ զԵկայք արհնեալքն (Մարթ., ԻԵ. 34) լըսէ:
Ով որ զգիրքն վըստահ պարզէ,
Նա յանասուն կու նմանէ,
Զշարածքն զամէն կու քակրէ
Եւ կապին վընաս կու գործէ:*

⁹⁵² Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միւի-թարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ., թիւ 475, ձեռ. 770, էջ 140:

⁹⁵³ Տե՛ս նաև, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարե-նադարանի, հ. Գ, էջ 1376:

Յովհաննէս կրօնաւոր Մոկացի, Լիմ,
Ժողովածոյ, 1622 թ.-ից յետոյ (ՄՄ 2079, 114բ)⁹⁵⁴

*Բազմերանկ դաշտ նազելի,
Մարն եղիգամբ արշաբեցի,
Քառակուսի հիմն դրի,
Ութն անկունի վրան հարի,
Ութ բրքամբ զսա կառուցի,
Երկեակ քառիւք բազմախաչի
Եւ գեղեցիկ զարդարեցի
Եւ տեառն իմոյ ընծաւցի՝
Տէր Մանուէլ երաժշտի,
Արարարեան մեծ այցել[ոյ]ի,
Զի յիշատակ սա եղիցի,
Զիս ըստ հոգւոյ ըստացողի՝
Տէր Սրեփանոս փիլիսոփայի,
Մաքուր եւ սուրբ ճգնաւորի:
Ես՝ Յովանէս Մոկացի,
Որ ցնորեալ եմ յաշխարհի,
Մարամբ իմով զսա գծեցի,
Խնդրոյ Յոհաննէս կրօնօ[ւ]մ[որ]ի:*

Բարդուղիմէոս վարդապետ Տիլօյեանց, Լիմ,
Քարոզգիրք, 1856 թ. (ՄՄ 4914, 12բ)

*Այս գեղեցիկ Քարոզգրքիս
Քեզ երանի, որ հանդիպիս,
Վարդափոթիթ բուրաստանիս,
Հոգիաբունի սրբոյ տառիս:
Երբ ընթեռնուս կամ հետեւիս,
Աստուածախօս սուրբ մատենիս,
Յորժամ յիշես դու գեղկելիս*

⁹⁵⁴ Տե՛ս նաև Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մարե-
նադարանի, հ. 2, էջ 1392-1393:

Եւ բազմամեղ ողորմելիս՝
Բարդուղիմէոս արեղայիս
Եւ բազմաշխար գծող տառիս,
Նոյնպէս եւ դու յիշեալ լիցիս,
Յաւուր մեծի, որ ակն ունիս:

Յովհաննէս Մոկացի Ալթիպարզամյան,
Զոն Կոտոց մենաստանին (ՄՄ 5357, 120աբ)⁹⁵⁵

Յիմանալեացն երկնայնոց,
սուրբ անապարդ ծովածոց,
սիրով առ քեզ դիմելոց
լնուս զհոգիս շնորհաց քոց:

Ոմանց պարճառ հեռացելոց,
յունայն աշխարհս թողանելոյ,
զքանի էին հեղեղելոյ,
առնուս արժան ըստացելոյ:

Վարդապետաց գունդք հաւաքես,
զտունդ աղօթից միշտ հաստարես,
եւ մահրեսեաց վարս յօրինես,
պէս պէս կրօնիւք առ քեզ կապես:

Հոգիս անձանց կրօնաւորաց,
միշտ շատ պահես յորսող դիւաց,
որ պարտողն է հանուրց համայնց,
լե՛ր օգնական սուրբ տուն շնորհաց:

Անապա՛ր սուրբ, երկնաքարակ,
ի ներ Վանայ ակն սպիրակ,
ալմաստն ու սուրակն քեզ նմանակ,
անգին ես, անգին, ո՛վ շափիւղակ:

⁹⁵⁵ Մույն ձոնը վերցրել ենք Կոտոց մենաստանի գրիչ Հարություն Թիֆլիս-
ցու 1853 թ. Քարոզգրքից (ՄՄ, 5357):

Ներ սուրբ հարանց ճգնաւորաց,
աստղ լուսափայլ, լուսին թերաբաց,
յերկին յօրինեալ անգին մարգարտաց,
ի քեզ են կարօտ քաղաքէ քաղքաց:

Է ինամակալ առ ինքն բնակեցեալ,
ճգամբ զարդարէ յոյժ փառաւորեալ,
մարմնով նուաճէ եւ առնէ մեռեալ,
հոգւով վերբերէ յերկինս սլացեալ:

Սո՛ւրբ անաստաբոյն հրաշալի,
լե՛ր օգնական անձինս եղկելի,
Այթիպարմագեան տաճկաց կոչելի,
եւ ի հայոց վեցիկ մակադրելի՝
ըստ ծննդական կոչման Յովսէփի ասելի,
զփոքրիկ որդինն իմ Յովհաննս եղկելի,
արուեստիս գրագիր՝ նօսար ասելի,
զծագրեցի զբանս գովեստի ի լի,
ցուցակ տարւոյն շրջաբերականի,
եղեւ գառ մի նազելի,
զեն եւ կեր մտօք խորհելի:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՆՏԻՊ ՍԿԶԲՆԱԴԲՑՈՒՐՆԵՐ

1. Աղթամարում (92), Լիմում (69), Կտուցում (22) ընդօրինակված և Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրեր, տե՛ս Հավելված:
2. Բարադամեան Յ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, ՄՄ, ձեռ. 6333:
3. Թօփուզեան Յ. վրդ., Զբօսարան, Երուսաղէմ, ձեռ. 2086:
4. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 57 (Կաթողիկոսական դիվան), ցուցակ 5, գործ 4:
5. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 54:
6. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 52, ցուցակ 2, գործ 1976:
7. Մաթնոյան Ա., Հայկական գրչության կենտրոնների համահավաք քարտարան (անտիպ, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան):
8. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, անտիպ նկարագրություններ:
9. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, վավերագիր 236:
10. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, միկրոժապավեն 559:
11. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմ.՝ Ե. Լալայեան, Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացցուցակների ֆոնդ, հմր. 8:
12. Ցուցակ Վասպուրականից և Տարոնից բերված ձեռագրերի, կազմ.՝ Ներսիսյան Գ., Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացցուցակների ֆոնդ, հմր. 6:
13. Փիրդալէմեան Ղ. վ., Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 4515:
14. Փիրդալէմեան Ղ. վ., Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6273:
15. Փիրդալէմեան Ղ. վ., Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 6332:
16. Փիրդալէմեան Ղ. վրդ., Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ, ձեռ. 9027:
17. Օրինակք գրութեանց Ղուկասի կաթողիկոսի Կարնեցոյ, ՄՄ, ձեռ. 4501:

ՏՊԱԳԻՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

18. Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, 1997:
19. Աւետարան Տեառն մերոյ Հիսուսի Քրիստոսի, Իւղաբերից, Հանգստեան, Բժշկութեան, Տաճարի, Խաչելութեան, Անդաստանաց, Քառասնօրեայ գալստեան, Ս. Զատկի, Խաչվերացի եւ այլն, եւ այլն, Վաղարշապատ, 1906:
20. Ա-Դօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Երևան, 1917:
21. Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը, կազմ.՝ Մ. վ. Մաքսուդեան, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1911, է, էջ 562-568, 1911, Թ, էջ 759-766:
22. Առաքել Դարիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխ.՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990:
23. «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1891, ԺԲ, 1896, Ե, 1911, Դ, 1915, Բ-Գ, ԺԱ-ԺԲ, 1916, Ա-Բ, Ե-Զ (խմբագրական նյութեր):
24. Դիվան հայոց պատմության, կազմ.՝ Վ. Գրիգորյան, Երևան, 1984:
25. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1899:
26. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Զ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1904:
27. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, կազմ.՝ Գ. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912:
28. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, ներածութ, թարգմ., ծանոթ.՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978:
29. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԱ, Անթիլիսաս-Լիբանան, 2010, էջ 8-313:
30. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
31. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955:
32. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ (1451-1480 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958:
33. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ (1481-1500 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967:
34. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., կազմ.՝ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988:

35. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմ.՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:
36. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա (1301-1325 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018:
37. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Ա (1601-1620 թթ.), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974:
38. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Բ (1621-1640 թթ.), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978:
39. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, մասն Գ (1641-1660 թթ.), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:
40. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Բ, կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944:
41. Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), կազմ.՝ Գ. Ավագյան, խմբ. Ա. Վիրաբյան, հ. Ա, Երևան, 2012:
42. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Կեսարիա, Զմիռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, նկրդ. Տ. եպս. Պալեան, կազմ.՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2002:
43. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, 2004:
44. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Երևան, 2007:
45. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2009:
46. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ, խմբ. Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012:
47. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբ. Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2013:
48. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2017:
49. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, խմբ. Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012:
50. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ., կազմ.՝ Հ. Ս. Վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1993:
51. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, կազմ.՝ Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Հ. Գ. Վ. Սարգսեան, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1924:

52. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Գ, կազմ.՝ Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Հ. Գ. վ. Սարգսեան, Վենետիկ– Ս. Ղազար, 1966:
53. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ե, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ– Ս. Ղազար, 1995:
54. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Է, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ– Ս. Ղազար, 1996:
55. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ը, կազմ.՝ Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ– Ս. Ղազար, 1998:
56. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմ.՝ Ա. վ. Դանիլեան, Անթիլիաս–Լիբանան, 1984:
57. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1984:
58. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1967:
59. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1968:
60. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1971:
61. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Զ, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972:
62. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1974:
63. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ը, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1977:
64. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1979:
65. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ժ, կազմ.՝ Ն. արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1990:
66. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
67. Ներսէս Շնորհալի, Շարականներ, Ժամերգության երգեր, բնագիրը՝ Խ. Հարությունյանի, Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԱ., Երևան, 2018, էջ 927–1198:
68. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա, կազմ.՝ Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիրմէլեան, Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1836:
69. Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011:
70. Սրուանձտեանց Գ. վ., Թորոս Աղբար, հ. Բ, Կ.Պոլիս, 1885:

71. «Վան-Տոսպ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1915, թիւ 3, էջ 13:
72. Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք 2, կազմ.՝ Ս. Բէի-բուղեան, Երևան, 1999:
73. Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, կազմ.՝ Ս. Բէի-բուղեան, Երևան, 2005:
74. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիւի, կազմ.՝ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., «Բանքեր Մատենադարանի», հմր. 4, Երևան, 1958, էջ 377-419:
75. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, կազմ.՝ Յ. Ժ. Վ. Քօսեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1961, Ե-Թ, էջ 312-330, 1962, Ա-Դ, Թ-ԺԲ, էջ 30-56, 339-352:
76. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլգարիա, թիւ 5, կազմ.՝ Ն. Գասապեան, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1981:
77. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Գ, կազմ.՝ Հ. Օ. Սեքուլեան, Վիեննա, 1983:
78. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից, կազմ.՝ Ս. արք. Յովակիմեան, Վենետիկ-Սր. Ղազար, 1969:
79. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմ.՝ Հ. Ն. Վ. Ալիինեան, Վիեննա, 1961:
80. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, կազմ.՝ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970:
81. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, կազմ.՝ Թ. արք. Գուշակեան, Վիեննա, 1961:
82. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմ.՝ Ե. Լալայեան, Թիֆլիս, 1915:
83. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1965:
84. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմ.՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1970:
85. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմ.՝ Ա. Մալխասեան, Երևան, 2007:
86. Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, կազմ.՝ Ս. Մուրատեան, Ն. Մարտիրոսեան, Երուսաղէմ, 1967:
87. Ցուցակ Մայր Աթոռ Թուրք Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1963, Դ, էջ 57:
88. Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1989, Դ-Զ, էջ 101-102:
89. Փիրղալէմեան Ղ. վ., Նօտարք հայոց, Կ.Պօլիս, 1888:

90. Юзбашян К., Православный палестинский сборник, выпуск 104, С. Петербург, 2005.
91. Catalogue of the Armenian manuscripts in the Bodleian library, by the rev. S. Baronian and F. C. Conybeare F.B.A., Oxford, 1918.
92. Der-Nersessian S., The Chester Beatty library, Dublin, 1958.
93. Kévorkian R., Ter-Stépanian A., Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998.
94. Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia, G. Uluhogian, Roma, 2010.
95. Assfalg J. und Molitor J., Armenische Handschriften, Wiesbaden, 1962, SS. 40-47.
96. Die Armenischen Handschriften des Klosters von Argni (Arghana). Von dr. Friedrich Muller. Wien, 1896.
97. <https://bit.ly/2S0FRL9> (10.12,2019)

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

98. Ալիսեան Ն. վ., Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920:
99. Ալիսեան Ն. վ., Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց եւ իւր տաղերը, Վիեննա, 1910:
100. Ալիսեան Ն. վ., Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի, Վիեննա, 1958:
101. Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, հեղինակ-կազմող. Կ. Մաթևոսյան, մասնակից հեղինակներ՝ Լ. Թումանյան, Ա. Ասրյան, Ս. Էջմիածին, 2013:
102. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944:
103. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946:
104. Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Երևան, 1952:
105. Աղալբեգեան Մ., Գրիգորիս Աղթամարցի, Երևան, 1963:
106. Գեորգեան Ա., Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն. IX-XIX, Գահիրե, 1998:
107. Էյնաթյան Զ., «Զատիկ և Ծաղատիկ (3). ԺԷ. դարի տոմարագետ Ավիկի «Սակս ծաղատիկին» մեկնությունը», «Բանբեր Մատենադարանի», հմր. 22, Երևան, 2018:
108. Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905:
109. Թահմիզեան Ն., Արդի խազաբանություն, Փասադենա, 2003:

110. Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Երևան, 1985:
111. Թեոդիկ, Գողգոթա թրքահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին առկտալի 1915 տարիին, Անթիլիաս–Լիբանան, 1966:
112. Թորոսյան Վ., Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարի կեսեր – ԺԲ. դարի սկիզբ), Երևան, 2018:
113. Թումանյան Լ., Աղթամարի գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2010, Թ, էջ 118–136:
114. Թումանյան Լ., Գրիչ և մանրանկարիչ Թումա Մինասենց, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2011, Թ, էջ 123–129:
115. Թումանյան Լ., Լիմ և Կտուց մենաստանները Մեծ Եղեռնի օրերին, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2013, Դ, էջ 96–107:
116. Թումանյան Լ., Լիմ մենաստանի ձեռագրական ժառանգությունը, «Պատմաքանասիրական հանդես», Երևան, 2014, թիվ 3, էջ 163–183:
117. Թումանյան Լ., Կտուց անապատի ձեռագրական ժառանգությունը, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա–Երևան, 2012, թիւ 1–12, էջ 35–48:
118. Թումանյան Լ., Փրկված ձեռագրեր. Թորոս Ռուկիսի և Սարգիս Պիծակի Ավետարանները, «Շողակն Արարատյան» երկշաբաթաթերթ, Երևան, 2015, սեպտեմբեր Ա, էջ 5:
119. Իզմիրլեան Մ. եպս., Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Սիս ու Աղթամար, Բ. հրատ., Ս. Էջմիածին, 2008:
120. Լալայեան Ե., Զաւախք, հ. Բ, Թիֆլիս, 1897:
121. Լալայեան Ե., Վասպուրական. նշանաւոր վանքեր, Թիֆլիս, 1912:
122. Խաչիկյան Լ., Աշխատություններ, հ. Գ, Երևան, 2008:
123. Ծովական (Պողարեան) Ն. եպս., Հայկական վանքեր. Լիմ անապատ, «Սիոն», 1949, հոկտեմբեր, էջ 280–281:
124. Ծովական (Պողարեան) Ն. եպս., Հայկական վանքեր. Կտուց անապատ, «Սիոն», 1960, յունիս, էջ 138–139:
125. Ծովական (Պողարեան) Ն. արք., Հայ նկարողներ, Երուսաղէմ, 1989:
126. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա., Երևան, 1932:
127. Հակոբյան Հր., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. Ա, Երևան, 1976:
128. Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱԱ, հ. III, Երևան, 1976:
129. Հայկունի Ս., Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ, Ս. Էջմիածին, 1894:
130. Հայրապետյան Հ., Վաղարշապատի Մաշտոցը, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1994, Զ–Է, էջ 57–67:
131. Հարությունյան Խ., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019:

132. Հիւսեան Յ. վ., Համառոտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուական շէն եւ միաբանական վանքեր էին, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Արեւագալ» պարբերական, 2004, էջ 108-118:
133. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969:
134. Բարխուտարեանց Մ. եպս., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999:
135. Մաթևոսյան Ա., Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դարերում, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1966, Զ, էջ 48-55:
136. Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998:
137. Մաթևոսյան Ա., Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը, Ս. Էջմիածին, 1997:
138. Մաթևոսյան Կ., Գրչի եւ ստացողի միջնորդը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1990, թիվ 4, էջ 121-131:
139. Մաթևոսյան Կ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
140. Մալխասյան Ա., Վասպուրականի կազմարվեստի պատմությունից, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2004, Զ, էջ 80-88:
141. Մանուկյան Ս., Զաքարիա Աղթամարցու ձեռագրական վաստակը, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2015, Գ, էջ 122-132:
142. Մաքսուդյան Մ. վ., Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), Ս. Էջմիածին, 1916:
143. Մուշեղեան Ա., Հայ երաժշտական մշակույթը Վան-Վասպուրականի և մերձակա շրջանների վանքերում (ԺԴ-ԺԸ դդ.), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», 39, Բեյրութ, 2019, էջ 99-118:
144. Ներսես Մոկացի, Բանաստեղծություններ, աշխ. Ա. Դուլուխանյանի, Երևան, 1975:
145. Շատախցի երէցը (Ղուկաս Տէր-Ղազարեան), Յուշեր, Երևան, 2011:
146. Շէրենց Գ., Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902:
147. Ոսկեան Հ. վ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա, Վիեննա, 1940:
148. Ռընու Շ., Ճաշոց գրքի ծագումն ու զարգացումը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1987, թիվ 2, էջ 28-45:
149. Սարգիսեան Հ. Ն. վ., Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:
150. Սիմեոն կթղ. Երեւանցի, Զամբռ, աշխարհաբար թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, Երևան, 2003:

151. Վարդանյան Է., Մինաս մանրանկարչի գեղարվեստական ժառանգությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1999, թիվ 2-3, էջ 268-282:
152. Վարդանյան Վ., Աղթամարի կաթողիկոսության թեմական իրավասության շուրջ, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2012, Ը, էջ 75-87:
153. Վարդանյան Վ., Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրման շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2010, թիվ 2, էջ 70-80:
154. Վարդանյան Վ., Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, Ս. Էջմիածին, 2017:
155. Վարդանյան Վ., Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2012, Բ, էջ 155-169:
156. Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:
157. Տեր-Վարդանեան Գ., Մատենադարանի նոր ձեռագիրը, «Հայ արվեստ» մշակութային հանդես, Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 28-30:
158. Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան, 1968:
159. Փոխարեան Ա., «Ինքնապաշտպանութեան կռիւներ Արձակի շրջանում եւ Թիմարում», Վասպուրական (հոդվ. ժող.), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930 թ., էջ 51-54:
160. Քոլանջյան, Ս. Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1965, Ե-Է, էջ 133-144:
161. Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001:
162. Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:
163. Օրմանեան Մ. արք., Ծիսական բառարան, Անթիլիաս, 1957:
164. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002:
165. Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
166. Орбели И., Избранные труды, т. 1, Москва, 1968.
167. Ayvazyan A., The secret meeting of Armenians on Lim island in 1722, Budapest-Cambridge, 2001.
168. Vardanyan E., Un Maštoc' d'ordination et de sacre royal du XVe siècle, Revue des Etudes Arméniennes, N°29 (2003-2004), pp. 167-231.

ԳՐԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ԾԱՂԿՈՂՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Աբրահամ կր., գրիչ, XIV դ., Լիմ – 23, 188, 210–212, 253
- Աբրահամ վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի, գրիչ, 1822 թ., Լիմ – 245–246
- Առաքել քին. Վանեցի, գրիչ, 1654, 1675 թթ., Կտուց – 272–273
- Ավագ դպիր, գրիչ, XIV դ., Աղթամար – 50, 61, 135, 156
- Ավետիս երեց, գրիչ, 1694 թ., Կտուց – 278
- Ավետիս երեց, գրիչ, XVII դ., Լիմ – 231–232
- Ավետիս, գրիչ, XVII դ., Աղթամար – 128–129, 140
- Ավիկ, գրիչ, XVII դ., Լիմ – 227, 230–231
- Բարդուղիմեոս վրդ. Տիլոյանց, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 249–250
- Բարսեղ կր., գրիչ, 1487 թ., Կտուց – 258, 269–270, 281
- Գևորգ վրդ., ծաղկող, 1691/2, Կտուց – 276
- Գևորգ վրդ., գրիչ, 1760 թ., Կտուց – 279–280
- Գևորգ վրդ. Եդեսյան, ծաղկող, XIX դ., Աղթամար – 132–133
- Գրիգոր Մաշկևոր, գրիչ, 884 թ., Լիմ – 208
- Գրիգոր, գրիչ, XIV դ., Աղթամար – 49, 60–61, 135, 141, 143, 145, 164
- Գրիգոր քին., գրիչ, XIV դ., Ամրդուլու վանք – 237
- Գրիգոր քին., գրիչ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 28, 60, 67–68, 79, 82–89, 91, 116, 135–136, 141, 145–149, 157–158, 161, 171–173, 179
- Գրիգոր աբղ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 123, 135, 158
- Գրիգոր աբղ., գրիչ, 1422 թ. Վան – 200, 257
- Գրիգոր, գրիչ, 1726 թ., Կտուց – 279–280
- Գրիգորիս Ա Աղթամարցի, գրիչ, ծաղկող, XVI–XVII դդ., Աղթամար – 8, 25, 29, 129–130, 151, 155, 221
- Դանիել կր., գրիչ, XIV դ., Աղթամար – 36–46, 49, 134, 136, 138, 140–142, 157, 159, 163–164, 174, 180–181, 183
- Դանիել քին., գրիչ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 52–53, 60, 62–67, 74, 78–79, 87, 112, 135, 139, 141, 143, 145–149, 156–157, 160–161, 173, 175–177
- Դավիթ աբղ., գրիչ, XVI դ. Լիմ – 223–225
- Դավիթ քին., գրիչ, 1675 թ., Բաղեշ – 237
- Դավիթ, գրիչ, 1655 թ., Կտուց – 272
- Դիլանջի, գրիչ, 1678 թ. – 238
- Եզնիկ վրդ. Ներկարարյան, գրիչ, XIX դ., Աղթամար – 132, 136, 167, 297
- Երեմիա Տեր–Սարգսյանց, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 248–249
- Զաքարիա Ավանցի, ծաղկող, 1604 թ., Կտուց – 271
- Զաքարիա կր., գրիչ, ծաղկող, XIV–XV դդ., Աղթամար – 43, 46–63, 66–67, 78–79, 82, 87, 112, 134, 140, 143, 145–149, 151, 156–157, 160, 170, 172, 175, 183
- Զաքարիա եպս. Գնունեցի, գրիչ, ծաղկող, վանահայր, XVI դ., Լիմ – 8, 189, 221–224, 254
- Թաթևոս, գրիչ, 1641 թ., Լիմ – 233
- Թորոս, գրիչ, 1568 թ., Լիմ – 221, 254
- Թումա քին., գրիչ, XIV դ. – 54
- Թումա քին., ծաղկող, XIV դ., Աղթամար – 52, 61
- Թումա կր. (Խաչիկի որդի), գրիչ, XV դ., Աղթամար – 60, 67–69, 82, 86, 88, 91, 117, 135–136, 161

Թումա կր. (Կարապետի որդի), գրիչ, XV դ., Աղթամար – 60, 62-63, 65, 67-69, 104, 117, 135, 141, 171, 176-177
 Թումա արղ. Մինասենց, գրիչ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 64, 66, 68-81, 87-88, 92-93, 95-96, 98, 106, 109, 111-112, 117, 120, 125, 126, 135-137, 139-142, 144-145, 147-149, 151-155, 162-163, 165, 167, 170-173, 176-178, 180, 182
 Թումա կր., գրիչ, 1419 թ., Պատրկի վանք – 71
 Թումա կր., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 116-117, 135
 Թումա քին., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 28, 82, 84, 86, 88-92, 107, 123, 135, 141, 143, 155, 157-158, 161, 164, 171
 Իգնատիոս, գրիչ, 1454 թ., Լիմ – 215-216, 253
 Իգնատիոս արքեպս. Վանեցին, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 250
 Խաչատուր արղ., գրիչ, XIV դ., Լիմ – 188, 208-212, 253
 Խաչատուր արղ., գրիչ, XV դ., Կտուց – 199-200, 258-264, 268, 281
 Ծերուկ, գրիչ, 1415 թ., Կտուց – 257
 Կարապետ կր., գրիչ, XIV դ., Աղթամար – 45-49, 58-59, 134, 145, 157, 160, 170, 172, 175
 Կարապետ քին., գրիչ, XIV-XV դդ., Աղթամար – 48-51, 53, 58-60, 62, 67-68, 82, 134-135, 140, 145, 157, 160, 172, 175
 Կարապետ, գրիչ, XVI դ. Լիմ – 189, 220, 254
 Կարապետ քին., գրիչ, ծաղկող, XV-XVI դդ., Աղթամար – 89, 92-97, 101-102, 104-114, 119, 127, 135, 145, 149-150, 162-163, 179, 267
 Կարապետ, գրիչ, 1422 թ. Վան – 200, 257
 Կարապետ եպս., գրիչ, XVI դ. Լիմ – 220

Կարապետ, ծաղկող, 1472 թ., Կտուց – 258, 264
 Կարապետ, գրիչ, 1604 թ., Կտուց – 270
 Կարապետ, գրիչ, 1633 թ., Վան – 235
 Կարապետ, ծաղկող, XV դ., Բերկրի – 126, 267
 Կիրակոս Ջոշկանց, գրիչ, 1467 թ., Աղթամար – 94, 124, 144
 Կիրակոս արղ., գրիչ, 1717 թ., Լիմ – 238
 Հակոբ Երզնկացի, գրիչ, XVI դ. – 208
 Հակոբ կր., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 90, 105, 107, 117-121, 135, 144, 153, 158, 163, 164, 178, 180, 270
 Հակոբ քին. Բաղիշեցի, գրիչ, 1711 թ., Կտուց – 278
 Հակոբ դպիր Ղզլարեցի, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 247-248
 Հակոբ վրդ. Թովուզյան, XIX դ., Լիմ – 8, 11, 185, 189, 195-196, 244-245, 247, 248-249, 255
 Հայրապետ արղ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 71, 73, 74, 77, 92-98, 105-109, 117-118, 135-136, 140-142, 145, 151, 155-156, 162, 173, 178
 Հայրապետ Մահմուտանցի, գրիչ, XVII դ., Կտուց – 202, 275-277
 Հայրապետ կր., գրիչ, 1701 թ., Լիմ – 238
 Հարություն արղ. Բանտրմանցի, գրիչ, XVIII դ., Լիմ – 239-240
 Հարություն Թիֆլիսեցի, գրիչ, XIX դ., Կտուց – 280-281
 Հարություն, գրիչ, 1771 թ., Լիմ – 242-243
 Հերապետ, գրիչ, 1454 թ., Լիմ – 214-215
 Հովակիմ վրդ. Մոկացի, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 246
 Հովհան, գրիչ, XVII դ., Լիմ – 234-235
 Հովհաննես, գրիչ, Ցիպնա, 1450 թ. – 178

Հովհաննես քին Մանկասարենց, 1454 թ., Լիմ – 215–216, 253, 268
 Հովհաննես քին., 1452–1457 թթ., Լիմ – 216
 Հովհաննես, գրիչ, գրիչ, ծաղկող, 1460 թ., Արծկե – 106
 Հովհաննես քին. Արծկեցի, գրիչ, 1462 թ., Կտուց – 261
 Հովհաննես քին., գրիչ, Խիզան, 1474 թ. – 23–24, 102
 Հովհաննես քին., գրիչ, 1498 թ., Առնաց – 108
 Հովհաննես, գրիչ, Հասրախ, 1499 թ. – 116
 Հովհաննես արդ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 124, 135, 155, 165, 181
 Հովհաննես արդ., գրիչ, XV դ., Կտուց – 258, 263–268, 281
 Հովհաննես կր., գրիչ, XV դ., Լիմ – 212–214, 253
 Հովհաննես, գրիչ, Արձեշ, 1530 թ. – 129
 Հովհաննես, գրիչ, 1625 թ., Սուրս գյուղ – 235
 Հովհաննես վրդ. Շողոթեցի, գրիչ, 1654, 1675 թթ., Կտուց – 272–273
 Հովհաննես վրդ. Մոկացի, գրիչ, XVIII դ., Լիմ – 239
 Հովհաննես Բարականցի, գրիչ, XVIII դ., Լիմ – 241–243
 Հովհաննես, գրիչ, 1764 թ., Լիմ – 242
 Հովհաննես Նոտար, գրիչ, 1813 թ., Լիմ – 245
 Հովհաննես, գրիչ, 1814 թ., Լիմ – 245–246
 Հովհաննես արդ. Կարնեցի, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 246–247
 Հովհաննես դպիր, գրիչ, XIX դ., Լիմ – 251
 Հովհաննես Պոլսեցի, գրիչ, 1826 թ., Կտուց – 280

Հովսեփ քին., գրիչ, 1414 թ., Կտուց – 200, 256–257
 Հովսեփ քին., գրիչ, 1474 թ., Խիզան – 108
 Հովսեփ կր., գրիչ, XV դ., Լիմ – 214, 253
 Հովսեփ կր. Աղթամարցի, ծաղկող, XV–XVI դդ., Աղթամար, Լիմ – 78, 91, 120–122, 125–129, 136, 140, 144–146, 149, 151, 154–155, 181, 218–219, 254, 270
 Հովսեփ վրդ. Սուխայան, գրիչ, 1858 թ., Լիմ – 250
 Ղազար կր., 1452–1457 թթ., Լիմ – 216–217, 253, 268
 Ղազար արդ. Շողոթեցի, գրիչ, XVIII դ., Լիմ – 240–241
 Ղազար արդ. Արղնեցի, XVII դ., Կտուց – 274
 Ղազար արդ. Խալիֆյանց, գրիչ, 1824 թ., Աղթամար – 130–131, 136, 163, 167, 180
 Ղազար վրդ. Տեր–Մարտիրոսյանց, գրիչ, 1838 թ. Դավրեժ – 251
 Ղուկաս կր., գրիչ, 1646 թ., Կտուց – 272
 Ղուկաս կր., գրիչ, 1657 թ., Լիմ – 234
 Մանուկ կր., գրիչ, 1394 թ., Լիմ – 188, 212, 253
 Մատթեոս արդ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 120–122, 127, 135, 142, 145, 155, 179
 Մատթեոս սրկ., գրիչ, 1869 թ., Լիմ – 250
 Մատթեոս վրդ. Խիզանցի, գրիչ, 1889 թ., Աղթամար – 133, 136, 167
 Մարգարե, գրիչ, 1463 թ., Բերդաձորի վանք – 108
 Մարտիրոս Համթեցի, գրիչ, XVII–XVIII դ., Կտուց – 202, 277
 Մարտիրոս քին., գրիչ, 1648 թ., Լիմ – 229

Մելքսեսեթ, գրիչ, 1592 թ., Աղթամար – 128, 136
 Մեսրոպ, գրիչ, 1638–1641 թթ., Բաղեշ – 236
 Մեսրոպ, ծաղկող, XVII դ., Աղթամար – 128–129, 140
 Մինաս կր., գրիչ, 1484 թ., Կտուց – 258, 270, 281
 Մինաս կր., ծաղկող, XV դ. – 92, 105–107, 109, 111, 113, 135, 145, 149–150, 215–217, 253, 258–259, 261, 263, 265, 267–269, 282
 Մինաս վրդ., գրիչ, 1864 թ., Լիմ – 250
 Միքայել քին., գրիչ, 1460, Արծկե – 105
 Մկրտիչ երեց, գրիչ, 1422 թ. Վան – 200, 257
 Մկրտիչ կր., գրիչ, XV դ., Լիմ – 214
 Մկրտիչ, գրիչ, XV դ., Աղթամար – 122, 135, 155
 Մկրտիչ աբղ., գրիչ, 1530 թ., Լիմ – 218, 254
 Մովսես քին., գրիչ, XVII դ., Լիմ – 229–230
 Մուրատ սրկ., գրիչ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 93, 104–106, 112, 118, 149
 Ներսես կր., գրիչ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 33, 71, 76, 96, 98–104, 107, 112, 114, 116, 127–128, 135–136, 139, 141–142, 145–146, 149, 158, 163, 165, 179, 182
 Ներսես վրդ. Մոկացի, գրիչ, վանահայր, XVII դ., Լիմ – 7–8, 190–192, 201, 225–228, 230, 234–235, 237, 245, 254–255, 271
 Ներսես, գրիչ, 1602 թ., Աղթամար – 154
 Ներսես վրդ. Սարգիսյան, Մխիթարյան միաբան, գրիչ, XIX դ. – 11, 131–132, 144, 207, 248–249, 281, 290
 Նիկողայոս աբղ., գրիչ, XVIII դ., Լիմ – 240–241

Պաղտասար վրդ., գրիչ, XIX դ., Լիմ – 250–251
 Պարսամ, ծաղկող, XV դ., Աղթամար – 90, 119, 145, 147, 149–150
 Պետրոս, գրիչ, 1387/88 թթ., Մանուկ Ս. Նշան – 54
 Պետրոս, գրիչ, 1695 թ. – 238
 Պողոս, գրիչ, 1621 թ., Կտուց – 271
 Սահակ, գրիչ, 1604 թ., Կտուց – 270
 Սահակ, գրիչ, 1638–1641 թթ., Բաղեշ – 236
 Սահակ Վանեցի, ծաղկող, 1675 թ., Բաղեշ – 237
 Սարգիս, գրիչ, 1484 թ., Աղթամար – 124, 135, 140, 155, 180–181
 Սարգիս Մազման, ծաղկող, 1593 թ., Լիմ – 224
 Սարգիս, գրիչ, 1661 թ., Կտուց – 274
 Սարգիս Եղեսացի, գրիչ, XVII դ., Լիմ – 233–234
 Սարգիս աբղ. Կարնեցի, գրիչ, 1754 թ., Կ.Պոլիս – 279
 Սիմեոն, գրիչ, 1277 թ., Աղթամար – 36, 134, 136, 144, 169
 Սուքիաս, գրիչ, XVII դ., Աղթամար – 128, 136
 Ստեփանոս, գրիչ, XIV դ., Խիզան – 54
 Ստեփանոս Դ Տղա, Աղթամարի կաթողիկոս, գրիչ, 1461, Ս. Էջմիածին – 23, 28–29, 98, 101–102, 114, 116, 135, 266
 Ստեփանոս աբղ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 114–115, 135
 Ստեփանոս աբղ., գրիչ, XV դ., Աղթամար – 115–116, 135
 Ստեփանոս վրդ. Շատախեցի, գրիչ, վանահայր, XVII դ., Լիմ – 191–192, 201–202, 207, 225, 227–229, 231–233, 235–237, 255, 271–272
 Ստեփանոս Զուղայեցի, ծաղկող, 1636 թ. – 232

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբուլ գյուղ (Ջավախք) – 68
 Ագուլիս – 9, 51, 59, 141
 Աթանան գյուղ – 67, 104, 177
 Ալյուր գյուղ – 224, 286
 Ախավանք – 32
 Աղբակ – 72, 73, 177
 Աղթայի (Հաղթ) վանք – 179
 Աղթամար (կղզի, վանք) – 6-183, 186, 196, 211-212, 218-219, 231, 248, 257, 261, 266-267, 270, 275, 277-278, 283, 286-291, 297-298, 300-305
 – Ս. Աստվածածին մատուռ – 19, 165
 – Ս. Գևորգ մատուռ – 19
 – Ս. Խաչ եկ. (Ս. Նշան) – 8, 13-15, 17-19, 36, 40, 42, 64, 68-69, 76, 83, 85, 91, 95, 99, 103, 116, 124-125, 151, 154, 164-165, 182, 218-219, 257
 – Ս. Հարություն անապատ – 165
 – Ս. Սարգիս մատուռ – 19, 165
 – Ս. Ստեփանոս եկ. – 18
 Աղվանից երկիր – 241
 Ամասիա – 273
 Ամրդուլու վանք – 237
 Ամուկ երկիր – 189, 215, 218, 222, 224, 233
 Ամուկ (Ամյուկ) ամրոց – 23, 177
 Այրարատ նիզ. – 20
 Անձնացիք (Նորդուզ) – 32
 Ապարանից Ս. Նշան – 154, 242, 280
 Առնաց գյուղ – 108
 Աստրախան – 241
 Աստվածածին գյուղ – 296
 Ատեր գյուղ – 187
 Արբերդի վանք – 95, 119, 163, 178
 Արգելանի վանք – 125, 216-217, 287
 – Հուսկանորդու վանք – 217, 267
 Արդնի – 273
 Արծկե – 73, 105-106, 177, 189
 Արծկե-Ալջավազ գավառակ – 294-295
 Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանք – 222
 Արդնի (Դիարբեքիր) – 10, 62
 Արճեշ – 73, 129, 155, 177, 189, 210, 215
 Արճեշ գավառակ – 210, 294
 Բաբերդի Ս. Աստվածածին – 264
 Բաղդադ – 178
 Բաղեշ – 26, 72-73, 98, 125, 144, 177, 203, 211, 227, 237, 289
 – Ս. Սարգիս եկ. – 236
 Բատականց գյուղ Ս. Աստվածածին – 91, 162
 Բելու գյուղ (Ռշտունիք) – 93
 Բեռլին – 210
 Բերդաձորի վանք – 108
 Գավաշ – 59
 – Ս. Ամենափրկիչ եկ. – 75, 83, 161, 162, 173, 177
 – Ս. Կիրակոս եկ. – 75, 83, 161, 162, 173, 177
 – Ս. Վարդան վանք – 75, 177
 Գանձակ (Ռշտունիք) – 63, 160, 274
 Գետաթաղ գյուղ – 226-227
 Գինդրանց գյուղ – 114
 Գնունյաց երկիր – 224
 Գողգոթա – 81
 Եղորդուտի Ս. Հովհաննես վանք – 99
 Երաշխավոր Ս. Աստվածածին (Ծկոր) – 85, 90, 162
 Երզնկա – 265
 Երվանդունիք (Հայոց ձոր) – 32
 Երուսաղեմ – 131, 190, 193, 273, 277, 289
 – Ս. Հակոբ վանք – 8, 12, 239, 304
 Զմյունիս – 10
 Զորադիրի Սուրբ Խաչ – 18
 Էջմիածին (Սուրբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ) – 9, 24, 26-28, 30-31, 81, 86, 94,

101-102, 179, 193-195, 201, 203-205, 231, 233, 261, 275, 287, 291, 298, 300-305
 Ընծաք – 85
 Թաղեռն առաքյալի վանք (Արտազ) – 287
 Թավրիզ – 69, 121, 179, 251, 287
 Թացու – 232
 Թինարի շրջան – 293-296
 Թիֆլիս – 198, 206, 301-302
 Թուրքիա – 190, 219, 253
 Իրան – 190, 219, 253
 Լիմ (կղզի, Սուրբ Գևորգ վանք) – 6-13, 23, 33, 39, 51, 60, 120, 127, 129, 132, 144, 159, 160, 172, 174, 184-198, 201-202, 204-255, 262, 268, 271-272, 275, 281, 283, 285-305
 Խառաբաստավանք (Սուխարավանք) – 51, 129, 160, 215
 Խառակոնիսի Ս. Թեոդորոս եկ. – 222
 Խարբերդ – 273
 Խարզոմ գյուղ – 114
 Խիզան (Հիզան) – 23, 31-33, 54, 102, 108
 Խժիժ գյուղ (Բզնունիք) – 221
 Ծովք – 20
 Կարին – 10, 52, 209, 222, 246-247, 287
 Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ – 69, 74, 76, 80-81, 93, 178
 Կեսարիա – 10
 – Ս. Կարապետ վանք – 240
 Կիլիկիա – 24
 Կղարծ գյուղ (Արցախ) – 125
 Կոճերեր գյուղ – 296
 Կորձայք նիզ. – 20, 32
 Կորնգու Ս. Աստուածածին վանք – 266
 Կտուց (կղզի, Սուրբ Կարապետ վանք) – 6-13, 92, 120, 132, 144, 184-185, 192-194, 196-207, 242, 244, 248, 256-283, 286-293, 296-305
 Կոստանդնուպոլիս – 30-32, 198, 206, 270, 279
 Հայաստան (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք) – 5, 9, 12, 16, 17, 20, 24, 28, 72, 114, 131, 136, 167, 190, 196, 207, 253, 273, 276, 285, 290, 293-294, 297, 300
 Հալիձոր – 190
 Հասրախ (Դիարբեքիր) – 116
 Հարանց անապատ – 7, 190-191, 226
 Հիր գյուղ, Ս. Աստվածածին – 89, 162
 Հոգվոց վանք – 97, 99, 275
 Հորգոմի Ս. Աստվածածին – 63, 87, 108
 Հռոմ – 198, 221
 Հռոմկլա – 21
 Մակու – 81
 Մաղնիսայի Ս. Սիոն եկ. – 120
 Մանուկ Ս. Նշան – 54
 Մարմետ – 191
 – Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի – 260, 269
 Մեծփավանք – 10, 24, 267, 286
 Մըմրուտ լեռ – 81
 Մընջկանց գյուղ – 86
 Մոկք (Մոկս) նիզ. – 20, 22, 28, 32, 45, 95, 175
 Մոկս, Ս. Գևորգ – 51, 160, 175
 Մոկս, Ս. Հարություն – 115, 262
 Մուշ
 – Ս. Առաքելոց վանք – 10, 271
 – Ս. Կարապետ վանք – 196, 244, 287
 – Ս. Սարգիս եկ. – 94
 Յոնձալու գյուղ (Բուլանխ) – 210
 Նարեկավանք – 68
 Նկարինա վանք – 98
 Նոր Ջուղա – 9, 107, 114
 – Ս. Ստեփանոս եկ. – 114
 Նորավանից գյուղ – 187
 Նորշեն գյուղ – 187, 233
 Շահգալղի գյուղ – 193
 Շատիկ անապատ – 227
 Շատվան – 98, 262
 Շոռոթ (Երջակ) – 272

– Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանք – 273
 Ոստան – 17, 25, 72–73, 87, 121, 162, 177, 180, 286
 – Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկ. – 52, 82–84, 160–161, 173
 Չեստեր Բիթի – 47
 Պատրկի վանք – 71–73, 162, 173, 176
 Պարսպի Սուրբ Նշան վանք – 119
 Զավախք – 10
 Զանիկ գյուղ – 187
 Զերմաձոր (Շատախ) – 32
 Զրառատ գյուղ (Հրազդան) – 84
 Զուլֆա – 303
 Ռշտունիք – 32, 63, 69, 71, 93, 160, 162, 189
 Ռուսաց երկիր – 241
 Սալնապատ – 103, 123
 Սանկտ Պետերբուրգ – 12, 242, 301, 304
 Մասուն – 22
 Մաղմոսավանք – 190
 Մերաստիա – 20, 40
 – Ս. Նշան վանք – 9
 Միս – 11, 21, 26, 81
 Սյունիք – 7, 24, 37, 159, 190
 Ս. Աստվածածին եկ. – 99
 Ս. Աստվածածին եկ. – 103
 Ս. Բարդուղիմեոս վանք – 63, 161
 Ս. Գևորգ վանք – 47
 Ս. Էջմիածին (Բազմենից) – 187, 220, 225, 273
 Ս. Թեոդորոս եկ. – 229
 Ս. Սահակ Պարթև վանք – 187, 273
 Ս. Սարգիս եկ. – 229
 Ս. Վարդան եկ. – 34, 100
 Սուրս գյուղ – 230, 235–236
 Սև լեռան Կարմիր վանք – 20–21

Սքանչելագործի վանք – 208, 266, 286
 Վան քաղաք – 12, 17, 38, 45–46, 77, 81, 83, 89, 94–95, 97, 110, 114, 124, 132, 174, 181–182, 198, 200, 206, 219–221, 223–224, 230, 232, 235, 248, 257, 270, 272, 286, 288, 298, 300–305
 – Ս. Աստվածածին եկ. – 68, 232
 – Ս. Գաբրիել հրեշտակապետ եկ. – 232
 – Ս. Սահակ եկ. – 46, 160
 – Ս. Վարդան եկ. – 44–45, 174
 Վանա լիճ – 6, 8–10, 12, 15, 90, 91, 127, 185, 197–198, 206, 256, 267, 284, 288, 290–294, 303–304
 Վասպուրական – 6, 9, 10–12, 16, 20–23, 28, 32–33, 49, 58, 78, 88, 100, 131, 146, 150, 161, 190, 199, 215, 220, 224–225, 253, 267, 273, 281, 285–288, 291–292, 297–305
 Վարազավանք – 12, 65, 68–69, 115, 129, 132, 144, 161, 195, 215, 229, 236, 239, 272, 286–288, 290, 300, 302, 304–305
 Վենետիկ – 117, 256
 Վերին Միփան գյուղ – 296
 Վրաց երկիր – 241
 Տաթևի վանք – 190–191, 226–228
 Տիգրանակերտ – 32
 – Ս. Կիրակոս – 116
 Տրապիզոն – 190
 Տուրուբերան նիզ. – 20, 294
 Ցիպնա – 77, 178
 Ուրանց գյուղ – 25, 33, 64, 67, 176, 218
 Ուղընկարի Ս. Նշան վանք – 155
 Քարպահ – 72, 177
 Քաջաց կայանք – 39, 174
 Քաջերունիք – 39, 174, 215, 217
 Օբսֆորդ – 123

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ.....	14
Աղթամարը որպես հոգևոր և մշակութային կենտրոն	15
Աղթամարի ձեռագրական ժառանգությունը.	
XIII դարավերջից մինչև XV դարակես	35
Աղթամարի ձեռագրական ժառանգությունը. XV դարակեսից	
մինչև XIX դար.....	82
Աղթամարի գրչության կենտրոնի ընդհանուր բնութագիրը	134
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԼԻՄ ԵՎ ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԻ	
ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ	184
Լիմ և Կտուց անապատների հիմնադրումն ու	
գործունեությունը.....	185
Լիմ անապատի ձեռագրական ժառանգությունը	208
Կտուց անապատի ձեռագրական ժառանգությունը	256
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԿՂՋԻՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ	
ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ	
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	284
Ձեռագրական հավաքածուները XIX-XX դարերում	285
Կղզիների վանքերը Մեծ եղեռնի ժամանակ	291
Վանքերի ձեռագրերի ճակատագիրը.....	300
ՀԱՎԵԼՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ (ձեռագրերի ցանկեր, մանրանկարներ).....	306
ՀԱՎԵԼՎԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ (չափածոներ)	351
ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	367
ԳՐԻՉՆԵՐԻ ԵՎ ԾԱՂԿՈՂՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ.....	376
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	380

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԵԴՐԱԿԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

**ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԿՂԶԻՆԵՐԻ
ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ**

Սրբագրումը՝ ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ
Շապիկը և ձևավորումը՝ ՏԻԳՐԱՆ ԱՊԻԿՑԱՆԻ

Շապիկի նկարը՝
«Հիսուս քայլում է ծովի վրայով» (ՄՄ, ձեռ. 6324)

ISBN 978-9939-9237-0-3

9 789939 923703

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ
ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53
Հեռ. (010) 513000
publishing.matenadaran@gmail.com
www.matenadaran.am

Տպագրված է «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ» տպագրատանը
ք. Երևան, Արշակունյաց 2
Տառատեսակը՝ GHEA Hayk School
Տպագրություն՝ 24 տպ. մամ.:
Չափսը՝ 60 x 84 1/16: Տպաքանակ՝ 250:

